

चिरंजीव श्री हनुमान

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

श्री गंधर्ववेद प्रकाशन
पुणे

चिरंजीव श्री हनुमान (चरित्र ग्रंथ)

CHIRANJEEV SHREE HANUMAN (Biography)

लेखक डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे

अ.नगर

भ्रमणभाष ९८८१५००९४२

© सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

भ्रमणभाष ९८५०७३१६४०

प्रकाशक

श्री गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे

प्रथमावृत्ती : हनुमान जयंती

टाईपसेटिंग

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर

मो. ९८५०२३२८९०

मुद्रक

समस्त श्रीरामहनुमान

भक्तांचे चरणी...

भूमिका

महारुद्र, संकटमोचक, मंगलमूर्ती, रामभक्त, रामदूत लोकनाथ बजरंगबली हनुमानांचे चरित्र लिहायचे ठरविले. शिवस्वरूप हनुमंतांचे चरित्रलेखन हे शिवधनुष्य पेलण्याएवढे कठीण आहे, याची जाणीव झाली. प्रचलित काळात चरित्रलेखन म्हटले की, जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा इतिहासनिष्ठ तपशील, तर्कशुद्ध कार्यकारण भावासह, वाचनीयतेच्या कसोटीवर जिज्ञासापूर्ती करणाऱ्या आणि सहज, सरळ भाषेत, शक्यतो स्थल, काल, परिस्थितीच्या वास्तव तपशिलासह देण्याची जबाबदारी असते. एकप्रकारे तो संपूर्ण जीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा दस्तऐवजच असतो.

हनुमानांचे चरित्र लिहिताना या सर्व अटींची पूर्तता करणे क्रमप्राप्त आहे. यासाठीची साधने म्हणजे वेद, वेदांगे, ब्राह्मणे, अरण्यके आणि उपनिषदे हे सर्व श्रुतीवाङ्मय. हे वाङ्मय अनेक ऋषींनी प्रकट केलेले, संपादिलेले अशा स्वरूपात व संस्कृतमध्ये मांडलेले आहे. आता आधुनिक भाषांमध्ये संहिता व अर्थ यासह ते उपलब्ध आहे. दुसरे साधन म्हणजे रामायण व महाभारत ही अनुक्रमे ऋषी वाल्मिकी आणि ऋषीमुनी व्यास यांच्या नावावर असलेली आर्ष महाकाव्ये होत. तीही संस्कृतमध्ये असलेली व आता सार्थ स्वरूपात संपादिलेली उपलब्ध आहेत. तिसरे साधन श्री व्यासांच्या नावावर असलेली पुराणे आणि उपपुराणे. हीही मुळात संस्कृतमध्ये आणि आता सार्थ संपादित स्वरूपात आहेत. या तीनही साधनांच्या काळाविषयी अनेक तर्क आणि त्यामुळे मतभिन्नता दिसते. मात्र हेच लिखित पुरावे म्हणता येतील याविषयी सर्व विद्वानांत एकमत आहे. त्यामुळे हनुमान चरित्राचे मराठी भाषेतून लेखन करताना सार्थ संपादित साधने स्वीकारणेच क्रमप्राप्त होय. या सर्व वाङ्मयावर चर्चात्मक, भावात्मक आणि तत्त्वज्ञानात्मक असे अक्षरशः हजारो वर्षांचे

लिखित भांडार उपलब्ध आहे. याशिवाय महात्म्य, स्तोत्रे, मंत्र, यंत्र अशा स्वरूपातील असे; या वाङ्मयातील वर्णित आणि मंडित शक्तिमत्त्वाविषयी विपुल लेखन आहे. एवढेच नव्हे या सर्व वाङ्मयाने अतिप्राचीन काळापासून आजपर्यंत व्यापलेला भूगोल यासह अंतरिक्षातील स्थळे यांचे उल्लेखित आणि ऐतिहासिक, पौराणिक परंतु दृढश्रद्धायुक्त असंख्य स्थले; या सर्व गोष्टींकडे डोळेझाक करून भागणे शक्य नाही. याचबरोबर या अस्तित्वाविषयी जगभर पसरलेल्या अर्थात विशेषत्वाने भारतात विपुल प्रमाणात असलेल्या; पुराणकथा, दंतकथा, लोकानुभूती कथा, विविध दिव्य विभूतिमत्त्वांना, संतांना, भक्तांना घडलेल्या साक्षात्काराच्या कथा यांचीही दखल घेणे अनिवार्य आहे. हनुमान चरित्रासंदर्भात या सर्व साधनांचा स्वीकार पूर्वसुरींनी मांडलेल्या तर्क, तर्कशुद्ध संशोधन आणि संकलित माहिती यांच्या आधारे केलेली विधानेही विचारात घेणे आवश्यक आहे.

हनुमान चरित्राचे नारदांनी निरूपित केलेले व वाल्मिकींनी मोठ्या अभ्यासपूर्वक व भक्तिभावाने लिहिलेले, इतिहास म्हणता येईल असे, आर्ष महाकाव्य रामायण हेच सर्वाधिक महत्त्वाचे पायाभूत साधन होय. अन्य सर्व साधने ही अनुषंगिक होत. वाल्मिकी रामायण हा समकालीन पुरावा मानला; तर हनुमान चरित्र जे वाल्मिकींनी वर्णन करून लिहिले; तेच केवळ स्वीकारावे लागते. लोकरामायणे लक्ष संख्येने असल्याचे म्हटले जाते. तर 'रामचरितमानस', 'भावार्थ रामायण' अशी अनेक रामायणे मध्ययुगातही लिहिली गेली आहेत. त्यातून प्रकटलेले हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व हनुमान चरित्रावर अधिक प्रकाश टाकू शकेल. 'हनुमान चालिसा' आणि 'मारुती स्तोत्र' ह्या रचनांना तर लोकसाहित्याचे परिमाण प्राप्त होऊन मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले आहे.

महाराष्ट्रात, मराठी भाषेत हनुमान चरित्र लिहिताना; श्री संत रामदास विरचित 'मारुतीस्तोत्र' हे हनुमान चरित्राचे प्रारूप म्हणूनच स्वीकारावे लागेल. त्यातील व्यक्तिमत्त्व पैलूविषयी जिज्ञासापूर्ती सप्रमाण केल्याशिवाय हनुमान चरित्राला प्रामाण्य प्राप्त होणार नाही.

हनुमान हे दिव्य व्यक्तिमत्त्व आहे; असे गृहित स्वीकारावे लागते. हनुमानांचा उल्लेख हनुमान किंवा मारुती म्हणून त्रेतायुगात रामायण कथेत प्रथम झाला; परंतु ते रुद्र अवतार, मरुत अवतार किंवा शिव अवतार म्हणून प्रकटले असा स्पष्ट उल्लेख विचारात घेतला; तर चरित्राच्या उत्पत्तीमागील घटनाक्रम व

अस्तित्वे विचारात घ्यावी लागतात. त्यामुळे सृष्टी उत्पत्तीतील कृष्णावकाशातून ब्रह्मांडावकाशात, त्रिविधतेने प्रकटलेले, परमात्मतत्त्व विचारात घ्यावे लागते. त्याचा क्रम जरी त्रिविध स्वरूपामुळे ठरविता येत नसला; तरी शिव, विष्णू, ब्रह्म अशा क्रमाने परस्परावलंबी तत्त्वे प्रकट झाल्याचे उल्लेख सापडतात. त्यातील शिवतत्त्वाचा आविष्कार रुद्र अर्थात मरुत स्वरूपात वेदात वर्णिलेला आहे. याचा अर्थ सत्य अथवा कृत युगातील मरुद्गण एकादश रुद्र यांचा हनुमानांच्या उत्पत्तीशी थेट अस्तित्व संबंध दिसून येतो. त्यामुळे सत्य किंवा कृत युगातील हे तत्त्व त्रेतायुगात मारुती स्वरूपात प्रकटते व प्रिय आराध्य विष्णुअवतार रामचंद्रांच्या लोकव्यवस्थापन कार्यास सहाय्यभूत होते. याच अवतारात त्यांना चिरंजीवपद प्राप्त झाल्याने; द्वापारयुगातील महाभारत इतिहासाचे ते साक्षी ठरतात; तर महाभारतोत्तर कालात म्हणजे कलीयुगात भक्तीसाधनेसह, लोकव्यवस्थापनात संकटमोचक स्वरूपात ते भक्तांना तसेच भक्तीमहोत्सव प्रसंगात साक्षात अनुभूत होतात म्हणजेच श्री हनुमान चरित्र अनादि आणि अनंत तत्त्वाच्या दिव्य अवतार रूपाचे चरित्र ठरते.

या चतुर्युगातील हनुमान लीला हा या चरित्रग्रंथाचा गाभा ठरतो. अर्थातच या चरित्राच्या केंद्रस्थानी हनुमानांच्या रामचरित्राशी संबंधित लीला हेच बजरंगबलीचे मध्यवर्ती चरित्र ठरते.

मारुती या व्यक्तिमत्त्वाच्या चरित्रकथेत अनेक अद्भूत वाटणारे प्रसंग समजून घ्यावे लागतात. हे प्रसंग मारुतीच्या दिव्य ज्ञानसाधनेशी, लाभलेल्या वरदानांशी आणि शापांशी जोडलेले असतात. पुराणकथांचा अन्वय लावताना विश्वोत्पत्तीपासून अस्तित्वकालापर्यंत आणि भविष्यकालासाठीही साधना, शाप आणि वरदान यांच्या साहाय्यानेच कार्यकारणभाव लावलेला आढळतो. याला तथाकथित विद्वान बादरायणी संबंध मानत असले; तरी भौतिकशास्त्राप्रमाणे आरंभबिंदूपासून वर्तमानातील बिंदूपर्यंत कोणतीही गोष्ट अकारण घडत नाही हेच वैज्ञानिक सूत्र असते. हनुमान चरित्र लिहिताना विश्वोत्पत्तीकथा आणि युगचौकडीचे चक्रनेमीक्रम गृहित मानून घटनांकडे पहावे लागते.

पुराणकथांमध्ये श्रुतीप्रणित यज्ञसंस्थांचा तसेच तंत्रशास्त्रांचा, मंत्रांचा व या सर्व गोष्टींच्या विनियोगातून व उपयोजनातून निर्माण होणाऱ्या भौतिक यंत्रतंत्रांचा उल्लेख आढळतो. मात्र या साधनसामग्रीविषयी वर्तमानात जवळपास सर्वथा उपरोक्त प्राचीनतम ग्रंथसामग्रीतील उल्लेखांवरच अवलंबून राहावे लागते.

यासाठी योगविज्ञान हे कृतयुगात अस्तित्वात येऊन विकसित झालेले व वर्तमानात उल्लेखित होणाऱ्या सर्व शास्त्रांना कवेत घेणारे विज्ञान होते; हे समजून घेतले तरच अद्भूत वाटणाऱ्या घटना-प्रसंग संबंधांतील जिज्ञासापूर्ती बुद्धिनिष्ठ दृष्टीने होण्याची शक्यता बळावते.

हनुमान चरित्राच्या अंतर्गत येणाऱ्या दिव्य व गूढ वाटणाऱ्या ठळक घटना जगभर श्रद्धापूर्वतेने जतन झालेल्या दिसतात. नवजात मारुतीने सूर्याला गिळण्यासाठी थेट उड्डाण करणे, मारुतीचे अवकाशगमन व अंतराळप्रवास, लंकादहन प्रसंग, मनोवेगाने संजीवनी पर्वत हिमालयातून लंकेत आणणे इ. त्याचे महाकाय होण्याचे प्रसंग तसेच सूक्ष्मातिसूक्ष्म रूप धारण करून किंवा विविध रूपे धारण करून संचार करणे; त्याचबरोबर महाभारतकालात म्हणजे द्वापारयुगात भीमार्जुनांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध असणे आणि कलीयुगात अगदी वर्तमानातही चिरंजीव मारुतीची प्रत्यक्ष भेट होते असा दावा करणाऱ्या जमाती, विभूतिमत्त्वे केवळ आढळणेच नव्हे तर त्याची साक्ष म्हणून स्थले व पदचिन्हे असल्याचा दावा करणे; या व अशा असंख्य गोष्टींची संगती आजच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी, विज्ञाननिष्ठ जिज्ञासूंना तेवढ्या स्पष्टपणे व सत्यत्वाने मान्य व्हावे अशा प्रकारची मांडणी करणे हे अतिशय कठीण काम होय; मात्र ते अशक्य नव्हे. म्हणूनच योगविज्ञानाला प्रमाण मानून विचार करावा लागतो.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गुगलसारख्या विश्वकोशात आढळणारी माहिती ही अनेकदा धक्कादायक, सत्यतेचा दावा करणारी असते. नवाधुनिक युगात गुगलमधील माहितीचा प्रभाव असणाऱ्यांची संख्या विपुल आहे. अशा वाचकांना सामोरे जाताना चरित्र मांडणीच्या प्रमाणांसंदर्भात तेवढ्याच व्यापकत्वाने व सामर्थ्याने सामोरे जाऊन जिज्ञासापूर्ती करावी लागते. कादंबरी, चित्रपट यासारख्या सत्य काल्पनिकतेच्या अवगुंठनातून प्रकट करणाऱ्या साधनांमुळे उपरोक्त दिव्य घटना-प्रसंग या केवळ काल्पनिक बालक्रीडा वाटू लागतात आणि त्याकडे रंजनात्मक परिकथांसारखे पाहण्याची दृष्टी निर्माण होते. ऐतिहासिकतेमध्ये सत्यान्वेषणाच्या दृष्टीने हे प्रदूषणच असते. हीच गोष्ट जगभर पसरलेल्या दंतकथा, आख्यायिका यातूनही घडते. पिकल्याशिवाय विकत नाही हे खरे; तथापि मानवी श्रद्धा आपल्या अवतीभवती दिव्यत्वाचा साक्षात्कार अनुभवते आणि त्यातून ऐतिहासिक संगतीच्या दृष्टीने प्रश्न निर्माण होतात. उदा. मारुतीचे जन्मस्थान, वानरलोक, नद्या, पर्वत, जलधारा, सागर, झाडे

अशा भौतिकतः जड ठरविलेल्या किंवा अचेतन ठरविलेल्या गोष्टी चेतन स्वरूपात आविष्कृत होतात. प्राणी, पक्षी बोलू लागतात. दिव्य चरित्रांशी अशा गोष्टींचा व्यापक संबंध असतो. त्यांची संगती ऐतिहासिक कसोटीवर उतरविणे दुरापास्त असते.

‘वाल्मीकी रामायण भाष्य (समीक्षण) भाग १ व २’ असे खंडात्मक भाष्य करणारे ह.भ.प.श्री. निवृत्तीमहाराज वक्ते यांनी श्री हनुमानांसंबंधी पाखंड्यांनी केलेल्या विधानांवर आक्रमक भाष्य केले आहे. उदा. ‘(५५) मारुती व्यभिचारी होता हा पाखंड्यांचा आरोप साफ खोटा आहे’ - या मथळ्याखाली खंड २ मधील ५८ ते ६१ पृष्ठांवर भाष्य केले आहे. असेच भाष्य श्री. वक्ते यांनी दोन्ही खंडात अनेक ठिकाणी केले आहे. भक्तीने ओतप्रोत असलेल्या प्रवचन-कीर्तनकार श्री. वक्ते यांनी केलेले भाष्य हे संशोधन पद्धतीप्रमाणे केलेले नाही हे खरे. बुद्धिप्रामाण्यवादी किंवा नास्तिक म्हणून ज्यांची संभावना आस्तिक मंडळी करतात; त्यांना चरित्रात्मक खाद्य अनेक तथाकथित रामायणातून मिळते हे लक्षात घेतले पाहिजे. लक्षरामायणे आहेत असे म्हटले जाते व त्यात अनेक प्रकारे तर्कवितर्क आणि रंजनात्मक मजकूर आलेले असतात; त्यावर भाष्य करणे शक्य असते. परंतु ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीवर भाष्य उतरणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे अशी रामायणे आणि त्यावरील भाष्ये, चरित्र मांडणी करताना तारतम्यानेच घ्यावी लागतात तेवढ्याच मर्यादित प्रस्तुत ग्रंथात या व अशा रामायणांची दखल घेतली आहे. त्यात सर्व नोंदी लक्षात घेऊन चरित्रलेखन घडावे असा हेतू आहे.

प्रागैतिहासिक, ऐतिहासिक अवशेषांचा आढळ, मानववंशशास्त्राची प्रमाणे, प्रचलित आग्रही कालगणना यांची परिमाणे चरित्रातील ऐतिहासिकतेविषयी वादंग निर्माण करणारी ठरू शकतात. वानरलोकच्या संदर्भात याचा तारतम्याने विचार करावा लागतो.

अशा उपरोक्त अडचणी लक्षात घेऊनही हनुमान चरित्र लिहिताना अनेक मान्यवर संस्था व व्यक्तींनी रामायण, महाभारत, पुराणे हा युगांचा इतिहास असल्याचे मान्य केलेले असल्यामुळे येथे शक्य तेवढ्या इतिहासनिष्ठेने आणि योगवैज्ञानिक भूमिकेतून हनुमानांचे चरित्र मांडण्याचा प्रयत्न करित आहोत. या दृष्टीने तर चरित्राचे स्वागत व्हावेच; त्याचबरोबर हनुमानांचे दिव्य पवित्र आणि लोकनाथ स्वरूपातील विभूतिमत्त्व लोकमानसातील श्रद्धेला तडा

न जाऊ देता मांडण्याचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे श्रद्धावंतांनाही हनुमानांचा श्रद्धापूर्ण साक्षात्कार घडेल असा विश्वास वाटतो. या भूमिकेतूनच हे चरित्रलेखन आहे.

चरित्र लिहिण्याची संधी 'श्री गंधर्ववेद' प्रकाशनाने दिली त्याबद्दल मनःपूर्वक आभार. लेखन करताना सौ. उषा सहस्रबुद्धे, ह.भ.प. अशोकानंद महाराज, डॉ. राजू धनगर आदींचे खूप सहाय्य झाले, त्यांचे ऋण व्यक्त करतो.

- डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

अनुक्रमणिका

* भूमिका	
१. प्राण तत्त्वाचा आविष्कार	१५
२. महारुद्र	२०
३. योगशैलीने ब्रह्मांड चलन	२४
४. वानरलोक	३०
५. हेतुपूर्वक अपसमजाचा परिणाम	३५
६. रामायण - ऐतिहासिक कथेचे काव्यात्म लेखन	३७
७. अवतार प्राकट्याची पार्श्वभूमी	४०
८. माता अंजनी - पिता केसरी	४४
९. मारुती जन्माख्यान	४७
१०. हनुमान नाम उत्पत्ती व हनुमानांच्या बाल लीला	५३
११. हनुमानांची ज्ञानसाधना	६३
१२. महायोगी भक्त हनुमान	६९
१३. पूर्णावतार शिवतत्त्वाचा - शक्तिसंचार	७३
१४. वानरराज हनुमान	७५
१५. राजकारण धुरंधर - मुत्सद्दी	७९
१६. रामायण रचयिते - वाल्मिकी	८१
१७. किष्किंधाकांडपूर्व राम-हनुमान भेटीविषयक काही तर्क	८६
१८. महर्षी अगस्त्य-श्रीराम संवाद - अगस्त्यांचा आदेश	८९
१९. वानरलोकी - सीता-आभूषणांची प्राप्ती	९४
२०. कबंधांचे मार्गदर्शन व पंपासरोवरावर श्रीराम-हनुमान भेट	९७
२१. श्रीराम-सुग्रीव संधीविषयक हनुमंतांचे कार्य	१०५
२२. कर्तव्यपालनासाठी हनुमंतांचे सुग्रीवास समुपदेशन	११०
२३. हनुमंतांचे वानरसेना संग्रहण	११३
२४. हनुमानांची सीताशोध मोहीम	११७
२५. वानर प्रायोपवेशन प्रसंगी हनुमानांचा मुत्सद्दीपणा	१२२
२६. संपाती आख्यान	१२४

२७.	समुद्रोल्लंघन विचारसमयी हनुमानांना पुनर्स्मृतीयोग	१२९
२८.	हनुमानांचे श्रीलंकेप्रती उड्डाण	१३४
२९.	समुद्रोल्लंघनातील स्वागत, अवरोध आणि मात	१३७
३०.	हनुमानांचे लंकादर्शन व प्रवेश विचार	१४३
३१.	रावण भवन दर्शन आणि धर्मलोप शंका निरसन	१४५
३२.	सीता मृत्यूभय शंका आणि सीतादर्शन	१५१
३३.	रावण, सीता आणि राक्षसी यांच्या प्रत्यक्ष भेटीच्या अनुभवातून - सीतेच्या असहाय्य अवस्थेचे हनुमानांना आकलन	१५४
३४.	हनुमान-सीता भेट व विश्वास संपादन	१५८
३५.	हनुमानांनी सीतामाईंना आश्वासित करणे	१६३
३६.	क्रोधित हनुमानांचे शक्तिप्रदर्शन	१६६
३७.	इंद्रजित-हनुमान युद्ध व हनुमानांना दिव्यास्त्र बंधन	१६९
३८.	रावण दरबारातील रावण-हनुमान संभाषण व बिभीषणांचे समुपदेशन	१७२
३९.	लंकादहन प्रसंग	१७६
४०.	हनुमानांचे समुद्रोल्लंघन करून सुहदांसह किष्किंधेकडे प्रयाण	१८०
४१.	चुडामणी प्रदान प्रसंग व सीतासंदेह निवारण कथन	१८४
४२.	वानरसेनेचा समुद्रतटी तळ	१८६
४३.	सेतुबंध प्रसंग	१८९
४४.	माल्यवानाची शिष्टाई आणि बिभीषणांचे श्रीरामांना लंकावृत्त कथन	१९२
४५.	सुप्रीवांसह वानरवीरांचे - रावण सैन्याशी घनघोर युद्ध	१९४
४६.	मायावी इंद्रजिताचा पराक्रम	१९७
४७.	राम-लक्ष्मणांची बंधमुक्तता	२००
४८.	धूम्राक्ष-हनुमान युद्ध	२०२
४९.	अकंपनाचा हनुमानांकडून वध	२०६
५०.	रावण-हनुमान हस्तयुद्ध प्रसंग	२०८
५१.	रावणाच्या बंधू आणि पुत्रांचे श्रीराम सेनेशी युद्ध व वानरांचा पराक्रम	२१२

५२.	इंद्रजिताच्या ब्रह्मास्त्राने श्रीराम-लक्ष्मणांना मूर्च्छा - दिव्यौषधी आणून दोघांची सुटका करण्याचा बजरंगबली हनुमानांचा पराक्रम (दिव्यौषधीसह द्रोणागिरी आणण्याचा हनुमानांचा पराक्रम)	२१७
५३.	वानर-राक्षस तुंबळ युद्ध व लंकापुरी पुनर्दहन	२२२
५४.	हनुमान व मायावी इंद्रजित युद्ध	२२४
५५.	हनुमानांनी आणलेल्या औषधीमुळे लक्ष्मणांना सचेतनत्व	२२९
५६.	राम-रावण युद्ध	२३२
५७.	हनुमानांहाती श्रीरघुनाथांचा सीतामाईंसाठी व सीतामाईंचा रघुनाथांसाठी संदेश	२३५
५८.	मृत वानरांना पुन्हा जीवदान	२३८
५९.	हनुमानेश्वराची स्थापना	२४०
६०.	माता अंजनीशी भेट	२४२
६१.	रामदूत हनुमान यांचा गुहक आणि भरतांना राम आगमनाचा संदेश	२४४
६२.	अयोध्येतून वानराची परत पाठवणी	२४७
६३.	अगस्त्य-श्रीराम भेटीत हनुमानांविषयी पूर्ववृत्तकथन	२४९
६४.	परमतत्त्वोपदेशाची प्राप्ती	२५१
६५.	अश्वमेध यज्ञात हनुमानांचे सहाय्य	२५४
६६.	हनुमानांची लोककल्याणार्थ युगे प्रवासाची तयारी	२६४
६७.	द्वापारयुगात हनुमान-भीम भेट	२६८
६८.	द्वापारयुगातील भगवान श्रीकृष्ण अवतारात हनुमानांचे कार्य	२७४
६९.	अर्जुनांचे गर्वहरण	२७९
७०.	परमभक्त हनुमान आणि सूर्यपुत्र शनी	२८३
७१.	महान संगीततज्ज्ञ हनुमान	२८७
७२.	नाथ संप्रदाय आणि हनुमान यांचा अन्योन्य संबंध	२८८
७३.	रामकृपा प्रसादाने हनुमानकृपा अनुभूती आणि हनुमद् स्तुती कथा	२९२
७४.	यंत्रमंत्र स्वरूपात हनुमानांचे अगस्त्योक्त 'एकादशमुखहनुमत्कवचम्'	३०८

७५. वानर गीतेतील हनुमानांचे विभूतिमत्त्व	३१०
७६. विविध स्तोत्रांतून व अष्टोत्तरशतनामातून प्रकटलेले हनुमानांचे दिव्य विभूतिमत्त्व	३१६
७७. मनामनातील मारुतीराया	३२१
७८. श्री हनुमान जीवनी - तिथी अनुक्रमणिका	३३२

१. प्राण तत्त्वाचा आविष्कार

महारुद्र हनुमान रामदूत या सनातन दिव्य विभूतीचे चरित्र सृष्टोत्पत्तीपासून वर्तमान क्षणांपर्यंत आणि पुढेही ब्रह्मांडाच्या अस्तित्वापर्यंत त्यांच्या दिव्य लीलांनी, ज्ञानप्रकाशाने भरलेले आणि भारलेले आहे. म्हणूनच महारुद्रांच्या सनातन अस्तित्वाचा परिचय करून घेताना ब्रह्मांडोत्पत्तीपासून सत्ययुग, त्रेतायुग, द्वापारयुग आणि कलीयुग अशा चतुर्युग मन्वंतरांचे आकलन करून घेणे क्रमप्राप्त आहे.

‘श्रीभगवान वेदव्यास इतिहास संशोधन मंदीर (भीष्म)’, ठाणे, महाराष्ट्र यांनी इतिहासभूषण डॉ. श्रीपाद दत्तात्रय कुलकर्णी या प्रधान संपादकांच्या ‘भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास’, या प्रकल्पांतर्गत संपादित केलेल्या ‘ब्रह्मण’ या बाराव्या खंडात ‘ब्रह्म-विज्ञान’ या मथळ्याखाली विश्वाच्या उत्पत्तीचे ऋग्वेदातील ऋचेच्या आधारे स्पष्टीकरण केले आहे. ते लिहितात, “ब्रह्म हे या जड तशाच सचेतन अशा संपूर्ण सृष्टीचे मूळ आहे. ते एकमेवाद्वितीयम् आहे; तथापि त्याच्या अंतरंगात तशी इच्छा उत्पन्न झाली तर ते ‘बहु’ होते. ते निर्गुण, निराकार, निर्विकार असते; तरीही ते असंख्य आकारांमध्ये स्वतःचे रूपांतर करू शकते. विश्वात सतत बदल होत असतो आणि मूळ स्वरूपापेक्षा सर्वस्वी विरोधी असे गुणधर्म ते प्रकट करते. ऋग्वेदाच्या X - १२९ या ऋचेमध्ये विश्वाच्या उत्पत्तीचे वर्णन केले आहे. परमेष्ठी प्रजापती हा त्या ऋचेचा रचयिता आहे. मानवी मनात स्फुरलेले सर्वोत्कृष्ट व उदात्ततम तत्त्वज्ञान त्यात ग्रथित केले आहे. त्याचे भाषांतर असे करता येईल - ‘त्यावेळी प्रत्यक्ष अस्तित्व नव्हते तसे ते नव्हते असेही नव्हते. तेव्हा वायू नव्हता, आकाश नव्हते, तसेच त्याच्या पलीकडेही काही नव्हते. आच्छादित असे काय व कोठे होते? त्याला आश्रय कोणी दिला होता? तेथे अथांग, खोल असे पाणी होते काय? तेव्हा मृत्यू नव्हता, तसेच अमरत्वही नव्हते. दिवस नव्हता तशी रात्रही नव्हती किंवा कसलेच चिन्हही नव्हते. ‘ते एक’ निर्वात अवस्थेत

स्वप्नरेणेने श्वसन करीत होते.’ ते पुढे लिहितात, ‘ ‘त्या एका’ विना अन्य काहीसुद्धा नव्हते (X - १२९ - १ व २). ही पायाभूत किंवा मूळची अवस्था होती.’ त्यांनी पुढे नोंदविले आहे, जेव्हा ब्रह्मामध्ये इच्छा उदय पावते तेव्हा ते ईश्वर बनते व सृजनक्रिया सुरू होते. ऋग्वेदाच्या त्याच ऋचेच्या ३, ४ व ५ या श्लोकात या निर्मितीप्रक्रियेचे असे वर्णन केले आहे - “प्रथम जाणिवेचे अभिन्नत्व दर्शविणारे एक अंधकारमय प्रचंड खोल विवर उद्भवले. नंतर हे विवर व्यापून टाकणारी निराकार वायू ही वस्तू आली (१). त्यातून तेजस् किंवा अग्रितत्त्व निर्माण झाले (२). तेजातून जलतत्त्व उसळले आणि त्यामधून विश्वाचे बीज अवतरले (३). त्या बीजात सृजनाची इच्छा बाळगणारे मन आहे. यावरून ऋषी असा निष्कर्ष काढतात की, अव्यक्तामधून व्यक्त वस्तूचा उगम झाला आहे (४). एका तेजस्वी किरणाने अव्यक्त ऊर्ध्व भाग व व्यक्त अधोभाग असे विभक्तीकरण केले. त्या अव्यक्तामध्ये बीज व त्याच्या श्रेष्ठ प्रकटीकरणाचे सामर्थ्य सामावले आहे. इच्छास्वातंत्र्य अधोभागात व तिची शक्ती वरच्या भागात आहे (५).”

सृष्टी उत्पत्तीच्या निर्मितीप्रक्रियेचे ऋग्वेदातील हे विवेचन भारतीय दैवतकथाशास्त्रातील त्रिविध ईश्वर अर्थात् शिव, विष्णू आणि ब्रह्मदेव या एकात्म त्रिदेवातून वायू, तेज, जल, आकाश आणि पृथ्वी यांची निर्मिती झाली. यांनाच आपण पंचमहातत्त्वे असे म्हणतो. या महातत्त्वातील वायूतत्त्वाचा थेट संबंध शिवस्वरूप महारुद्र हनुमान, रामदूत यांच्याशी आहे. ऋग्वेदात दशम मंडलातील वायूसूक्त या मरुद्गणांचा नायक या नात्याने वायुदेवतेस उद्देशून प्रार्थना करताना वर्णन केले आहे. त्या ऋचेतील चार मंत्र क्रमाने पाहिले तर वायुदेवतेचे स्वरूप आकलित होते. श्री. दिलीप अंबिके यांच्या ‘ओळख आपल्या वेदांची’ या रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर यांनी प्रसिद्ध केलेल्या मालिकेतील ‘ऋग्वेद’ या ग्रंथात, सूक्तांची ओळखमधील वैदिक देवता सूक्ते यात दिल्याप्रमाणे ‘वायूसूक्ते’ मध्ये

वातस्य नु महिमानं रथस्य रूजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्मरूणानि कृण्वन्नतो एति पृथिव्या रेणुमस्थन् ।

(१०-१६८-१)

सम्प्रेते अनुवातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।
तार्भिः सयुक्सरथं देव ईयतेस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥

(१०-१६८-२)

अन्तरिक्षे पथिभिरियमानो न निविशते कतमच्चनाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावाक् स्विज्जातःकुत आबभूव ॥

(१०-१६८-३)

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥

(१०-१६८-४)

या चारही मंत्रांचा अंबिक्यांनी दिलेला भावार्थ असा -

आता मी वाताच्या रथाचा महिमा सांगतो. याचा घोष सर्वत्र घडघड शब्द करत व मोडतोड करत जातो. हा पृथ्वीवरील धूळ उडवित व तिच्या योगाने दिशांना रक्त वर्ण करीत अंतरिक्ष मार्ग व्यापून चालतो (१). ज्याप्रमाणे योषिता धृष्ट पुरुषाकडे जातात, त्याप्रमाणे विशेष स्थिर असे तरुगुल्मादि वाताकडे जातात आणि त्यासह एका रथात बसून हा सर्व भुवनांचा राजा वायुदेव जातो (२). अंतरिक्षातील मार्गाने जाणारा हा वायू एकही दिवस स्वस्थ बसत नाही. हा जलाचा सखा प्रथमजन्मा, सत्याचा पालक कोठे उत्पन्न झाला; कोठून आला? (३). हा देवांचा आत्मा, भुवनाचा प्राण, हा देव इच्छेप्रमाणे संचार करतो. याचे घोष केवळ ऐकू येतात, याचे रूप दिसत नाही. त्या वायुदेवाची आम्ही हवीने सेवा करतो (४).

उपरोक्त निर्मितीप्रक्रियेमध्ये ईश्वर अर्थात् त्रिविध देव यांच्याकडून निर्माण झालेले प्रथम तत्त्व अर्थात् शिव म्हणजेच वायू होय. या वायुतत्त्वाला वेदात रुद्र असे संबोधिले आहे; तर तेज आणि जल या दोन तत्त्वांचा स्वामी म्हणून विष्णुदेवतेकडे पाहिले जाते व त्यातूनच मित्र आणि वरुण अर्थात् इंद्र अशा शक्ती प्रदर्शित केल्या जातात. तर याच दोन्ही तत्त्वातून आकाश आणि पृथ्वी निर्माण झालेली दिसते आणि येथे या पंचतत्त्वांच्या विविध प्रकारच्या संयोगातून त्रिदेवातील ब्रह्मतत्त्व अर्थात मन विविध प्रकारची सृष्टी निर्मिती करते. वर्तमानातील विज्ञानात ब्रह्मनिर्मितीचे बीज सापडल्याचा दावा वैज्ञानिक करीत आहेत व त्यास ईश्वरकण असे नाव दिले आहे. याचा अर्थ बिग बॅंग या वैज्ञानिक प्रयोगाच्या आधारे आपण ब्रह्मातील निर्मितीप्रक्रियेच्या ऐतिहासिकतेच्या जवळ गेलो आहोत. म्हणजेच ब्रह्मांडाच्या आरंभबिंदूपासून शिव, मरुत, वायू आणि रुद्र अशी ज्या तत्त्वाची नावे येतात ते तत्त्व चिरंतनासाठी प्राण स्वरूपात संचारते आहे. याच तत्त्वाचा अवतार म्हणून हनुमानांचा निर्देश रामायणामध्ये सर्वथा केलेला दिसतो.

श्रीमद्भागवत महापुराण पाहता त्यातील तृतीय स्कंधामध्ये विदूर आणि मैत्रेय यांच्या संवादातून विराट शरीराची उत्पत्ती, ब्रह्मदेवाची उत्पत्ती, दहा प्रकारच्या सृष्टीचे वर्णन, मन्वंतरादि कालविभागाचे वर्णन, सृष्टीचा विस्तार आणि वराह अवताराची कथा यांची चर्चा झाली आहे. त्यातील मन्वंतरादि कालविभागाचे वर्णन करताना अकराव्या अध्यायातील चौथा श्लोक कालाचे सूचक वर्णन करतो -

स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।

सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥४॥

अर्थात् 'जो काल प्रपंचाच्या परमाणूसारख्या सूक्ष्म अवस्थेत व्यापून असतो, तो अत्यंत सूक्ष्म आहे आणि जो सृष्टीपासून प्रलयापर्यंत त्याच्या सर्व अवस्था भोगतो, तो परम महान आहे.'

हे कालाचे वर्णन लक्षात ठेवून मैत्रेयांनी प्रत्येक मन्वंतरात सत्य, त्रेता, द्वापार आणि कली ही चार युगे आणि दुसऱ्या मन्वंतरापर्यंतचा संधीकाल यासह एक मन्वंतर देवांच्या बारा हजार वर्षांपर्यंत राहतात. त्यातील क्रमाने चार, तीन, दोन, एक आणि दोन अशी बारा हजार दिव्य वर्षांची विभागणी सांगितली आहे. त्याचे वर्णन करताना एका कल्पात चौदा मनु होतात असे सांगून प्रत्येक मनु एकाहत्तर चतुर्युगांपेक्षा थोडा अधिक कालपर्यंत आपला अधिकार चालवितो. प्रत्येक मन्वंतरामध्ये निरनिराळे मनुवंशी राजे, सप्तर्षी, देवगण, इंद्र आणि त्यांचे गंधर्वादी अनुयायी त्यांच्याबरोबरच उत्पन्न होतात. अशा प्रकारची कालगणना व मन्वंतराची निर्मितीप्रक्रिया सांगून मैत्रेय या ब्रह्मांडातील निर्मिती प्रक्रियेचे सूत्ररूप वर्णन करतात. ते वर्णन ३९ ते ४१ श्लोकात आले आहे. -

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ।

आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः ॥३९॥

दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ॥४०॥

तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥४१॥

(श्रीमद्भागवत महापुराण तृतीय स्कंध - अध्याय ११ वा, श्लोक ३९ ते ४१) या श्लोकांप्रमाणे प्रकृती, महत्त्व, अहंकार आणि पंचतन्मात्रा या आठ प्रकृतींसह दहा इंद्रिये आणि पंचमहाभूते आणि मन असे सोळा विकार मिळून

बनलेला असा ब्रह्मांडकोश असतो. हा ब्रह्मांडकोश आतून पन्नास कोटी योजने विस्तारलेला असतो. तर बाहेरच्या बाजूने दहा-दहा पट विस्तारित सात आवरणे असतात. या सर्वासहित ज्या अस्तित्वामध्ये हा ब्रह्मांडकोश परमाणुप्रमाणे पडलेला दिसतो, त्या अस्तित्वामध्ये अशा कोट्यावधी ब्रह्मांडराशी आहेत व तोच अक्षरब्रह्म म्हणून ओळखला जातो. हे पुराणपुरुष परब्रह्माचे स्वरूप आहे. या स्वरूपाला भागवत पुराण विष्णूंचे श्रेष्ठ स्वरूप मानतात. त्यालाच शिवपुराण परमशिव मानतात. म्हणजे एका ब्रह्मांडकोशातील शिव, विष्णू, ब्रह्म असे त्रिविध रूप हे त्या परब्रह्माचे त्रिविध स्वरूपी परमाणुरूप ईश्वर आविष्कार होत.

बजरंगबली, वायुपुत्र हनुमानांच्या संदर्भात भागवत पुराणातील हा संदर्भ देण्याचे कारण निर्मितीप्रक्रियेतील हनुमान तत्त्वाच्या मूळ अस्तित्वाचा काळ लक्षात यावा. तो काळ एका मन्वंतराचा विचार करताही बारा हजार दिव्य वर्षे X ब्रह्मदेवाचा ३६५ दिवसांचा एक दिवस याप्रमाणे दिव्य वर्षांच्या एका वर्षाचा कालावधी विचारात घेतला तर व्यास निरूपित एका मन्वंतराचा कालावधी लाखो वर्षांचा होतो. श्रुती, स्मृती, पुराणे यांचा विचार करता केवळ वैवस्वत मनु विचारात घेतला तर वायू अथवा रुद्र अथवा मरुत् आणि त्यांचा अंश मारुती किंवा हनुमान यांच्या अस्तित्वाचा कालावधी, सत्ययुगाची चार, त्रेतायुगाची तीन, द्वापारयुगाचे दोन आणि कलीयुगातील लोटलेला आजवरचा काल व कलीयुग व संध्याकाल संपून पुढील मन्वंतराच्या निर्मितीपर्यंत रुद्रांचे हनुमानस्वरूप अस्तित्त्व अबाधितपणे राहणार आहे. हे सर्व पूर्वसुरींनी मौखिक परंपरेत व लिखित स्वरूपातील श्रुती, स्मृती व पुराणे यात लिहिल्याप्रमाणे कपोलकल्पित मानावयाचे का? योगविज्ञान हे सर्व सत्य आहे असे मानते आणि विज्ञानाने अलिकडेच पृथ्वीचे वय सहा अब्ज वर्षांपेक्षा अधिक असल्याचे मान्य केले आहे. पंचमहाभूतांचा आविष्कार व जीवसृष्टीतील चैतन्याची अनुभूती आणि शाब्द स्वरूपातील मौखिक परंपरेत नावानिशी संग्रहित झालेले अनुभव विचारात घेता रुद्र, वायू, प्राणीतत्त्व, मरुद्गण हे तत्त्व निर्मितीच्या आरंभबिंदूपासूनचेच आहे व त्या तत्त्वाची मानवी स्वरूपातील प्रत्यक्ष अनुभूती रामदूत हनुमानांच्या रूपाने अनुभूत होते हे मान्य करावे लागेल.

२. महारुद्र

हनुमानांना महारुद्र या नावाने मान्यता आहे. याअगोदर आपण वायुसूक्ताच्या आधारे वायुतत्त्व म्हणून हनुमानांची मान्यता पाहिली होती. रुद्र हा आविष्कार ऋग्वेदात मान्यता पावला आहे. ऋग्वेदात रुद्राचे पंचाहत्तरावर उल्लेख आहेत. रुद्र हीच देवता शिवशंकर यांच्याशी एकीकरण होण्यात विकसित होत गेली. ऋग्वेदातील प्रथम, द्वितीय व सप्तम मंडलात रुद्राविषयी स्वतंत्र सूक्ते आली आहेत. रुद्राचे मूळ स्वरूप अतिभीषण, हिंसक तर दुसरे स्वरूप कल्याणकारी आहे. अर्थातच रुद्र सूक्त हे रुद्रांना कल्याणकारी म्हणून प्रसन्न करण्यासाठी आहे. रुद्र पंचमहाभूतांचा अधिपती आहे. तशीच शिव किंवा शंकर यांचे वेदकालीन पूर्वरूप म्हणून मानली गेलेली देवता असे रूप आहे. रु म्हणजे रडणे आणि द्रू म्हणजे पळणे. या दोन धातूंपासून रुद्र हा शब्द झाला आहे. निसर्ग प्रकोपाशी सामान्य देवता असे रुद्राचे मूळ स्वरूप बदलत जाऊन; पशू, अरण्ये, पर्वत, नद्या, कृषी, सुफलता, मृत्यू आदि सर्व सृष्टी व्यापणारी एक श्रेष्ठ देवता व बलशाली देवता बनल्याचे दिसते. ऋग्वेदातच या देवतेला शिवा असे म्हटले आहे. यजुर्वेदात रुद्रगणाचा निर्देश केला आहे. अथर्ववेदात रुद्राची भव, शव आदि सात नावे आली आहेत. ब्राह्मणग्रंथात रुद्र हा उषसूचा पुत्र असल्याचे आणि त्याला आठ नावे बहाल केल्याचे म्हटले आहे. रुद्र, शर्व, उग्र व अशनी ही त्याची चार नावे संहारक स्वरूपाची तर भव, पशुपती, महादेव व ईशान ही चार नावे त्याच्या शांत, मांगलिक व जगत् प्रतिपालक रूपाची प्रतिके होत. 'ओळख आपल्या वेदांची' या मालिकेतील ऋग्वेद या ग्रंथात रुद्रसूक्त या मथळ्याखाली लेखक दिलीप अंबिके यांनी श्रुती, स्मृती, पुराणे, उपनिषदे व लोकपरंपरा या सर्वांचा संकलित परामर्श घेतला आहे. रुद्रदेवतेचे स्वरूप ऋग्वेदाच्या द्वितीय मंडलातील ३३व्या सूक्तातून प्रकट झाले आहे. हनुमानांच्या लोकधारणेतील स्वरूपाशी ते मिळतेजुळते आहे.

त्या ऋचा याप्रमाणे -

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ॥

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥२-३३-१॥

त्वा दत्तेभी रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ॥

व्य? स्मदद्वेषो वितरं व्यंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥२-३३-२॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ॥

पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥२-३३-३॥

मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहती ॥

उन्नो वीरौ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥२-३३-४॥

हवीमभिर्हवते वो हविर्भिरव स्तोमेभी रुद्रं दिषीय ॥

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मयायै ॥२-३३-५॥

अर्थात् - हे रुद्रा, हे मरुतांच्या पित्या, तुझा आनंदमय प्रसाद आम्हाला लाभू दे. ज्ञानसूर्य दर्शनापासून आम्हास वंचित करू नकोस. नीचांशी व्यवहार करताना आमचा शूर पुत्रही संयमाने वागो. हे रुद्रा, पुत्रपौत्र आणि सेवक यांच्यासह आमची अभिवृद्धी होवो. हे रुद्रा, तुझ्या कृपेने आम्हास दिलेल्या सुखकारक औषधांच्या योगाने आम्हास शतायुषी सुखी कर. द्वेषबुद्धी, पातके आणि सर्वसंचारी रोग यांचा समूळ नाश कर. हे रुद्रा, या जगातील सर्व उत्पन्न भूतजातात आपल्या अंगच्या वीरश्रीने तू श्रेष्ठतम आहेस. हे वज्रबाहू रुद्रा, बलवान पुरुषातही तू बलिष्ठ आहेस. आमच्या सर्व संकटांचे तू निवारण कर. तसेच आमच्यावर होणाऱ्या दुष्ट वृत्तीकारक हल्ल्यांशी झगडून, त्यांना परास्त कर. हे मनोरथपूरका, वीरश्रेष्ठा, तुझ्या भक्तीत किंवा तुला शरण येण्यात आमची काही चूक झाली तरी क्रोधित होऊ नकोस. तू अपूर्व वैद्य अशी तुझी ख्याती असल्याने आमच्या अंगोपांगांना अथवा सैनिकांना खडखडीत बरे कर. आहुती अर्पण करून किंवा भक्तिभावाने धावा करून भक्तजन तुझी करुणा भाकित असतात. तो रुद्र आम्हालाही स्तवनांनी प्रसन्न करून घेता येवो. दयाळू, भक्तवत्सल, प्रकाशमय किरिट धारण करणारा रुद्र मला नक्कीच दुर्वासनाधीन होऊ देणार नाही. रुद्रांचे हे स्तवन महारुद्र संकटमोचक हनुमान स्तवन आहे याची खात्री पटते.

श्रीमद् भागवताच्या तृतीय स्कंधामध्ये रुद्राची जन्मकथा आली आहे. त्याचबरोबर अकरा रुद्रांची नावेही आली आहेत. ती बाराव्या अध्यायातील सृष्टीचा विस्तार यामध्ये आलेली कथा अशी- सनक, सनंदन, सनातन आणि

सनत्कुमार या ब्रह्ममानस पुत्रांनी प्रजा उत्पन्न करण्याचे नाकारल्याने ब्रह्मदेवांना अत्यंत क्रोध आला. त्यांच्या भुवयांच्या मध्यातून तो क्रोध निळ्या आणि लाल रंगाच्या बालकाच्या रूपात प्रकट झाला. ते बालक म्हणजेच सर्व देवतांचे पूर्वज भगवान भव (रुद्र) रडत रडत म्हणू लागले, “जगत् पिता विधाता, माझी नावे आणि राहण्याची ठिकाणे सांगा.” तेव्हा कमल योनी भगवान् ब्रह्मदेव त्या बालकाची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मधुर वाणीने म्हणाले, “रडू नकोस. मी आता तुझी इच्छा पूर्ण करतो. हे देवश्रेष्ठ, तू दुःखी बालकाप्रमाणे स्फुंदून स्फुंदून रडू लागलास म्हणून प्रजा तुला ‘रुद्र’ नावाने संबोधिल. तुझ्या राहण्यासाठी मी अमोदरच हृदय, इंद्रिये, प्राण, आकाश, वायू, अग्नि, जल, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र आणि तप ही स्थाने उत्पन्न केली आहेत. मन्यु, मन, महिनस, महान, शिव, ऋतध्वज, उग्ररेता, भव, काल, वामदेव आणि धृतव्रत अशी तुझी अकरा रूप नावे असतील. तसेच धी, वृत्ती, उषना, उमा, नियुत, सर्पी, इला, अंबिका, इरावती, सुधा आणि दीक्षा या अकरा रुद्राणी तुझ्या पत्न्या असतील. तू वरील नावांचा, स्थानांचा आणि स्त्रियांचा स्वीकार करून पुष्कळशी प्रजा निर्माण कर. कारण तू प्रजापती आहेस.” रुद्राने उत्पन्न केलेले, त्यांच्यासारखेच बल, आकार आणि स्वभाव असणारे असंख्य समुदाय जगाचे भक्षण करू लागले. असे पाहून ब्रह्मदेवांना भीती वाटली. ते रुद्राला म्हणाले, “सुरश्रेष्ठ, तुझी प्रजा आपल्या भयंकर दृष्टीने मला आणि सर्व दिशांना भस्म करू पहात आहे. तेव्हा अशी प्रजा निर्माण करू नकोस. तू श्रीहरीला तपाने प्राप्त करून घेऊन सर्व प्राण्यांना सुखी कर व तपाच्या प्रभावाने तू पुष्कळ सृष्टी निर्माण कर. तुझे कल्याण असो.” ही कथा एकूण एकोणीस श्लोकांमध्ये आली असून, रुद्राने ब्रह्मदेवाने दिलेली आज्ञा मानून ते तपश्चर्या करण्यासाठी निघून गेले.

दोशी धूमित यांनी शिवाची पस्तीस रूपे किंवा अवतार आणि अकरा रुद्र अवतार याविषयी गुगलवर (http://doshidhrumitblognot.com/2018/1/lord_shiv_avatars.html) द्वारा टाकले आहे. शतरुद्र संहिता या शिव महापुराणातील संहितेचा संदर्भ देऊन त्यांनी शिव-पार्वती कथांसह काही कथा देऊन बारा ज्योतिर्लिंगे तसेच हनुमानाचे अकरा रुद्र अवतार आणि मारुतीचे विश्वातील आठ अवतार इ. माहिती दिली आहे. तर रामायणात तेहतीस कोटी, कश्यप पत्नी आदितीचे पुत्र म्हणून अकरा रुद्र, बारा आदित्य, आठ वसू आणि दोन आश्विन अशा तेहतीस देवता सांगितल्याचे नोंदविलेले आढळते.

त्याचप्रमाणे वामन पुराण, मत्स्य पुराण, विष्णू पुराण, महाभारत यातही रुद्रदेवतेची विविध नावे दिलेली दिसतात. ऋग्वेदात मारुत किंवा वायू या स्वरूपाचे रुद्रांचे वर्णन आले आहे. हनुमानांना अकरावा रुद्र असे संबोधिले जाते; तथापि हनुमानभक्त मारुतीचा किंवा हनुमानांचा महारुद्र असा उल्लेख करतात. उपरोक्त रुद्रसूक्त भागवत पुराणातील कथा आणि विश्वामित्र आणि श्रीराम यांचा रामायणाच्या बालकांडातील छत्तीसाव्या सर्गात, कथेतील उल्लेखात शंकर आणि उमा यांच्या कथेत महादेव रुद्र असा उल्लेख केला आहे. हे सर्व उल्लेख पाहता हनुमान हे शिवस्वरूप महारुद्र वायूसुत ठरतात. म्हणजे रुद्रांची सर्व अकरा रूपे एकवटून महारुद्र शिवस्वरूपात हनुमान मरुत किंवा वायूरूपाने अखिल ब्रह्मांडाचा प्राण या स्वरूपात अस्तित्वात होते आणि ते देवांचेही देव महादेव असे असून श्रीहरी किंवा विष्णूभक्त म्हणून तप करीत होते किंवा योगसाधना करीत होते. तसेच सर्व सृष्टीचे कल्याण करण्यासाठी प्रसंगी रुद्ररूप व प्रसंगी कल्याणकारी शिवरूप अशा स्वरूपात अस्तित्वात होते. त्यांचे हेच स्वरूप रामायणात वायूसुत, शिवस्वरूप, महारुद्र, रामभक्त हनुमान म्हणून प्रकटले आहे, असे उपरोक्त उल्लेखांवरून म्हणता येते.

३. योगशैलीने ब्रह्मांड चलन

रुद्र प्रजापतींची निर्मिती करून रुद्र आणि रुद्राणींनी अर्थात् शिव आणि पार्वती रूपांना प्रजा निर्माण करण्याची आज्ञा केली. त्यानंतर विष्णुशक्तीने संपन्न अशा ब्रह्मदेवांनी उत्पत्तीसाठी संकल्प केला आणि त्यांनी दहा मानसपुत्र निर्माण केले. याची हकिगत मैत्रेय विदुरांना भागवत पुराणात तृतीय स्कंधात सृष्टीचा विस्तार या बाराव्या अध्यायात सांगत आहेत. मैत्रेय सांगतात, “मरिची, अत्री, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ठ, दक्ष आणि दहावे नारद अशी त्यांची (पुत्रांची) नावे होत. त्यापैकी नारद ब्रह्मदेवाच्या मांडीपासून, दक्ष अंगठ्यापासून, वसिष्ठ प्राणापासून, भृगु त्वचेपासून, क्रतु हातापासून, पुलह नाभीपासून, पुलस्त्य कानापासून, अंगिरा मुखापासून, अत्री डोळ्यापासून आणि मरिची मनापासून निर्माण झाले. याशिवाय ब्रह्मदेवांपासून विविध प्रकारे सृष्टी निर्माण झाली. तशाच देहवासनाही निर्माण झाल्या व मनोभावनाही निर्माण झाल्या. एवढेच नव्हे तर वेद, उपवेद, न्यायशास्त्र, होता, उद्गाता, अध्वर्यु आणि ब्रह्मा या चार ऋत्विजांचे कर्म, यज्ञांचा विस्तार, धर्माचे चार चरण, चार आश्रम तसेच त्यांच्या वृत्ती हे सर्व ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून उत्पन्न झाले.” हा सर्व कथाभाग श्लोक क्र. २० ते ३५ या श्लोकांत आला आहे. ब्रह्मदेवाची ही निर्मिती येथे उद्धृत करण्याचे मुख्य कारण असे की, सृष्टीनिर्मितीबरोबर अयोनीसंभव व पुढे क्रमाने योनीसंभव ऋषी निर्माण झाले. (ब्रह्मदेवाने निर्माण केले.) आणि या ऋषीलोकांनी प्रजापतीचे रुद्रांप्रमाणे अर्थात् शिवांप्रमाणे कार्य केले. सृष्टीविस्तारात त्रिदेवांच्या शक्तीपासून अर्थात ईश्वरशक्तीपासून प्रजापतीस्वरूप काम करणारे ऋषी निष्पन्न झाले. या सर्व ऋषींचा ऋषीलोक विविध प्रकारे प्रजानिष्पत्ती करून सृष्टीतील पंचमहाभूते, चतुर्विध जीव यांचे व्यवस्थापन करित होते. हे व्यवस्थापन यज्ञसंस्थेशी निगडित तसेच मंत्र आणि तंत्र यासह यंत्र आणि शास्त्रे यांच्यासह हे व्यवस्थापन घडत होते. देव, दानव,

मानव, राक्षस, यक्ष, गंधर्व, अप्सरा, किन्नर, विद्याधर अशा प्रकारच्या मानवसदृश प्रजेची निर्मिती आणि व्यवस्थापन हे ऋषी त्रिदेवांच्या त्रिविध शक्तींनी संपन्न असल्यामुळे त्रिदेवांच्या मनाप्रमाणे व आज्ञेप्रमाणे पृथ्वीवरील समग्र सृष्टीचे व त्यास कारण असलेल्या पंचमहाभूतांचे व्यवस्थापन करण्याची विद्या प्रकटवित होते. एक प्रकारे हा ऋषीलोक म्हणजे ब्रह्मदेवाची चौदिशांना असलेली मुखे होत. या ऋषींमध्ये सर्व वैदिक ऋषी व समकालीन ऋषी यांचा समावेश करता येतो. रामायणात उल्लेखित वृश्यशृंग, विश्वामित्र, वसिष्ठ, अगस्त्य आदि ऋषी व त्यांचे समुदाय तसेच ऋषींमधूनच निर्माण झालेले मुनी यांचे उल्लेख येतात. ऋषी प्रजापतींपासून निष्पन्न वंशांची वंशावळही सांगितली जाते. या ऋषींची गुरुकुले होती व यातील ऋषींनी गोत्रस्थापनाही केली होती असे पहावयास मिळते. वेदांबरोबरच ब्राह्मण ग्रंथ, अरण्यके, उपनिषदे ही श्रुतीरचना या ऋषींकडून केली गेली होती. ऋषींची ही परंपरा ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिदेवांपासून रामायण आणि महाभारत व पुराणे यात कथांसह उल्लेखित दिसते. देव, दानव, दैत्य, राक्षस, मानव आदि अस्तित्वे या ऋषीकुलांमध्ये ज्ञानसाधना करित असत. एवढेच नव्हे तर सूर्य, चंद्र आणि नवग्रह, तारे, नक्षत्र यांच्या कथाही गुरुकुलाशी संबंधित पहावयास मिळतात. आश्रम आणि वर्णव्यवस्था, यज्ञसंस्था आणि व्रतसंस्था यातही ऋषींचे कार्य पहावयास मिळते. पुराणे, रामायण आणि महाभारत यात ऋषीकुलांचे, मुनी, सिद्ध यांचे अक्षरशः असंख्य उल्लेख पहावयास मिळतात. ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीविस्तारापासून ते कलीयुगाच्या आरंभापर्यंत व त्यानंतरच्या मौखिक परंपरेत आणि भाष्यात्मक ग्रंथांत या ऋषींचे विपुल उल्लेख पहावयास मिळतात. स्वायंभूव मनु कश्यप यांचा विचार केला तर हे ऋषीलोक आरंभापासून म्हणजे कलीयुगापूर्वी कृत किंवा सत्ययुग, त्रेता, द्वापार या युगांत ऋषींचे अस्तित्व ठळकपणे पहावयास मिळते. यांच्या ऋषीकुलांमध्ये जे शिक्षण दिले जात असे ते गुरुकुलाच्या मौखिक परंपरेप्रमाणे विविध गुरुकुलात त्या त्या परीने दिले जात असे; तथापि गुरुकुलात सामान्यतः विद्येची अष्टादश प्रस्थाने होती. या संबंधाचे स्पष्टीकरण डॉ. किसन महाराज साखरे संपादित ‘विचारसागर रहस्य’ (पंडित साधू निश्चलदास कृत हिंदी विचारसागराचे सुलभ मराठी भाषांतर) लेखक ब्र.भू. सद्गुरू विनायक नारायण जोशी (साखरे) या ग्रंथातील परिशिष्ट-२ मधील नकाशा क्र. १४ मध्ये दिले आहे. त्या नकाशातील संपूर्ण माहिती ७व्या तरंगात उल्लेखित आहे. ही माहिती याप्रमाणे : चार वेद - ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद,

अथर्ववेद, चार उपवेद- आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद, अथर्ववेद; सहा वेदांगे- शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष आणि छंद; न्याय- न्याय आणि वैशेषिक; मीमांसा- पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, धर्मशास्त्र अर्थात् स्मृतिग्रंथ- यात महाभारत, रामायण, वैष्णव मंत्र सांख्यशास्त्र, सांख्य आणि योग व शिवतंत्रादि ग्रंथ. पुराणे- ब्रह्म, पद्म, वैष्णव, शैव, भागवत, नारदीय, मार्कंडेय, अग्नी, भविष्य, ब्रह्मवैवर्तक, लिंग, वराह, स्कंद, वामन, कूर्म, मत्स्य, गरुड, ब्रह्मांड. या ठिकाणी व्यास संपादनापूर्वी विद्यांचे अस्तित्व व व्याससंपादनांतर विद्यांचे व्यवस्थापितकरण असा विचार करता येईल. ऋषींचे मुनींचे अस्तित्व सनातन आहे असे म्हणता येऊ शकते.

ऋषीकुलाची ही चर्चा आपण हनुमान चरित्राच्या संदर्भात करित आहोत. हनुमानांनी त्यांची ज्ञानसाधना गुप्तरूपाने यातील गुरुकुलात केल्याचे उल्लेख रामायणात आले आहेत. हनुमानांचे प्राकट्य गृहित धरले तर ब्रह्मनिर्मित ऋषींचे अस्तित्व हे त्या काळातही प्रत्यक्ष स्वरूपात होते असे मान्य करावे लागते. तसेच भौतिक साधने, सांस्कृतिक व्यवहार यांचा विकास या काळात ऋषीकुलातील ज्ञानसाधनेच्या माध्यमातून झाला होता हे मान्य करावे लागते. ऋषीकुलातील ज्ञानसाधना हनुमानांनी केली होती; हेही यावरून स्पष्ट होते. ऋषीमुनींचे कार्य निर्मिती आणि व्यवस्थापन या स्वरूपाचे होते व त्यासाठी त्यांनी अपार परिश्रमाने क्रमाक्रमाने सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा विकास करून गुरुकुलातून ते प्रसारित करण्याचा दीर्घोद्योग सातत्याने केला होता, हेही मान्य करावे लागते. हनुमंतांचे व्यक्तिमत्त्व विचारात घेता, हनुमंतांना सर्व विद्या ज्ञात होत्या हेही मान्य करावे लागेल. गुरुकुलांमध्ये राजधर्म, काव्यशास्त्र, छंदशास्त्र, व्याकरण, आयुर्वेद, पशुवैद्यक, वृक्षायुर्वेद, धनुर्वेद, धातुशास्त्र, रत्नविद्या, शिल्पशास्त्र, नृत्य, संगीत, कला, वास्तुशास्त्र, मूर्तीशास्त्र, ज्योतिष, गणित, सामुद्रिकशास्त्र, अनुलेपनविद्या, वशीकरणविद्या, अंतर्धानविद्या, धन कमी पडू न देणारी पद्मिनी विद्या, स्वेच्छारूप धारिणी विद्या इ. विद्या शिकविल्या जात असल्यात. म्हणूनच त्यांचा उल्लेख पुराणांमध्ये आला आहे. असे 'ओळख आपल्या वेदांची' मध्ये दिलीप अंबिके यांनी नोंदविले आहे. परंपरेने नोंदविलेल्या चौदा विद्या चौसष्ट कला यांचा विकास गुरुकुलातच झाला असला पाहिजे हेही स्पष्ट आहे. ऋषी आणि ऋषीकुले यांचे अस्तित्व व त्यांच्या गुरुशिष्य परंपरा यांचा विचार राम-हनुमानांच्या चरित्रात उल्लेखित विविध घटना प्रसंगीची कार्ये समजून घेताना करावा लागतो हे लक्षात घेतले पाहिजे.

भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा यथार्थ अभ्यास यात 'प्रारंभ काळ' विशद करताना वेदातील इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात द्रष्टे ऋषी, मुनी, गोत्र ऋषी, ऋषींचा समन्वयात्मक दृष्टिकोन व त्यांच्या कार्याचे स्वरूप विशद केले आहे. या सर्व ऋषीकुलांचे कार्य, ऋषींनी द्रष्टेपणाने अनुभविलेले आहे. महावाक्यांच्या अनुभूती विश्वातील सर्व भूतमात्रांना अनुभूत व्हाव्यात यासाठी निश्चित दिशेने ऋषीकार्य सुरू होते. ऋग्वेदातील महावाक्य 'प्रज्ञानम् ब्रह्म', यजुर्वेदातील 'अहम् ब्रह्मास्मि', अथर्ववेदातील 'अयमात्मा ब्रह्म' आणि प्रामुख्याने 'तत्त्वमसि' या व अशा परमात्मा व शरीर किंवा व्यक्तिमत्त्व यांचा संबंध स्पष्ट करित गुरुपरंपरेतील शिक्षणपरंपरेला वळण दिले होते. शरीराच्या अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, मनोमय कोश, विज्ञानमय कोश, आनंदमय कोश असे पंचकोशात्मक स्वरूप लक्षात घेऊन योगसाधना हा शिक्षणपरंपरेतील व्यवच्छेदक किंवा अनिवार्य असा भाग स्वीकारला होता. योगशास्त्राला स्वीकारताना, योगशास्त्राची अतिशय पद्धतशीर मांडणी व विकास गुरुकुलांनी केला होता. भगवान पतंजलींनी सर्व योगपरंपरातून योगशास्त्र हे परिपूर्ण शास्त्र असल्याचे नमूद केले आहे. तपस्, जप आणि ईश्वर प्रणिधान अशी तीन तत्त्वे सांगून योगाच्या, हठयोग, राजयोग, मंत्रयोग व यंत्रयोग अशा चार पद्धती सांगितल्या आहेत. हठयोग तंत्रशास्त्रात महत्त्वाचा आहे. राजयोगाने सिद्धाची शक्ती प्राप्त होऊ शकते. मंत्रयोग व तंत्रयोग यांच्या सहाय्याने हव्या त्या गोष्टींची प्राप्ती करून घेता येते. योगसामर्थ्याने इच्छेनुसार कामे करता येतात. मात्र त्यांचा उपयोग सत्य गोष्टींसाठीच करावा असा दंडक आहे. सृष्टीच्या निर्मिती, विघटनात्मक पुनर्निर्मिती, संघटनात्मक पुनर्निर्मिती अशा सर्व गोष्टी प्राप्त होतात. 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास' या मालिकेतील ब्रह्मन् या बाराव्या खंडात आधुनिक वैज्ञानिकांविषयी योगशास्त्राच्या तुलनेत केलेले भाष्य फार महत्त्वाचे आहे. 'अणुविभाजकांना त्याचे परमाणूत विभाजन करण्यात यश मिळाले आहे; परंतु परमाणूपासून परत अणु बनविण्याची कला अगर शास्त्र अजून ते हस्तगत करू शकले नाहीत हे परमाण्विक कण पुन्हा एखाद्या इच्छित वस्तूच्या साच्यात सम्मिलित करण्याचे संयम हे साधन आहे. योगी ज्या तऱ्हेचा संयम आचरील तिच्यावर ती निर्मिती निर्भर असते.' ते पुढे म्हणतात, 'अणुंचा मालिकाक्रम बदलल्यावर प्राप्त होणारी वस्तू पूर्णतः भिन्न असते. विश्वातील विविधता ही प्राथमिक अणूंच्या जोडणी विभागाणीच्या पद्धतीमधील भिन्नतेची परिणती असते. सिद्ध लोक जे करून दाखवितात

त्यामागे हेच तत्त्व आहे. एखाद्या विवक्षित वस्तूवर जेव्हा ते संयमाचा प्रयोग करतात तेव्हा ती वस्तू प्रकट होते, हे वैज्ञानिक सत्य आहे. आपल्या पूर्वजांना हे ज्ञान योगसाधनेद्वारे प्राप्त झाले होते. युद्धांमध्ये काही विशिष्ट अस्त्रांच्या निर्मितीसाठी या ज्ञानाचा उपयोग करण्याची अनुज्ञा कदाचित ऋषीमुनींनी काही विशिष्ट लायक योद्ध्यांना दिली असावी. मंत्र व यंत्रयोग यात या गोष्टी विशेषत्वाने येत असत. 'तंत्रविद्या' या प्रकरणात तंत्रचिंतामणी नावाच्या तांत्रिक संहितेमध्ये आपल्याला विविध तंत्रांच्या यंत्रांचे सविस्तर वर्णन आढळते. उदा. वशीकरण यंत्र, स्तंभन यंत्र, मृत्युंजय यंत्र, सौभाग्यवर्धन यंत्र, विद्वेषण यंत्र, मारण यंत्र, उच्चाटन यंत्र, नाशन यंत्र आणि रक्षाकार यंत्र. योगशास्त्रात कुंडलिनी जागृती सर्वात महत्त्वाची मानली जाते. याच इतिहास मालिकेतील 'महाकाव्ये' या तृतीय खंडात, रामायणात वापरलेल्या प्राचीन शास्त्रांचे विद्या आणि मंत्रशास्त्र यांची उदाहरणे देऊन चर्चा केली आहे. प्राणघातक शस्त्रांना अस्त्रे म्हणत. यात अग्न्यस्त्र, वायव्यास्त्र, पर्जन्यास्त्र, ब्रह्मास्त्र आदि अस्त्रांचा उल्लेख आढळतो. अशी अस्त्रे धनुर्वेद योगाने मंत्रशक्तीने जागी करता येतात. या संदर्भात इतिहास संशोधकांचा अभिप्राय असा, 'पतंजलीच्या योगसूत्रांचा विस्तृत अभ्यास केल्यावर असे विश्वासपूर्वक म्हणता येते की, मंत्रशास्त्र म्हणजे अंधश्रद्धा नाही. ध्वनी किंवा वाणी या माध्यमातूनच परमेश्वराने सर्व दृश्य जग वेद, मंत्र, यज्ञ व सगळे जीवमात्र निर्माण केले. त्याचाच उपयोग ऋषीमुनींनी योगशास्त्रात केला आहे.' भागवताच्या एकादश स्कंधांमध्ये योगशास्त्राद्वारा योग्यांना प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींची नावे आणि लक्षणे श्री भगवान आणि उद्धव संवादातून आली आहेत. एकूण ३६ श्लोकांमध्ये सिद्धींची नावे, लक्षणे आणि सिद्धी कोणत्या धारणेने प्राप्त होते याचे वर्णन केले आहे. योगीराज श्रीकृष्णांनी उद्धवांना सांगितले- "धारणा योगातील निष्णात योग्यांनी अठरा प्रकारच्या सिद्धी सांगितल्या आहेत. त्यापैकी आठ सिद्धी मुख्यतः माझ्या (विष्णू) ठिकाणी वास करतात. उरलेल्या दहा सत्त्वगुणांचा विकास झाल्याने साधकाला प्राप्त होतात. त्यापैकी अणिमा, महिमा आणि लघिमा या तीन सिद्धी शरीराशी संबंधित आहेत. प्राप्ती नावाची इंद्रियांची सिद्धी आहे. लौकिक आणि पारलौकिक पदार्थांचा अनुभव करून देणारी प्राकाम्य नावाची सिद्धी आहे. माया आणि तिच्या कार्यांना आपल्या इच्छेनुसार चालविणे या सिद्धीला ईशिता असे म्हणतात. विषयांमध्ये राहून सुद्धा त्यामध्ये आसक्त न होणे हिला वशिता

म्हणतात आणि ज्याची-ज्याची इच्छा करावी ती पूर्णपणे मिळविणे ती कामावसाइता ही आठवी सिद्धी होय. देहावर तहान भुकेचा परिणाम न होणे, पुष्कळ लांबची वस्तू दिसणे, पुष्कळ लांबचे ऐकू येणे, मनाच्या वेगाने शरीरानेही त्या ठिकाणी जाणे, पाहिजे ते रूप घेणे, दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करणे, आपल्या इच्छेनुसार शरीर सोडणे; अप्सरांबरोबर होणाऱ्या देवक्रीडेचे दर्शन होणे; जो संकल्प कराल तो सिद्ध होणे; सगळ्या ठिकाणी सगळ्यांकडून आपल्या आज्ञेचे पालन होणे या दहा सिद्धी सत्त्वगुण विकासाने प्राप्त होतात. याशिवाय तिन्ही काळातील गोष्टी समजणे; शीत, उष्ण इ. द्वंद्वांचा त्रास न होणे; दुसऱ्याच्या मनातील विचार ओळखणे; अग्नी, सूर्य, जल, विष इ.च्या शक्ती बोधत करणे व पराजित न होणे अशाही सिद्धी योग्यांना प्राप्त होतात. शाप, वरदान हेही सिद्धींचेच प्रकार होत."

ऋषीकुलांच्या सुरुवातीपासून ते आजपर्यंत देव, दानव, दैत्य, राक्षस, गंधर्व, किन्नर, यक्ष आदि सर्व योनीतील मानवी प्राण्यांना शरीर या साधनाचा योगसाधनेमुळे सर्वकष उपयोग करता येत होता. संस्कृती विकासक्रमातील सर्व सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, संरक्षणविषयक, कृषीविषयक, मानव आणि सृष्टीसंबंधविषयक सर्व प्रकारचे व्यवहार योगशास्त्राने करता येणे शक्य होते. आपापल्या गुरुपरंपरेनुसार व शक्तीमत्तेनुसार योगसाधनेचा अवलंब करता येणे शक्य होते व सांस्कृतिक परंपरेचा, जीवन अस्तित्वाचा तो अपरिहार्य भाग होता असाच तो स्वावलंबनाचा मार्ग होता व त्यामुळे कार्यसिद्धी करणे स्वतःच्या हातात होते. या परंपरा आधुनिक काळातील वैज्ञानिक प्रगतीच्या प्रभावापर्यंत प्रचलित होत्या हे लक्षात घेऊन हनुमानांच्या चरित्रातील सर्व घटना प्रसंगांचा अन्वय लावल्यास संपूर्ण हनुमान चरित्र ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीवर उतरते.

४. वानरलोक

वाल्मीकी रामायणातील बालकांडाच्या पंधराव्या सर्गात वृष्यशृंग ऋषींकडून राजा दशरथांच्या पुत्रेष्टीय (पुत्रकामेष्टी) यज्ञाची सुरुवात, सर्व देवतांच्या प्रार्थनेने ब्रह्मार्जीचे रावणाच्या वधासाठी उपाय शोधणे आणि भगवान विष्णुंचे देवतांना आश्वासन देणे असा कथाभाग येतो; तर सोळाव्या सर्गात देवांनी श्रीहरीस रावणवधासाठी मनुष्यरूपात अवतीर्ण होण्याची विनंती करणे, दशरथांच्या पुत्रेष्टीय यज्ञात अग्निकुंडातून प्राजापत्य पुरुषाचे प्रकट होऊन खिर अर्पण करणे आणि ती खिर खाऊन कौसल्या, सुमित्रा आणि कैकेयी यांचे गर्भवती राहणे असा कथाभाग येतो. भगवान विष्णुंचे देवतांना आश्वासन मिळताच, विष्णुंच्या अवतारकार्यास सहाय्यभूत होण्यासाठी ब्रह्मदेवांची योजना देवांपुढे मांडली जाते आणि त्यातूनच सतराव्या सर्गातील १ ते ३७ श्लोकात अर्थात्-

“पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राजस्तस्य महात्मनः ।
उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥१॥
सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिण ।
विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥२॥
मायविदश्च शूरांध वायुवेगसमान् जवे ।
नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्य पराक्रमान् ॥३॥
असंहार्यान् पायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ।
सर्वस्त्रगुणसपन्नानमृत प्राशिनानिव ॥४॥
अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ।
यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥५॥
किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ।
सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥६॥

तैमोघवृन्दाचल कूटसंनिभै -
र्महाबलैर्वानरयूथपाधिपै : ।
बभूव भूर्भीमशरीररूपेः
समावृता रामसहायहेतोः ॥३७॥

(वाल्मीकी रामायण बालकांड - सर्ग १७ वा - श्लोक १ ते ६ व ३७)
एकूण देवांचे वानरलोकी अवतरण होते. भगवान् ब्रह्मदेव देवगणांसमोर प्रस्ताव मांडतात - “देवगण, भगवान् विष्णु सत्यप्रतिज्ञ, वीर आणि आपणा सर्वांचे शुभचिंतक आहेत. आपल्या विनंतीनुसार त्यांनी रावणाचा वध करून सर्व देव, ऋषी, मानवादि सत्कर्म करणाऱ्या लोकांचे संरक्षण करण्याचे आश्वासन दिले आहे. तुम्ही सर्व त्यांना सहाय्यक म्हणून; बलवान, इच्छेप्रमाणे रूप धारण करण्यास समर्थ, मायावी, शूरवीर, वायुप्रमाणे वेगवान, नीतिज्ञ, बुद्धिमान, विष्णुतुल्य पराक्रमी, अजिंक्य, युक्त्याप्रयुक्त्या जाणणारे, दिव्य शरीरधारी आणि अमृत पिणाऱ्या देवांप्रमाणे सर्व प्रकारच्या अस्त्रविद्यातील गुणसंपन्न असे पुत्र निर्माण करा. अप्सरा, गंधर्वस्त्रिया, यक्ष, नागकन्या, अस्वली, विद्याधरी, किन्नरी आणि वानरींच्या गर्भातून वानररूपात त्यांना शोभेल असे पराक्रमी पुत्र उत्पन्न करा. मी आधीच वृक्षश्रेष्ठ जांबवनाला उत्पन्न केला. तो मी जांभई देत असताना माझ्या मुखातून प्रकट झाला.” ब्रह्मदेवांचा हा प्रस्ताव स्वीकारून देवांनी त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वानररूपात अनेक पुत्र निर्माण केले. महात्मा, ऋषी, सिद्ध, विद्याधर, नाग आणि चारणांनी वनात भटकणाऱ्या वानर अस्वलांच्या रूपात शूर पुत्रांना जन्म दिला. देवराज इंद्राने, महेंद्रपर्वताप्रमाणे विशालकाय व बलवान अशा वानरराज वालीस उत्पन्न केले; तर सर्वश्रेष्ठ उष्ण अशा सूर्याने, सुग्रीवाला जन्म दिला. बृहस्पतींनी, सर्व वानरांमध्ये अतिशय बुद्धिमान आणि श्रेष्ठ अशा तार नावाच्या महाकाय वानरास उत्पन्न केले. गंधमादन हा तेजःपुंज वानर कुबेराने उत्पन्न केला; विश्वकर्माने, महाकाय नल आणि अग्नीने, स्वतःप्रमाणेच तेजस्वी नील वानराला उत्पन्न केले, रूपसंपन्न अश्विनीकुमार द्वयाने मैन्द आणि द्विविद, तर वरुणाने, सुशेण नावाच्या वानराला उत्पन्न केले. पर्जन्याने, शरभाला जन्म दिला, वज्राप्रमाणे कठीण, गरुडाप्रमाणे वेगवान व सर्व वानरात बलवान आणि बुद्धिमान अशा ऐश्वर्यशाली हनुमानांना वायुदेवांनी आपला औरसपुत्र म्हणून प्रकट केले. याप्रमाणे हजारो वानरांची उत्पत्ती झाली. ते सर्व रावणाचा वध करण्यासाठी उद्युक्त होते. गजराज आणि पर्वत यांच्याप्रमाणे महाकाय आणि महाबली होते. महाशक्तीशाली असे हे

पराक्रमी वीर इच्छेनुसार रूप धारण करणारे होते. अस्वल, वानर आणि लंगूर (गोलांगल) या जातीचे वीर लगेच उत्पन्न झाले. देवांच्या रूप, वेश व पराक्रमांप्रमाणे त्यांना पुत्र झाले. लंगूर योनीतील पुत्र देवांहून किंचित अधिकच पराक्रमी झाले.

काही वानर अस्वलमातांपासून तर काही किन्नर मातांपासून उत्पन्न झाले. देवता, महर्षी, गंधर्व, गरुड, यशस्वी, यक्ष, नाग, किंपुरुष, सिद्ध, विद्याधर आणि सर्पजातीच्या बहुसंख्य व्यक्तींनी अत्यंत आनंदाने हजारो पुत्र उत्पन्न केले. देवांचे गुण गाणाऱ्या चारणांनी खूपच वीर व विशालकाय वानर निर्माण केले. हे सर्व पुत्र जंगली कंदमुळे खाणारे होते. प्रमुख अप्सरा विद्याधरी, नागकन्या, गंधर्वपत्नी यांच्या गर्भातूनही इच्छेनुरूप रूप धारण करणारे आणि बलवान व स्वेच्छेप्रमाणे सगळीकडे विचरण करण्यास समर्थ असे वानरपुत्र निर्माण झाले. ते दगडावर प्रहार करित व पर्वत घेऊन लढाई करित. ते नखांचा व दातांचाही शस्त्रांप्रमाणे उपयोग करित. या सर्वांना सर्व प्रकारच्या शस्त्रांचे ज्ञान होते. ते पर्वतसुद्धा हलवू शकत आणि स्थिर अशा वृक्षांनाही तोडण्याची शक्ती त्यांच्या ठायी होती. नद्यांचा स्वामी समुद्रासह ते स्तब्ध करू शकत. पृथ्वीला भेदण्याची, महासागर ओलांडण्याची, आकाशात संचार करून ढगांनाही हातात धरण्याची आणि वनात वेगाने जाणाऱ्या गजराजांनाही बंदीवान करण्याची शक्ती त्यांच्यात होती. आपल्या केवळ सिंहगर्जनेने आकाशात उडणाऱ्या पक्ष्यांना ते खाली पाडू शकत. स्वेच्छारूपधारी, बलवान, महाकाय वानर करोडोंनी उत्पन्न झाले. वानरांच्या मुख्य टोळ्यांचेही ते मुख्य होते. ज्या प्रमुखांनी अशा वानरांना उत्पन्न केले होते, ते वानर वेगळ्याच प्रकारचे होते. ३०व्या श्लोकात वाल्मिकींनी स्पष्ट लिहिले -

शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ।

ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥३०॥

(वाल्मिकी रामायण - बालकांड - सर्ग १७ वा - श्लोक ३० वा)

ते प्राकृत वानरांपेक्षा वेगळेच होते. त्यातील हजारो वानर प्रमुख घनदाट वृक्षांच्या पर्वतशिखरांवर राहू लागले. बाकीच्यांनी नाना प्रकारच्या पर्वतांचा व जंगलांचा आश्रय घेतला. इंद्रकुमार वाली आणि सूर्यपुत्र सुग्रीव हे दोघे भाऊ होते. सर्व वानरप्रमुख त्या दोघा भावांच्या सेवेत असत. त्याचप्रमाणे ते नल, नील, हनुमान आणि इतर वानर सरदारांचा आश्रय घेत असत. ते सर्व गरुडाप्रमाणे बलशाली, युद्धकलेत निपुण असे योद्धे होते. वनात हिंडताना ते वाघ, सिंह

आणि मोठेमोठे नाग यांसह वन्यप्राण्यांचा फडशा पाडीत. इंद्रपुत्र वाली सर्वात पराक्रमी होता. त्याने आपल्या बाहुबलावर अस्वल, लंगूर आणि इतर वानरांचे रक्षण केले होते. त्या सर्वांचे शरीर आणि लक्षणे विविध प्रकारची होती. ते शूर वीर वानर, पर्वत, वने, समुद्र आणि सर्व पृथ्वीवर पसरले होते. मेघसमूह आणि पर्वतशिखरांप्रमाणे ते विशालकाय होते. महाशक्तीशाली वानरांचे शरीर व रूप भयंकर होते. भगवान श्रीरामांच्या मदतीसाठी प्रकट झालेल्या त्या वीर वानरांनी सारी पृथ्वी व्यापून गेली होती. वाल्मिकींनी रंगविलेल्या या वानरयूथ वर्णनावरून काही गोष्टी स्पष्ट होतात. एक म्हणजे देव, यक्ष, किन्नर, अप्सरा, गंधर्व, विद्याधर आदि प्रकारच्या दिव्य मानवी समूहांनी ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेप्रमाणे दानवराज रावणांच्या पारिपत्यासाठी योगशास्त्र बलाने अस्वल, वानर या स्वरूपात जन्म घेऊन, योगबलाने आपल्या सर्व शक्तीनिशी व अस्त्र, शस्त्र तसेच व्यवहारज्ञानासह विशिष्ट मानवी लोकसमुदायात अवतार घेतले होते. यापूर्वी चर्चा केलेल्या योगशास्त्रविषयक उल्लेखाधारे असे करणे तत्कालीन लोकांना योगशास्त्राधारे शक्य होते, असे म्हणण्यास वाव आहे.

‘भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास’ यातील खंड-३ ‘महाकाव्ये - रामायण आणि महाभारत’ यात विश्लेषण केल्याप्रमाणे, ‘रामायणात आलेल्या सविस्तर विवेचनावरून असे दिसते की, भारतीय उपखंडात त्यावेळी तीन अधिकाराची केंद्रे होती. एक अयोध्या - जेथून वैदिक संस्कृतीच्या अनुयायांना सर्व प्रकारची मदत मिळत होती; दुसरे स्थान लंका - जेथे सर्व राक्षसांत शक्तिमान ठरलेला राजा रावण राज्य करित होता. हे राक्षसगण लोकांचे रक्षण करण्याऐवजी स्वतःचा अधिकार सर्वत्र गाजविण्याच्या प्रयत्नात होते. हा अधिकार गाजविण्याच्या कामी ते कोणत्याही नीतीमूल्यांचा विधिनिषेध बाळगीत नव्हते व अशा दुराग्रही, भोगलोलुप खलांना लागेल ती मदत रावणाकडून मिळत असे. या राक्षसांना नीतीमूल्यांची कदर नसली तरी त्यांचा मंत्रतंत्र विद्येवर अतिशय विश्वास होता व यायोगे स्वतःची शक्ती वाढविण्यासाठी ही मंत्रविद्या शिकण्यापुरते ते वेदाध्ययन करित होते. तिसरे केंद्र हे किष्किंधा असावे. तेथील राजा वनवासी व आदिवासी (आज संबोधिले जाते असे लोक) लोकांच्या आदराचे केंद्रस्थान असावा. वैदिकांच्या सान्निध्यात असलेला वानर समाज वृत्तीने सात्त्विक राहिला. याउलट राक्षसांच्या सान्निध्यात असलेला वानर समाज राक्षसी झाला. वानरांचे आवडते पेय म्हणजे मध व मैथेय नावाच्या फळांच्या रसापासून बनविलेले पेय. मात्र ही दारू नसावी; कारण त्याचे ते

खास नाव आहे. हे वानर वैदिकांच्या विरुद्ध दिसत नाहीत. पण सदाचारापेक्षा अधिकाराच्या मागे असलेले दिसतात. वानरश्रेष्ठांच्या व्यक्तिरेखांच्या अभ्यासावरून रामायणातून स्पष्ट होणारा इतिहास हा आधुनिक समाज जीवनाच्या तुलनेत कोठे बसतच नाही. या वानरश्रेष्ठांना आदिवासी लोकांविषयीची आधुनिक मोजमापे लावू गेल्यास ते आदिवासी न वाटता उलट अनेक सिद्धींचे अधिकारी आहेत असे ध्यानी येते.' या ऐतिहासिक विश्लेषणातून एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती म्हणजे किष्किंधा केंद्रित असा एक 'लोक' अस्तित्वात होता. ज्या 'लोक'ची ओळख वानर आणि अस्वल या प्राण्यांच्या प्रतिकातून होत असावी. या लोकसमुदायात उपरोक्त देवादी दिव्य लोकांनी अवतार धारण करून वानरप्रतिकाच्या लोकमधील राज्यकर्ते व योद्धे असे स्थान मिळविले असावे. योगदान आणि सिद्धी या शास्त्रांच्या आधारे हे घडणे शक्य आहे; मात्र हे सर्व वानर व अस्वलस्वरूप (वृक्षराज) लोक या स्वरूपात असलेले हे लोक देव, मानव आणि राक्षस यांच्याइतकेच वेदशास्त्रज्ञान पारंगत होते हे नाकारता येत नाही. वानर किंवा अस्वल या प्रकारच्या प्राण्यांचे शक्तीसंदर्भातील शतगुणित ऐश्वर्य या लोकांनी प्राप्त केले होते हे मात्र खरे.

भविष्यपुराणात 'ब्रह्मांड उत्पत्ती व स्वरूप' यातील लोक, द्वीप इ. चर्चेअंतर्गत जंबुद्वीप तसेच हरीवर्ष यांचे वर्णन या दृष्टीने सूचक वाटते. मार्कंडेय पुराणातही भारतवर्षातील किष्किंध्य जनपदाचा उल्लेख आहे. तसेच रामायणात वर्णिलेल्या वृक्ष, पर्वत, नद्या यांच्या परिसरात राहणाऱ्या लोकांचा उल्लेख आहे. मत्स्य पुराणात जंबुवर्ष व किंपुरुष वर्ष यांचे उल्लेख आले आहेत; तर वामन पुराणात उल्लेखित पर्वत, नद्या व जनपदे यातील दंडक जनपद त्याचबरोबर पौरिक, सौशिक, अश्मक, वैषिक, कुंदल, अंध्र, उद्भिद आणि नलकारक आदि दक्षिणेकडील जनपदांचा उल्लेख आहे. वराहपुराणातील जंबुद्वीपाच्या वर्णनात लोकस्थलांचा उल्लेख येतो. या सर्व उल्लेखांवरून रामायणकालीन भारतात दंडक अरण्यात किष्किंधा केंद्रित वानरलोक अस्तित्वात असावा यावर प्रकाश पडतो. येथवरच्या चर्चेतून किष्किंधा केंद्रित पर्वत व अरण्या यांनी बनलेल्या दंडक प्रदेशात किष्किंधेचे सार्वभौम राज्य पसरले होते व हेच रामायणातील वानरलोकचे वसतीस्थान होय. तसेच किष्किंधा केंद्रित वानरलोकचा संचार वरील बालकांडातील १७व्या सर्गातील उल्लेखाप्रमाणे पृथ्वीभर होता आणि ते गुणात्मकदृष्ट्या वानर आणि अस्वल यांच्या शक्तीवैशिष्ट्यांनी ओळखले जात होते, असे म्हणता येते.

५. हेतुपूर्वक अपसमजाचा परिणाम

भारतीय इतिहास लेखनाच्या बाबतीत अनेक समस्या व अडचणी निर्माण झालेल्या दिसतात. भारतीय सांस्कृतिक इतिहास अतिप्राचीन असल्यामुळे कालप्रवाहात बरीच ऐतिहासिक साधनसामग्री नष्ट झाली. परकीय आक्रमणांनी तर विद्यापीठे, ग्रंथालये उद्ध्वस्त करून टाकली गेली. असे असले तरी वेद, उपवेद व वेदांगे, ब्राह्मणग्रंथ, अरण्यके, उपनिषदे आदि श्रुतीवाङ्मय भृगु, नारद यांपासून याज्ञवल्क्य यांसारख्या ऋषींनी लिहिलेल्या स्मृती, रामायण आणि महाभारत यांसारखी आर्ष महाकाव्ये आणि अठरा पुराणे, षट्शास्त्रे यांचे स्वरूप पाहिले की भारतीय अतिप्राचीन विकसित आणि उत्तुंग संस्कृतीचे दर्शन घडते.

दुदैव असे की, पुराणांना इतिहास पुराणे असे म्हटले जात असले तरी पाश्चात्य विद्वानांनी त्यास इतिहास मानले नाही व भारतीय विद्वानांनी देशाचा वास्तविक इतिहास तयार केला नाही. काही विदेशी लोकांनी भारतीय इतिहासाचे यथार्थ दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी काही पाश्चिमात्य विद्वानांनी धार्मिक व राजकीय पूर्वग्रहदूषिततेने इतिहास व संस्कृतीचे विपर्यस्त विवेचन केले. त्यातील एक भाग म्हणजे 'भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा यथार्थ अभ्यास' या मालिकेतील खंड-१ मध्ये 'भारतीय इतिहास लेखन' याविषयी लिहिल्याप्रमाणे 'ग्रीक संस्कृतीपेक्षा जगात अन्य काहीही श्रेष्ठ असूच शकत नाही' ही धारणा. दुसरी गोष्ट म्हणजे पाश्चिमात्य लेखकांपैकी काहींचा मुख्य उद्देश हिंदू संस्कृतीची नालस्ती करून भारतात ख्रिश्चन धर्मप्रसारास सहाय्य करण्याचा होता. वेदांचे भाषांतर करणारे मॅक्समुल्लर यांनी आपला हा उद्देश एका पत्रात व्यक्त केला आहे, असे 'कौटिलीय अर्थशास्त्रप्रदीप' या ग्रंथाच्या सुरुवातीला टिपणीस यांनी नोंदविले आहे. मॅक्समुल्लर भारतात आर्यांच्या प्रवेशाचा काळच मुळी इ.स. पूर्व १५०० मानतात; परंतु इतरांनी आक्षेप

घेताच ते त्यात जुजबी दुरुस्ती करून म्हणतात की, वैदिक ऋचांचा काळ इ.स. पूर्व १००० पासून इ.स. पूर्व ३००० पावेतो कोणता असेल हे कोणीही निश्चित सांगू शकणार नाही. अशाच तऱ्हेचे प्रमाद अनेक पाश्चात्य विद्वानांनी केले आहेत; परंतु ब्राह्मी लिपीचा वापर व त्यानंतरच्या लिपींचा लेखनासाठी वापर तसेच गुरुकुलातील अतिप्राचीन मौखिक परंपरा, स्मृतिग्रंथातील उल्लेख पाहिले तर 'भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा यथार्थ अभ्यास' यातील प्रथम खंडात नोंदविल्याप्रमाणे 'भारतात इतिहास अतिप्राचीन असून निदान महाभारत युद्धोत्तर कालाची पर्याप्त व चांगली ऐतिहासिक वर्णने उपलब्ध आहेत हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. आम्ही पुराणावर दुसरा खंड प्रसिद्ध केला आहे. त्यावरून भारताचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासकाल हा आजच्या पूर्वी ३१००० वर्षे इतका प्राचीन आहे, हे दिसून येईल.' हिमालयाच्या उत्पत्तीचा काल सुमारे ४८ लाख वर्षांपूर्वीचा मानला जातो. मॅक्समुल्लर साहेबांची इंडियनिस्ट थिअरी अर्थात भारतमूलक सिद्धांत त्यांनीच हेतूपूर्वक केलेल्या अपसमजावर प्रकाश टाकतो. हे सर्व यासाठी विचारात घ्यायचे की, पाश्चात्य विद्वानांचे तथाकथित संशोधन पाहून काही तथाकथित भारतीय विद्वानही, भारतीय इतिहास आणि संस्कृतीचा काळ तीन ते पाच हजार वर्षांपेक्षा पुढे जाऊ देत नाहीत. भारतीय इतिहास आणि संस्कृती याविषयी बेळूट आणि बेलगाम तसेच पूर्वग्रहदूषित विधाने करून आपले कार्य साधायचे व ते साधण्यासाठी भारतीय परंपरांचा अस्मिताभंग करायचा असाच उद्योग झाला. या सर्व अपसमजांचा परिणाम म्हणजे योगशास्त्राच्या वास्तविक उपयोगितेकडे व त्याद्वारे घडलेल्या आश्चर्यकारक भौतिक आणि अतिभौतिक घटनांकडे अद्भुत, सुरस, चमत्कारिक व काल्पनिक घटना म्हणून पाहण्याची विकृती निर्माण झाली व त्याला गत दोनशे वर्षातील तथाकथित आधुनिक शिक्षणाने सुशिक्षित व विद्वान म्हणविणाऱ्या लोकांनाही भारतीय शास्त्रीय परंपरांचा यथार्थ अभ्यास करण्याचे भान राहिले नाही. हीच गोष्ट अर्थात रामायण आणि महाभारताच्या संदर्भात झाली.

६. रामायण – ऐतिहासिक कथेचे काव्यात्म लेखन

रामायण हे आधुनिक भारताच्या उत्तर प्रदेश राज्यातील महत्त्वाचे तीर्थस्थान व रामायणकालीन कोसल प्रदेशाची राजधानी असलेल्या अयोध्येचा राजा दशरथाचा मुलगा राम यांचे ऐतिहासिक चरित्र होय. 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास खंड ३ – रामायण आणि महाभारत' यात संपादक नोंदवितात. 'ब्रिटीश राजवटीच्या प्रभावाखाली भारतीय विचारवंतांची अशी एक फॅशनच होऊन गेली की, रामायण व महाभारत या महाकाव्यात वर्णिलेल्या घटना म्हणजे वाल्मिकी व वेदव्यास ऋषींच्या प्रगल्भ कल्पनाशक्तीतून उतरलेल्या या दंतकथा आहेत, असे प्रतिपादन केले पाहिजे.' वास्तविक वाल्मिकी रामायणात वाल्मिकींनी नारदमुनींना विचारले, "मुनी आता या जगामध्ये गुणी, वीर्यवान, धर्माचे रहस्य जाणणारा, कृतज्ञ, सत्यवचनी आणि एकदा केलेली प्रतिज्ञा न मोडणारा, सद्वर्तनी, सर्व प्राणीमात्रांचे हित बघणारा, विद्वान, शक्तिमान आणि सुंदर, विवेकी, संयमी, तेजस्वी कांती असणारा आणि कोणाचीही निंदा न करणारा, युद्धामध्ये कोपित झाला असला तर ज्याला देवताही घाबरतील असा कोण आहे बरं?" या प्रश्नाला उत्तर देताना नारदमुनींनी सांगितले की, "इक्ष्वाकु वंशामध्ये जन्मलेला आणि लोकांमध्ये राम या नावाने प्रसिद्ध असलेला असा एक पुरुष आहे." हा संवाद वाल्मिकी रामायणात बालकांडाच्या पहिल्या सर्गात एक ते वीस श्लोकांमध्ये आला आहे. याचा अर्थ तत्कालिन प्रदेशातील माहिती नारदमुनी प्रत्यक्षदर्शित्वाने देत आहेत. महाभारताच्या बाबतीत तर 'जयो नाम इतिहासः अयम्' असे कृष्णद्वैपायन व्यासांनी स्पष्ट शब्दात सांगितले आहे. याचा अर्थ असा की, रामायण आणि महाभारत यांची ओळख परंपरेने आर्ष महाकाव्ये अशी असली

तरी ते इतिहास आहेत आणि श्री वाल्मिकी आणि श्री व्यास यांनी आपल्या प्रजेने इतिहास सर्वगत करण्यासाठी इतिहासाचे काव्यात्म लेखन केले. 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास' खंड-३ मध्ये रामाची ऐतिहासिकता यात दिलेली माहिती अशी - 'राजा राम म्हणजे अशीच एक कल्पनातीत घटना आहे. तो संपूर्णतः मानवी होता; पण त्याचबरोबर त्याच्या अंगी सभोवतालच्या चुकीच्या मार्गाने जाणाऱ्या समाजाला योग्य मार्गार आणण्याची दैवी शक्तीही होती. त्याचे व्यक्तिमत्त्व ऐतिहासिक होते.'

याच भीष्ममालिकेच्या प्रथम खंडाच्या पान ३११ वर आम्ही दाखविले आहे की, किश या सुमेरियन राजधानीच्या जागी सापडलेल्या शिलालेखावर राजांची नावे दिली आहेत. त्यात असा उल्लेख आहे की, "ऊखु नगरीत उकुशी राजा बनला व त्याने छत्तीस वर्षे राज्य केले." ब्रिटीश शिलालेखतज्ज्ञ वॉडेल म्हणतो की, "हा उकुशी म्हणजे भारतीय सूर्यवंशाचा पहिला राजा इक्ष्वाकु." "या कालगणनेनुसार इक्ष्वाकुचा काळ ३३७८+४९४९= ख्रिस्तपूर्व ८३२० असा येतो." 'ज्ञानकोशाने वंशावळीची जी यादी दिली आहे तिच्यानुसार इक्ष्वाकुपासून ६४वा राजा राम आहे.' 'प्राचीन जग' मध्ये इक्ष्वाकुपासून ७१वा राजा राम आहे; असे नमूद केले आहे. ज्योतिषशास्त्राच्या गणनेनुसार त्याची तारीख १० जानेवारी ४४३९ किंवा मेष शुक्ल नवमी. 'इक्ष्वाकुपासून त्याच्या वंशातील ६४व्या किंवा ७१व्या रामाची ख्रिस्तपूर्व ४४३९ ही कालगणना तर्कशुद्ध वाटते. पुराणांच्या मतानुसारही रामाची कालगणना याच सुमारास येते.' पाश्चात्य किंवा पौर्वात्य यांनी केलेल्या कालगणनेचे पुन्हा पुन्हा संशोधन होणे आवश्यक आहे. तरी तिथी, वार, नक्षत्र याचे उल्लेख आणि रामायणाच्या उत्तरकांडमध्ये ९३ व ९४व्या सर्गामध्ये श्रीरामांच्या यज्ञात महर्षी वाल्मिकींचे आगमन आणि त्यांनी रामायणगानासाठी कुश-लवांना आदेश देणे व ते श्रीरामांनी भर सभेत ऐकणे अशी कथा आली आहे. म्हणजेच सुरुवातीला नारदमुनींनी वाल्मिकींना रामकथा सांगणे आणि रामकथेला समकालीन असलेल्या वाल्मिकी ऋषींनी ते लिहिणे, रामपुत्र कुश-लवांना शिकविणे आणि लव-कुशांनी त्याचे गायन करणे, हा वाल्मिकी रामायणातच रामायण हा इतिहास असल्याचे स्पष्ट पुरावे आहेत. "चाळीसगाव डांगाण परिसर - सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन व भाषिक अभ्यास" यात संस्कृतीचा शोध घेताना प्रबंधलेखकाने (डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी), पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजने नेवासे येथे केलेल्या उत्खननात पन्नास हजार वर्षापूर्वीही गोदावरी, प्रवरा

खोऱ्यात, अर्थात दंडकारण्याच्या परिसरात उत्तम संस्कृती नांदत होती, हे संशोधकांचे विधान नोंदविले आहे. नुकत्याच झालेल्या प्रवरा नदीच्या गॅझेटमध्ये गोदावरी व प्रवरा खोऱ्यातील सांस्कृतिक इतिहासाचे अवशेष व कथा याविषयी याच लेखकाने भाष्य केले आहे. याच लेखकाने केलेल्या अगस्त्य ऋषींविषयक माहितीच्या आधारे विकसित संस्कृतीचा कालखंड खूपच मागे नेता येतो हे स्पष्ट केले आहे. अकोले (अहमदनगर) येथील अगस्त्यांच्या आश्रमात अगस्त्यांकडून श्रीरामांना दिव्य अस्त्रे दिल्याची कथा वाल्मिकी रामायणात अरण्यकांडात १२व्या व १३व्या सर्गात उल्लेखिली आहे. या उल्लेखांचा अर्थ असा की, कालगणनेचे संशोधन करणे आवश्यक असले तरी, रामायण हा इतिहास आहे हे स्पष्टपणे जाणवते. ह.भ.प. श्री. निवृत्तीमहाराज वक्ते यांनी प्रकाशित केलेल्या वाल्मिकी रामायण भाष्य - भाग- १ व २ मधील, भाग- १ मध्ये श्रीरामाचा जीवनपट व वनवासाची दैनंदिनी, गिरिधराच्या 'समर्थ प्रताप' या ग्रंथानुसार दिली आहे. त्यात चैत्र शुद्ध नवमी मध्याह्न काली अयोध्येत श्रीरामाचा जन्म झाला येथपासून वैशाख शुद्ध सप्तमी, अयोध्येत राज्याभिषेक येथपर्यंतच्या तिथी दिल्या आहेत. एकूण युद्धाचे दिवस ८८. त्यात ७२ दिवस प्रत्यक्ष युद्ध असे तपशीलही दिले आहेत. प्रस्तुत ग्रंथातील चरित्र नायक हनुमान आणि राम यांचा संबंध विचारात घेतला तर ज्येष्ठ शु. १, पंपासरोवरावर हनुमान भेट; ज्येष्ठ शुद्ध ५ सुग्रीव भेट; ज्येष्ठ शुद्ध ८ वाली वध; कार्तिक वद्य ७ हनुमान सीतेच्या शोधात निघाले; मार्गशीर्ष शुद्ध १० हनुमानांचे समुद्रोल्लंघन. येथपासून चैत्र शुद्ध नवमी हनुमानांनी द्रोणागिरी आणली; येथपर्यंतच्या सर्व हालचालींच्या तिथी नोंदविल्या आहेत. यातून रामायणातील इतिहास कालासह उलगडण्यास मदत होते.

रामायण हा इतिहास आहे असे मान्य केल्यानंतर हनुमानांच्या चरित्राकडे ऐतिहासिक दृष्टीने पहावे लागते असे पाहू लागले की, वानरलोकमधील हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व रामभक्त व रामदूत म्हणून ऐतिहासिक महत्त्वाचे ठरते.

७. अवतार प्राकट्याची पार्श्वभूमी

रामायणात राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, सीता, हनुमान, जांबुवंत, वाली, सुग्रीव आदि ही सर्व अवतारी विभूतिमत्त्वे होती, असे वाल्मिकी रामायणात स्पष्ट लिहिले आहे व जगभर तशीच श्रद्धा आहे. वाल्मिकी रामायणाच्या बालकांडात १५, १६ व १७ या सर्गात याविषयी स्पष्ट उल्लेख करणाऱ्या कथा आल्या आहेत. रावण ब्रह्मदेवाच्या कृपेने बलवान झाला आणि अहंकाराने सर्व लोकांना त्रास देऊ लागला. सुरुवातीला ब्रह्मदेवांच्या वरदानाने हे सर्व घडते आहे असे म्हणून वरदानाचा आदर राखण्यासाठी ऋषी, यक्ष, गंधर्व आदि सर्व हा त्रास सहन करित होते. त्याच्या त्रासाला कंटाळून सर्व देव होमकर्त्या ब्रह्मदेवांकडे गेले. त्यांनी आपले गाऱ्याणे ब्रह्मदेवांकडे मांडले. ते म्हणाले, “आपल्या वरदानामुळे रावण इतका उन्मत्त झालेला आहे की, ऋषी, यक्ष, गंधर्व, राक्षस आणि ब्राह्मण (ऋषी व पुरोहित वर्ग) यांना त्रास देतो आणि त्यांचा अपमान करित हिंडतो. सूर्य त्याला ताप देऊ शकत नाही. वारा त्याच्याजवळून जोरात जात नाही. उत्तान लाटांसह उचंबळणारा समुद्रसुद्धा रावणाला बघून भयानक स्तब्ध राहतो. भगवन्, त्याच्या वधासाठी आपण काही ना काहीतरी उपाय अवश्य केलाच पाहिजे.” ब्रह्मदेवांनी विचार करून सांगितले, “देवानो, त्या दुरात्म्याच्या वधाचा उपाय माझ्या लक्षात आला. गंधर्व, यक्ष, देव आणि राक्षसांच्या हातून मारला जाऊ नये असे वरदान त्याने मागितले होते. त्याच्या प्रार्थनेचा विचार करून मी तथास्तु म्हणालो. मनुष्यांना तो तुच्छ समजत होता. त्यामुळे त्यांच्याकडून त्याने अभयाचे वरदान मागितले नाही. त्यामुळे आता मनुष्याच्या हातूनच त्याचा वध होईल.” या संवादाने देव आणि महर्षी प्रसन्न झाले. त्याचवेळी भगवान विष्णूही गरुडावर बसून तेथे आले. सर्वांनी त्यांची स्तुती केली. तेव्हा प्रसन्न होऊन विष्णू म्हणाले, “तुम्ही भीती सोडा. मी तुमच्या हितासाठी रावणाच्या पुत्र, पौत्र,

अमात्य आणि बंधुबंधवांसहित रावणाला युद्धात मारून टाकीन. देव आणि ऋषींना भीती दाखविणाऱ्या क्रूर आणि दुर्धर्ष राक्षसाचा वध करून मी अकरा हजार वर्षे पृथ्वीचे पालन करित मनुष्यलोकात राहीन.”

दशरथांचा पुत्रेष्टी यज्ञ सुरू झाल्यानंतर देवांनी श्रीहरी विष्णूस मनुष्यरूपात अवतीर्ण होण्याची विनंती केली. भगवान विष्णूंनीही ब्रह्मदेवांची अनुमती घेऊन राजा दशरथाला पितृत्व देण्याचे ठरविले. या अवतार कार्यासाठी अग्निकुंडातून लीला घडविण्यात आली. अग्निकुंडातून एक विशालकाय पुरुष प्रकट झाला. तो अत्यंत प्रकाशमान, बलवान आणि पराक्रमी होता. त्याने हातात तापविलेल्या जांबुद नावाच्या सोन्याची परात घेतली होती. ती खिरीने भरलेली होती. तो विक्राळ अग्निपुरुष दशरथांना म्हणाला, “राजन्, ही खिर देवांनी तयार केली आहे. ती संतान प्राप्त करून देते. हा प्रसाद आपल्या योग्य पत्नींना खावयास द्या, कारण यासाठीच तुम्ही हा यज्ञ करित आहात.” दशरथांनी आज्ञेचे पालन केले आणि त्यांचे मनोरथ पूर्ण झाले. विष्णूंनी स्वतःला चार अंशात मनुष्यरूपात प्रकट केले. त्यामुळे दशरथांना, राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न असे चार अवतार पुत्ररूपाने लाभले. त्याचवेळी ब्रह्मदेवांनी देवांना भगवान विष्णूंच्या सहाय्यासाठी वानरयूथपती म्हणून अवतार घ्यावयास सांगितले. ‘वानरलोक’ यापूर्वी उल्लेखित भागात या अवतार प्राकट्याचा उल्लेख आला आहे.

वाल्मिकी रामायणाच्या उत्तरकांडात सहाव्या सर्गात शंकरांच्या सल्ल्याप्रमाणे राक्षसांच्या वधासाठी देव विष्णूंना शरण गेले असा कथाभाग आला आहे. भगवान विष्णूंनी राक्षसांचा संहार करण्याचे आश्वासन दिले व त्यासाठी प्राकट्यलीला घडली.

पद्मपुराणात दंडकारण्याची उत्पत्तीकथा आली आहे. याच दंडकारण्यात किष्किंधेसमीप वानरयूथपतींचे देवांनी अवतार घेतले.

रामांनीच कथन केलेले अध्यात्म रामायण, देवी पार्वतींना शंकरांनी स्वमुखाने सांगताना अवतार प्राकट्याविषयीची पार्श्वभूमीवरील कथा सांगितली. बालकांडाच्या द्वितीय सर्गात सहाव्या श्लोकात ही पूर्वपीठिका आली आहे. भगवान शंकर म्हणाले, “रावण इत्यादी राक्षसांच्या भाराने दुःखी झालेली पृथ्वी एकदा गाईचे रूप धारण करून देव आणि मुनी यांच्यासह ब्रह्मदेवांच्या लोकात गेली. तेथे पोचल्यावर रडत रडत तिने आपल्यावर आलेले सर्व दुःख ब्रह्मदेवांना सांगितले. तेव्हा एक क्षणभर ध्यानस्थ होऊन ब्रह्मदेवांनी तिच्या

दुःखनिवृत्तीचा उपाय मनात जाणून घेतला.” त्यानंतर वर उल्लेखित अवताराची योजना झाली. यासंदर्भात शंकरांनी पार्वतीला भगवान विष्णूचे मंतव्य कथन केले. विष्णू म्हणाले, “कश्यपांच्या तपस्येने संतुष्ट होऊन मी एकदा त्याला वर दिला होता. ‘तुम्ही पुत्ररूपाने माझ्या घरी जन्मास यावे’, अशी प्रार्थना त्याने मला केली होती. मी त्याच्या प्रार्थनेचा स्वीकार केला होता. यावेळी तो कश्यप पृथ्वीतलावर दशरथ या नावाने विद्यमान आहे. त्याचवेळी माझी योगमायासुद्धा सीता या नावाने उत्पन्न होईल. तिला बरोबर घेऊन मी तुमचे सर्व कार्य सिद्ध करीन.” शंकर म्हणाले, त्याचवेळी ब्रह्मदेव म्हणाले, “हे देवांनो, तुम्ही सर्वजण स्वतःच्या अंशाने वानराच्या वंशात जन्म घ्या. हे देवी, त्यामुळेच रामायण कथा घडली आहे.”

शिवपुराणात सतीखंडातील कथा येते. सतीने शंकरांना विचारले, “आपण सर्वेश्वर आहात; मग आपण या दोन क्षत्रिय कुमारांना नमस्कार कसा केलात? त्यांना पाहून तुम्हाला अपरिमित आनंद कसा झाला? ते दोघे तर वृक्षांनासुद्धा सीतेचा पत्ता विचारत आहेत.” त्यावर शंकर भगवान म्हणाले, “ते मनुष्य नाहीत. देव, ऋषी, सज्जन अशा आम्हा सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी स्वतः परब्रह्म श्री विष्णू राम रूपात अवतीर्ण झाले आहेत; तर त्यांचे छोटे बंधू लक्ष्मण शेषावतार आहेत.” पार्वतीने साशंकता व्यक्त केली. तेव्हा शंकर म्हणाले, “तू त्यांची परीक्षाच का घेत नाहीस?” त्यावर पार्वतीने सीतेचे रूप धारण करून त्या श्रीरामांसमोर प्रकट झाल्या. पार्वतींना पाहताच शिव नामाचा जप करीत राम म्हणाले, “हे माते सती, तुला प्रणाम असो. भगवान शंकर कोठे आहेत? आपण एकट्याच कशा? आपण हे नवे रूप का धारण केले?” हे प्रश्न ऐकून पार्वतीमाता लज्जित झाल्या. त्या म्हणाल्या, “हे रघुनंदन, सामान्य माणसासारखे आपले वर्तन पाहून मी भ्रमित झाले होते.” रामांची अनुमती घेऊन त्या शंकरांकडे आल्या. भगवान शंकर ध्यानस्थ बसले होते. ते राम-सीतेचा जप करीत होते. त्यांनी, पार्वतीने सीतेचे रूप धारण केल्यामुळे, त्यांच्याशी पत्नीसारखा व्यवहार करणे योग्य नाही, हे त्यांच्या वर्तनातून दाखवून दिले. अशी कथा सतीखंडाच्या चौविसाव्या अध्यायात ३८ ते ४० श्लोकांच्या आधारे ‘कल्याण’ मासिकातील २४० पृष्ठावर आली आहे. (वर्ष ६२, अंक १ ला - श्रीरामभक्ती अंक) कथेचा मतितार्थ असा की, भगवान शंकरांच्या सहमतीनुसारच, ब्रह्मदेवाच्या अनुमतीने सर्व कल्याणासाठी रामांनी अवतारकार्य केले आहे. वर उल्लेखित वाल्मिकी रामायणातील उल्लेखाची ही

कथा साक्ष देते.

‘रामचरितमानस’मधील बालकांडातील ३२व्या विषयात अवतारके हेतू यात १२१व्या दोह्यामध्ये कृपासागर भगवान भक्तांच्या हितासाठी शरीर धारण करतात. रामजन्माचे अनेक हेतू असून प्रत्येक हेतू एकापेक्षा एक दिव्य आहे; असे श्रीमद् गोस्वामी तुलसीदास यांनी म्हटले आहे. किष्किंधा कांडातील २९व्या दोह्याचे स्पष्टीकरण करताना वृक्षराज जांबवानने हनुमंतांना, तुम्ही पवनपुत्र असल्याची आठवण करून दिली आणि श्रीरामाच्या कार्यासाठी तुमचा अवतार झाला आहे हे स्पष्टपणे सांगितले. वाल्मिकी रामायणामध्ये आलेल्या इतिहासाचे स्पष्टीकरणच रामायणावर भाष्य करणाऱ्या ग्रंथांनी केले असून, उन्मत्त राक्षसांच्या वधासाठी शिव, विष्णू आणि ब्रह्म यांनी अवतारकार्याची योजना केली हे स्पष्टपणे जाणवते.

८. माता अंजनी – पिता केसरी

अवतारी विभूतींचे अवतार हे देखील पुण्यवान, सद्वर्तनी, सुशील आणि सद्भक्त अशा माता-पित्यांच्या उदरी होतात असे परंपरेवरून लक्षात येते. महारुद्र हनुमानांचे माता-पिताही अशाच दिव्य विभूती होत्या. वाल्मिकी रामायणातील किष्किंधा कांडात ६६व्या सर्गात जांबवानाने अर्थात् साक्षात ब्रह्मपुत्राने हनुमानांना त्यांची उत्पत्ती कथा सांगितली आहे. हनुमानांची माता पुंजिकस्थला नावाने विख्यात असलेली एक अप्सरा होती. सर्व अप्सरांत मातांचे अग्रगण्यस्थान होते. एके समयी त्या शापवश होऊन कपियोनीत अवतीर्ण झाल्या. या योनीत त्या वानरराज महामनस्वी कुंजरांच्या कन्या होत्या. त्यांच्या ठायी इच्छेला येईल ते रूप धारण करण्याची शक्ती होती. या भूतलावर त्यांच्या रूपाची बरोबरी करणारी कोणीही स्त्री नव्हती. एवढेच नव्हे तर त्या तिन्ही लोकी विख्यात होत्या. त्यांचे नाव अंजना होते. त्या वानरराज केसरींच्या पत्नी झाल्या.

माता अंजनांच्या संदर्भात विविध पुराणांमध्ये विविध गोष्टी आलेल्या दिसतात. मात्र माता अंजनी आणि पिता केसरी यांच्याविषयी सर्वत्र एकवाक्यता आहे. संकेतस्थल www.jayhanuman.net यात विविध पुराणांतून व प्रचलित दंतकथांतून आलेल्या कथांच्या आधारे संकलित अशी कथा दिली आहे. त्यानुसार माता अंजनी या षोडश मातृकांतील एक माता होत. त्यांचे निवासस्थान ब्रह्मलोक असे होते. त्या एकदा सुंदर स्त्रीच्या वेशात स्वहो (स्वर्गलोकी) भूमीवर त्यांच्या सखींसह फिरत फिरत आल्या. त्या हजारो योजने दूर असलेल्या इंद्रलोकी आल्या. त्या इंद्राच्या दरबारात आल्या. स्वहाभूमीचे राजे त्यांना पाहून आकृष्ट झाले आणि त्यांनी पुंजिकस्थलांकडे प्रेमाचरणा केली. तेव्हा पुंजिकस्थलांनी त्यांना निर्भत्सनापूर्वक शाप दिला. त्या म्हणाल्या, “तुझ्यासारख्या सहस्रभगे असलेल्या अशाशी कोण प्रेम करेल?” देवराज इंद्र हा अपमान

सहन करू शकले नाहीत. त्यांनी शापवाणी उच्चारली, “तुला तुझ्या सौंदर्याचा अहंकार झाला आहे. त्यामुळे तू वानरलोकी माकडाच्या चेहऱ्याने उपजशील.” देवेंद्र शाप देत असताना अंजनींची अतिप्रिय सखी अद्रिका, मांजराने फिसकारावे अशा अविर्भावात इंद्रांची निर्भत्सना करू लागली. ते ऐकून देवेंद्रांनी, “पुढच्या जन्मी तू मांजराचा चेहरा असलेली उपजशील”, असा शाप दिला. ब्रह्मदेवांनी सर्व देव, अप्सरा, यक्ष, गंधर्व आदींना भगवान विष्णूंच्या रामअवतारात वानरलोकी अवतार घेण्यास सांगितले होते. त्याप्रमाणे पुंजिकस्थला आणि अद्रिका यांनी वानरलोकात वानरराज कुंज नावाच्या वानरलोकीच्या शूर सरदाराच्या उदरी राजकन्या रूपात जन्म घेतला. जेव्हा त्या उपवर झाल्या तेव्हा सुमेरू पर्वतावरील वानरराज केसरी यांनी या दोन्ही भगिनींशी विवाह केला. वानरराज केसरी हेही वानरलोकीचे प्रख्यात सरदार होते.

दक्षिणेतील समुद्रकिनारी वानरराज केसरी आश्रम करून योगाभ्यास करीत होते. ते ध्यानधारणा करीत असताना महर्षी अगस्त्य त्यांच्याकडे अतिथी म्हणून आले. अंजनी आणि अद्रिका या दोन्ही राण्यांनी या अनपेक्षितपणे आलेल्या अतिथींची मनोभावे स्वागतपूर्वक सेवा केली. महर्षी अगस्त्य प्रसन्न झाले. त्यांनी राण्यांना वर मागण्यास सांगितले. तेव्हा माता अंजनींनी, जगात सर्वश्रेष्ठ शूरवीर योद्धा आणि जो सर्व जगताला कल्याणकारक होईल असा पुत्र हवा; अशी विनंती केली. अगस्त्यांनी दोघींनाही ‘तथास्तु’ म्हणून आश्वासित केले. पुढे माता अंजनींना हनुमान आणि अद्रिकांना अद्री असे पुत्र झाले. त्यातील अद्री हा दुष्टांचा शास्ता म्हणून प्रसिद्ध झाला. अगस्त्यांनी वरदान देताच, अगस्त्यांना, माता अंजनींच्या पोटी भगवान शिव जन्म घेणार आहेत, असे अंतर्ज्ञान झाले. म्हणून त्यांनी अंजनींना वृषभाचरातील आकाशगंगेच्या काठी व्यंकटाद्रीवर तपश्चर्या करण्यास सांगितले, कारण ते इच्छापूर्तीसाठी योग्यच क्षेत्र होते. अंजनीमातांनी व्यंकटाद्रीवर जाऊन खूप काळ तपश्चर्या केली. भगवान शिव प्रसन्न झाले आणि त्यांनी, ‘मीच तुझा पुत्र म्हणून प्रकट होईन, जो तुझ्या इच्छेप्रमाणे अजेय योद्धा आणि विश्वकल्याणकारी असेल’, असे आश्वासन दिले. त्याक्षणी अंजनीमाता शिवशक्तीने परिप्लुत झाल्या. वानरलोकातील सर्वच राजे व्यवहारकुशल होते आणि योद्ध्यांना अस्त्रविद्या वायुवेगाने संचार करणे, आकाशगमन, समुद्रोल्लंघन अशा विद्या ज्ञात होत्या. पिता केसरी हेही निःस्सीम शिवभक्त होते. त्यांच्यावर वानरलोक सुरक्षेची आणि ऋषी, मुनी, तपस्वी यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी होती. त्यामुळे ते

सतत प्रवास करीत असत. जेथे जेथे त्यांना तपश्चर्येसाठी योग्य स्थान मिळेल तेथे तेथे ते योगाभ्यास व तपश्चर्या करीत. एकदा ते आजच्या गोवा प्रांताजवळील गोकर्ण महाबळेश्वर या शिव आणि गणेश यांच्या पवित्र तीर्थस्थली आले. तेथे शांबसदन नावाचा मोठा राक्षस साधूसंतांना उपद्रव करीत आहे असे दिसले. वानरराज केसरींनी शांबसदनाशी महाद्वंद्व युद्ध केले आणि त्यात राक्षसाला ठार केले. सर्व ऋषी, मुनी, संत प्रसन्न झाले आणि आशीर्वादपूर्वक केसरींना वरदान मागण्यास सांगितले. शिवभक्त केसरींनी, त्रैलोक्य विजेता व कल्याणकारी पुत्र व्हावा, असा वर मागितला. शिवांप्रमाणे रुद्रावतार धारण करणारा आणि अन्यायाचा नायनाट करणारा तो असावा असे केसरींनी सांगितले. तेव्हा ऋषींनी भगवान शिवांचा सर्वश्रेष्ठ मंत्र केसरींना दिला. केसरींनी त्या मंत्राचे अनुष्ठानपूर्वक तप केले. शिव प्रसन्न झाले आणि त्यांनी शिवतेज केसरींच्या शरीरात प्रेरीत केले. केसरींना दिव्यानुभूती आली. ऋषींना, दिलेले वरदान पूर्ण होण्याची खात्री पटल्यावर ऋषींनी केसरींना घरी जाण्यास सांगितले.

शिवांच्या आशीर्वादाने पावन झालेल्या दाम्पत्याने आपला प्रपंच सुरू केला. माता अंजनी व्रतस्थ प्रतिव्रता होती; तर महायोद्धा केसरी कर्तव्यदक्ष वानरराज होते.

वानर आणि राक्षस यांच्यात झालेल्या वेळोवेळच्या अनेक युद्धांत केसरींनी महापराक्रम केला. त्यामुळे सार्वभौम किष्किंधेचे ते महामंत्री झाले. केसरींचे शौर्य आणि वीर्य अचंबा करणारे होते. लंकेतील पौलस्त्य गोत्राच्या राक्षसांना केसरी शिवांप्रमाणे विनाशकारी वाटत. केसरींच्या आणि कुंजरांच्या महापराक्रमाने दंडकारण्यातील किष्किंधाकेंद्रित साम्राज्य जंबुद्वीपात सर्वदूर पसरले. त्यांची ख्याती ब्रह्मलोकापर्यंत होती. म्हणूनच रामास सहाय्य होण्यासाठी वानरयुधपतींचा अवतार घेण्यास सर्व देवदेवतांना सुचविण्यात आले होते.

वाल्मिकी रामायणाच्या किष्किंधा कांडातील ६६व्या सर्गात पुंजिकस्थला अवतार अंजनी आणि वनराज केसरी यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख आला असला तरी शिवपुराण, वायुपुराण व अन्य पुराणे यात विस्तृत उल्लेख आलेले दिसतात. माता अंजनी आणि वानरराज केसरी या पुण्यशील दाम्पत्याच्या उदरी महारुद्र हनुमानांचा जन्म झाला. याविषयीची दिव्य कथा वाल्मिकी रामायणासह विविध पुराणे व लोककथांमध्ये श्रद्धापूर्णतेने ऐतिहासिकतेच्या कसोटीवर स्वीकारलेली आहे हे मात्र खरे.

९. मारुती जन्माख्यान

महारुद्र, हनुमान, मारुती यांची जन्मकथाही अद्भुत आणि रोमांचकारी आहे. शिवशक्तीने तेजस्वी झालेली वनराज केसरींची प्रतिव्रता पत्नी अंजनीमाता यांच्या उदरी महारुद्र अर्थात वायू यांचा हनुमानस्वरूपात जन्म झाला. म्हणूनच त्यांना वायुसुत महारुद्र असे संबोधिले जाते; तथापि ते शिवभक्त, शिवशक्तीमान वानरराज केसरींचे पुत्र होते; म्हणून त्यांना अंजनीसुत आणि केसरीनंदन अशीही नावे जन्मतःच प्राप्त झाली.

वाल्मिकी रामायणात किष्किंधा कांडातील ६६व्या सर्गात आलेल्या कथेनुसार - रुपयौवनाने शोभणाऱ्या अंजनी मानवी देह धारण करून ढगांप्रमाणे श्यामवर्णी असलेल्या एका पर्वतशिखरावर विहरत होत्या. त्यांच्या अंगावर पीतवर्णी रेशमी वस्त्र होते. त्याला रक्तवर्णी किनार होती. विशाल लोचना, रुपसुंदरी अंजनी पर्वतशिखरावर उभ्या असताना वायुदेवाने त्यांचे वस्त्र हळूच पळविले. त्यांना अंजनींच्या पुष्ट गोल मांड्या, भरगच्च उभार उरोज आणि मनोहर मुखाचे दर्शन झाले. त्यांचे नितंब उंच आणि विस्तृत होते. कटिभाग अत्यंत कृश होता. सर्वांग अत्यंत सुंदर होतं. अशा प्रकारच्या यशस्विनी अंजनींच्या अंगाचं निरीक्षण केल्याने वायुदेव काममोही झाले. त्यांच्या संपूर्ण अंगात कामभावाचा आवेश संचारला. अंजनींच्या ठायी मन रमले. त्यांनी त्या अर्निद्य सुंदरीला आपल्या विशाल बाहूंनी आलिंगन दिले. अंजनी उत्तम व्रतांचे पालन करणारी सती नारी होती. तेव्हा त्या अवस्थेत सापडल्यामुळे ती घाबरली आणि म्हणाली, “कोण माझ्या या पातिव्रत्याचा नाश करू इच्छितो?” अंजनींचा प्रश्न ऐकून पवनदेवांनी उत्तर दिले, “सुश्रोणी, मी तुझ्या एकपतीत्वाचा नाश करीत नाही. तेव्हा तुझ्या मनातलं हे भय काढून टाक. यशस्वीनी, मी अव्यक्त रूपानं तुला आलिंगन दिलं आणि मानस संकल्पाद्वारे तुझ्याशी समागम केला. तुला बल पराक्रमानं संपन्न अशा बुद्धिमान पुत्राची प्राप्ती

होईल. तो महान धैर्यवान, महातेजस्वी, महाबली, महापराक्रमी तसंच लंघन करण्यात आणि उडी मारण्यात माझ्यासारखाच होईल.” हा सर्व वृत्तांत -

तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥१४॥
स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ।
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥१५॥
सा तु तत्रैव सम्भ्रान्ता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् ।
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥१६॥
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ।
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत् ते मनसो भयम् ॥१७॥

(वाल्मीकी रामायण - सर्ग ६६, किष्किंधाकांड - श्लोक १४ ते १७)

वायुदेवांचे अर्थात भगवान रुद्रांचे आश्वासक बोल ऐकून अंजनीमाता प्रसन्न झाल्या. पुढे यथावकाश केसरीनंदन, महारुद्र वायुमारुत पुत्र, अंजनीसुत यांना माता अंजनींनी जन्म दिला.

या कथेचा आणखी एक पर्याय राजकोली यांनी www.jayhanuman.net विविध पुराणे आणि लोककथा यांच्या आधारे दिला आहे. त्याप्रमाणे - सती अंजनी शिवांचे वरदान प्राप्त करून निवासस्थानी परतली. तसेच वानरराज केसरीही गोकर्णमहाबळेश्वर येथे पराक्रम गाजवून, ऋषीमुनींचे आशीर्वाद घेऊन आणि शिवमंत्राने शिवांना प्रसन्न करून, शिवशक्ती लाभल्याने अति तेजस्वी होऊन निवासस्थानी परतले. तेजस्वी शिवभक्त वानरराज केसरींनी बऱ्याच कालावधीनंतर पाहून शिवरुद्रशक्ती प्राप्त अंजनीमातांना अतीव आनंद झाला. त्यांनी पतिराज केसरींच्या चरणकमलांना स्पर्श करून वंदन केले. केसरींचे हृदय प्रेमाने उचंबळून झाले. त्यांनी दोन्ही हातांनी त्यांना उठवून आपल्या मिठीत घेतले. अतीव प्रेमाने आणि संगमोत्सुकतेने ते प्रीतिसमाधीत एकरूप झाले. त्या प्रीतिसमाधीत शिवतेज प्रकटले होते. ते शिवतेज जणू केसरी, अंजनींच्या देहात प्रेरित करीत होते. त्या शिवतेजाने केसरींच्या बाहूपाशात आपण न्हाऊन निघत आहोत. शिवतेजाने भारावून जात आहोत असे अंजनींना वाटत होते. शिवांच्या वरदानाने प्राप्त झालेले शिवतत्त्व आपण प्रियपत्नी अंजनींना पुत्रप्राप्तीसाठी प्रदान केले आहे, असे केसरींना वाटत होते. संभोग समाधी समयी शिवरूप झालेले दाम्पत्य भानावर आले. तेव्हा महारुद्र भगवान वायुस्वरूप शिवतत्त्वाने आपण पावन झालो आहोत, असे उभयतांना वाटत

होते.

याच बीजधारणा कथेला पुष्टी देणारी पुराणांच्या आधारे आलेली पुराणकथा राजकोली यांनी उपरोक्त संकेतस्थळी दिली आहे. त्या कथेच्या आधारे अयोध्या नरेश यांच्या पुत्रेष्टी यज्ञात प्रकट झालेल्या अग्नीने दिलेल्या चिरीप्रसादातील काही भाग कावळ्याने पळवला. अंजनीमाता जेथे विहार करीत होत्या, तेथे उडत उडत आल्यावर कावळ्याच्या मुखातून तो पायस भाग खाली पडला. वायुदेवांनी तो उचलला आणि ज्या टेकडीवर अंजनी आणि केसरी विहार करीत होते तेथे तो आणला आणि वायुदेवांनी केसरी आणि अंजनींना सांगितले की, उभयतांना उत्तम पुत्र व्हावा यासाठी आपण पवित्र प्रसाद आणला आहे. “हे वनराज केसरी, आपण हा भाग अंजनींना भक्षण करावयास द्यावा. या प्रसादाने त्यांना अतिसामर्थ्यवान पुत्रप्राप्ती होईल. पूर्वी मी त्यांना, त्यांच्या तपश्चर्येवर प्रसन्न होऊन तसा वर दिला आहे.” वायुदेवांनी दिलेला पायसाचा द्रोण केसरींनी अंजनींना प्रदान केला. अंजनींनी पायस भक्षण केला. त्या प्रसादाने, पतिराज केसरींसमवेत केलेल्या समागमातून त्या गर्भवती झाल्या. त्या पायसाने अंजनी अतिशय प्रमुदित झाल्या होत्या. या प्रसादाने त्यांना नऊ मास वाट पाहण्याची वेळ आली नाही. त्यांनी तात्काळ श्री हनुमानजींना मंगल दिनी जन्म दिला. हनुमानांचा जन्म मंगळवारी झाला असल्यामुळे त्यांचे उपासक मंगळवारी उपवास करतात. या नोंदीप्रमाणे हनुमानांचा जन्म नरकचतुर्दशी रोजी मंगळवारी, ऑक्टोबर महिन्यात झाला असे नोंदविण्यात आले आहे. जन्मतःच हनुमानांना सोनेरी मुगुट, कुंडले, लंगोट आणि पवित्र पुच्छ किंवा धागा होता. त्यांचे डोळे पिवळे होते आणि त्यांच्या शरीरावर सोनेरी केस होते.

उपरोक्त कथेतील कावळा हा, सुवर्चला नावाची ब्रह्मलोकीची अधिकारी होती. ती बहरलेल्या सुगंधित फुलांची चाहती होती. एकदा ती फुलांच्या आकर्षणाने ब्रह्मदरबारातच शिरली. ब्रह्मदेवांना सभ्य वर्तन पद्धतीबद्दल काटेकोरपणाची आवड होती. ब्रह्मदेवांना सुवर्चलेचे हे वर्तन आवडले नाही. ते तिला म्हणाले, “तू देवलोकी जन्मास येऊनही तुझ्यात देवांचे वर्तन आणि संयम नाही. तू पृथ्वीवर कावळ्याचा जन्म घेशील असा मी तुला शाप देतो.” शापवाणी ऐकून पश्चात्तापदग्धतेने तिने ब्रह्मदेवांची क्षमा मागितली. तेव्हा ब्रह्मदेवांनी तिला उःशाप दिला. “त्रेतायुगात पृथ्वीवर राजा दशरथ पुत्रेष्टी यज्ञात अग्नीदेवांकडून परातभर खिर प्रसाद म्हणून प्राप्त करतील. दशरथ

आपल्या राण्यांना हा प्रसाद पुत्रप्राप्तीसाठी प्रदान करताना त्याचे वाटे करतील, त्यातील सुमित्रेचा भाग तू घ्यावयाचा. त्या दिव्य स्पर्शाने, आणि तो भाग शिवभक्त वानरी अंजनींना प्राप्त होताच तू पुन्हा तुझ्या पूर्वरूपात येऊन ब्रह्मलोकी येशील.’’

या दोन्ही पर्यायांमध्ये मिळून ब्रह्मदेवाच्या योजनेप्रमाणे शिव आणि विष्णू यांचे अवतारकार्य सुरू होते. महारुद्र हनुमान हे वायुसुत म्हणून प्रकटले असले तरी त्यांच्या ठिकाणी अग्निप्रसाद रूपाने विष्णूतेजही प्रकटले होते, हे स्पष्ट होते आणि हनुमान शिवविष्णूतत्त्वाची एकरूप देवता म्हणून सर्वशक्तीमान देवता स्वरूपात प्रकटतात.

वाल्मिकी रामायणाच्या उत्तर कांडात ३५व्या सर्गात अगस्त्य मुनींच्या मुखाने हनुमान जन्माचा आणखी एक कथा पर्याय मिळतो. अगस्त्य सांगतात, “भगवान सूर्याच्या वरदानाने ज्याचं स्वरूप सुवर्णमय झालं आहे असा एक सुमेरू नावाचा पर्वत आहे. तिथे हनुमानाचा पिता केसरी राज्य करतो. त्याची अंजना नावानं प्रसिद्ध अशी प्रियतम पत्नी होती. तिच्या गर्भातून वायुदेवानं एका उत्तम पुत्राला जन्म दिला. अंजनाने जेव्हा त्याला जन्म दिला तेव्हा याची अंगकांती थंडीत पिकणाऱ्या धान्याच्या तुऱ्याप्रमाणे पिंगलवर्णी होती.’’

वरील कथांमध्ये एक गोष्ट समान दिसते. ती म्हणजे हनुमानांच्या जन्माची मुख्य अवतारदेवता शिव ही असून, वेदातवर्णीत रुद्र किंवा वायू हे त्या देवतेचे स्वरूप आहे. वायुनाच मरुत असे नाव आहे. या देवतेच्या कृपाप्रसादाने वानरराज केसरींना हनुमान या पुत्राची प्राप्ती, त्यांच्या प्रियतम पत्नी अंजनी यांच्या उदरातून झाली. हनुमानांचा जन्म एका गुंफेत झाला. जन्मविधीविषयी मात्र दुमत आढळते. हनुमानांचा जन्म चैत्र शुद्ध पौर्णिमा या तिथीस झाला; असे बहुतांश संदर्भातून नोंदविले आहे; तर वरील एका कथेत हनुमानांचा जन्म आश्विन कृष्ण चतुर्दशी किंवा नरकचतुर्दशी या दिवशी झाला असे मानले जाते. भारताच्या उत्तर भागात आणि महाराष्ट्रात हे दोन्ही पर्याय अपवादाने मान्य केलेले आहेत. असे असले तरी भारतभर व जगातील हनुमानांच्या श्रद्धास्थानी चैत्र शुद्ध पौर्णिमेलाच म्हणजेच रामजयंती (रामनवमी) नंतर येणाऱ्या पौर्णिमेस हनुमान जयंती साजरी केली जाते.

हनुमानांच्या जन्मतिथीविषयी जसे दुमत आढळते तसेच त्यांच्या जन्मस्थलाविषयी देखील वेगवेगळी ठिकाणे सांगितली जातात. त्यापैकी हनुमान कथेच्या संदर्भात अगस्त्य ऋषींच्या उल्लेखाचे महत्त्व लक्षात घेतले तर

महाराष्ट्रातील त्र्यंबकेश्वर येथील अंजनेरी पर्वताच्या गुंफेत हनुमानांचा जन्म झाला असावा असे मत अधिक ग्राह्य वाटते. कारण तेथून जवळच प्रवरेच्या तीरी अगस्त्य ऋषींचा आश्रम आहे. ज्या आश्रमाचा उल्लेख वाल्मिकी रामायणात स्पष्टपणे आलेला दिसतो. दुसरे एक मत म्हणजे तिरुमला टेकड्यांमधील वेनगा डॅम जवळ, आंध्रप्रदेशात झाला असावा, असे पाराशर संहितेवरून नोंदविले जाते. हे स्थान हंपी आणि ऋश्यमुख पर्वताजवळ असून महाराष्ट्राच्या सीमेवर तिरुपती परिसरात आढळते. आणखी एक मत, मारुतीचे जन्मस्थान उत्तरेकडे दाखविते. दंतकथांनुसार आणखीही काही स्थाने मारुती जन्मासंदर्भात दाखविली जातात. रामायण आणि महाभारत यांतील कथा लोकसाहित्यातील भटक्या दंतकथांच्या स्वरूपात उल्लेखित असाव्यात. सर्वमान्य महत्त्वाचे मान्यताप्राप्त साधन म्हणजे वाल्मिकी रामायण हेच होय. अन्यथा मध्यप्रदेशातील आदिवासी, हनुमानांचे जन्मस्थान रांची जिल्ह्यातील गुमला परमंडलात अंजनगावी झाला असे मानतात; तर कुरुक्षेत्राजवळील कैथल किंवा कपिस्थल या ठिकाणी हरियाणामध्ये जन्मस्थान मानले जाते. एकूण हनुमानांचा जन्म आजच्या कुरुक्षेत्रापासून हंपीपर्यंतच्या भारतीय परिक्षेत्रात झाला असे मानावे लागते. जन्मस्थान आणि जन्मतिथी याविषयी स्थानिक लोक विविध पुराणांचा हवाला देऊन दंतकथा सांगत अभिनिवेशाने प्रत्यक्ष स्थलांचा निर्देश करतात आणि ह्या सर्व नोंदी हिरीरीने संकेतस्थलावरही टाकलेल्या असतात.

हनुमानांच्या जन्मकथेचा व अवतारित्वाचा भारतीय परंपरा व वर्तमानातील धारणा या दृष्टीने विचार करावयास हवा. अनेक युगुल अर्थात पती-पत्नी भारतीय परंपरेनुसार आणि धारणांनुसार व्रतवैकल्ये, नवससायास करताना दिसतात. अपत्य जन्मानंतर हे अपत्य या विशिष्ट देवतेच्या प्रसादाने झाले असे मोठ्या श्रद्धेने आणि अभिमानाने सांगतात. असाच विचार अंजनी आणि केसरी या दाम्पत्याच्या संदर्भात केला तर केसरीनंदन अंजनेय हा भीमरूप (शिवरूप), महारुद्र, वायुसुत किंवा मरुतपुत्र मारुती असे म्हणताना अंजनी आणि केसरी यांच्यापासून प्रजनन प्रक्रियेसंदर्भात पातिव्रत्य भंग आदि कोणत्याही नास्तिक मताच्या गोष्टींचा विचार करण्याचे कारण नाही. प्राचीन भारतीय वाङ्मयातील अवतारमीमांसा, अयोनीसंभव फलनिष्पत्ती, मंत्रशक्तीद्वारे फलनिष्पत्ती आदि गोष्टींचा विचार केला तर उपासनेतून किंवा तपश्चर्येने अथवा मंत्रसामर्थ्याने अपत्यनिष्पत्तीपद्धती प्रचलित असल्याचे दिसते; हे योगवैज्ञानिक सत्य स्वीकारले तर हनुमान जन्माच्या संदर्भात शिवांनी, ‘मी तुझ्या उदरी जन्म घेईन’, असे

म्हणणे, वायुने अशारीर लाक्षणिक समागम करणे आणि दशरथ राजांच्या पुत्रेष्टी यज्ञातून प्राप्त झालेल्या पायसाचा भाग कावळ्याच्या मुखाने केसरी आणि अंजनी दाम्पत्याजवळ येऊन पडणे आणि शिवांनी अपत्यप्राप्तीसाठी तो प्रसाद अंजनींनी भक्षण करावा असे केसरींना सांगावयास सांगणे व उपरोक्त अशा सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणून अंजनींना दिव्य पुत्रप्राप्ती होणे या सर्व गोष्टींची श्रद्धापूर्ण संगती लागते.

हनुमानांच्या जन्माविषयी वरील सर्व गोष्टी विचारात घेतल्यानंतर महापराक्रमी, अजेय, इच्छारूप धारण करता येणारा, वायूप्रमाणे सर्वत्र संचार करणारा, रुद्रांप्रमाणे महाविनाशक आणि तेवढाच कल्याणप्रद आणि शिवांप्रमाणे कल्याणप्रद, एकनिष्ठ विष्णुभक्त अशा संकटमोचक बजरंगबली हनुमानांचा जन्म ब्रह्मदेवांच्या नियोजनाप्रमाणे, प्रभु रामचंद्रांच्या सहाय्यासाठी आणि राक्षसांचा प्रलय घडविण्यासाठी वानरलोकात केसरी आणि अंजनी यांचा पुत्र म्हणून झाला होता हे ऐतिहासिक सत्य समोर येते. अंजना, अंजनी, अंछनाई, अंजाती, अंजनेया किंवा स्वाहा या नावांनी हिमाचल प्रदेशामध्ये कुटुंबवत्सल देवता किंवा मातृदेवता म्हणून पूज्य मानली जाते. महाराष्ट्रात सटवाई, सातीआसरा किंवा शितळादेवी ही नावे या लेकरवाळी स्वरूपातील देवतेला आहेत. हिमाचल प्रदेशातील धर्मशाला शहराजवळ मासरर येथे या देवतेचे मंदिर बांधले आहे. अर्भक हनुमानांना कटेवर घेऊन उभी असलेली मातृदेवता येथे दिसते.

१०. हनुमान नाम उत्पत्ती व हनुमानांच्या बाललीला

हनुमानांच्या बाललीला किंवा बालहनुमानांच्या बालक्रीडा रामायणासह अन्य कोणत्याही पुराणांमध्ये विस्तृत प्रमाणात आलेल्या नाहीत; मात्र १९७६ पासून ते २०१५ पर्यंत बजरंगबली, जय हनुमान, हनुमान, जय जय जय बजरंगबली आणि संकटमोचक महाबली हनुमान या व अशा दूरचित्रमालांच्या किंवा चित्रपटांच्या स्वरूपात आलेल्या हनुमान चरित्राच्या योगाने तसेच 'महारुद्र हनुमान' या श्रीकांत फाटक लिखित कादंबरीत किंवा आनंद साधले लिखित 'हनुमान' कादंबरीत बाललीला आलेल्या दिसतात. संतांनी किंवा पंडित कवींनी हनुमानांच्या बाललीलांची काही चित्रे रंगविली आहेत. उदा. श्री संत एकनाथ कृत भावार्थ रामायण किंवा मोरो पंडित कृत रामायणे इ. या सर्व संदर्भांचा मुख्य व मूळ आधार वाल्मिकी रामायणात उत्तर कांडातील ३५ व ३६ वा सर्ग हाच आहे. ३५व्या सर्गात प्रभु रामचंद्रांच्या जिज्ञासापूर्तीसाठी ऋषी अगस्त्य हनुमान चरित्र सांगतात. त्या चरित्राप्रमाणे आलेली कथा अशी - अंजनेरी पर्वताच्या गुंफेमध्ये माता अंजनी प्रसूत झाल्या. त्या परंपरेनुसार या दिव्य अर्भकाचा गुहेत सांभाळ करू लागल्या. एके दिवशी, अरुणोदयाच्या सुमारास माता अंजनी काही कारणाने किंवा कदाचित प्रातःर्विधी अवलंबिण्यासाठी बाहेर गेल्या असाव्यात. हनुमानांना भूक लागल्यामुळे अर्भकावस्थेतील हनुमान जोरात रडू लागले. तेवढ्यात त्यांना जपा पुष्पाप्रमाणे लाल रंगाचा सूर्यदेव उदयाचलावर येताना दिसला. हनुमानांना ते एखादे फळ आहे असे वाटले. भुकेल्या हनुमानांनी त्या फळाच्या आकर्षणाने सूर्याच्या दिशेने झेप घेतली. बालसूर्याकडे तोंड करून, बाल सूर्यासारखाच दैदियमान असलेला बालक हनुमान, बालसूर्याला पकडण्याच्या इच्छेने आकाशात उडत

होता. या कथेची सुरुवात ३५व्या सर्गात २२व्या श्लोकापासून होते. -

एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ।

रुरोद शिशुरत्यर्थे शिशुः शरवणे यथा ॥२२॥

तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ।

ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥२३॥

हनुमान आकाशात उडत जाताना पाहून देव, दानव, यक्ष यांना मोठा विस्मय वाटला. ते म्हणाले, “हा वायुपुत्र वायू, गरुड आणि मन यापेक्षाही वेगवान आहे. बाल्यावस्थेतील या पुत्राचा वेग आणि पराक्रम असा असेल तर यौवनात बलसंपन्न झाल्यावर याचा वेग कसा असेल?” पुत्र सूर्याकडे झेपावत आहे हे पाहून, वायुदेव, हनुमानांना सूर्याच्या धगीपासून वाचविण्यासाठी; बर्फाच्या ढिगाऱ्याप्रमाणे शितल होऊन; पुत्रामागे जाऊ लागले. सहस्रावधी योजने उल्लंघून हनुमान सूर्यदेवाजवळ पोचले. सूर्यदेवाने विचार केला, “हा बालक असल्याने याला गुणदोषांचे ज्ञान नाही. देवांचे खूप भावी कार्य याच्या हातून घडावयाचे आहे; म्हणून याला दग्ध करता कामा नये.” सूर्यदेवाने हनुमानांना दग्ध केले नाही.

हनुमानांनी सूर्यदेवाला पकडण्यासाठी ज्या दिवशी उड्डाण केले, त्याच दिवशी राहू सूर्यदेवाला ग्रहण लावू इच्छित होता. हनुमानांनी सूर्याच्या रथाच्या वरच्या भागात असलेल्या राहूला जेव्हा स्पर्श केला, तेव्हा चंद्रसूर्याचे मर्दन करणारा राहू भयभीत होऊन तेथून पळून गेला. सिंहिका पुत्र राहू संतापून इंद्रभवनात गेला आणि इंद्रसभेत सर्व देवांसमक्ष भृकुटी वक्र करून इंद्रांना म्हणाला, “वृत्रासुराचा वध करणाऱ्या बलवान वासवा, तू चंद्र आणि सूर्य मला क्षुधातृप्तीसाठी आहार म्हणून दिलेले होतेस. आता तू त्यांना दुसऱ्याच्या स्वाधीन का बरे केलेस? आज पर्वकाळी मी सूर्याचा ग्रास घेण्याच्या इच्छेने गेलो, इतक्यात दुसऱ्याच राहूने येऊन एकाएकी सूर्याला पकडलं.” राहूची ही तक्रार ऐकून देवराज इंद्र संभ्रमात पडला. गळ्यात सुवर्णमाला असलेला इंद्र उभा राहिला आणि त्वेषाने निघाला.

कैलास शिखराप्रमाणे शुभ्र, चतुर्दंत विभूषित, मदोन्मत्त, उंच आणि स्वर्णघंटांचे नादरूप हास्य धारण केलेल्या गजराज ऐरावतावर आरूढ होऊन इंद्रदेव राहूबरोबर सूर्यदेवांकडे पोचले. राहूला काही अंतरावर सोडून मोठ्या वेगाने ते सूर्यदेवांपुढे आले. त्याचवेळी पळत येणाऱ्या पर्वतशिखरासारख्या राहूकडे हनुमानाचे लक्ष गेले. राहूलाच फळ समजून बालक हनुमान, सूर्याला

सोडून सिंहिकापुत्र राहूलाच पकडण्यासाठी पुन्हा आकाशात उसळले. सूर्याला सोडून आपल्याकडे वेगाने येणाऱ्या हनुमानांना पाहताच राहू आपले तोंड मागे वळवून पळू लागला आणि रक्षण करण्यासाठी भयाकूलतेने ‘इंद्र इंद्र’ अशा हाका मारू लागला. राहूचा परिचित परंतु आर्त स्वर ऐकून इंद्र त्वेषाने म्हणाला, “घाबरू नकोस. मी या आक्रमकाला मारून टाकीन.”

तेवढ्यात, ऐरावताकडे लक्ष जाऊन हनुमानांना तेही फळ वाटले आणि ते ऐरावताला पकडण्यासाठी धावले. वेगाने झेपावणाऱ्या हनुमानांचे रूप दोन घटकांपर्यंत इंद्र आणि अग्नीप्रमाणे प्रकाशमान आणि भयंकर वाटले; मात्र हनुमानांचे बालरूप पाहून शचिपती इंद्राला फारसा क्रोध वाटला नाही. तरीदेखील हल्ला करणाऱ्या बाल हनुमानांवर इंद्राने सहजच वज्राने प्रहार केला. इंद्रवज्राचा आघात होताच बाल हनुमान थेट भूतली पहाडावर पडले. पडतेवेळी त्यांची डावी हनुवटी तुटली. वज्राच्या आघाताने व्याकूळ होऊन खाली पडलेल्या आपल्या पुत्रास पाहून, वायुदेवाला इंद्राचा राग आला. त्याचा हा राग समस्त प्रजाजनांसाठी अर्थात सृष्टीसाठी अहितकारक ठरला.

सामर्थ्यशाली मारुताने अर्थात वायुने प्रजेच्या अंतरात राहूनही आपल्या गतीचा संकोच केला. श्वासरूपी संचार थांबविला. शिशु पुत्र हनुमानांना घेऊन वायुदेव पर्वताच्या गुहेत शिरला. मग इंद्राने पाऊस थांबविल्यावर दुष्काळ पडतो त्याप्रमाणे वायुदेव प्रजाजनांचे मलमुत्राशय थांबवून त्यांना संत्रस्त करू लागला. त्याने भूतमात्रांच्या प्राणसंचाराचाही अवरोध केला. वायूच्या प्रकोपाने सर्व प्राण्यांचा श्वास मंदावला. त्यांच्या अंगातले सांधे तुटू लागले आणि ते काष्ठवत् होऊ लागले. तिन्ही लोकातील स्वाध्याय, यज्ञयाग आणि धर्मकर्म बंद पडली. त्रिभुवनातले प्राणी जणू नरकात पडावेत तसे त्रस्त झाले. अशा परिस्थितीत गंधर्व, देव, असुर आणि मनुष्य इ. सर्व प्रजाजन व्यथित होऊन, सुखाच्या इच्छेने प्रजापती ब्रह्मदेवांकडे धावले. महोदर रोग झाल्यासारखी त्यांची पोटे फुगली होती. ते हात जोडून म्हणाले, “भगवन्, तुम्ही चारी प्रकारच्या प्रजांची सृष्टी केली आहे. तुम्ही आम्हा साऱ्यांना आमच्या आयुष्याचा अधिपती म्हणून वायुदेव दिला आहे; परंतु हा पवनदेव आमच्या प्राणांचा ईश्वर असूनही, असे काय घडले की आज त्याने अंतःपुरातल्या स्त्रियांप्रमाणे आमच्या शरीराच्या आतला स्वतःचा संचार थांबविला आणि अशा प्रकारे हा आमच्या दुःखाला कारण ठरला. वायुमुळे पीडित होऊन आज आम्ही तुम्हाला शरण आलो आहोत. हे दुःखहारी, आमचे हे वायुरोधजनित दुःख दूर करा.”

सर्वांचे हे गाऱ्हाणे ऐकून जगत्पिता, रक्षक ब्रह्मदेव म्हणाले, “याला काही कारण आहे; ते तुम्ही ऐकणे आवश्यक आहे. आज देवराज इंद्राने राहूचं म्हणणं ऐकून वायुपुत्राला मारून खाली पाडल्याने वायुदेव क्रुद्ध झाला आहे. स्वतः शरीर धारण न करता, सर्वांच्या शरीरात संचार करून तो जीवांचे रक्षण करतो. वायूविना शरीर शुष्क काष्ठाप्रमाणे होतं. वायू हाच सर्वांचा प्राण आहे. वायू हेच सुख आहे आणि वायू हेच सर्व जग आहे. वायूपासून परित्यक्त होऊन जग कधीही सुखी होणार नाही. वायू हेच जगाचं आयुष्य आहे. यावेळी वायूने जगातल्या प्राण्यांचा त्याग केला आहे. म्हणून सर्वजण निष्प्राण, काष्ठवत् झाले आहेत. हे आदिती पुत्रांनो, आता आपण, ज्या ठिकाणी सर्वांना त्रस्त करणारा वायूदेव लपून बसला आहे, त्या जागी जाऊ. त्याला प्रसन्न केले पाहिजे. अन्यथा सर्वांचा विनाश अटळ आहे.” हे ऐकून देव, गंधर्व, नाग आणि गुह्यक आदि प्रजा, प्रजापती ब्रह्मदेवांबरोबर निघाले; जेथे वायुदेव, इंद्राकडून इजा झालेल्या आपल्या पुत्राला घेऊन बसला होता त्या ठिकाणी गेले. चतुर्मुख ब्रह्मदेवांबरोबर आलेल्या सर्व देव, गंधर्व, ऋषी तसेच यक्ष यांनी वायुदेवाच्या मांडीवर झोपलेला वायूसुत पाहिला. सूर्य, अग्नी आणि सुवर्णाप्रमाणे कांती असलेला वायूसुत विव्हल अवस्थेत पडलेला पाहून ब्रह्मदेवांना दया आली; अशी कथा अगस्त्यमुनी प्रभु श्रीरामचंद्रांना निवेदन करित होते.

अगस्त्यमुनींनी सांगितलेल्या कथेतून हनुमान हे नाव का धारण केले असावे, याचा बोध होतो. इंद्रवज्राने हनु तुटली म्हणून हनुमान हे नाव, प्रसंगाचे स्मरण होण्यासाठी धारण केले असावे. दुसरा बोध, अवतार स्वरूपाविषयी होतो. शिव, रुद्र, मारुत अशा वायुदेवांचा हनुमान हा अवतार असल्यामुळे संपूर्ण अवकाशव्यापी असे त्याचे अस्तित्व लक्षात घ्यावे लागते. त्यामुळे हनुमान सूर्यरथासमिप गेले; राहूला पकडावयास गेले; यातील अद्भूतता नष्ट होऊन वायूचे सर्वस्पर्शित्व सिद्ध होते. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अगस्त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे शिव अर्थात वायू हाच अंजनीच्या पोटी जन्म घेणार असल्याने, भगवान विष्णूंच्या मानवस्वरूपी रामअवतारात वायूंनी अंजनी आणि केसरी यांच्या उदरी योनीसंभव मानवरूप अवतार धारण केला; तथापि अर्भक अवस्थेतील हनुमानांना क्षुधा शमविण्यासाठी सूर्य, राहू, ऐरावत ही फळे वाटू लागायीत हे बहुधा वानरयोनीशी साम्य दाखविण्यासाठी लीलास्वरूप वर्तन केले असावे. म्हणजे अवतारात पूर्वाश्रमीच्या सर्व शक्तीसह विद्यमान स्वरूपात वर्तन करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त असते, हेच स्पष्ट होते. त्यामुळे क्षुधा शमविण्यासाठी

आतूर बाल हनुमानांनी हे कृत्य करणे बाललीलासापेक्ष वाटते. तसेच शैशवावस्थेत दिव्य संचार हे अवतारलीलासापेक्षही वाटते. एकूण वाल्मिकी रामायणातील अगस्त्य निवेदित कथा हनुमानांच्या दिव्य अवतारित्वाची साक्ष देते.

पुत्र मृत झाला आहे असे वाटून पितामह ब्रह्मदेवांसमोर वायुदेव हातावर शिशुला घेऊन उभा राहिला. कानी कुंडल, कंठी हार अशा आभूषणांनी विभूषित ब्रह्मदेवांना वायूदेवांनी तीन वेळा उपस्थान वंदन करून, ब्रह्मदेवांच्या चरणांवर वायूदेव कोसळला. वेदवेत्त्या ब्रह्मदेवांनी त्याला उठवून उभे केले आणि शिशुवरून हात फिरविला. केवळ पाण्याच्या चिंतनानेही, शुष्क शेती पुनश्च हिरवी व्हावी; त्याचप्रकारे कमलयोनी ब्रह्मदेवांच्या हाताचा लीलापूर्वक स्पर्श होताच, शिशु हनुमान पुन्हा जिवंत झाले. हनुमानांना जिवंत झालेले पाहून, जगाचा प्राणस्वरूप वायूदेव, सर्व प्राण्यांच्या आत अवरुद्ध झालेल्या प्राणादींचा पूर्ववत् प्रसन्नतापूर्वक चय करू लागला. वायूच्या अवरुद्धतेपासून सुटका मिळताच, सर्व प्रजा पुन्हा प्रसन्न झाली. त्रिधामात राहणारे देवपूज्य ब्रह्मदेव वायूदेवाची प्रिय कामना पूर्ण करण्याच्या इच्छेने देवगणांना म्हणाले, “इंद्र, अग्नी, वरुण, महादेव आणि कुबेर आदि देवांसह जरी तुम्ही सर्व लोक आपली शक्ती जाणत असाल, तरी सर्व देवांना हितकारक होतील अशा गोष्टी मी सांगतो आहे. या बालकाकडून भविष्यात तुमची खूपशी कामे सिद्धीला जाणार आहेत. म्हणून वायूदेवाला प्रसन्न करण्यासाठी तुम्ही सारे या बालकाला वर द्या.” अगस्त्यांनी देवांकडून कोणकोणते वर मिळाले ते सांगण्यास सुरुवात केली. हे निवेदन वाल्मिकी रामायणाच्या उत्तर कांडातील ३६व्या सर्गात आले आहे.

ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ।

कुशेशयमयीं मालामुत्क्षेप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥१०॥

मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ।

नाम्ना वे कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥११॥

अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ।

इतःप्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥१२॥

मार्तण्डस्त्वव्रवीत् तत्र भगवांस्तिमिरापहः ।

तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शक्तिकां कलाम् ॥१३॥

यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ।

तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ।

न चास्य भविता कश्चित् सदृशः शास्त्रदर्शने ॥१४॥
 वरुणश्च वरं प्रादानास्य मृत्युर्भविष्यति ।
 वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥१५॥
 यमो दण्डादवध्यत्वमरोगत्वं च दत्तवान् ।
 वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥१६॥
 गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति ।
 इत्येवं धनदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥१७॥
 मत्तो मदायुधानां च अवध्योऽयं भविष्यति ।
 इत्येवं शंकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥१८॥
 विश्वकर्मा च दृष्ट्वेमं बालसूर्योपमं शिशुम् ।
 शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद् वरमस्य महामतिः ॥१९॥
 मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च ।
 तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥२०॥
 दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद् वचः ।
 सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति ॥२१॥
 ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ।
 चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥२२॥

(वाल्मीकी रामायण - उत्तरकांड - सर्ग ३६ श्लोक १० ते २२)

इंद्राने शिशु हनुमानाच्या गळ्यात कमलांची माला घातली आणि आपल्या वज्राने बालकाची हनु तुटली म्हणून ते हनुमान म्हणून ओळखले जातात; असे सांगून ते म्हणाले, “आजपासून हा माझ्या वज्राद्वारे देखील मारला जाऊ शकणार नाही.” तर सूर्य म्हणाला, “मी याला माझ्या तेजाचा शंभरावा भाग देतो. याशिवाय जेव्हा त्याच्यात शास्त्राध्ययन करण्याची शक्ती येईल तेव्हा मीच शास्त्राचं ज्ञान प्रदान करीन. त्यामुळे तो सर्वश्रेष्ठ शास्त्रज्ञ व उत्तम वक्ता होईल.” “दहा लाख वर्षांचं वय झालं तरी माझ्या पाशानं आणि जलानं या बालकाचा मृत्यू होणार नाही”; असा वरुणांनी वर दिला. मग यमाने, “हा माझ्या दंडाला अवध्य आणि निरोगी राहील.” “युद्धात हा कधी विषण्ण होणार नाही. तसेच माझी गदाही याचा वध करू शकणार नाही”, असा वर कुबेरांनी दिला. तेव्हा भगवान शंकर म्हणाले, “हा माझ्या आणि माझ्या आयुधांच्या द्वारे मारला जाऊ शकणार नाही.” त्यापुढे विश्वकर्मा म्हणाले, “मी निर्माण केलेल्या सर्व दिव्यास्त्रांपासून हा अवध्य राहील आणि

चिरंजीव होईल.” तेव्हा ब्रह्मदेव हनुमानांना उद्देशून म्हणाले, “हा दीर्घायु महात्मा सर्व प्रकारच्या ब्रह्मदंडापासून अवध्य ठरेल.” सर्व देवांनी वरदान दिल्यामुळे प्रसन्न झालेले ब्रह्मदेव वायूदेवाला म्हणाले, “मारुता, तुझा हा पुत्र मारुती शत्रूसाठी भयंकर आणि मित्रासाठी अभयदाता असेल. युद्धात कुणीही याला जिंकू शकणार नाही. हा इच्छेनुसार रूप धारण करील. इच्छेनुसार कोठेही हव्या त्या गतीने अवरुद्ध न होता संचार करील. युद्धकाळात रावणाच्या संहारासह श्रीरामांना प्रिय वाटणारी अनेक अद्भुत आणि रोमहर्षक कामे करील.” ब्रह्मदेवांनी अशा प्रकारे वायूदेवांना प्रसन्न केले आणि ब्रह्मदेव व त्यांच्यासह आलेले देव निश्चितपणे परतले. वायूदेव स्वतः पुत्राला घेऊन अंजनीच्या घरी आले. त्यांनी देवांनी दिलेल्या वरांची हकिकत अंजनीला सांगितली व ते निघून गेले. वरदानप्राप्त शक्तींनी संपन्न झालेले हनुमान, ‘मनोजवं मारुततुल्य वेगम् जितेंद्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम्’ झाले. वरदानांचा वृतांत सांगून महर्षी अगस्त्य श्रीरामांना बाल हनुमानांच्या बाललीला पुढे सांगू लागले.

हनुमान चरित्रातील चरित्रनायक हनुमान यांचे श्री रामदास वर्णित व्यक्तिमत्त्व का प्रगटले असावे, याचा प्रत्यय एक प्रकारे अगस्त्य मुनींनी निवेदन केलेल्या वरदान प्राप्तीतून होतो; राक्षस लोकांना पराभूत करण्याचे कार्य हे कोणाही एका ईश्वराच्या अर्थात ब्रह्मा किंवा विष्णू किंवा शंकर यांच्या आवाक्यातील नसावे. तसेच वायू, वरुण, सूर्य, इंद्र यांसारख्या पंचभूतात्मक देवतातही ते सामर्थ्य नसावे. तसेच ते विश्वकर्मा, कुबेर आदि व्यवस्थापन करणारांतही नसावे. त्याचबरोबर ऋषीमुनींना किंवा राज्यकर्त्यांनादेखील आपल्या मंत्रतंत्र सामर्थ्याने देवतांना जागृत करून हे कार्य करण्यासारखे नव्हते. म्हणूनच राक्षसांचा समूळ निःपात करण्यासाठी ब्रह्मदेवांनी सर्व देवांना एकत्र करून वायुपुत्राच्या ठिकाणी, वरदानाच्या माध्यमातून सर्व शक्ती एकवटून मानवी स्वरूपातील व किन्नर किंवा कुंजर जनात अवतीर्ण झाल्याचा आभास घडविणाऱ्या वायुसुतांना बलवान केले. येथे आणखी एका गोष्टीवर प्रकाश टाकला पाहिजे. वेदातील रुद्र म्हणजेच वायू आणि शिव होय असे सर्व भाष्यात्मक ग्रंथात लिहिले आहे. शिवांनी स्वतःच अंजनी उदरी जन्म घेण्याचे ठरविले असेही अगस्त्यांनीच निवेदिले आहे. असे असूनही वरील वरदानांच्या सूचीमध्ये शिवांकडून दिलेल्या वरदानाचा उल्लेख स्वतः अगस्त्य ऋषींनीच केला आहे; असा व्यवहारव्याघात किंवा व्यवहारविपर्याय घडला आहे; हे कसे? थोडा

विचार केला तर वरदान देणाऱ्या प्रत्येक देवांनी आपली मर्यादा ओळखून, वरदान बहाल करून संपूर्ण जबाबदारी हनुमंतांवर टाकली आहे. वाल्मिकी रामायणाचा विचार करता, रावण एवढा बलाढ्य झाला होता की, त्याने एक प्रकारे देवांवर विजय प्राप्त केला होता. म्हणजे तपश्चर्येने रावणात प्राप्त केलेल्या दिव्य दैवी शक्ती एक प्रकारे ऋषी, देव, मानव आदि सर्व लोकांवर मात करण्यासाठी उपयोजिल्या होत्या. रावणाजवळ संकलित झालेल्या शक्तींवर पुनर्मात करण्यासाठीचा उपाय म्हणूनच अन्य देवांच्या अवताराप्रमाणे शिवांनी रुद्र आणि वायुस्वरूपात अंजनी उदरी जन्म घेतला. आपणच दिलेले वरदान आपल्यालाच मारक ठरू नये, याच उद्देशाने शिवांनीही मारुतींना वरदान दिले हे स्पष्ट आहे.

वरप्राप्तीमुळे अजोड व दिव्य शक्तीसंपन्न झालेले हनुमान निर्भय होऊन संचार करू लागले. उत्तरकांडातील ३६व्या सर्गात २९ ते ३६ या श्लोकांत अगस्त्य ऋषींनी प्रभु रामचंद्रांना केलेले निवेदन, वाल्मिकींनी नोंदविले आहे. बाल हनुमानांच्या बाललीला म्हणून त्यांची संभावना करता येईल; मात्र ज्या ऋषी, देव यांना त्रास देणाऱ्या राक्षसांचे पारिपत्य करण्यासाठी हनुमानांचे प्राकट्य झाले होते; तेच हनुमान ऋषींना त्रास देऊ लागले. ते महर्षींच्या आश्रमात जाऊन त्यांचे अपराध करू लागले. शांतचित्त महात्म्यांची यज्ञासाठी उपयुक्त असलेली भांडी हनुमान फोडून टाकत. अग्निहोत्राची साधने असलेली स्रुक, स्रुवा इ. तोडून टाकीत. ढिगाढिगाने ठेवलेल्या वल्कलांची चिरफाड करून टाकीत. या बाललीलांची वर्णने वेगवेगळ्या प्रकारे, वेगवेगळ्या रामायणांमध्ये रंगविली आहेत. श्रीकांत फाटक यांनी महारुद्र कादंबरीमध्ये मनोरंजक कल्पनाविलास केला आहे. मुक्तेश्वरांच्या संक्षिप्त रामायणात, मुक्तेश्वर तर स्वतःच रंगून गेले आहेत. मात्र वाल्मिकी रामायणात अतिशय संक्षेपाने हनुमानांनी निर्भयपणे केलेल्या या अपराधांची नोंद करून, अगस्त्य ऋषी सांगतात, “कल्याणकारी भगवान ब्रह्मदेवांनी याला सर्व प्रकारच्या ब्रह्मदंडापासून अवध्य ठरविले आहे ही गोष्ट सर्व ऋषींना माहित होती. त्यामुळे त्यांच्या शक्तीने विवश होऊन, ते याचे सर्व अपराध निमूटपणे सहन करीत होते. जरी केसरी तसेच वायुदेवानेही या अंजनीकुमाराला वारंवार विरोध दर्शाविला तरीदेखील हा वानरवीर मर्यादेचे उल्लंघन करीत असे.” हनुमानांच्या अशा निर्भय, विध्वंसक उपद्रव्यापांनी (बाललीलांनी) सर्व ऋषीमुनी त्रस्त झाले होते.

वाल्मिकींनी नोंदविलेल्या अगस्त्य निवेदनानुसार सूर्याच्या वरदानाने

सर्वज्ञ झालेले हनुमान, तसेच अन्य वरामुळे अवध्य झालेले आणि विश्वकर्मांकडून चिरंजीवत्व प्राप्त झालेले हनुमान, आपल्या बाल्यावस्थेतील क्रीडा विविध ऋषीमुनींच्या आश्रमात अध्ययन, अध्यापन, यज्ञसंस्थेची सिद्धता या सर्व गोष्टी होत असताना करीत होते; हे वैशिष्ट्यपूर्ण होय. वानरराज केसरींनी हनुमानांना वानरराज्यात युवराजपदी बसवेपर्यंत त्यांच्या ह्या बालक्रीडा सुरूच होत्या. हनुमानांचा, त्यांच्या समवयस्क वृक्षराजपुत्र वाली आणि सुग्रीव यांच्याशी मैत्रभाव होता. त्यांचे एकमेकांवर अतूट प्रेम होते. याचे वर्णन करताना उत्तरकांडातील ३६व्या सर्गात अगस्त्यांनी सांगितलेली कथा वाल्मिकींनी ३७ ते ४३ एवढ्या श्लोकांत सांगितली आहे. अगस्त्य म्हणाले, “वाली आणि सुग्रीवाच्या पित्याचे नाव वृक्षराजस होते. तो सूर्याप्रमाणे तेजस्वी होता; तसेच सर्व वानरांचा राजा होता, अर्थात् वानरलोकची सार्वभौम सत्ता त्याच्याकडे होती. म्हणजे दंडकारण्यातील किष्किंधा हे वानरांचे सत्ताकेंद्र वृक्षराजासच्या आधीन होते. मारुतींचे पिता केसरी, यांचे स्वतंत्र राज्य असूनही ते वृक्षराजासचे महामंत्रीही होते. याचा अर्थ असा की, अंजनीचे पिता कुंजरराज, वानरराज केसरी हे किष्किंधा राज्याच्या घटकराज्यांचे अधिपती होते. वानरराज वृक्षराजास याने आयुष्यभर वानरांच्या राज्यांचे शासन केल्यावर कालधर्माप्रमाणे ते मृत्यूला सामोरे गेले. त्यांच्या देहावसनानंतर मंत्रवेत्या मंत्र्यांनी पितृस्थानावर वालीला राजा म्हणून आणि वालीच्या स्थानावर सुग्रीवाला युवराज म्हणून घोषित केले. याच सुमारास केसरींनी हनुमानांना युवराज म्हणून व किष्किंधेचे महामंत्री म्हणून घोषित केले असावे म्हणजेच वाली, सुग्रीव आणि हनुमान हे त्यांच्या अरुणावस्थेनंतर लगेचच प्रत्यक्ष राज्यकारभार करू लागले असावेत.

वर उल्लेखित शांतचित्त महात्म्यांच्या अर्थात महर्षींच्या आश्रमात जाऊन हनुमान बालक्रीडा करीत असत. ह्या त्यांच्या क्रीडा त्यांच्या अरुणावस्थेपर्यंत सुरूच होत्या. अन्य महर्षींच्या आश्रमांप्रमाणेच भृगु आणि अंगिरा वंशात उत्पन्न झालेल्या महर्षींच्या आश्रमातही हनुमानांचा संचार होत होता. हनुमानांच्या अपराधकारक लीलांच्या त्रासाने त्रस्त झालेल्या भृगु आणि अंगिरा कुलातील महर्षींनी खेद किंवा दुःख यांना स्थान दिले नाही. वरदान प्राप्त झाल्यामुळे हनुमान योगादि सर्व विद्या पारंगत असे सर्वज्ञ व सर्वशक्तीमान आहेत; हे त्यांना ज्ञात होते. म्हणून त्यांनी हनुमानांपासूनचा त्रास वाचविण्यासाठी हनुमानांना शाप दिला. भृगु व अंगिरा कुलोत्पन्न ऋषी शापवाणी उच्चारित म्हणाले, “वानरवीरा, तुझ्या ज्या बलाच्या आश्रयाने तू आम्हाला त्रस्त करीत आहेस,

ते बल आमच्या शापामुळे मोहित होऊन, दीर्घकाळपर्यंत विसरून जातील. तुला आपल्या बलाचं विस्मरण होईल.” शापवाणी उच्चारल्यानंतर, आपण विधात्या ब्रह्मदेवांनी सांगितल्यानुसार देवदेवतांनी दिलेल्या वरदानालाच अवबुद्ध करून ब्रह्मदेवांच्या योजित कार्यात तसेच भगवान विष्णूंच्या अवतारकार्यात अडथळा आणीत आहोत; हे भृगु अंगिरा कुलोत्पन्न महर्षींच्या ध्यानात आले असावे. त्यामुळे त्यांनी उःशाप वाणी उच्चारली. ते म्हणाले, “जेव्हा कुणी तुला तुझ्या कीर्तीचं स्मरण करून देईल तेव्हाच तुझं बल पुन्हा वाढेल.” अशा प्रकारे महर्षींच्या या वचनाच्या प्रभावामुळे हनुमानांचे तेज आणि ओज घटले. त्याच आश्रमात हनुमान मृदुस्वभावी होऊन सर्व गोष्टी करू लागले. ही शापवाणी उत्तरकांडातील ३६व्या सर्गात ३३ ते ३६ श्लोकांमध्ये वाल्मिकींनी लिहिली आहे. -

प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लंघयत्येव वानरः ।
ततो महर्षयः क्रुद्धा भगवङ्गिरसवंशजाः ॥३३॥
शोपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ।
बाधसे यत् समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवङ्गम ॥३४॥
तद् दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ।
यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥३५॥
ततस्तु हततेजौजा महर्षिवचनौजसा ।
एषोऽऽश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरत् ॥३६॥

११. हनुमानांची ज्ञानसाधना

‘हनुमान चालीसा’मध्ये पहिल्या तीन दोह्यांमध्ये हनुमानांच्या शारीर, मानसिक आणि बौद्धिक ज्ञानसाधनेचा गौरव केला आहे.

जय हनुमान ज्ञान गुण सागर ।
जय कपीस तिहुँ लोक उजागर ॥१॥
राम दूत अतुलित बल-धामा ।
अंजनि पुत्र पवनसुत नामा ॥२॥
महावीर विक्रम बजरंगी ।
कुमति निवार सुमति के संगी ॥३॥

संत तुलसीदासांच्या या दोह्यांतून हनुमंतांच्या ज्ञानसाधना संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे यथोचित वर्णन आले आहे. वाल्मिकी रामायणातील उत्तरकांडात ३६व्या सर्गामध्ये अतिशय सुमधुर अशा श्लोकांतून हनुमानांच्या ज्ञानसाधनायुक्त व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन श्लोक क्र. ४४ ते ४८ मध्ये आले आहे. हे वाल्मिकी रामायणातील मूळ श्लोक असे-

पराक्रमो त्साहमतिप्रताप -
सौशील्यमाधुर्य नयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्य धैर्यै
ह्रनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥४४॥
असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्
सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः ।
उद्यद्विरेस्तगिरिं जगाम
ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥४५॥
ससूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं
ससंग्रहं सिद्ध्यति वै कपीन्द्रः ।

नह्यस्य कश्चित् सदृशोऽस्ति शास्त्रे
 वैशारदे छन्दगतौ तथैव ॥४६॥
 सर्वासु विद्यासु तपोविधाने
 प्रस्पृधतेऽयं हि गुरुं सुराणाम् ।
 सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता
 ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥४७॥
 प्रवीविविधोरिव सागरम्य
 लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य ।
 लोकक्षयेष्वेव यथान्तकस्य
 हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥४८॥

वाल्मिकी ऋषींनी अगस्ती ऋषींच्या मुखाने प्रभु रामचंद्रांना हनुमंतांचे हे व्यक्तिमत्त्व दर्शन घडविले आहे. श्री वाल्मिकी रामायणाचे मराठी अनुवादासह संपादन करताना डॉ. प्र. न. जोशी अनुवाद करतात - 'या जगात असे कोण आहे की, जो पराक्रम, उत्साह, बुद्धी, प्रताप, सुशीलता, मधुरता, नीति-अनीतीचा, विवेक, गांभीर्य, चातुर्य, उत्तम बल आणि धैर्य यात हनुमानाहून वरचढ असेल? हा असीम, शक्तिशाली, कपिश्रेष्ठ हनुमान व्याकरणाचे अध्ययन करण्यासाठी; शंका विचारण्याच्या इच्छेने; सूर्याकडे तोंड ठेवून, महान ग्रंथ धारण करून, त्याच्या पुढे पुढे उदयाचलापासून, अस्ताचलापर्यंत हिंडत असे. याने सूत्र, वृत्ती, वार्तिक, महाभाष्य आणि संग्रह या सर्वांचेच नीटपणे अध्ययन केले आहे. इतर शास्त्रांचे ज्ञान तसेच छंदशास्त्राच्या अध्ययनातदेखील याची बरोबरी करणारा इतर कोणी विद्वान नाही. संपूर्ण विद्यांचे ज्ञान तसेच तपाचे अनुष्ठान यात हा देवगुरू बृहस्पतींची बरोबरी करतो. नवव्याकरणाचे सिद्धांत जाणणारा हा हनुमान, साक्षात ब्रह्मदेवांसारखा आदरणीय होईल. प्रलयकाळात भूतल पादाक्रांत करण्यासाठी भूमीवर प्रवेश करण्याची इच्छा बाळगणारा महासागर संपूर्ण लोकांना दग्ध करून टाकण्यासाठी उद्युक्त झालेला संवर्तक अग्नी किंवा लोकसंहारासाठी उठलेल्या काळाप्रमाणे प्रभावशाली असलेला हा हनुमान, याच्यासमोर कोण टिकू शकेल?' अगस्त्य पुढे सांगतात, 'या वानरेश्वरांची तसेच अस्वलांची सृष्टी देवांनी स्वतःच्या सहयोगासाठीच केलेली आहे.'

हनुमानांना मिळालेले बळ आणि त्यांचे परिपक्वपणे प्रकटलेले व्यक्तिमत्त्व यावरून हनुमानांची ज्ञानसाधना कोणत्या प्रकारे घडली, हे लक्षात येते. पहिला

व सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे योगशास्त्राप्रमाणे विविध देवदेवतांनी आपले ज्ञान, शास्त्रां, मंत्रत्र, योगसिद्धी या सर्व गोष्टी वरदानाच्या माध्यमातून 'शक्तिपात' क्रियेने हनुमानांच्या ठायी प्रेरित केल्या होत्या. त्यामुळे इंद्र, सूर्य, वरुण, कुबेर, स्वतः भगवान शंकर, विश्वकर्मा आणि साक्षात ब्रह्मदेव यांनीच हा शक्तिपात करविला असल्यामुळे हनुमान स्वाभाविकपणे सर्व देवांच्या सामर्थ्याचा समुच्चय म्हणून प्रकट झाले. त्यामुळे त्यांना स्वतंत्रपणे योगाभ्यास, तपश्चर्या, गुरुकुलात जाऊन सर्व विद्यांचा अभ्यास करण्याची खरेतर आवश्यकताच नव्हती. दुसरा भाग असा, त्रेतायुगात समकालीन सर्व बालक विविध गुरुकुलांमध्ये जाऊन प्रचलित, वर अगस्त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे, व्याकरण, सूत्र, वृत्ती, वार्तिक, महाभाष्य, सर्व शास्त्रांचे, सर्व विद्यांचे, छंदशास्त्र व नवव्याकरण यांचे अध्ययन करित असत. स्वाभाविकपणे अंजनी आणि केसरी यांनी बालहनुमानाला विविध गुरुकुलांमध्ये जाऊन ज्ञानसाधना करण्यास सांगितले असावे. त्यात सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हनुमान ज्ञानसाधनेसाठी अत्यंत जिज्ञासू होते; हे सूर्याकडे झेपावण्याच्या प्रसंगातूनही सिद्ध होते. सर्वप्रकारे शक्तिपातातून ज्ञान प्राप्त झालेले हनुमान गुरुकुलांमध्ये जाऊन कधी अदृश्य रूपाने व कधी दृश्य रूपाने ऋषीमुनींना ज्ञानार्जनासाठी सन्मुख होत होते; परंतु हनुमान सर्वज्ञ होऊनच प्रकटले असल्याने ते गुरुकुलाला अर्थात ऋषींना व ऋषीकुमारांना खोड्या करून त्रस्त करित असावेत; हे बाललीलेतून लक्षात येते. तथापि भृगु-अंगिरा ऋषीकुलातील ऋषींनी दिलेल्या शापामुळे शक्तिपात मार्गे प्राप्त झालेल्या शक्ती व ज्ञानाचे विस्मरण झाले व त्यानंतर ते गुरू आज्ञांकित शिष्यांप्रमाणे अत्यंत शांतपणाने, जिज्ञासू वृत्तीने ज्ञानसाधना करू लागले असावेत. विविध गुरुकुलातील तत्त्वज्ञान परंपरा, शास्त्रज्ञान परंपरा, शस्त्रज्ञान परंपरा त्यांनी अवगत केल्या असाव्यात व त्यातून त्यांचे ज्ञान व बलसाधना समकालीन शिष्यांप्रमाणे उदा. वाली, सुग्रीव यांच्याप्रमाणे, बलिष्ठ झाली असावी. तिसरा मुद्दा म्हणजे स्वतः रुद्र, शिव, वायुरूपात हनुमानांमध्ये अवतारीत झाले होते. हे लक्षात घेता, शिवांचे संपूर्ण योगसामर्थ्य हनुमानांमध्ये अनुवंशिकतः प्रकटले होते; हेही लक्षात येते. <http://universalteacher.com/1/hanuman/> नुसार हनुमानांची वाल्मिकी रामायणातील कथा मांडत असताना लेखक विष्णुपुराण आणि नारदपुराण यांचे संदर्भ घेऊन हनुमानांच्या ज्ञानसाधनेविषयी अधिक माहिती देताना लिहितात- 'ब्रह्मदेवांकडून शत्रूभयाचा नाश करण्याची शक्ती, तसेच इच्छित रूप आणि मनोवेगाने संचार करणे या

शक्ती प्राप्त झाल्या. अशा अनेक देवतांकडून अनेक शक्ती हनुमानांना प्राप्त झाल्या. अग्निदेवांकडून न जळण्याचा वर प्राप्त झाला; तर सूर्यदेवांनी त्यांना योगसाधनेतील दोन सिद्धी लघिमा आणि गरिमा (महिमा) दिल्या. ज्यामुळे हनुमान सूक्ष्मातिसूक्ष्म आणि मोठ्यात मोठे रूप घेऊ शकत असत. अशा प्रकारे, यापूर्वी उल्लेखिल्याप्रमाणे हनुमानांना शक्ती प्राप्त झाल्या.’ याच संकेतस्थलावर सूर्य आणि हनुमान यांच्या गुरुशिष्य नात्याविषयी कथा दिली आहे. ‘सूर्यदेव हे हनुमानांचे सर्वज्ञात असे गुरू होत. हनुमानांनी स्वतःला सूर्यप्रभेपर्यंत नेऊन स्वतःला शिष्य म्हणून स्वीकृत अशी प्रार्थना केली. सूर्यदेवाने, स्वतःला रथावर आरूढ होऊन सतत भ्रमण करावे लागते; असे कारण पुढे करून; आपण प्रभावीपणे शिकवू शकणार नाही असे सांगून हनुमानांना शिष्य म्हणून स्वीकारणे नाकारले. हनुमानांनी शरीर महाकाय करून पूर्व आणि पश्चिम क्षितिजावर आपले पाय रोवले आणि सूर्य सन्मुख होऊन सूर्यदेवांना पुन्हा प्रार्थना केली. हनुमानांचा हा आग्रही स्वभाव पाहून सूर्यदेव प्रसन्न झाले आणि त्यांनी हनुमानांना विद्यार्थी म्हणून स्वीकारले. नंतर हनुमानांनी सतत सूर्यसन्मुख रहात, संपूर्ण व्याकरणाचे ज्ञान घेतले. नंतर सूर्यांनी गुरुदक्षिणा मागितली. ती मागताना सूर्यदेव म्हणाले, ‘तुझे कार्य हीच माझी गुरुदक्षिणा आहे. म्हणून माझ्या चैतन्यातून निष्पन्न झालेला माझा मुलगा सुग्रीव, याला मदत करावी. त्याचबरोबर आपली निवड गुरुपदी केल्याबद्दल सूर्यदेवांबरोबरच हनुमानांनी कायमस्वरूपी कर्मसाक्षी व्हावे’ असे सांगितले. <http://deteacher.com/lord-hanumans-thirst-knowledge-led-marriage/> या संकेतस्थलावर स्वाती यांनी पाराशर महर्षींचा संदर्भ देऊन, एक गमतीदार कथा दिली आहे. हनुमानांनी नवव्याकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी, गृहस्थाश्रमी होण्याची अट मान्य करून स्वतःचे ब्रह्मचर्य बाधित होऊ न देता, गृहस्थाश्रम स्वीकारला होता असे नोंदविले आहे; कारण तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे नवव्याकरण शिकणारास गृहस्थाश्रमी असण्याची अट होती. <https://www.scoonwhoon.com-10-interesting-Facts-About-Lord-Hanuman-by-Shary-Chawla> - नुसार सहावे रंजक सत्य म्हणजे हनुमानांनी वाल्मिकी रामायणाच्या तुलनेत अधिक उत्तम रामायण लिहिले होते. जेव्हा महर्षी वाल्मिकी स्वतः लिहिलेले रामायण हनुमानांना दाखविण्यासाठी भेटले; तेव्हा हिमालयाच्या कड्यांवर अथवा भिंतींवर हनुमानलिखित रामायण वाल्मिकींना पहावयास मिळाले. वाल्मिकींना खेद झाला कारण हनुमानलिखित रामायण नक्कीच आपल्यापेक्षा

उत्तम आहे. हनुमानलिखित रामायणापुढे वाल्मिकी रामायणाकडे लक्षही जाणार नाही, असे त्यांना वाटले. हनुमानांनी वाल्मिकींचे मन ओळखले आणि हनुमानांनी स्वलिखित रामायण पुसून टाकले. हे औदार्य पाहून वाल्मिकी भारावून गेले आणि म्हणाले, ‘हनुमान विजयाचे गायन करण्यासाठी मला पुन्हा पुन्हा जन्म घ्यायला आवडेल.’ <https://WWW.SPEAKINGTREE.IN> या संकेतस्थळी हीच कथा दिलेली आहे. हनुमानलिखित रामायणाच्या उल्लेखावरून आणि हनुमानांनी सूर्यदेवांकडून प्राप्त केलेल्या व्याकरण विद्येविषयीच्या उल्लेखावरून हनुमानांची भाषिक ज्ञान लिपीबद्ध करण्याची साधना दिसून येते. वाल्मिकींचे रामायण संस्कृत, देवनागरी लिपीमध्ये आज उपलब्ध आहे व ते छंदोबद्धही आहे. हनुमानांचे शिवअवतारित्व आणि अगस्त्य ऋषींच्या निवेदानानुसारचे हनुमानांना प्राप्त असलेले छंदज्ञान लक्षात घेता, हनुमानांच्या भाषिक ज्ञानसाधनेविषयी दोन गोष्टी पुढे येतात. त्या म्हणजे, वैदिक ऋषींपासूनची मौखिक परंपरा व छंदज्ञान तसेच गायनकला हनुमानांनी साध्य केलेली होती. अर्थात् रावण समकालीन ज्ञानसाधकांना संगीतकलाही अवगत करावी लागत असे; परंतु मौखिक परंपरेचे लिखित परंपरेमध्ये रूपांतर केव्हा व कसे झाले याविषयी खूपच मतभिन्नता दिसते. ब्राह्मी लिपी ही अतिप्राचीन लिपी म्हणून मान्यताप्राप्त होती. प्राचीन लिपींच्या विषयी उपलब्ध माहितीनुसार ‘भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा यथार्थ अभ्यास - खंड १’ मध्ये ब्राह्मी लिपीचा उगम याविषयी विवेचन केले आहे. त्यानुसार हनुमानांच्या कालात नेमकी कोणती लिपी उपलब्ध होती याविषयी मतभिन्नता दिसते. त्यात सरस्वती सिंधू लिपी, ब्राह्मी व खरोष्ठी याविषयी उल्लेख आढळतात. इ.स.पूर्व ४००० वर्षे सिंधू घाटीत ब्राह्मी लिपी लोकप्रिय होती असे दिसते. म्हणजे कदाचित ब्राह्मी, सरस्वती, सिंधू आणि खरोष्ठी या लिप्यांचा अभ्यास हनुमानांना असावा. उपरोक्त इतिहासात ३८२ पृष्ठावर ‘अशा प्रकारे वैदिक ब्राह्मणांनी इ.स.पूर्व १०,००० ते ८००० केव्हातरी म्हणजे सरस्वती, सिंधू लिपींच्या उगमापूर्वी वैदिक ब्राह्मी लिपी तयार केली असावी आणि देवनागरी लिपी अधिक लोकप्रिय झाल्यामुळे कदाचित वाल्मिकींनी अनुष्ठुभ छंदात लिहिलेले रामायण पाहून हनुमानांनी वाल्मिकींच्या लेखनाला आशीर्वाद दिले असावेत असे म्हणता येईल, कारण इ.स. ३०८ मधील भगवान बुद्धांच्या चरित्रात ६४ लिप्यांची यादी आहे. त्यात ब्राह्मी क्र. १ वर असून अन्य ६३ लिपी दिल्या आहेत. त्यातील लिप्यांमधून अलिकडची देवनागरी लिपी ब्राह्मीला

जवळ जाणारी, अशी तयार झाली असावी, असे अनुमान काढता येते. देवनागरी लिपी ही ब्राह्मीतूनच उद्भवली आहे असे पृष्ठ क्र. ३८९ वर स्पष्ट केले आहे. हे सर्व लक्षात घेतले तरी वैदिक संस्कृत मौखिक परंपरा ही वाल्मिकींनी आणि हनुमानांनीही वापरून तत्कालिन लिपीत आपले लेखन केले असावे, असे म्हणता येते. मात्र याविषयी संशोधन होणे आवश्यक आहे. हनुमानांना लेखन विद्या अवगत होती या निष्कर्षाला बाधा येत नाही हे मान्य करावे लागते.

१२. महायोगी भक्त हनुमान

‘हनुमानांची ज्ञानसाधना लक्षात घेतली तर, शक्तिपात योगाने प्राप्त झालेली शक्ती आणि स्वयंअर्जित शक्ती या दोन्ही प्रकारे हनुमान सर्वशक्तिमान म्हणून प्रकटतात. याचे मुख्य कारण योगशास्त्राचा परिपूर्ण अभ्यास हे होय. गुरुकुलांमध्ये योगशास्त्राचा अभ्यास अनिवार्य असणे, हे तत्कालिन अभ्यासक्रमाचे युगानुयुगे स्थिर राहिलेले वैशिष्ट्य म्हणता येईल. याअगोदरच्या योगयुग विषयक चर्चा करताना याविषयी विस्तृत भाष्य केले आहेच. हनुमानांना प्राप्त असलेल्या विस्मयकारक विद्या या वस्तुतः आत्मशक्तीप्रणित योगक्रिया होत; हे प्रथमतः समजून घेतले पाहिजे. वानरलोक मधील रामायणात उल्लेखित सर्व योद्धे हे ज्ञानसाधनापूर्वक योगी होते, हे विसरून चालणार नाही.

शिवांना योगसाधनेचे आद्य सद्गुरू असे मानले जाते. योगसाधनेने आत्मशक्ती अर्थात् रामशक्ती जागविता येते. रामभक्ती योगाने साधक परमात्मस्वरूप सिद्ध होतो. म्हणजेच तो प्रत्यक्ष शिव किंवा राम या अवस्थेला पोहोचतो. योगविद्येला ब्रह्मविद्या असे समजले जाते. परब्रह्मातून प्रकटलेले परमात्मतत्त्व ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश अर्थात् ब्रह्म, राम आणि शिव या त्रिविधतेने त्यांच्यातूनच प्रकटलेल्या महत् तत्त्वस्वरूप विश्वात्मक पंचतत्त्वांचे प्रचलन केले जाते. या त्रिविधतेचा स्पर्शबिंदू म्हणजे शिव होय. शिव वायुस्वरूप होऊन प्राणतत्त्व बनतो आणि या प्राणतत्त्वामुळे धारणाशक्ती, तेज आणि जल या स्वरूपात प्रकटते. या प्रकटनाचे स्थान म्हणजे ब्रह्म होय. याचा अर्थ या त्रिविध शक्ती पूर्णतः परस्परावलंबी आहेत आणि या त्रिविध शक्ती प्रकटवून विश्वरूप अवस्था स्वतःतः प्रकटविणे ही योगशास्त्राची सिद्धता होय. म्हणूनच योगशास्त्राला शिवशासन, आत्मसंयमन आणि ब्रह्मविद्या अशी नावे आहेत. योगविद्या पूर्णत्वास जाणे म्हणजे परब्रह्मस्वरूप होणे होय. या योगसाधनेत ज्ञानयोग, आत्मसंयमन योग आणि भक्तियोग या वस्तुतः एकच असणाऱ्या

योगिक अवस्था भिन्न भिन्न स्वरूपात भासमान होतात. या योगशास्त्राचे कर्मयोग मार्गाने प्रकटन होऊ लागले की, योगक्रिया या अद्भुत आणि चमत्कारदर्शी वाटू लागतात. वस्तुतः त्या योगिक क्रिया असतात व योगशास्त्राच्या अभ्यासाने कोणासही परिपूर्ण होता येते. शिवकालात संत रामदासांनी हनुमानांचा अर्थात् रामदासांचा आदर्श शारीरिक आणि मानसिक बलोपासनेसाठी लोकांसमोर ठेवला. हनुमानांची योगसाधना सर्व प्रकारे परिपूर्णतेस गेली होती तरी रामअवतार लीला चरित्रामध्ये ती भक्तियोगिक साधना म्हणून कर्मयोगामार्गे दृश्यमान झाली.

शिव आणि विष्णू हे परस्परांचे निस्सीम भक्त आहेत. एवढेच नव्हे तर ते परस्परस्वरूप आहेत आणि या स्वरूपाला ब्रह्मदेवांनी आत्मशक्ती स्वरूपात धारण केले आहे; अशी मांडणी सनातन दैवतकथाशास्त्रामध्ये केलेली आढळते. विश्वोत्पत्ती आणि विस्तार याविषयीचे वेद आणि पुराणांतरीचे भाष्य या त्रिदेवस्वरूप ईश्वर आणि या त्रिदेवांच्या त्रिविध शक्ती या स्वरूपात विस्ताराच्या दृष्टीने स्पष्ट केलेले दिसते. परिपूर्ण योगी हनुमानांमध्ये हे त्रिविध देव आणि त्यांच्या त्रिविधशक्ती पूर्णतः सिद्ध झालेल्या होत्या. म्हणूनच विज्ञानशास्त्राने हनुमानांचा आदर्श योगसाधनेसमोर ठेवलेला दिसतो. रामायण ग्रंथात उल्लेखित हनुमानांचे प्रकट वर्तन हे त्यांच्यातील योगसामर्थ्याने निष्पन्न झालेल्या आत्मशक्तीशी अनुबंधित आहे.

लौकिकदृष्ट्या हनुमान हे भक्त आणि दाशरथी राम हे भज्य आणि हनुमानांचे प्रभु रामचंद्रांसाठीचे समर्पित कार्य अशी मांडणी केली जाते; परंतु अध्यात्म रामायण आणि अलिकडील तुलसीदासांचे रामचरितमानस तसेच मराठीतील एकनाथ महाराजांचे भावार्थ रामायण या तीनही रामायणांमध्ये; संत शेख महंमद म्हणतात त्याप्रमाणे, 'राम नव्हे दाशरथी' हे भाष्य लक्षात घेऊन रामरक्षा स्तोत्रातील बुधकौशिक ऋषींनी मांडलेला, रामदेवतेसाठीचा, वेदातील ऋचेसारखा मंत्र, 'रामरामेति रामेति रामे रामे मनोरमे । सहस्रनाम तत् तुल्यं रामनाम वरानने ।' यातील रामतत्त्वाचा बोध करून घेतला, तर हनुमंतांच्या भक्तियोगाच्या परिपूर्णतेचा अर्थ उमगतो. भारतीय दैवतकथाशास्त्राप्रमाणे आणि योगशास्त्राप्रमाणे शिवांचे आत्मरूप रामतत्त्व आहे; तर रामांचे आत्मरूप शिवतत्त्व आहे. हनुमान हे वायुपुत्र स्वरूपातील केसरीनंदन म्हणून वावरत असले तरी ते शिवांचा अंशावतार आहेत; म्हणजे ते शिवतत्त्व आहेत. म्हणून त्यांचे आत्मरूप रामतत्त्व हेच आहे. याच तऱ्हेने दाशरथी राम हे विष्णू किंवा

रामतत्त्वाचे अंशावतार आहेत म्हणून ते रामतत्त्वच आहेत आणि त्यांचे आत्मरूप शिव हेच आहेत. लौकिकदृष्ट्या मानवी अवतारात राम-हनुमान यांचे अतूट नाते प्रभू आणि भक्त असे दिसत असले तरी महायोगी हनुमान भक्तियोगसाधनेच्या परिपूर्णतेमुळे रामस्वरूप होऊनच रामायणात प्रकट कार्ये करताना दिसतात.

योगमार्गी योगसाधना करताना हनुमानांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून योगसाधना करतात. हनुमानांच्या योगसाधनेविषयी 'Hanuman : Yoga's Favourite Monkey - by Kathryn Livingston / Mantra Music, Yoga, Yoga Music' यानुसार संकेतस्थळावर केलेल्या भाष्यात शिव आणि वायू यांच्या योगाने हनुमानांची आत्मशक्ती विकसित झालेली होती व त्यामुळे परिपूर्ण योगसामर्थ्य त्यांच्यात प्रकटले होते. त्यांच्यातील या आत्मशक्तीचा संचार अविनाशी असल्यामुळे हनुमानांविषयी, त्यांच्या आत्मशक्तीला प्रसन्न करण्यासाठी व कार्यान्वित करण्यासाठी अनेकानेक मंत्र, स्तोत्रे, गीते रचली गेली आहेत आणि त्यांच्या द्वारा प्रत्यक्ष हनुमानांना कार्यान्वित करता येते असे योगशास्त्र मानते. हनुमान चालिसा किंवा मारुती स्तोत्र ही त्याची ठळक उदाहरणे होत.

[https://www.vedanet.com/discovering the secret power of hanuman/- American Institute of Vedic Studies](https://www.vedanet.com/discovering-the-secret-power-of-hanuman/) यांच्यानुसार हनुमानांचा वेग आणि इच्छेनुसार लघुकाय अथवा महाकाय होण्याचे सामर्थ्य, ते वायूसुत असल्यामुळे आले असे स्पष्टीकरण देता येते. Hanuman and cosmic energy स्पष्ट करताना ते लिहितात- विश्वातील सर्व घडामोडींच्या मागे मूलभूत स्वरूपाची एक शक्ती आहे. ते स्पष्ट करतात-

"This is called 'Vayu', which is not just a force of the wind or air element, but the Kriya Shakti or power of action that governs all inanimate and animate forces in the universe. It is the source of all cosmic powers, not just wind as a force in the atmosphere.

Vayu manifests as lightning or propulsive force (vidyut). This is not just the lightning that arises from clouds but the kinetic energy that permeates all space and time. Vayu is the energy operative from a subatomic level to the very Big Bang

behind the universe as a whole. Tapping into that supreme cosmic power is what the methodology of Yoga is all about."

प्राणायामाच्या योगाने शरीर आणि मनातील चैतन्य आत्मशक्तीस्वरूप होऊन प्रकटते. या आत्मशक्तीच्या योगाने निर्भयता, आत्मविश्वास आणि अशक्य गोष्टी शक्य करण्याचे धाडस निर्माण होते. प्रतिभाशक्तीला शक्तिमान होऊन प्रकटता येते. यामुळेच हनुमान 'बुद्धिमतां वरिष्ठम्' असे झाले. Hanuman and the Power of Yoga याविषयी ते लिहितात-

"This cosmic Vayu is the true Power of Yoga. It gives flexibility of body, boundless vitality, indomitable will power, and concentration of mind. Our highest Prana is to reach out and merge into the immortal Prana, which is to dedicate ourselves as Hunuman to Rama.

Hanuman grants all yoga siddhis extending to the highest self-realisation, allowing us to master all cosmic energies.

Hanuman is the conduit of the Power of Rama as the universal self. Rama represents the self who guides all nature though which the wind blows, out of which the Sun and Moon move, which holds the Earth in place through gravity.

The Yogi works through that cosmic Vayu and universal Prana, in attunement and harmony with the whole of life.

The true bhakta or devotee surrenders to the Divine will which is the motivating force of Vayu.

Vayu's vibration is Om or Pranava, the primal sound behind all creation and the source of all mantras.

The Upanisahas teach us that Vayu is the directly perceivable form of Brahman, the Cosmic Reality."

१३. पूर्णावतार शिवतत्त्वाचा - शक्तिसंचार

शिवपुराणानुसार हनुमानांना अकरावा रुद्र यादृष्टीने महादेवांचा अवतार असे मानले जाते. शिवांची रुद्र अर्थात वायू म्हणजेच मारुत ही रूपे वेदांमध्ये वर्णिलेली आहेत. याविषयीचा संदर्भ महारुद्र याविषयी चर्चा करताना स्पष्टीकरण आले आहेच. हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व आणि प्राप्त शक्तिमत्ता यांचा एकूण विचार करता, ते शिवांचे पूर्ण अवतार अशा महारुद्र आणि चराचराचे प्राणतत्त्व म्हणून प्रकट झाले होते; असे अनुमान काढता येते. पूर्ण विनाशक आणि पूर्ण कल्याणकारी असे शिवरूप हनुमानांच्या रूपाने प्रकटले होते, असे दिसते. त्यांना मिळालेले वरदान हे हनुमानांची आत्मशक्ती पूर्ण स्वरूपात प्रकटविणारे होते. त्यामुळेच त्यांना चिरंजीवित्व बहाल करण्यात आले. मात्र भृगुअंगिरांच्या शापामुळे त्यांना आपल्या शक्तिसंपदेचा विसर पडला होता. वाल्मिकी रामायणाच्या किष्किंधा कांडामधील ६६व्या सर्गात त्यांना जांबुवानाने, त्यांची उत्पत्ती कथा सांगून, हनुमंतांना त्यांच्या शिव अथवा वायूस्वरूपाची आणि शक्तिमत्तेची आठवण करून दिली. जांबुवानाने हनुमान हे केसरींचे क्षेत्रज पुत्र असून, प्रत्यक्षात पवनस्वरूप पुत्र आहेत; असे सांगून त्यांच्यातील पूर्णावतारित्वाची आठवण करून दिली आणि त्या क्षणी हनुमंतांमधील शिवतत्त्वाचा पुनर्संचार झाला. वायू, इंद्र, वरुण, कुबेर, सूर्य, विश्वकर्मा आदि सर्व देवांनी व ईश्वर रूपांनी दिलेली वरदाने हनुमंतांच्या अंगी पुन्हा प्रकटली. त्या शक्तिमत्तेच्या संचारामुळे जणू प्रत्यक्ष शिव, महारुद्र रूपात दुष्टांच्या संहारासाठी आणि कल्याणकारी विष्णूतत्त्वाच्या अर्थात सत्प्रवृत्तींच्या संरक्षणासाठी विश्वरूपात प्रकटले आणि चराचरातील प्राणशक्तीसह रामसेवेस सिद्ध झाले. जांबुवानाने हनुमानांचे हे विराट रूप सर्व वानरसेनेला अनुभूत करविले. ६७व्या सर्गात, हनुमानांनी स्वतःच आपल्या शक्तिमत्तेचा परिचय वानरसेनेला करून दिला आहे. ६६व्या सर्गाच्या अखेरीस हनुमानांचे विराट रूप जांबुवानांना कसे

अनुभूत झाले, याचे वर्णन केले आहे -

ततः कपीनामृषभेण चोदितः

प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपि : ।

प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं

चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥३८॥

(वाल्मीकी रामायण - सर्ग ६६, श्लोक ३८ वा)

आपल्या विराट रूपात कोणत्या प्रकारच्या शक्तिमतेचा संचार झाला आहे, हे किष्किंधाकांडाच्या ६७व्या सर्गात हनुमानांच्याच मुखाने वदविले आहे. हे वर्णन ८ ते १३ श्लोकांमध्ये आलेले आहे. हनुमान सांगतात, 'आकाशात सर्वत्र व्यापलेले वायुदेव अत्यंत बलवान आहेत. अग्निदेवांचे ते स्नेही आहेत. त्यांचा मी औरस पुत्र असून, त्यांच्याएवढाच सामर्थ्यवान आहे. मी मेरूची सहस्रवेळा अविश्रांतपणे परिक्रमा करू शकतो. भुजांच्या वेगाने समुद्र विक्षुब्ध करून त्याच्या जलाने पर्वत, नद्या, जलाशय एवढेच काय, संपूर्ण जगाला भिजवून सोडू शकतो. वरुणालय महासागर माझ्या मांड्या व पिंढ्यांच्या वेगाने विक्षुब्ध होईल आणि त्यात राहणारे महाग्राहदेखील वरती येतील. आकाशात विहार करणाऱ्या गरुडाच्या सर्व बाजूंनी मी हिंडू शकतो. मी, सूर्याला अस्त होण्यापूर्वी स्पर्श करू शकतो. तेथून पृथ्वीवर परत येऊन पाय न टेकवताच पुन्हा सूर्यापर्यंत जाऊ शकतो. मी, महाप्रलयंकर होऊ शकतो आणि कल्याणकारीही होऊ शकतो.'

आपल्या शक्तिसंचाराचा आवाका सर्व चराचराला यावा, असा मानस यातून पूर्णावतार शिवतत्त्व हनुमान यांचा दिसतो. शिवांचे हे हनुमानस्वरूप प्रकटणे सर्व वानरसेनेला भयमुक्त करणारे असे होते.

१४. वानरराज हनुमान

वृक्षरजांचा प्रिय पुत्र, त्यांच्या मृत्यूनंतर किष्किंधेच्या राज्यावर आला. शत्रूंचा संहार करण्याची शक्ती त्याच्यामध्ये होती. वालीच्या दरबारात सुग्रीव युवराज म्हणून घोषित झाला. सुग्रीव हा सूर्यमानसपुत्र होता. सूर्याने गुरुदक्षिणा म्हणून हनुमंतांकडून सुग्रीवाला सतत सहाय्य व संरक्षण देण्याचे अभिवचन घेतले होते. त्यामुळे केसरीपुत्र हनुमान यांनाही वालीच्या दरबारात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. मुळात पंपासरोवराजवळील सुमेरू पर्वताच्या कक्षेतील राज्यावर मारुतींचे पिता केसरींचे राज्य होते. केसरी सुमेरूचे राजा असतानाही, सार्वभौम सत्ताधीश सम्राट वृक्षरजांचे महामंत्री म्हणून काम पहात होते. वृक्षरजांनंतर वानरराज केसरींच्याच संमतीने ज्येष्ठ पुत्र वालीला किष्किंधेचा राज्याभिषेक करण्यात आला होता. तेव्हापासून सुमेरू राज्याचा युवराज वायूसुत हनुमान प्रामाणिकपणे सखा सुग्रीव यांच्याबरोबर वानरराज वालींच्या सेवेत काम करत होते.

किष्किंधेचे राज्य वानर, अस्वल, जटायू, नाग आदि राज्यांच्या समूहासह महाराज्य म्हणून पसरले होते. किष्किंधेच्या गादीकडे या सर्व साम्राज्याचे सार्वभौम नेतृत्व होते. स्वाभाविकपणे जगभरात पसरलेल्या छोट्या छोट्या वानर, अस्वल, जटायू, नाग आदि समूहांच्या लोकांशी, दंडकारण्यातील अर्थात् समग्र जंबुद्विपातील सार्वभौम सत्ताधीश किष्किंधा नरेश यांचे संबंध संरक्षण आणि राजव्यवहाराच्या दृष्टीने दृढपणे गुंतलेले होते. जगभरातील किन्नर म्हणविणाऱ्या या जमातींच्या राज्यांशी संपर्क, संबंध आणि व्यवहार ठेवण्याची क्षमता वृक्षरजापुत्र वाली यांच्या बरोबरीने किंवा त्याहीपेक्षा काकणभर जास्त क्षमता हनुमानांजवळ होती; हे सर्व किन्नर जमातींना ज्ञात होते; याचे कारण हनुमानांच्या ज्ञानसाधनेत दडले आहे. हनुमानांचे गुरू साक्षात सूर्यनारायण, यांना सतत सन्मुख राहून संपूर्ण पृथ्वीला प्रदक्षिणा घालीत हनुमानांची ज्ञानसाधना

सुरू होती. याचाच अर्थ हनुमानांना पृथ्वीवरील देव, दानव, राक्षस, यक्ष, गंधर्व, किन्नर, नाग, मनुष्य आदि सर्व प्रकारच्या मानवी जमातींची तसेच जलचर, भूचर, खेचर आदि प्राणीमात्रांची, त्याचबरोबर जलवनस्पती आणि भूतल वनस्पती यांची माहिती सूर्यदशित्वाने प्राप्त होती. त्यामुळे जगभरातील वानर, अस्वल, नाग आदि सर्व जमातींशी त्यांचे संबंध होते. या सर्व जमातींत त्यांना आदराचे स्थान होते; हे लक्षात येते.

मय राक्षसाला मारण्यासाठी वाली गुहेत प्रविष्ट होऊन वर्षभरही आला नाही, हे पाहून सुग्रीवाला वालीच्या सिंहासनावर बसविण्यात आले. तेव्हा तर एक प्रकारे किष्किंधा साम्राज्याची सर्व अधिकारसुत्रे हनुमानांच्याच हातात आली. देश-विदेशातील किन्नर जमातींचे सामंजस्यपूर्वक संबंध राखून विश्वासार्हता निर्माण करण्याचे काम हनुमानांना करावे लागले. कालांतराने वाली परत आला. सुग्रीवाला सिंहासनावर पाहून क्रुद्ध झाला. सुग्रीव आणि हनुमानांनी सामंजस्याने वालीला त्याचे सिंहासन देऊ केले, तरी वालीने राक्षसासारखा व्यवहार करून सुग्रीवाला हद्दपार केले. एवढेच नव्हे तर, सुग्रीवाची पत्नी तारा, हिला जबरदस्तीने आपली राणी केले. अशाही परिस्थितीत, वानरलोकात तेढ नको अशी राजकारण धुरिणता दाखवत हनुमानांनी सुग्रीवाला आपल्या सुमेरू राज्यात राजाश्रय दिला आणि राक्षसांचा संहार करणे, तसेच वालीला शासन घडवून किष्किंधेचे साम्राज्य पुन्हा सुव्यवस्थित करणे, ही जबाबदारी हनुमानांनी स्वीकारली.

शापवाणीमुळे आपल्या विश्वजेत्या शक्तिमतेचा विसर जरी हनुमंतांना पडला असला तरी, अंजनीमाता, पिता केसरी आणि प्रत्यक्ष शिवस्वरूप वायू यांच्या मार्गदर्शानुसार त्यांना मानवी अवतारातील भगवान विष्णुस्वरूप श्रीराम प्रभू यांना सहाय्य करून शिव आणि ब्रह्म्याचे अवतारकार्य कर्तव्यतत्परतेने पूर्ण करावयाचे होते. ध्येयाप्रत नेणारे बुद्धिचातुर्य, शौर्य आणि राजकीय धुरंधरपणा हनुमानांजवळ नक्कीच होता. त्यामुळे ते वानरसाम्राज्यात अत्यंत नम्रपणे सेवक म्हणून कार्य करित होते.

सूर्यसाक्षित्वाने हनुमंतांचा विश्वभर संचार झाला होता व सकल देवतास्तुत वायूसुत म्हणून त्यांच्यातील देवत्वाची पूजाही सर्व जमातींमध्ये समकालात केली जात असावी, असे दिसते. नंतर सीता शोध मोहिमेमध्ये विविध वानरदूत टोळ्यांना हनुमंतांनी जे मार्गदर्शन केले, त्यावरूनही त्या श्रेष्ठ वानरराजाची वैश्विक भ्रमंती आणि प्रगाढ माहितीपरता स्पष्ट होते. ‘भारतीय इतिहास व

संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास’ या मालेतील भारतीयांचा विश्वसंचार-खंड-१६ मधील ३०८ पृष्ठावरील रामायण व हनुमान यांच्या जागतिक संचाराविषयीचा आढावा हनुमानांच्या जागतिक संबंधांना दुजोरा देणारा आहे. हा उल्लेख पुढीलप्रमाणे- “राम व त्यांचा अनुलनीय भक्त वानरदेव हनुमान हे नेहमी एकत्र दिसात. ती जोडी तसेच रामायणातील बऱ्याच अन्य व्यक्ती जगभराच्या अनेक प्रांतांमध्ये शिल्पकृतीत व चित्रांत दाखविल्या जातात.

मेक्सिकोमध्ये भूगर्भातील रेल्वे स्थानकासाठी खणण्याचे काम चालू असता, हनुमानांसारखा दिसणारा एक पुतळा मिळाला आहे. या देवाला एहेकल्ले म्हणतात व अँझटेक्स त्याची पूजा करित. या देवाला वायुदेव असे नाव असल्याने हनुमानाला पवनपुत्र म्हणतात. त्याच्या श्वासाने सूर्याची हालचाल सुरू झाली असे म्हणतात. हनुमानाच्या आख्यायिकेत, त्याने जन्मल्याबरोबर उगवत्या सूर्यबिंबाकडे लांब झेप घेतल्याबद्दलचे वर्णन आहे.

मध्य अमेरिकेतील ग्वाटेमालामध्ये पन्नास फूट उंच व बारा फूट रुंद असा हनुमानांचा एक पुतळा मिळाला आहे. आता तो मोडक्या अवस्थेत आहे. त्याला विल्का हूप्पना अशा हनुमान शब्दाच्या विकृत रूपाने संबोधिले जाते.

Harmsworth History of the World यात म्हटल्याप्रमाणे मेक्सिकोचे रेड इंडियन्स सितुआ-रैमी नावाचा एक उत्सव ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये साजरा करित. भारतातील दसरा उत्सवाची ती नकल असावी. त्या उत्सवात राम-रावणाची लढाई होऊन शेवटी रावणाचा पाडाव झाल्याचे दाखविले जाते. तो मरतो व त्याचा पुतळा जाळला जातो. मेक्सिकोमध्ये तो सीता-रामाचा उत्सव आहे.

इटलीमध्ये करण्यात आलेल्या उत्खननात करड्या रंगाच्या अनेक बरण्या मिळाल्या आहेत. त्यांच्यावर वाली-सुग्रीवांचे युद्ध, लक्ष्मणाचा सुग्रीवावरील राग इ. रामायणातील दृश्ये कोरलेली दिसतात. ही शिल्पे ख्रिस्तपूर्व सहावे शतक ते इ.सनाचे दुसरे शतक या अवधीमधली आहेत. ही भांडी व्हॅटकिनच्या इट्रुस्कन वस्तुसंग्रहालयात ठेवली आहेत.

चीन व अन्य आग्नेय आशियातील देशांत देवळांच्या शिखरांवर आणि तेथे उत्खननात सापडलेल्या वस्तूंवर रामायणातील दृश्ये रंगविलेली दिसतात. रामाची कथा सान्या जगाला माहित आहे. अनेक देशांत साजऱ्या होणाऱ्या उत्सवांत व लोकनृत्यातून रामकथेतील अनेक प्रसंग सादर केले जातात.

कोंग-सांग-वी नावाच्या कोणा एकाने इ.स. २५१ साली रामायणाचा चिनी भाषेत अनुवाद केला. हरुन-अल्-रशीद या अरब सुलतानाने त्याचे अरबीमध्ये भाषांतर करून घेतले होते.

जेझुइट मिशनरी जे. फेनिशिओ याने रामायणाचे भाषांतर लिब्रोदा-सैता म्हणजे सीतेची मुक्तता या शीर्षकाखाली केले होते. सन १६०९ मध्ये फ्रेंच, लॅटिन व इटालियन या भाषांत रामायणाचे अनुवाद केले गेले आहेत.

दक्षिण चीनमधील क्वांझोन उत्खननात युआन घराण्याच्या काळात कोरलेल्या हनुमानाचा पुतळा सापडला आहे.”

Ancient India : Vanara - The monkey like people in Ramayan - <http://theancientindia bloosant. com/2014/02 vanara-monkey-like-people html> - या संकेतस्थळाप्रमाणे - हनुमान आणि जांबुवान यांच्या उत्पत्तीविषयी आजच्या संकरीत तत्त्वानुसार किंवा डार्विनच्या तत्त्वानुसार निअॅनडरथल मानवाचा संबंध जोडून शास्त्रीय संशोधन म्हणून संगती लावण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि पाच लाख वर्षांपूर्वीचे अस्तित्व दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भौतिक विज्ञानानुसार आणि जीवशास्त्रानुसार ही संकर शास्त्रपद्धती हनुमान जांबुवान यांच्यासारख्या देवता अवतारांशी जोडण्याचा प्रयत्न आहे. हा प्रयत्न भौतिक विज्ञानवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी वाटला तरी, तो अतिप्रगत योगशास्त्राशी जुळणारा नाही. याउलट अवतारमीमांसा, योगसिद्धीप्रयोग यांचा विचार करूनच रामायणातील देव, दानव, राक्षस, यक्ष, किन्नर, गंधर्व, गरुड, जटायू, अस्वल, नाग, विद्याधर, माणूस आदि लोकसमूहांचा विचार लक्षात घेऊन संगती लावावयास हवी. वानरराज हनुमान हे वानर किंवा अस्वल, जटायू, नाग, गरुड अशी ओळखचिन्हे घेऊन (लोगो - logo) ओळखल्या जाणाऱ्या जमाती असाव्यात व त्यांची राज्ये, साम्राज्ये विखुरलेली असावीत; हेच वेद, पुराणे यांच्यात उल्लेखिलेल्या वंशावळींवरून म्हणता येते. वानरराज हनुमान हा सार्वभौम किष्किंधा साम्राज्यातील सुमेरू राज्याचा युवराज व नंतर राजा झाला. प्रभु रामचंद्राना मदत करण्यासाठी त्यांनी अशा विविध ओळखचिन्हांनी जाणाऱ्या, किन्नर म्हणून एकत्रित ओळखल्या जाणाऱ्या जमातींचे सैन्य गोळा केले होते; हे हनुमानांचे धुरिणत्व होय.

१५. राजकारण धुरंधर - मुत्सद्दी

महारुद्र, वायूसुत, वानरराज, बजरंगबली यांचा राजकारण धुरंधरपणा आणि मुत्सद्देगिरी रामायणात सतत अनुभवास येते. पंपासरोवरावर वानरांच्या शंकानिरसनासाठी श्रीराम आणि लक्ष्मण यांना वनात येण्याचे कारण विचारण्यासाठी रूप बदलून आणि नम्र विचक्षणतेने त्यांची चौकशी करणे, स्वतःची आणि सुग्रीवाची ओळख करून देऊन सीता अपहरणाचे कारण समजताच प्रभू रामचंद्राना सहयोगाचे आश्वासन देणे, श्रीराम-सुग्रीवांची मैत्री घडवून श्रीरामांकडून वाली वधाची प्रतिज्ञा करविणे, श्रीरामांच्या शौर्य योग्यतेची समस्त वानरांना खात्री पटविण्यासाठी श्रीरामांकडून सात साल वृक्षांचा भेद करविणे, तारा, सुग्रीव आणि वानर यांची आपत्काली समजूत घालणे, सुग्रीवांच्या राज्याभिषेकासाठी प्रभू रामचंद्रांची अनुमती मिळविणे, वानरसैन्य एकत्रित करण्याचा सुग्रीवाला सल्ला देणे व समजाविणे, श्रीरामांच्या आज्ञेनुसार सीता शोधन करण्यासाठी स्वतःच्या सल्ल्याने वानरांचे गट करवून वानरांना चहूदिशांना पाठविताना निश्चित माहिती देणे, श्रीरामचंद्रांकडून अतिविश्वासाने खुणेची अंगठी स्वीकारून दक्षिण दिशेला शोध घेण्याची योजना सांगून आपल्याबरोबर घेऊन जाणे या व अशा किष्किंधाकांडातील हनुमानांची उल्लेखनीय कार्ये; तर सुंदरकांड आणि युद्धकांडामधील थेट लंकेत पोहोचून अतिशय मुत्सद्देगिरीने, सावधपणे व गुप्तपणे सीतेचा शोध घेणे; सीतेला स्वतःची ओळख करून देऊन आपण श्रीरामांच्या विश्वासातले दूत असल्याची खात्री पटवून देण्यासाठी श्रीरामांनी अत्यंत एकांतवासातील घडलेला कावळ्याचा प्रसंग सांगणे; मोठ्या मुत्सद्देगिरीने इंद्रजितांच्या तावडीत सापडल्याचे सांग करून रावणाच्या दरबारात उपस्थित होणे; श्रीरामदूत म्हणून स्वतःचा परिचय करून देऊन रावणाची समजूत घालणे; श्रीरामांना सीतासंदेश ऐकविणे, त्याचबरोबर श्रीरामांकडे बिभ्रिषणाची प्रशस्ती करणे; लंकेची समग्र माहिती देऊन प्रभू

रामचंद्रांना व वानरसैन्याला सावध करणे; धुम्र राक्षस, देवांतक यांचा वध करणे; असे प्रसंग हनुमानांचा धुरंधरपणा स्पष्ट करतात. हनुमानांचा लंकादहन प्रसंग, अकंपनाचा वध करणे, असे सुंदरकांड व युद्धकांडातील प्रसंग; तर निकुंभ वध, निशाचरांशी युद्ध, राक्षससेनेचा संहार, सीतेला संदेश पोहोचविणे आणि भरत यांना श्रीरामांच्या आगमनाची वार्ता सांगणे; भरताला श्रीराम-सीता-लक्ष्मणाच्या वनवासाचा वृत्तांत सांगणे; हे युद्धकांडातील प्रसंगही हनुमानांच्या धुरिणत्वाची साक्ष देतात. वशिष्ठांच्या आज्ञेनुसार हनुमानांनी चिरंजीवपदाचा अवलंब करित भूतलावर राहण्याचा अवलंब करणे; तसेच अन्यत्र आलेल्या उल्लेखांनुसार हनुमानांनी स्वतःच्या भक्तिसाधनेतून स्वतः रामरूप झाल्याची साक्ष देणे आणि हनुमानांनी चिरकालासाठी रामभक्तिवश स्वरूपात मर्यादापुरुषोत्तम रामांचे चरित्र द्वापार आणि कली या दोन्ही युगांमध्ये प्रस्तुत करणे व प्रसारित करणे यासाठी साक्षीभूत राहणे; यातून चुतुर्युगात लोककल्याणकारी समाजव्यवस्थेचे धुरिणत्व हनुमान स्वतःकडे स्वीकारून आपल्या सर्व सामर्थ्याने विश्वाला सांभाळण्याचे उत्तरदायित्व विनम्र भक्तिभावाने सांभाळित आहेत.

१६. रामायण रचयिते – वाल्मिकी

रामायण रचयिते वाल्मिकी ऋषी म्हणाले, “प्रचेता या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या वरुणाचा मी दहावा पुत्र आहे. माझ्या मुखातून कधी असत्य वचन निघाल्याचं मला स्मरत नाही. मी सत्य तेच सांगतो की, हे दोघे तुमचेच पुत्र आहेत. मी कित्येक हजार वर्षे तपश्चर्या केली आहे. जर मैथिलीत काही दोष असेल तर मला त्या तपश्चर्येचं फळ न मिळो.” उत्तरकांडाच्या १६व्या सर्गात वाल्मिकींच्या मुखातील हे शब्द १८ ते २१ या श्लोकांमध्ये आलेले आहेत. ते श्लोक असे –

इमौ तु जानकी पुत्रावुभौ च यमजातकौ ।
सुतौ तवैव दुर्धर्यौ सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥१८॥
प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ।
न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥१९॥
बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता
नोपशनीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥२०॥
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ।
तस्याहं फलमश्नामि अपापा मैथिली यदि ॥२१॥

वाल्मिकी रामायणात वाल्मिकींनी स्वतःची चरित्रविषयक दिलेली माहिती अत्यंत त्रोटक आहे. असे असले तरी, वाल्मिकींच्या जीवनाविषयी काही दंतकथा उपलब्ध आहेत. ‘भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास - खंड-३ -’ महाकाव्ये ‘रामायण आणि महाभारत’ यातील पृष्ठ ६३ वर सर्वश्रुत असलेली दंतकथा नोंदविली आहे. ‘(वाल्मिकी ऋषी) तो जरी ब्राह्मण कुटुंबात जन्माला आला तरी शिकान्यांच्या संगतीने वाममार्गाला लागला व वाटमाऱ्या बनला; तरी सुदैवाने त्याला सदा भ्रमण करणाऱ्या नारदमुनींचा सहवास लाभला. त्यांच्या सल्ल्यानुसार वाल्मिकीने रामनामाचा जप सुरू केला. मग त्यांनी मानवी प्रज्ञेचे भूषण असे हे (रामायण) पहिले महाकाव्य रचले. महाकाव्यात त्यांनी स्वतःच केलेल्या विधानावरून

सूर्यप्रकाशाइतकेच हे स्पष्ट होते की, ही वरील दंतकथा निव्वळ काल्पनिक आहे. अत्यंत शुद्ध व पवित्र हेतूने कोणीतरी ही कथा रचली आहे. या कथेमागचा हेतू हाच की रामनामाचा जप केल्याने एक डाकूही ऋषी बनू शकतो हे जगाला दाखवून द्यावे.’

प्रस्तुत हनुमान चरित्रग्रंथाच्या लेखकाने ‘चाळीसगाव डांगाण परिसर - सांस्कृतिक वाड्मयीन आणि भाषिक अभ्यास’ या आपल्या पीएच.डी. पदवीसाठीच्या प्रबंधात वाल्मिकीविषयी क्षेत्रिय अभ्यासात गवसलेल्या दंतकथा नोंदविल्या आहेत. पुढे याच दंतकथा प्रवरा नदीच्या गॅझेटमध्ये नोंदविल्या आहेत. त्यानुसार वाल्मिकी ऋषी हे वाल्या कोळी या नावाने प्रसिद्ध होते. ते डोंगरकोळी किंवा महादेवकोळी जमातीतील होते. सह्याद्रीच्या सर्वोच्च शिखरांच्या उतरणीवरच्या डांगाण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या घनदाट अरण्यप्रदेशात वाटमान्या करणारे ते तस्कर किंवा दरोडेखोर होते. नारदांची भेट झाल्यावर, त्यांनी केलेल्या उपदेशाने त्यांचे (वाल्याचे) मन परिवर्तन होऊन, त्यांनी रामनामाची तपश्चर्या केली व ते समाधीमग्न झाले. परिसरातील अजुबाचा डोंगर समाधीमग्न वाल्मिकी म्हणून दाखविला जातो. नारदांच्या पुनर्भ्रमंतीत ते अजुबा डोंगराजवळ आले. त्यांनी वाल्याला समाधी विसर्जित करवून, वाल्या हे वाल्मिकी ऋषी म्हणून सिद्ध झाले आहेत, हे सांगितले. नारदांनी वाल्मिकींना रामकथा सांगितली व ही रामकथा वाल्मिकींनी रामायण स्वरूपात लिहिली व ती रामपुत्र लव-कुश यांना त्यांच्या (लव-कुशांच्या) बालवयात सांगितली. या संदर्भातील दंतकथा पुढीलप्रमाणे- अमृतवाहिनी प्रवरेच्या काठावर तेरुंगणच्या वाडीजवळ लक्ष्मण निर्मित सर्वतीर्थाची दोन टाकी किंवा छोटी कुंडे आहेत. धोब्याच्या अपवादानुसार श्रीरामांनी सीतामाईंना वनवासात पाठविले. लक्ष्मणाने त्यांना मूर्च्छित अवस्थेत प्रवरातीरावरील, आजच्या तेरुंगण वाडीजवळ आणून ठेवले. मूर्च्छेतून बाहेर आल्यावर त्यांना पिण्यासाठी म्हणून पाणी मिळावे, यासाठी ही कुंडे, बाण मारून तयार केली. तेरुंगणच्या वाडीपासून प्रवरेच्या पलीकडच्या तीरावर, आजच्या रंधा फॉलजवळ तपस्वी आणि महर्षी वाल्मिकींचा आश्रम होता. आज तो तातोबाचा मठ म्हणून ओळखला जातो. वाल्मिकींनी सीतेचा सांभाळ या मठात केला. लव-कुशांचा जन्म येथेच झाला. सीतेचा वावर मठापासून प्रवरेपर्यंत असल्याच्या खुणा; दरीतील प्रवरा तीरावरील ‘सीता पाऊले’ हे स्थान दाखवून खुणा स्पष्ट केल्या जातात.

लेखकाच्या प्रबंधातील या दंतकथांना सांस्कृतिक व ऐतिहासिक महत्त्व

असावे असे म्हणता येते; कारण या भागात महादेव कोळ्यांची व ठाकर जमातींची वस्ती आहे. कोळी स्वतःला वाल्याचे कोळी समजतात; तर ठाकर स्वतःला रामाचे वंशज समजतात. जवळच प्रवरातीरी अगस्त्य ऋषींचा आश्रम आहे. याच आश्रमात वाल्मिकी रामायणातील उल्लेखानुसार राम, लक्ष्मण आणि सीता यांची अगस्त्यांशी प्रथम भेट झाली. अगस्त्यांनी जवळच असलेल्या गोदावरी नदीच्या तीरी, पंचवटी येथे आश्रम करून राहण्याचा उपदेश केला. कारण गोदावरी आणि प्रवरा नदीच्या सान्निध्यात ऋषी लोकांची तपःस्थली आहे. ती तपोवन म्हणून ओळखली जाते. तेथून जवळच हनुमानांचे जन्मस्थल अंजनेरी पर्वत आहे. सीताहरण प्रसंगी रावण आणि जटायूचे युद्ध याच परिसरात घडले. त्याची साक्ष तिर्से गाव, पंख पसरलेल्या पक्षाच्या आकाराचा पाचपट्टे गड आणि जटायूतीर्थ, सर्वतीर्थ टाकेद ही स्थले दाखविली जातात. वाल्मिकी रामायणात त्यांचा उल्लेख आढळतो. त्यानुसार लक्ष्मणाने सुरक्षित क्षेत्र पाहून सीतामाईंना या परिसरात आणून सोडले असावे; हे ऐतिहासिक सत्य वाटते व या सत्यानुसार वाल्मिकी रामायणाची रचनाही याच तपोभूमीमध्ये झाली असावी, हे नाकारता येत नाही. आजच्या नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरी गावापासून ते प्रवरा गोदा संगम क्षेत्र पैठणपर्यंतचा डंडकारण्याचा प्रदेश हा तपोवन म्हणून जसा ओळखला जातो, तसा अगस्त्यपूर क्षेत्र म्हणूनही ओळखला जातो. यामुळे वरील तर्कास बळकटी येते.

महर्षी वाल्मिकींना, त्यांच्या जिज्ञासेनुसार नारदांनी संक्षेपाने संपूर्ण रामचरित्र कथन केले. रामकथेचे ज्ञान रामतपश्चर्येने महर्षी अवस्थेस पोहोचलेल्या वाल्मिकींना नारदांकडून झाल्यानंतर, त्यांची प्रतिभा जागृत झाली असावी. बालकांडाच्या द्वितीय सर्गात तमसा नदीवर क्रौंच वधामुळे संतप्त झालेल्या वाल्मिकींच्या शोकाचे अनुष्ठुभ छंदातील श्लोकात रूपांतर झाले आणि वाल्मिकींनी चोवीस हजार श्लोकांचे रामायण निर्माण केले व ते सीता-राम पुत्र, लव-कुश यांना शिकविले. यातील तमसा नदी ही कदाचित आजची याच परिसरातील तानसा नदी असावी. ती नामसादृश्याने तमस किंवा टेम्स असल्याचेही म्हटले जाते. वाल्मिकींना क्रौंच पक्षाच्या मिथुनाप्रसंगी; पक्षाच्या व्याधाने वेध घेऊन, पक्षाला मारल्याचे दिसले. त्यामुळे सहानुभूतीने वाल्मिकीही शोकमग्न झाले व त्यांच्या मुखातून शापवाणी उच्चारली गेली. रडणाऱ्या क्रौंचीकडे पाहून वाल्मिकी निषादाला म्हणाले, ‘निषादा, तुला कधीही शांती मिळणार नाही, कारण तू क्रौंचाच्या या जोडप्यापैकी जो कामभावनेने मोहित झाला होता, अशा नराची

काहीही अपराध नसताना हत्या केलेली आहेस.” याविषयीचा श्लोक द्वितीय सर्गातील पंधरावा श्लोक होय. ही घटना १० ते १६ श्लोकांमध्ये येते. ती अशी-

तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ।
जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥१०॥
तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले ।
भार्या तु निहतं द्रष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥११॥
वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ।
ताम्रशीर्षेण मत्तेन पाल्थिणा सहितेन वै ॥१२॥
तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥१३॥
ततः करुणवेदित्वाद्धर्मोऽयमिति द्विजः ।
निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥१५॥
तस्येत्थं ब्रुवताश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥१६॥

(बालकांड सर्ग-२ - श्लोक १० ते १६)

यातील १५ व्या श्लोकाचे महत्त्व विशेष आहे. वाल्मिकींनीच नमूद केल्याप्रमाणे त्यांची ती शापवाणी गेय स्वरूपाची आहे, असे त्यांना जाणवले. हा गेय रचनाबंध म्हणजे अनुष्टुभ छंद होय. याचा अर्थ वाल्मिकींना अनुष्टुभ छंद स्फुरला आणि रामायणासारख्या गंभीर आर्ष महाकाव्य लिहिण्यासाठी तो त्यांनी वापरला. छंदशास्त्रात अनुष्टुभ छंद सुप्रतिष्ठित झाला.

श्री नारदांनी वाल्मिकींना रामकथा सांगितली ही घटना; त्यानंतर अनुष्टुभ छंद स्फुरण्याची घटना व सीतामाईच्या उत्तरवनवासातील वाल्मिकींच्या आश्रमात सीतामाईना लव-कुश प्राप्तीची घटना; या सर्व घटना रामराज्याभिषेकानंतरच्या असाव्यात. नारदांनी रामकथा सांगितल्यानंतर वाल्मिकी बालकांडाच्या तृतीय सर्गात रामायणात लिहिल्या जाणाऱ्या विषयांचे संक्षेपाने उल्लेख करतात व नंतर रामजन्मापासून ते प्रभू रामचंद्रांच्या महानिर्वाणापर्यंत सलग क्रमाने रामायण लिहितात. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, ऋषीपदी पोहोचलेल्या त्रिकालज्ञ वाल्मिकी ऋषींना संपूर्ण रामायण आत्मज्ञानाने अवगत झाले असेलच; परंतु

त्याचबरोबर रामायणात उल्लेखित सर्व ऋषी व महत्त्वाच्या व्यक्ती यांचेकडून त्यांनी ते जाणून घेतले असावे. वाल्मिकी रामायणात अयोध्याकांडातील ५६ व्या सर्गात चित्रकूटजवळ श्रीराम वाल्मिकींच्या आश्रमात गेले. त्यांनी वाल्मिकींचे दर्शन घेतले आणि त्यांच्या सांगण्यावरून चित्रकूटावर लक्ष्मणांनी पर्णशाला निर्माण केली, असा उल्लेख आहे. हा कथाभाग ५६ व्या सर्गातील १६ ते २० श्लोकांमध्ये येतो. म्हणजे वनवासाला निघताना श्रीराम आणि वाल्मिकी ऋषी यांची भेट झाली होती; हे स्पष्ट आहे. मात्र वाल्मिकींचा येथील आश्रम हा वर उल्लेखित आश्रमाचा पर्याय असावा, असे म्हणता येईल. असे पर्याय दंतकथांच्या बाबतीत सर्वत्र आढळतात. यावरून वाल्मिकींना प्रभू रामचंद्र माहीत होते. नारदमुनींनी त्यांचा आदर्श पुरुष म्हणून उल्लेख केला असे दिसते. वाल्मिकींनी तमसेच्या तीरावर अनुष्टुभ स्फुरला. त्याचाही पर्याय वरील पर्यायातील तानसा नदीच्या उल्लेखाने दिसतो. मारुतीरायांनी त्यांना रामकथा लिहिण्यास मदत केली होती; याचा उल्लेख त्यांनी स्वतः केला आहेच कारण लिहिलेले रामायण त्यांनी हनुमानांना दाखवून सिद्ध केले; असा तर्क बांधता येतो. वरील सर्व गोष्टींवरून वाल्मिकी समकालीन होते हे स्पष्ट होते. मात्र वाल्मिकींनी, आपण ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनुसार रामायण लिहिले आहे व ब्रह्मदेवांच्या आशीर्वादाने ते सर्व सत्य आहे, असे त्यांनी सर्ग-२ मधील ३१ ते ४० या श्लोकांत स्पष्टपणे सांगितले आहे. त्यातील ३२ व ३३ वा श्लोक महत्त्वाचा आहे. तो असा-

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ।
धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥३२॥
वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ।
रहस्यं च प्रकाशं च यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥३३॥

(बालकांड - सर्ग २ श्लोक ३२ व ३३)

वाल्मिकींनी रामायण लेखनाचे श्रेय ब्रह्मदेवांना दिले तसेच ते हनुमानांनाही दिले. याचा उल्लेख पूर्वी केला आहेच. राम-हनुमान भेटीपासून हनुमानांच्या सर्व लीला अगदी बारकाईने रामायणात उल्लेखित झालेल्या दिसतात. एवढेच नव्हे तर, राम आणि हनुमान या दोन व्यक्तिरेखा रामायणाच्या पृष्ठभूमीवर सतत विराजमान होतात असे दिसून येते. रामायणाच्या अरण्यकांडातील पंपासरोवराच्या तटावर जाणे; येथपासून अर्थात किष्किंधाकांडापासून ते श्रीलंकेतील रामविजयापर्यंत एकप्रकारे वाल्मिकी ‘हनुमानायन’ लिहित आहेत; एवढ्या प्रकर्षाने हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व वाल्मिकींनी उभे केले आहे. ●●●

१७. किष्किंधाकांडपूर्व राम-हनुमान भेटीविषयक काही तर्क

वाल्मिकी रामायणातील किष्किंधाकांडातील सर्ग क्र. १, २ व प्रामुख्याने ३ मध्ये पंपासरोवरावरील श्रीरामचंद्र व श्रीहनुमान यांच्या भेटीचा प्रसंग येतो. वाल्मिकी रामायणात तरी बालकांड, अयोध्याकांड आणि अरण्यकांड यात श्रीराम आणि श्री हनुमान यांच्या प्रत्यक्ष भेटीचा प्रसंग आलेला नाही.

ब्रह्मदेवांच्या योजनेप्रमाणे सर्व देव, शिव आणि विष्णू यांनी राक्षसांचे पारिपत्य करण्यासाठी अवतारीत व्हावे, असे बालकांडाच्या सर्ग क्र. १५, १६ व १७ मध्ये राम अवतार आणि वानरयुथपतींचे अवतार यांचा उल्लेख येतो. रामायणात श्रीरामांचे पिता दशरथ तसेच सीतापिता जनक यांच्याकडील मोठमोठ्या घटनांचे उल्लेख येतात. त्यातील पहिला उल्लेख सीतास्वयंवराचा, विचारात घ्यावा लागतो. विश्वामित्र आणि वशिष्ठ ऋषी यांच्या व अन्य ऋषींच्या यज्ञादि कार्यांच्या रक्षणासाठी श्रीराम व लक्ष्मण यांना घेऊन जाणे; नंतर विश्वामित्रांचे राम-लक्ष्मणांना घेऊन मिथिला नगरीत जनकाकडे जाणे; सीता स्वयंवर प्रसंगी बालकांडातील ६६ व्या सर्गात जनकाने शिवधनुष्याची माहिती सांगितली आहे. तर सीतेच्या पणाविषयीची माहिती सांगितली आहे. येथपर्यंत कितीतरी राजांनी सीतेस मागणी घातली; परंतु ते शिवधनुष्याचा भंग करू शकले नाहीत. त्यासंबंधात जनकराज म्हणतात, “या धनुष्याला सर्व देव, असुर, राक्षस, गंधर्व, मोठमोठे यक्ष, किन्नर आणि महानागही उचलू शकले नाही.” जनकराज असेही सांगतात की, त्यांनी कन्या देण्यास नकार दिल्यामुळे सर्व राजे अत्यंत कोपित होऊन, एक वर्षापासून मिथिलेला वेढा देऊन त्रास देत आहेत. मात्र त्यांनी या शिवधनुष्याचा सन्मान केला आहे. ६६ व ६७ व्या सर्गात दिलेल्या माहितीमध्ये ज्या राजांचा उल्लेख आहे त्यात यक्ष,

किन्नर व देव, नाग यांचाही उल्लेख आहे. बालकांडाच्या १७ व्या सर्गात २० ते ३७ या श्लोकांमध्ये दिलेल्या तपशीलानुसार देवता, महर्षी, गंधर्व, गरुड, यक्ष, नाग, किंपुरुष इ. बहुसंख्य व्यक्तींनी आनंदाने हजारो पुत्र उत्पन्न केले. तत्कालिन जंबुद्वीपाचा किंवा भारताचा विचार केला तर, वर उल्लेखित विविध नावांचे लोक व त्यांची राज्ये अस्तित्वात होती हे स्पष्ट आहे. मिथिला, अयोध्या, किष्किंधा, श्रीलंका ही तर महत्त्वाची सत्तास्थाने होती. या संपूर्ण दक्षिणोत्तर पट्ट्यात असलेले, जंबुद्वीपातील सर्व प्रकारच्या लोकांमधील राजे, हे मानवलोकेपेक्षा श्रेष्ठ समजले जात असत. इक्ष्वाकु वंशातील सूर्यवंशी राजांना मानव संबोधिले जाई. प्रत्यक्षात मात्र वरील सर्व लोक नरदेहधारी मानवच होते. या सर्व राजांना जनकांनी निमंत्रित केले असेल तर स्वाभाविकपणे किष्किंधेचे वृक्षरजा आपल्या वाली आणि सुग्रीव या पुत्रांसह, तर वानरराज केसरी हनुमानांसह, जांबवान आपल्या परिवारासह सीता स्वयंवरासाठी आलेले असावेत. त्या सुमारास शिवधनुष्य उचलून, प्रत्यंचा लावून लीलया धनुर्भंग करणाऱ्या प्रभू रामचंद्रांचा पराक्रम रावण व या सर्व वानर म्हणविणाऱ्या किन्नर समूहातील लोकांनीही पाहिला असणार. एवढेच नव्हे तर, तत्कालिन सत्ताकेंद्रस्थानी असलेल्या वृक्षरजा व वानरराज केसरी यांच्याशी अयोध्यापती दशरथ आणि मिथिलेचे जनक यांचे सख्यही असावे, असे अनुमान बांधता येते. याचा अर्थ स्पष्ट आहे की राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांच्याशी वाली, सुग्रीव, हनुमान यांची भेट झाली असणार.

रामायणातील दुसरा प्रसंग श्रीरामांना युवराज म्हणून घोषित करण्याचा. या प्रसंगाचे वर्णन अयोध्याकांडातील १ ते ७ पर्यंतच्या सर्गांमध्ये येते. त्यात मंत्र्यांना, युवराजपदी श्रीरामांना बसविण्यासाठी सर्व प्रकारची तयारी करण्यास सांगितले जाते. अयोध्या हे जंबुद्वीपाच्या मध्यवर्ती सार्वभौम सत्ताकेंद्र होते. त्या केंद्रावर युवराज म्हणून घोषित करतांना, जंबुद्वीपातील सर्व विभागातील राजांना निमंत्रित करणे स्वाभाविकच आहे. या प्रसंगातही वृक्षरजा व केसरी आपापल्या युवराजांसह उपस्थित राहिले असणार. त्याही वेळी प्रभू रामचंद्र आणि हनुमान यांची भेट झाली असणार.

तिसरा प्रसंग म्हणजे बहुत प्रयासाने व पुत्रेष्टी यज्ञयोगाने दशरथांना झालेली मुले अर्थात राजपुत्र, यांना पाहण्यासाठी व भेटण्यासाठी सर्वदूरचे राजे निमित्ता-निमित्ताने आपापल्या परीने सहपरिवार येऊन भेटून गेल्याचीही शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे शैशवावस्थेत किंवा बाल्यावस्थेत राम-हनुमान

भेट झाली असल्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. कादंबरीकारांनी, चित्रमालिका किंवा चित्रपट तयार करणाऱ्यांनी असे काल्पनिक प्रसंग रंगविलेले असले, तर त्यात आश्चर्य नाही. अशा प्रसंगात विष्णू आणि शिव यांच्या एकत्रित बाललीला दिव्य आणि मनोरंजकच असणार.

हे तर्क या ठिकाणी मांडण्याचे कारण असे की, किष्किंधाकांडाच्या द्वितीय सर्गात पंपासरोवरावर वनात विहार करणाऱ्या राम-लक्ष्मणांना पाहून सुग्रीव आणि इतर वानरांचे शंकीत होणे व त्या शंकांचे निरसन हनुमानांनी करणे असा प्रसंग येतो आणि सुग्रीव, हनुमानांना राम-लक्ष्मणांकडे त्यांची माहिती मिळविण्यासाठी पाठवितात. या प्रसंगाने वरील तर्काला बळकटी तर येतेच, परंतु त्याबरोबर हेही जाणवते की त्याही काळात जंबुद्वीपातील एवढेच नव्हे तर विश्वातील सर्व लोकसमूहांचे परस्पर संबंध होते. परस्परांच्या वार्तासंकलनाची साधनेही होती. दूत, गुप्तहेर, नारदांसारख्या भ्रमंती करणाऱ्या संस्था व भटके सौदागर यांच्या संस्था अस्तित्वात होत्या. तसेच सर्वदूर विविध ठिकाणी विविध ऋषींची असलेली गुरुकुले ही एकप्रकारे व्यवहाराची संपर्क स्थानेही होती; असे लक्षात येते. तसेच विविध ठिकाणी गुरुकुलांप्रमाणे दैवते व तीर्थस्थाने निर्माण करण्याचा प्रघात होता. त्यांच्या परंपरा निर्माण झाल्या होत्या आणि तीर्थयात्रांच्या निमित्ताने पुण्यसंचयार्थ व ज्ञानसंचयार्थ पर्यटनही घडत असावे.

१८. महर्षी अगस्त्य-श्रीराम संवाद - अगस्त्यांचा आदेश

महाशून्य, कैवल्य, अनंतकृष्ण, सच्चिदानंद, परब्रह्म अशा नावाने भारतीय तत्त्वज्ञानात ओळखल्या जाणाऱ्या निर्गुण, निराकार अस्तित्वाला बहुस्याम होऊन लीला करण्याची अहंकारवश वासना झाल्यापासून म्हणजे विश्वोत्पत्तीपासून वर्तमान क्षणापर्यंत घडणारी, अस्तित्वात येणारी, भासमान होणारी, अनुभूती होणारी प्रत्येक गोष्ट ही पूर्वनियोजित अशी त्या परब्रह्म्याची लीला आहे; असा अनुभव भूतमात्रांना प्रत्यही येत आहे. प्रभू राम आणि श्री हनुमान यांची लीलाचरित्रे, ही पूर्वनियोजित योजनेचा तत्कालिन वर्तमानात आविष्कृत होणाऱ्या लीला होत्या हे श्री वाल्मिकींनी वाल्मिकी रामायणात बालकांडाच्या १५ व १७ क्रमांकाच्या सर्गात स्पष्ट केले आहे. १५ व्या सर्गात देवतांच्या प्रार्थनेने ब्रह्माजींचे रावणाच्या वधासाठी उपाय शोधणे आणि भगवान विष्णूंचे देवतांना आश्वासन देणे आणि त्या आश्वासनाप्रमाणे श्रीराम, भरत, लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न या मानवी देह स्वरूपात माणूस म्हणून भगवान विष्णूंचे अंशअवतारात्मक प्राकट्य होणे आणि त्याचवेळी १७ व्या सर्गात उल्लेखिल्याप्रमाणे देव इत्यादींच्या द्वारे वेगवेगळ्या वानरयुथपतींची उत्पत्ती होणे; या गोष्टी अशा पूर्वनियोजित होत्या. अयोध्याकांडातील श्रीरामांना युवराज म्हणून घोषित करून, श्रीरामांच्या राज्याभिषेकाचा प्रस्ताव दशरथांनी मांडणे आणि राज्याभिषेकाची पूर्ण तयारी झाल्यानंतर कैकयीचे राजाला दिलेल्या वचनाची आठवण करून देणे आणि अखेर राम, लक्ष्मण, सीता यांना वनवासात जाण्याची आज्ञा होणे; या सर्वच गोष्टी पूर्वनियोजित होत्या.

प्रभू रामचंद्र वनवासाची तयारी करून वनवासास निघतात. प्रयागतीर्थ भरद्वाज आश्रम, चित्रकूट, चित्रकुटावर वाल्मिकींचे दर्शन, सुमंतांचे परतणे, व

त्यानंतर अयोध्येत दशरथांच्या प्राणत्यागाचे नाट्य घडणे, वसिष्ठांचा भरतास राज्याभिषिक्त होण्याचा आदेश मिळणे, भरताची वनयात्रा, भरत व श्रीराम यांची भेट, चित्रकुटावरून श्रीरामांचे भरतास समजावून त्याला अयोध्येस परत पाठविणे; नास्तिक मत असलेले जाबाली व श्रीराम भेट, श्रीरामांकडून नास्तिक मताचे खंडन, वसिष्ठांकडून आज्ञा मिळाल्यानंतर देखील श्रीरामांचा भरतास पित्याची आज्ञा पाळण्याचा सल्ला, ऋषींचाही, रामांच्या आज्ञेप्रमाणे भरताला अयोध्येस जाण्याचा सल्ला, भरताचे अखेर रामांच्या चरणपादुकांना राज्यावर स्थापित करणे व चित्रकुटावरील भरद्वाज आश्रम सोडून विविध आश्रमांना जाणे; श्रीरामांचे अत्री मुनींच्या आश्रमात स्वागत, असा अयोध्याकांडाचा भाग संपून श्रीरामांचे खऱ्या अर्थाने वनवासातील भ्रमण सुरू होते. त्यांची ही भ्रमंती वाल्मिकींनी अरण्यकांडात वर्णिली आहे. वनामध्ये श्रीरामांवर विराध राक्षसाचे आक्रमण, विराधाचा वध, शरभंग ऋषींच्या आश्रमात जाणे व शरभंग ऋषींच्या ब्रह्मलोकगमनप्रसंगी उपस्थित असणे; राक्षसांच्या अत्याचारापासून वाचविण्यासाठी वानप्रस्थाश्रम स्वीकारलेल्या मुनींची प्रार्थना; या सर्व घटनांनंतर राम, सीता, लक्ष्मण यांचे सुतीक्ष्ण मुनींच्या आश्रमात गमन होणे; श्रीरामांची राक्षसांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा, भोवताली असलेल्या पंचाप्सर तीर्थ आणि मांडकर्णी ऋषी यांची कथा समजावून घेणे; वेगवेगळ्या ऋषींच्या आश्रमात फिरणे व पुन्हा सुतीक्ष्णांच्या आश्रमात येऊन थांबणे; येथपर्यंतचा श्रीरामांचा अरण्यातील प्रवास ही जणू दंडकारण्यात वास्तव्यास असलेल्या अनेक ऋषी, मुनी व विविध लोक यांची पाहणी करणे व राक्षसांच्या उपद्रवाची आणि शक्तीची प्राथमिक माहिती मिळविणे अशा प्रकारचा होता. ११ व्या सर्गात अगस्त्य बंधू सुतीक्ष्णांनी अगस्त्यांच्या प्रभावाचे वर्णन करून दक्षिण दिशा जिंकण्यासाठी अगस्त्यांची मदत घ्यावी, असा उपदेश केला. त्यांनी अगस्त्यांची थोरवी गातांना विंध्य गर्वहरण आणि समुद्रशोषणाच्या कथा सांगितल्या. अगस्त्य आश्रमाचे वैशिष्ट्य सांगतांना, 'देव, गंधर्व, सिद्ध आणि महर्षी या परिसरात नियमित आहार सेवन करून अगस्त्य मुनींची उपासना करतात. एवढेच नव्हे तर असत्यभाषी, क्रूर, लबाड आणि पापी माणूस येथे जिवंत राहू शकत नाही. यक्ष, नाग, पक्षी आदि लोक येथे नियमित वागतात. सिद्ध पुरुष, महात्मा आणि महर्षी यांना येथे संजीवन मिळते. देवांची आराधना करणाऱ्या व सत्कर्म करणाऱ्या प्राणीमात्रांना येथे अगस्त्य मुनी, यक्षत्व, अरमत्व तसेच नाना प्रकारची राज्ये प्रदान करतात.' हे सर्व ऐकून श्रीरामांनी

अगस्त्य मुनी कुठे राहतात, असे विचारले आणि लक्ष्मणांना उद्देशून प्रभू रामचंद्र म्हणाले, "मी याच आश्रमात राहून अगस्त्य मुनींची आराधना करीन. वनवासाचे उरलेले दिवस इथेच राहून घालविन. तेव्हा हे लक्ष्मणा, तू पुढे जा आणि महर्षींना मी सीतेसह येत असल्याची सूचना कर." सुतीक्ष्ण ऋषींनी श्रीरामांचे हे मंतव्य ऐकून अगस्त्य ऋषींपर्यंत जाण्याचा मार्ग सांगितला व त्याप्रमाणे श्री लक्ष्मण अगस्त्य आश्रमाकडे निघाले. सुतीक्ष्णांच्या मार्गदर्शनामुळे अगस्त्यांच्या आश्रमापर्यंत पोहोचावयास कठीण गेले नाही.

लक्ष्मणांनी प्रवेश केल्यानंतर समोरच भेटलेल्या अगस्त्य शिष्याला सर्व वृत्तांत सांगून श्रीराम व सीता यांना महर्षींना भेटण्याची अनुज्ञा मिळविण्यास सांगितले. अगस्त्य शिष्याने महर्षींना हे वृत्त सांगून आज्ञा मागितली. त्यावर अगस्त्य म्हणाले, 'बऱ्याच काळानंतर श्रीरामचंद्र मला भेटण्यास येत आहेत, ही परम भाग्याची गोष्ट आहे. खूप दिवसांपासूनची माझी इच्छा पूर्ण होत आहे. तेव्हा तू श्रीरामांचा, सीतांचा आणि लक्ष्मणांचा आदरसत्कार करून माझ्याजवळ घेऊन ये.'

अगस्त्य ऋषींची आज्ञा मिळताच राम, लक्ष्मण आणि सीता यांनी ओळीने भगवान विष्णू, इंद्र, सूर्य, चंद्र, भग, कुबेर, धाता, विधाता, वायू, वरुण, गायत्री देवता, वसू, नागराज अनंत, गरुड, कार्तिकेय आणि धर्मराज यांची वेगवेगळी स्थाने बारकाईने पाहिली. थोड्याच वेळात अग्नीशाळेतून बाहेर पडलेल्या तेजस्वी अगस्त्यांना श्रीरामांनी पाहिले व लक्ष्मणाला म्हणाले, 'हेच सूर्यासारखे तेजस्वी महर्षी अगस्त्य!' असे म्हणून प्रभू रामचंद्रांनी, सीतामाई व लक्ष्मणांसमवेत अगस्त्य चरणी वंदन केले. ते सर्व हात जोडून उभे राहिले. महर्षींनी श्रीरामांना आलिंगन दिले तसेच त्यांचे स्वागत करून आसनही दिले. सुयोग्य अतिथी मानून त्यांनी यथासांग अतिथीपूजन केले आणि अगस्त्यांजवळ असलेल्या दिव्य अस्त्रशस्त्रांचा परिचय करून देऊन ती प्रभू रामचंद्रांना स्वीकारण्याची विनंती केली. हा अस्त्रांचा परिचय अरण्यकांडातील १२ व्या सर्गात ३२ ते ३७ व्या श्लोकांत आला आहे. ते असे -

इदं दिव्य महच्चापं हेमवज्रविभूषितम् ।
वैष्णवं पुरुष व्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३२॥
अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ।
दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥३३॥
सम्पूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ।

महाराजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥३४॥
 अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् ।
 आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥३५॥
 तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद ।
 जयाय प्रतिगृहीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥३६॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्रायुधम् ।
 दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥३७॥

अर्थात् अगस्त्यमुनी म्हणाले, “पुरुषसिंहा, माझ्या हातात असलेलं हे महान दिव्य धनुष्य विश्वकर्माने तयार केले आहे. ते सुवर्ण आणि हिऱ्यांनी सजविले आहे. हे धनुष्य भगवान विष्णूंनी दिलेले आहे. त्यासोबत असलेला दैदियमान बाण ब्रह्मदेवाने दिलेला आहे. याशिवाय इंद्रांनी दिलेले हे दोन अक्षयबाणभाते तीव्र आणि प्रज्वलित बाणांनी भरलेले राहतात. सुवर्णाची मूठ असलेली ही तलवार सुवर्णम्यानातच ठेवली आहे. श्रीरामा, भगवान विष्णूंनी याच धनुष्याच्या सहाय्याने बलाढ्य राक्षसांचा संहार करून गतवैभव परत मिळविले; तर ही तलवार म्हणजे इंद्रवज्र आहे. तेव्हा या सर्व अस्त्रांचा आपण सन्मानपूर्वक स्वीकार करावा.” श्रीरामांनी मोठ्या आदराने ती शस्त्रे स्वीकारली. अगस्त्यांनी, ‘सीतामाईचे पतीबरोबर वनवासात कष्ट सोसण्याचे कौतुक केले. तसेच राम आणि लक्ष्मणांचे गुणवर्णन केले. श्रीरामांनी वननिवासासाठी योग्य स्थान सुचवावे, अशी विनंती केली. तेव्हा अगस्ती महर्षींनी श्रीरामांना गोदावरी तीरावरील पंचवटीत निवास करण्याचा आदेश दिला. अगस्त्यांचा सानुग्रह आदेश स्वीकारून, श्रीराम गोदावरी तीरावरील पंचवटी स्थानाकडे निघाले. त्याच मार्गात श्रीराम आणि जटायू भेट झाली. परस्परांचा विस्तृत परिचय झाला. जटायूंनी पक्षीलोकचा कश्यपापासून कोणत्या प्रकारे जन्म झाला हे विस्ताराने सांगितले. हा सर्व कथाभाग अरण्यकांडातील १३ व १४ सर्गांमध्ये येतो. कश्यपापासून आदिती उदरी तेहतीस कोटी देव, दिती उदरी दैत्य, दनु उदरी पक्षीलोक, हरी उदरी वानर आणि लंगूर व सिंह तर दनु आणि हरी यांच्या मुलीपासून अन्य लोक तयार झाले; तर मनु नावाच्या कश्यप पत्नीपासून चार वर्णांच्या माणसांचा जन्म झाला. अशा सर्व प्रकारच्या ‘लोक’ची माहिती जटायूंकडून प्रभू रामचंद्रांना मिळाली. तेथून ते पंचवटी येथे गेले. तेथे पर्णकुटी बांधून राहू लागले.

रामायणाच्या उत्तरकांडात हरीलोकातील अर्थात वानरलोकातील

हनुमानांचे चरित्र श्रीरामांना अगस्त्य आश्रमातील निवासात सांगितले. याचा यापूर्वी उल्लेख आलेला आहेच. हनुमानांना जशा विविध देवतांनी आपल्या दिव्यशक्ती प्रदान केल्या होत्या त्याचप्रकारे अगस्त्यांनी प्रभू रामचंद्रांना दिव्य अस्त्रे प्रदान केली. त्याचबरोबर प्रभू रामचंद्रांना दंडकारण्यातील विविध लोकसमुदायांची उत्पत्ती कथा जटायूंच्या द्वारे ऐकविली. याचा अर्थ प्रभू रामचंद्रांना दक्षिण दिग्विजय करण्यासाठी तपशिलवार माहिती देऊन सिद्ध करण्याचे कार्य अगस्त्यांनी केले. अर्थातच हनुमान चरित्र ज्ञात असलेल्या अगस्त्यांनी, प्रभू रामचंद्रांना किष्किंधेतील वानर साम्राज्याची माहितीही पुरविली असणार आणि अगस्त्य गोत्री दक्षिणेतील क्रतु, पुलह आणि पौलस्त्य अर्थात रावण आणि राक्षस लोक याविषयी मार्गदर्शन केले असणार हे उघड आहे.

१९. वानरलोकी-सीता - आभूषणांची प्राप्ती

महर्षी अगस्त्यांचे मार्गदर्शन घेऊन; गोदावरी तीरावरील पंचवटीत पर्णकुटीमध्ये श्रीराम स्थिरावल्यावर, राक्षस लोक मध्ये ही वार्ता पोहोचली. रावणाने सीतेचे अपहरण करावयाचे ठरविले. रामायणातील संघर्षाचा स्फोटक प्रसंग म्हणजे सीतेचे अपहरण प्रसंग होय. सर्व अवतारी व्यक्तींना घडणाऱ्या या घटनांची नक्कीच माहिती होती; तथापि ब्रह्मनिर्णयाप्रमाणे घटना घडणे आवश्यक होते. पंचवटीतून रावणाने सीतेचे अपहरण करून लंकेच्या दिशेने प्रस्थान केले. जटायू राजांनी हे पाहताच सीतेला सोडविण्यासाठी निकराचे युद्ध केले. जटायूंचा वध करून रावण आकाशमार्गे लंकेला निघाले. सम्राज्ञी, पतिव्रता, चतुर सीतामाई अशाही स्थितीत सावरल्या. प्रभू रामचंद्रांना दिशा आणि मार्ग सहज गवसावा यासाठी त्या विचार करू लागल्या. वायूवेगाने जाणारे रावण पंपासरोवराजवळच्या पर्वतराजींवरून चालले होते. सीतामाईंनी प्रदेश ओळखला. वानरलोक पाहून त्यांना आनंद वाटला. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष वानरराज केसरींच्या सुमेरू पर्वताच्या पलीकडे असलेल्या पर्वतश्रेष्ठ ऋष्यमुकावर गेले. तेथे काही वानरवीर एकत्र बसून विचारविनिमय करीत होते. त्यांत सुग्रीव, हनुमान, द्विविद, वृषभ, गवाक्ष, गवय, मैद, गंधमादन, सुशेण आणि जांबवान आदि वानरवीर होते. सीतामाईंनी वेगवान प्रवासातही सोनेरी रंगाची शाल काढली. आत काही वस्त्रे आणि आभूषणे गुंडाळून, अगदी जवळ येताच वानरवीरांमध्ये पोहोचेल अशा कौशल्याने खाली सोडून दिली. गाठोडे मधोमध पडताच भुऱ्या रंगाचे डोळे असलेल्या श्रेष्ठ वानरांचे लक्ष सीतेकडे गेले. ते चकित होऊन पाहू लागले. त्यांच्याच दिशेने पाहात, सीतामाई उच्च स्वरात विलाप करीत होत्या. वानरवीर एकटक नजरेने पाहू

लागले. त्यांनी ओळखले तोपर्यंत राक्षसराज रावण पंपासरोवर पार करून, आक्रोश करणाऱ्या मैथिलीसह लंकापुरीकडे गेला. हा प्रसंग अरण्यकांडाच्या ५४ व्या सर्गात पहिल्या सहा श्लोकात येतो. तो असा -

हियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती ।
ददर्श गिरिश्रृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥१॥
तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ।
उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥२॥
मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी ।
वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥३॥
सम्भ्रमात् तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ।
पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥४॥
विक्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर्वानरोत्तमाः ।
स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥५॥
जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः ।
तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥६॥

(अरण्यकांड - सर्ग ५४ - श्लोक १ ते ६)

या प्रसंगात हनुमानांच्या संदर्भात असा प्रश्न निर्माण होतो की, शैशवावस्थेत सूर्याला ग्रासण्याची शक्ती असलेले, विविध देवतांच्या दिव्य वरदानाने सामर्थ्यसंपन्न असलेले, महापराक्रमी चिरंजीव हनुमान सीतामाईंना सोडविण्यासाठी रावणांवर का चालून गेले नाहीत? पक्षीराज जटायू यांनी जसे निकराचे युद्ध केले, तसे हनुमानांनी ठरविले असते तर सीतामाईंची सुटका तात्काळ करता आली असती. सुग्रीवादि वानरवीरही तेवढेच बलाढ्य होते. असे असूनही वानरवीर केवळ बघत राहिले?

बाणाप्रमाणे सुसाट वेगाने जाणाऱ्या रावणांना वानरवीरांनी ओळखले होते हे खरे व त्यांच्यामध्ये निदान हनुमानांना, सीतामाईंना सोडवून आणणे अगदी अशक्यच नव्हते. तरीदेखील हनुमानांनी तसे केले नाही. त्याची तर्कशुद्ध कारणे शोधू लागले तर, हनुमानांना त्यांच्या दिव्य शक्तींचे भृगु-अंगीरा शिष्य ऋषींकडून मिळालेल्या शापाने विस्मरण झाले होते. दुसरे म्हणजे रावणांनाही जे शक्य झाले नाही, ते शिवधनुष्य मोडणाऱ्या श्रीरामांच्या पत्नीचे अपहरण रावण करीत होते, ही आश्चर्यकारक गोष्ट होती. तसेच अयोध्या आणि श्रीलंका यांच्यातील वैरभावाने ते घडत होते. त्याचवेळी किष्किंधा आणि

श्रीलंका यांच्यातील संबंध मैत्रभावाचे होते. तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे किष्किंधेच्या सत्तेपासून सुग्रीवांना हाकलून दिले होते व ते केसरी राजांच्या आश्रयाने; राज्याभिषिक्त तरी पदच्युत व त्यामुळे आश्रित अशा अवस्थेत होते. त्यामुळे मुत्सद्दी हनुमानांनी व धुरंधर सुग्रीवांनी योग्य वेळी श्रीरामचंद्रांना, सीता आभूषणांच्या योगे निश्चितपणे विश्वासात घेऊन, सीतामुक्ती आणि पुन्हा स्वराज्यलाभ अशा दोन्ही गोष्टी प्रभू रामचंद्रांशी मैत्रीने साधता येतील; असा धूर्त विचार केला असावा. आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे देवांनी श्रीराम साह्यार्थ व रावणांचा पाडाव करण्यासाठी वानर अवतार धारण केले होते व अवतारातील रावणवध लीला केवळ श्रीरामचंद्रांच्या हस्ते सुनियोजित होती. ही कारणे लक्षात घेतली की, हनुमानांचे राजकारणचातुर्य, मुत्सद्देगिरी आणि अवतारकार्यातील विवेक या गुणांमुळे हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक उत्तुंगपणे प्रकटते.

२०. कबंधांचे मार्गदर्शन व पंपासरोवरावर श्रीराम-हनुमान प्रथम भेट

सीतादेवींच्या अपहरणानंतर प्रभू राम, लक्ष्मण आर्ततेने त्यांचा शोध घेऊ लागले. श्रीरामांचा अनावर विलाप लक्ष्मणांना सहन होत नव्हता. मार्गात हरिणांकडून अपहरणकर्ता दक्षिण दिशेस गेल्याचे संकेत मिळाले. दोघे दक्षिण दिशेने निघाले. श्री लक्ष्मणाने प्रभू रामचंद्रांची परोपरीने समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. मार्गात विव्हल पडलेल्या जटायूंशी भेट झाली. जटायूंनी सीता अपहरणाचे, सीतांना सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे वर्णन करून, प्रभू रामचंद्रांच्या चरणांशी प्राणत्याग केला. जटायूंचा दहनसंस्कार करून ते पुढे निघाले. घनदाट अरण्यात अगडबंब देहाची राक्षसी दिसली. ती दोघा भावांपाशी आली आणि लक्ष्मणाकडे पाहून ती म्हणाली, “ये; आपण दोघे मजा करू. माझं नाव अयोमुखी आहे. मी तुझी पत्नी झाले तर तुझा मोठा लाभ होईल.” तिचे हे अचानक लक्ष्मणाच्या गळ्यात पडणे संतापजनक होते. लक्ष्मण भयंकर संतापले आणि त्यांनी तिचे नाक, कान आणि स्तन कापून टाकले. तेव्हा ती भयंकर राक्षसी निघून गेली. रामांना हा अपशकून वाटला. तेव्हा लक्ष्मणाने, रामांचे लक्ष शब्द करणाऱ्या वंजूल नावाच्या दुर्मिळ पक्ष्याकडे वेधले. आणि हा शुभशकुन होत आहे असे सांगितले. वनातून मार्ग काढीत पुढे जाताना जोरात वादळ सुरू झाले. तेवढ्यात त्यांना समोर पसरट छातीचा विशालकाय राक्षस दृष्टीस पडला. त्याला शिर नव्हते. केवळ धड एवढेच त्याचे शरीर होते. त्याच्या पोटातच त्याचे तोंड निर्माण झाले होते. त्याच्या शरीरावर तीक्ष्ण, धारदार रोम उगवले होते. पर्वतप्राय नीलमेघासारखा तो काळा कुट्ट राक्षस गडगडाटासारखी गर्जना करीत समोर उभा राहिला. त्याच्या छातीतच त्याचे कपाळ होते आणि कपाळाला ज्वाळेसारखा धगधगीत भयंकर

डोळा होता. त्या भयंकर कबंध नावाच्या राक्षसाने राम-लक्ष्मणांना बलपूर्वक पीडा देत, एकाच वेळी पकडले. राक्षस संहाराची प्रतिज्ञा केलेल्या रघुनंदांनी धीर देऊन कबंधाशी लढण्याचा मनोदय लक्ष्मणांना सांगितला. कबंधाने दोघांना वनात येण्याचे कारण विचारले आणि 'तुम्हा दोघांचे जिवंत राहणे कठीण आहे' असे निक्षून सांगितले. अशा परिस्थितीतही राम-लक्ष्मण धैर्याने तोंड देत होते. तेवढ्यात, "दैवाने माझ्या भोजनासाठीच तुम्हाला पाठविले आहे" असे म्हणून तो दोघांना तोंडाकडे ओढू लागला. तेव्हा लक्ष्मणाने, "हा एखाद्या वृक्षासारखा निष्चेष्ट आहे, म्हणून त्याचे हातच तोडून टाकणे चांगले" असे सुचविले. दोघांनी निकराने खड्ग चालवून त्याचे दोन्ही हात धडावेगळे केले. महाभयंकर गर्जना करीत राक्षस धरतीवर कोसळला. भयभीत झालेल्या कबंधाने पुन्हा, "वीरांनो, तुम्ही दोघे कोण आहात?" असे विस्मयाने विचारले. परिस्थिती लक्षात घेऊन, लक्ष्मणांनी ओळख करून देत, सीता अपहरणाचा वृत्तांत सांगितला आणि विचारले, "तू कोण आहेस? कबंधासारखं रूप धारण करून अरण्यात का फिरतो आहेस?" लक्ष्मणांचा प्रश्न ऐकून कबंधाला इंद्राने सांगितलेल्या गोष्टीचे स्मरण झाले. तो आपली हकीकत सांगू लागला. "मी मुळात रूपवान, महाबली, त्रैलोक्यात प्रसिद्ध पराक्रमी पुरुष होतो. सूर्य, चंद्र, इंद्र यांच्याप्रमाणे मी तेजस्वी होतो; परंतु मला एक वाईट छंद लागला. मी, असे भयंकर रूप धारण करून वनात राहणाऱ्या ऋषींना भयग्रस्त करीत असे. स्थूलशिरा महर्षींना मी असे भेडसावण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा त्यांनी शापवाणी उच्चारली की, माझे हे विरूप रूप कायम तसेच राहिल. मी महर्षी स्थूलशिरांना शरण गेलो. तेव्हा त्यांनी उःशाप दिला की, जेव्हा श्रीराम-लक्ष्मण माझे हात कापून, अरण्यात मला जाळून टाकतील तेव्हा मला पूर्व रूप प्राप्त होईल. असा मी दुराचारी दानव आहे असे समजा. खरे तर, युद्धात इंद्रांच्या क्रोधांमुळे मला हा भोग भोगावा लागत आहे. मी, तपश्चर्येने ब्रह्मदेवांना प्रसन्न करून दीर्घजीवी होण्याचा वर मिळविला होता. मी देवराजांना शरण गेल्यानंतर इंद्रानी मला असे रूप दिले आणि राम-लक्ष्मणांची भेट झाल्यानंतर तुझे रूप तुला परत मिळेल, असा उःशाप दिला होता. महर्षी स्थूलशिरांनी सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही माझे हात कापून टाकले म्हणजे तुम्हीच राम-लक्ष्मण आहात. हे नरश्रेष्ठानो, आपण दोघे जेव्हा माझा दाहसंस्कार कराल; तेव्हा मी माझ्या एका चांगल्या मित्राचा पत्ता तुम्हाला सांगेन." कबंधाचे हे आत्मकथन ऐकून राम-लक्ष्मणांनी त्याला मार्गदर्शन करण्याची विनंती केली; परंतु वाक्पटू

कबंधाने राम-लक्ष्मणांना दाहसंस्कार करण्याची विनंती केली. राम-लक्ष्मणांनी चितेची तयारी करून त्याला चितेवर ठेवले आणि दाहसंस्कार केला. त्याच्या शरीराने पेट घेतल्यानंतर, तो महाबली कबंध ताबडतोब चिता हलवून, धूरहीत अग्नीसारखा उठून उभा राहिला. चितेच्या वरच्या बाजूस एका विमानावर जाऊन बसला आणि धीरगंभीर स्वरात श्रीरामांना मार्गदर्शन करू लागला. त्याने राजव्यवहाराच्या संधी, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव आणि समाश्रय अशा सहा युक्त्या सांगितल्या. त्यानंतर त्याने वानराज सुग्रीव या आपल्या मित्राची ओळख करून दिली आणि त्याच्याशी मैत्री करण्याचा सल्ला दिला. तो वृक्षरजाचा क्षेत्रज पुत्र आणि सूर्यदेवाचा औरस पुत्र असल्याचे सांगितले. त्याचबरोबर या दिव्यरूपधारी कबंधाने, वृश्यमुक्त पर्वताचा, पंपासरोवराचा रस्ता समजावून सांगून मतंगवन व मतंग ऋषींच्या आश्रमाची सविस्तर माहिती करून दिली. तेथील जलचर, पक्षी, वनविहारी पशू, विशिष्ट प्रकारचे हत्ती या सर्वांचा परिचय करून दिला आणि कबंध दुर्दशेतून मुक्त झाला. कबंधाच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे राम-लक्ष्मण मतंग वनात आले. तेथील सिद्ध तपस्विनी शबरीच्या आश्रमात निवास करून, तिचा पाहुणचार घेऊन, तिला कृतार्थ करून निघाले. तेथून ते पंपासरोवराच्या तटावर आले शबरीकडून त्यांना मतंग ऋषींची माहितीही समजली होती. पंपासरोवरावर येताच, पंपासरोवराच्या दर्शनाने ते हरखून गेले. प्रभू रामचंद्र पंपासरोवराची शोभा पाहाताना, भरताचे दुःख आणि सीतेचे अपहरण यांच्या चितेवर मात करीत होते. ते लक्ष्मणांना म्हणाले, "जरी मी शोकार्त झालो असलो तरी मला ही पंपा पुष्करणी अत्यंत सुखद वाटत आहे." श्रीरामांनी केलेले पंपासरोवराचे वर्णन किष्किंधाकांडाच्या प्रथम सर्गात ५ ते ८ क्रमांकाच्या श्लोकांत आले आहे. ते असे-

मां तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयन्ति वै ।

भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥५॥

शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना ।

व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥६॥

नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ।

सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥७॥

अधिकं प्रविभात्येतन्निलपीतं तु शाब्दलम् ।

द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥८॥

(किष्किंधाकांड प्रथम सर्ग श्लोक क्र. ५ ते ८)

प्रभू रामचंद्र पंपासरोवराच्या भोवतालचे हे वर्णन करतात. पंपासरोवराची शोभा पाहून, श्रीरामांची विरहार्तता शिगेला पोहोचली. प्रथम सर्गातील १११ पर्यंतच्या श्लोकांत वर्णिलेली आहे. प्रभू रामचंद्रांना शोकविह्वल झालेले पाहून लक्ष्मणांनी त्यांची समजूत काढीत त्यांना भानावर आणले आणि प्रथमतः सीताशोध करावा; म्हणून विनंतीही केली.

वृश्यमुक पर्वताच्या जवळपास राहाणारा वानरराज सुग्रीव तेथून जवळच हिंडत होता. वृश्यमुक पर्वताचा परिसर अर्थात मतंग वन हे सुग्रीवासाठी सुरक्षित होते, कारण मुर्तीच्या शापाने तेथे वालीला प्रवेश करण्यास बंदी होती; परंतु त्याचवेळी त्याची नजर महापराक्रमी प्रभू रामचंद्र आणि लक्ष्मण यांच्याकडे गेली. वालीने तर या दोघांना आपला वध करण्यासाठी पाठविले नसेल, असे वाटून सुग्रीव आपल्या वानर सोबत्यांबरोबर भयभीत होऊन आपल्या आश्रमात पळून गेला. आपल्या मंत्रीगणाला एकत्रित करून, सुग्रीवांनी आपली भयशंका बोलून दाखविली. अशा प्रकारे भयभीत होऊन येणाऱ्या सुग्रीव आणि अन्य वानरांना पाहून वानरराज हनुमान सरसावले. त्यांनी चिंतामग्न वानरराज सुग्रीवांसह सर्व वानरांना धीर देण्याचे ठरविले. हनुमान म्हणाले, “आपण या सर्वश्रेष्ठ मलय पर्वतावर सुरक्षित आहात. येथे वालीचे भय बाळगण्याचे कारण नाही. तो दुष्टात्मा वाली येथे येऊच शकणार नाही. आपल्या उपजत चपळपणाचे तुम्ही चांगले प्रदर्शन आता केलेत. चित्ताची चंचलता सोडून, बुद्धी आणि विज्ञान यांनी संपन्न व्हा. समोरच्या व्यक्तींच्या हालचालींवरून त्यांचे मन जाणून घ्या. त्यानुसार आवश्यक ते काम करा. हे सुग्रीवा, बुद्धीबळाचा वापर करतो तोच राजा संपूर्ण प्रजेचा शास्ता होऊ शकतो.” हनुमानांचे हे चातुर्यपूर्ण बोल ऐकून सुग्रीवांनी देवकुमारांसारख्या शोभून दिसणाऱ्या राम-लक्ष्मणांचे वर्णन केले. आपले शहाणपण स्पष्ट करतांना सुग्रीव म्हणाले, “राजांचे अनेक मित्र असतात. हे पुरुष वालीनेच पाठविले असतील, अशी माझी शंका आहे. त्यांच्यावर विश्वास ठेवणे योग्य नाही. छद्म वेषाने हिंडणाऱ्या शत्रूंची नीट माहिती घेतली पाहिजे. तेव्हा हे कपिश्रेष्ठ हनुमान, तू ही एखाद्या साधारण पुरुषप्रमाणे त्या दोघांकडे जा. रूप, भाषा आणि हालचाली यांच्यावरून बारकाईने माहिती काढून घे. ते जर प्रसन्नचित्त वाटले तर त्यांच्या मनात माझ्याबद्दल विश्वास उत्पन्न कर. तेथे गेल्यानंतर तू तुझे तोंड माझ्याकडे राहिल अशा पद्धतीने उभा रहा आणि त्यांच्या मनोवृत्तीचा वेध घे.” वानरराज सुग्रीवाने अशा प्रकारे वाक्चातुर्य, राजव्यवहार यात निपुण असलेल्या आपल्या

बुद्धिमान महामंत्री हनुमानांना एक प्रकारे आदेश दिला. एक प्रकारे विश्वाचा प्राण असलेल्या वायूचा पुत्र हनुमान आणि विश्वातील तेज असलेल्या सूर्याचा पुत्र सुग्रीव, यांची ही परस्परश्री झालेली मसलत सार्वभौम, राजांना शोभणारी आहे.

वानरराज सुग्रीवांच्या आदेशानुसार हनुमान प्रभू रामचंद्र आणि लक्ष्मण यांच्या स्थानापर्यंत पोहोचले. धूर्तपणाने आपल्या वानररूपाचा परित्याग करून भिक्षूचे रूप धारण केले. रघुवंशी वीरांपाशी जाऊन त्यांनी रघुवंशी वीरांची विधिवत् अतिथी पूजा करून स्वच्छंद रूपाने मधुर वाणीत विचारले, “वीरांनो, तुम्ही दोघे सत्य, पराक्रमी राजर्षी आणि देवांसारखे प्रभावशाली आणि कठोर व्रताचे पालन करणारे दिसता.” हनुमानांचे हे नम्र, विचक्षण, मृदुतर, चातुर्यपूर्ण भाषण किष्किंधाकांडातील तृतीय सर्गात श्लोक क्रमांक १ ते २३ एवढ्या विस्तृत प्रमाणात वाल्मिकींनी दिले आहे. प्रत्यक्ष ५ व्या श्लोकापासून हनुमानांचे हे निवेदन सुरू होते. तो श्लोक असा-

**उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ।
राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥५॥**

(किष्किंधाकांड सर्ग ३ - श्लोक क्र. ५)

हनुमान म्हणाले, “आपण दोघे वन्य प्रदेशात कशासाठी आला आहात? पंपासरोवराला सुशोभित करणारे तुम्ही दोघे वेगवान वीर आहात तरी कोण?” राम-लक्ष्मणांच्या व्यक्तिमत्त्वांचे परोपरीने वर्णन करून हनुमानांनी त्यांना पुन्हा पुन्हा त्यांच्या येण्याचे कारण विचारले - रूप, वस्त्रे, अजानुबाहूपण, शस्त्रास्त्रे यांचे वर्णन करून हनुमान म्हणाले, “वानर शिरोमणी, सुग्रीवांच्या पाठवणीवरून मी इथे आलो आहे. माझं नाव हनुमान. मीही वानर जातीचा आहे. मी वायुदेवांचा पुत्र असून मनोवांछीत रूप धारण करू शकतो व इच्छेला येईल तिकडे जाऊ शकतो. यावेळी सुग्रीवांची मनोकामना पूर्ण करण्यासाठी मी भिक्षूरूप धारण करून आपणाकडे आलो आहे.” संभाषणातील श्लोक असे

युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ।

तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥२२॥

भिक्षुरूप प्रतिच्छत्रं सुग्रीवप्रियकारणात् ।

ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम् ॥२३॥

(किष्किंधाकांड सर्ग-३ - श्लोक २२ व २३)

प्रभू रामचंद्रांनी कौतुकाने आणि लक्षपूर्वक हनुमानांचे मधुर आणि चातुर्यपूर्ण भाषण ऐकले. त्यांना आनंद वाटला. ते बाजूलाच उभ्या असलेल्या लक्ष्मणांना म्हणाले, “सुमित्रानंदना, हा मनमनस्वी वानरराज सुग्रीवाचा सचिव आहे आणि त्याच्याच भल्याच्या इच्छेने इथे मजपाशी आला आहे. लक्ष्मणा, या शत्रुदमन सुग्रीव सचिव कपिवराशी, या वाक्यज्ञ हनुमानाशी, तू स्नेहपूर्वक आणि गोड वाणीने बोलणी करावीस.” प्रभू रामचंद्रांना हनुमानांचे वाक्चातुर्य पाहून, हनुमानांच्या प्रज्ञा आणि प्रतिभेचे, तसेच मुद्रापूर्ण आविष्काराचे कौतुक केल्याशिवाय राहवले नाही. हनुमानांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी वाल्मिकींच्या प्रतिभेला बहर आला आहे. त्यांनी श्रीराम मुखाने हनुमानांच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वावर सूक्ष्म वैशिष्ट्यांसह प्रकाश टाकला आहे. किष्किंधाकांडातील तृतीय सर्गात श्लोक क्रमांक २८ ते ३५ यांत हनुमानांचे हे व्यक्तिमत्त्व श्रीराम मुखाने प्रकट झाले आहे. ते असे -

नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥२८॥
नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् ॥२९॥
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥३०॥
अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्यथम् ।
उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥३१॥
संस्कारक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम् ।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम् ॥३२॥
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥३३॥
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत् पार्थिवस्य तु ।
सिद्धयन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥३४॥
एवंगुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ।
तस्य सिद्धयन्ति सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचदिताः ॥३५॥

(किष्किंधाकांड तृतीय सर्ग - श्लोक क्र. २८ ते ३५)

प्रभू रामचंद्र म्हणाले, “ज्याला ऋग्वेदाचे शिक्षण, यजुर्वेदाचा अभ्यास आणि सामवेदात विद्वान सुद्धा असा असल्याशिवाय या प्रकारे सुंदर भाषेत वार्तालाप

करू शकणार नाही. निश्चितपणाने या हनुमानाने सर्व व्याकरणाचा अनेक वेळा बारकाईने अभ्यास केला आहे. इतका वेळ बोलत असूनही त्याच्या मुखातून कोणताही अशुद्ध बोल बाहेर पडला नाही. संभाषणाच्या वेळी त्याचे मुख, डोळे, कपाळ, भुवई तसेच अन्य सर्व अंगामधूनही एखादा दोष प्रकट झालेला आहे; असे मला दिसले नाही. याने थोडक्यात पण स्पष्टपणाने आपले म्हणणे मांडले आहे. ते समजण्यास निःसंदिग्ध होते. अडखळत किंवा शब्द व अक्षरे तोडूनमोडून कुठलेही वाक्य त्याने उच्चारले नाही. कुठलेही बोलणे कर्णकट्ट वाटले नाही. त्याची वाणी हृदयात मध्यमा रूपाने स्थिर झालेली आहे. कंठातून वैखरी रूपाने प्रकट होत आहे. बोलताना आवाज मंद्रलयीत, मध्यम आवाजात त्याने सर्व काही सांगितले आहे. हृदय, कंठ आणि मूर्धा या तीन स्थानांकडून स्पष्ट रूपाने अभिव्यक्त होणारी, याचीही चित्रवत् वाणी ऐकून कोणाचे चित्त प्रसन्न होणार नाही? वध करण्यासाठी म्हणून तलवार उचललेल्या शत्रूचे हृदयदेखील या अद्भुत वाणीने बदलू शकेल. लक्ष्मणा, ज्या राजांपाशी याच्यासारखे दूत नसतील त्यांची कार्यसिद्धी कशी होऊ शकेल? ज्याचे कार्य साधणारे दूत अशा उत्तम गुणांनी युक्त असतील, त्या राजांचे सर्व मनोरथ दुताच्या संभाषण चतुराईने सिद्धीस जाऊ शकतात.”

प्रभू रामचंद्रांचे हनुमानांविषयीचे हे भाष्य ऐकून, लक्ष्मण हनुमानांना म्हणाले, “हे विद्वान, महामना सुग्रीवाचे सर्व गुण आता आम्हाला माहित झाले आहेत. आम्ही दोघे वानरराज सुग्रीवाच्या शोधार्थच इकडे आलो आहोत. हे साधू-शिरोमणी हनुमाना, आपली मैत्रीची बोलणी आम्ही स्वीकारलेली आहेत. आता आपण सांगाल ते आम्ही करावयास तयार आहोत.” लक्ष्मणाचे हे स्वीकारसूचक निपुण वचन ऐकून हनुमान प्रसन्न झाले. त्यांनी सुग्रीवाच्या विजयसिद्धीसाठी त्या दोन भावांशी मैत्री करण्याचा निश्चय केला.

लक्ष्मणांनी, प्रभू रामचंद्रांना वनात येण्याचे कारण सविस्तर कथा सांगून निवेदित केले. त्याचबरोबर सीतेच्या अपहरणाचे शोककारक वृत्तही अतिशय कुशलतेने सांगितले. हे लक्ष्मणांचे वचन ऐकून हनुमान तेवढ्याच स्नेहाने व चातुर्याने म्हणाले, “राजकुमारांनो, वानरराज सुग्रीवांनादेखील बुद्धिमान, क्रोधावर विजय मिळविलेल्या आणि जितेंद्रिय पुरुषांच्या भेटीची आवश्यकता होती. आपण स्वतःच दर्शन दिले, ही आनंदाची गोष्ट आहे. सुग्रीवदेखील वालीबरोबर शत्रुत्व निर्माण झाल्याने राज्यापासून भ्रष्ट झाले आहेत. दुष्ट वालीने त्यांना

घराबाहेर काढले आहे. ते अतिशय भयभीत होऊन वृश्यमूक पर्वताच्या सान्निध्यात रहात आहेत. सूर्यनंदन सुग्रीव, सीतामाईचा शोध लावण्यासाठी तुमच्याबरोबर येऊन, तुम्हाला संपूर्ण सहाय्य करतील. तेव्हा आपण सुग्रीवांकडे जाऊ या.” लक्ष्मणांनी हनुमानांच्या बोलण्याविषयी विश्वास दर्शविला आणि प्रसन्न चित्ताने ते हनुमानांबरोबर निघाले. तेव्हा हनुमानांनी भिक्षुरूपाचा त्याग केला. महाकाय आकार धारण केला. राम-लक्ष्मणांना पाठीवर बसवून महान यशस्वी शुभविचारी, महापराक्रमी, पवनकुमार हनुमान कृतकृत्यतेने आणि आनंदाने श्रीराम-लक्ष्मणांसह वृश्यमूक पर्वतावर जाऊन पोहोचले.

२१. श्रीराम-सुग्रीव संधीविषयक हनुमंतांचे कार्य

सुग्रीवाने हनुमानांवर सोपविलेले श्रीरामांविषयी संपूर्ण माहिती मिळविण्याचे कार्य, हनुमानांनी मोठ्या चातुर्याने आणि नम्र विचक्षणतेने पूर्ण केले. या दोन्ही भावांशी मैत्री करण्याचा निश्चय त्यांनी केला. भेटीत हनुमानांना सुग्रीवांकडे प्रभूंचे विशेष काम असल्याचेही लक्षात आले. ते राम-लक्ष्मणांना घेऊन मोठ्या आनंदाने सुग्रीवांकडे निघाले. आता सुग्रीवांचेही काम नक्की होईल, याची हनुमानांना खात्री पटली. जाता जाता हनुमानांनी पुन्हा एकदा प्रश्न केला; “तुम्ही व तुमचे लहान भाऊ इथे का आला आहात?” हनुमानांचा प्रश्न ऐकून अंतर्मन जाणणाऱ्या श्रीरामांनी लक्ष्मणाकडे नजर टाकली. लक्ष्मणांनी श्रीरामांच्या आज्ञेने इक्ष्वाकु वंश राजा दशरथ यांच्यापासून सर्व हकीकत सांगितली. तोपर्यंत पवनसुत दोघा भावांना वृश्यमूक पर्वतावर घेऊन आले. सुग्रीवांच्या निवासस्थानी त्यांना बसवून वृश्यमूक पर्वताचेच शिखर असलेल्या मलयपर्वतावर हनुमान गेले. तेथे वानरराज सुग्रीवांना रघुवीरांची संपूर्ण माहिती सांगितली. सुग्रीव प्रसन्न झाले. हनुमानांबरोबर ते रघुनाथांजवळ आले. भेट होताच सुग्रीव म्हणाले, “प्रभू, आपण धर्मज्ञ, परमतपस्वी आणि सर्वांवर दया करणारे आहात. पवनकुमार हनुमानांनी माझ्याजवळ आपल्या यथार्थ गुणांचे वर्णन केले आहे. मी वानर तर आपण नर आहात. आपण माझ्याशी मैत्री करू इच्छिता, यातच माझा सत्कार आहे. माझी मैत्री आपणास आवडत असेल तर हाती हात घेऊन ती दृढ करावी.” सुग्रीवांचे मैत्रीपूर्ण भाषण ऐकून श्रीरामांनी हात हाती घेऊन सुग्रीवांना आनंदाने आलिंगन दिले.

पूर्वनियोजित कार्य सफल व्हावे, या हेतूने हनुमानांनी त्वरित तेथे अग्नी प्रज्वलित करून एकाग्रचित्ताने, प्रसन्नतापूर्वक श्रीराम-सुग्रीव मैत्रीची साक्ष

म्हणून अग्नी स्थापित केला. राम-सुग्रीवांना अग्नीला प्रदक्षिणा घालावयास सांगून, अग्नी साक्षीने त्यांची मैत्री वृढ केली. हनुमानांनी सुग्रीवांना अत्यंत मोकळेपणे आपली सर्व हकिकत सांगण्याची विनंती केली. प्रभू रामचंद्र म्हणाले, “या इंद्रवज्राने इंद्रपुत्र वालीचे तुकडे तुकडे होऊन जातील.” प्रभू रामचंद्रांचे हे आश्वासन ऐकून सुग्रीव भयमुक्त झाले. हनुमानांनी सुग्रीवांना काही सुचविले, तेव्हा सुग्रीव श्रीरामांना म्हणाले, “हनुमानांनी मला सर्व वृत्त सांगितले आहे. मी राक्षसाकडून पळविल्या गेलेल्या, वेदवाणीसारख्या पवित्र असलेल्या सीतामाईना, परत आणून तुमच्या स्वाधीन करीन. हे श्रीरामा, भयंकर कर्म केलेला कोणी एक राक्षस, कोण्या एका स्त्रीला घेऊन जात आहे असे मी पाहिले. हृदयभेदक आवाजात ती स्त्री ‘हा राम, हा लक्ष्मण’ अशा हाका मारत रडत होती. ती मैथिली सीताच असावी. त्यावेळी मी हनुमानांसह, चार मंत्र्यांसमवेत येथेच बसलो होतो. सीतादेवींनी आपली अनेक सुंदर आभूषणे, शालीत गुंडाळून आमच्याकडे टाकली. त्या वस्तू आम्ही सांभाळून ठेवल्या आहेत. त्या आम्ही लगेच घेऊन येतो.” राम वस्तू पाहण्यास अधीर झाले होते. सुग्रीवांनी तात्काळ एका अवघड गुंफेत सुरक्षित ठेवलेल्या त्या सर्व वस्तू आणून, प्रभू रामचंद्रांना दाखविल्या. प्रभू रामचंद्र आणि लक्ष्मण यांनी त्या वस्तू ओळखल्या आणि ते दोघे शत्रूदमनासाठी अधिर होऊन म्हणाले, “त्या राक्षसाचा ठावठिकाणा सांगा. आताच त्याला यमसदनाला पाठवितो.” तेव्हा सुग्रीव आणि हनुमानांनी त्या दोघांचाही उद्रेक आवरला. सुग्रीवांच्या सांगण्यावरून दुःखाचा परित्याग करून, पुढील परामर्श करण्यास ते सिद्ध झाले.

सुग्रीवांनी हळूहळू आपल्या मनात निर्माण झालेला संदेह प्रभू रामचंद्रांना सांगत सुखदुःखाच्या गोष्टी करण्यास सुरुवात केली. तेव्हा प्रभू रामचंद्रांनी विचारले, “तुम्हा दोघा भावांत मूळ वैर निर्माण होण्याचे काय कारण आहे? ते पूर्णपणे जाणून घेऊ इच्छितो.” सुग्रीवांनी वृक्षरजांच्या कारकीर्दीपासून सर्व वृत्तांत सांगण्यास सुरुवात केली. मायावी नावाच्या तेजस्वी दानवाने किष्किंधा नगरीला कसे आव्हान दिले; ते पाहून वाली त्या श्रेष्ठ राक्षसाला मारावयास बाहेर कसा पडला. वाली त्या मायावीचा पाठलाग करीत असताना, गवताने झाकलेल्या मोठ्या बिळात कसा शिरला, सुग्रीवांना बिळाच्या किंवा गुंफेच्या तोंडी वाली मायावीला मारण्यासाठी आत कसा गेला, हे सांगून, त्या गुंफेच्या तोंडाशी वर्षभर तिष्ठत सुग्रीव कसे उभे राहिले, हे सांगितले. गुहेतून रक्ताचा पाट बाहेर आला, परंतु वाली आला नाही. मात्र असुरांच्या गर्जना कानी

आल्या. यामुळे वाली मारला गेला असावा असे वाटून त्या बिळाचे किंवा गुंफेचे तोंड मोठी शिळा लावून आपण कसे बंद केले; हे सांगून सुग्रीव म्हणाले, “हे रघुनंदना, सगळ्यांनी विचारविनिमय करून मला राज्याभिषेक केला. मी न्यायपूर्वक राज्याचा कारभार पाहू लागलो. त्याचवेळी त्या मायावी राक्षसाला मारून वानरराज वाली घरी परत आला. मला राज्याभिषेक झालेला पाहून वाली खूप संतापला. मंत्र्यांना त्याने कैद केले. बंधुप्रेम विसरून त्याने मला त्याच गुहेत बंद करून टाकले. तेथून हनुमान व वानरगण यांच्या मदतीने मी वृश्यमुकावर आलो. हे रघुनंदना, त्याने मला तर घरातून बाहेर काढलेच, परंतु माझ्या बायकोचेदेखील अपहरण केले. हे श्रीरामा, तुम्ही सगळ्या जगाचे भय दूर करणारे आहात. माझ्यावर कृपा करा आणि वालीचे दमन करून मला मुक्त करा.”

श्रीरामांनी वालीचे शौर्य, स्वभाव जाणून घेण्याची मनीषा व्यक्त केल्यामुळे सुग्रीवांनी, वालीच्या पराक्रमाचे वर्णन केले. दुंदुभी दैत्याला मारून त्याचे प्रेत मतंग वनात फेकल्याची गोष्ट आणि त्यामुळे मतंग ऋषींकडून वालीला मिळालेला शाप याचे वर्णन करून सांगितले. प्रभू रामचंद्रांना ते म्हणाले, “बलाढ्य वालीचा पराक्रम मी आपणास सांगितला; परंतु मला शंका आहे, हे श्रीरामा, आपण त्या वालीला समरांगणात कसं मारू शकाल?” सुग्रीवांचे हे भाबडे बोल ऐकून लक्ष्मणांना हसू आले. ते म्हणाले, “कोणते काम करून दाखविल्यावर श्रीराम वालीचा वध करू शकतील, यावर तुमचा विश्वास बसेल?” त्यावर सुग्रीव म्हणाले, “वालीने येथे दिसत असलेल्या सात साल वृक्षांचा एकेक करून कित्येक वेळा वध केला आहे. यातील एका साल वृक्षाचा, एकाच बाणाने छेदून, श्रीराम वध करू शकले तरी माझा विश्वास बसेल; किंवा रेड्याचे रूप धारण केलेल्या दुंदुभीच्या हाडांचा हा ढिग एकाच पायाने उचलून, श्रीरामांनी बलपूर्वक दोनशे धनुष्यांइतक्या अंतरावर फेकून दाखविला, तरीदेखील माझी, श्रीराम वालीचा वध करू शकतील, अशी खात्री पटेल.” एवढे बोलून सुग्रीव संचित झाले. थोड्याच वेळात, प्रभू रामचंद्रांनी दुंदुभीचे शरीर पायाच्या अंगठ्यावर उचलून दहा योजने दूर फेकून दिले. ते पाहून सुग्रीव म्हणाले, “हे श्रीरामा, आता हे शरीर शुष्क आणि हलकं झालं आहे. त्यामुळे तुम्ही सहज फेकून देऊ शकलात. तेव्हा आता ह्या साल वृक्षाला विदीर्ण करून दाखवावे.” तेव्हा स्मितहास्य करीत श्रीरामांनी साल वृक्षाच्या दिशेने दिव्य बाण सोडला. तो बाण त्या सातही साल वृक्षांना

एकदमच भेदून थेट पाताळात गेला व तेथून माघारी फिरून पुन्हा भात्यात प्रविष्ट झाला. यामुळे मात्र श्रीराम वालीचा वध करतील, याची सुग्रीवांना खात्री पटली.

यथावकाश श्रीरामांनी सुग्रीवांना, वालीला आव्हान द्यावयास सांगितले. वाली सामर्थ्यानिशी प्रकट झाला. सुग्रीव आणि वालीचे तुमळ युद्ध झाले. सुग्रीव पराभूत होतो की काय, असे वाटू लागले. तेवढ्यात नियमाप्रमाणे वेळ झाल्यामुळे झुंज थांबली. सुग्रीव परतले. त्यांनी श्रीरामांना निराशेने आणि साशंकतेने वालीला न मारण्याचे कारण विचारले. तेव्हा श्रीराम म्हणाले, “तुम्ही दोघे एवढे सरूप आहात की दोघांपैकी वाली कोण, याचा संभ्रम मला झाला. तेव्हा तुम्ही खुणेची माला तुमच्या गळ्यात परिधान करून युद्धास जा.” दुसऱ्या दिवशी सुग्रीव माला परिधान करून युद्धास गेले. त्यांच्या सिंहगर्जनेने वाली आक्रमक होऊन युद्धास तयार झाले; परंतु साध्वी, पतिव्रता आणि अंतर्ज्ञानी राज्ञी तारा हिने भवितव्य ओळखून वालीची समजूत घातली. अयोध्या नरेशपुत्र राम-लक्ष्मण यांचे वनात येण्याचे वृत्त आपल्याला अंगदाकडून ठावूक झाले आहे व ते सुग्रीवाच्या पाठीशी आहेत; असे सांगून प्रभू रामांशी संधी करण्याचा सल्ला दिला. अर्थातच राज्ञी ताराचे म्हणणे वालींनी ऐकले नाही. अखेर वाली-सुग्रीवांची झुंज होताना सुग्रीव कमजोर वाटू लागताच, रामांनी दिव्य बाणाने वालींचा वेध घेतला. स्वाभाविकपणे मरता मरताही वाली, श्रीरामांनी गुप्तपणे बाण मारल्याबद्दल, अन्याय सहन न होऊन, दूषणे देऊ लागला. राज्ञी तारा, अंगद हे विलाप करू लागले. श्रीरामांनी परोपरीने वालींची समजूत घातली. ताराराणीचीही समजूत घातली. अखेर हनुमान पुढे झाले आणि ते राज्ञी तारेला म्हणाले, “देवी, जीवाने गुणबुद्धीने किंवा दोषबुद्धीने केलेली कर्मेच त्याला सुखदुःख स्वरूप फळ प्राप्त करून देणारी असतात. तेव्हा तू आता अंगदाचा विचार कर.” वानरलोक धुरिण, तत्त्वज्ञ हनुमानांनी परोपरीने भविष्यकाली घडणाऱ्या गोष्टींचे स्मरण करून देऊन समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. तो असा-

गुणदोषशकृतं जन्तुः स्वकर्म फलहेतुकम् ।
 अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥२॥
 शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे ।
 कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥३॥
 अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ।

आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥४॥

(किष्किंधाकांड सर्ग २१ - श्लोक - २ ते ४)

वानरयुथपती हनुमानांनी, श्रीरामांच्या सहाय्याने वालीचा वध घडवून राज्ञी तारा आणि अंगद यांसह आवश्यक त्या प्रियजनांची सांत्वना केली. सुग्रीवांना राज्यगादी मिळवून दिली. सुग्रीवांच्या पत्नीची सुटका करविली. अंगदाला युवराज म्हणून घोषित करविले. आणि नियोजित अवतार कार्यातील, रामांना, दुष्ट राक्षसांचा नायनाट करण्यासाठी किष्किंधा साम्राज्याचे आणि अभेद्य अशा वानरसेनेचे पाठबळ मिळवून दिले. त्याचवेळी वाली वधाने रावणाच्या बलालाही क्षती पोचविली. कारण वाली आणि रावण यांच्यात मैत्रभाव होता. अशा प्रकारे वालीच्या अंत्येष्टीने क्षणात प्रभू रामचंद्रांची युद्धशक्ती प्रचंड झाली. सुग्रीवराज राज्य करू लागले; मात्र श्रीराम आणि लक्ष्मण वनवासाचे कर्तव्य निभावण्यासाठी प्रसन्नवण, अशा मंगलमय आणि पवित्र असणाऱ्या पर्वतावरील विस्तृत गुंफेत आश्रयाला गेले. कोणीही या पर्वताच्या सौंदर्यात रमावं असा तो पर्वत सृष्टीसौंदर्याने नटला होता. श्रीरामांच्या वास्तव्याने आणि वानरलोकचे ऐक्य घडविण्यासाठी, प्रभू रामचंद्रांनी केलेल्या कार्यामुळे, हनुमान निःस्सीम भक्त बनले होते. खरे तर शिवस्वरूप हनुमान आणि विष्णुस्वरूप श्रीराम यांचे परस्पराने देव-भक्त हे नाते सृष्टीच्या आरंभापासूनच होते; हे निःसंशय. वर्षा ऋतू समीप आला होता त्यामुळे वर्षा ऋतू संपेपर्यंत प्रसन्नवण पर्वतावर श्रीरामांनी तपश्चर्या करित वननिवास करण्याचे ठरविले. रामभक्त हनुमान आणि सुग्रीव सेवक हनुमान अशा दोन्ही भूमिकांमधून हनुमान भक्तिसेवा करित होते.

२२. कर्तव्यपालनासाठी हनुमंतांचे सुग्रीवांस समुपदेशन

किष्किंधा नरेश वानरराज सुग्रीव राजपाट भोगण्यात गुंग झाले होते.
वाल्मीकी ३१ व्या सर्गाच्या ३८ व्या श्लोकात लिहितात -

स निद्राक्लान्तसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् ।

बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥३८॥

(किष्किंधाकांड - सर्ग ३१ - श्लोक ३८)

पावसाळा संपला होता; तरीदेखील सीतामाईंना सोडविण्यासाठी करावयाच्या मोहिमेची तयारी सुग्रीव करताना दिसत नव्हते. त्यामुळे लक्ष्मण क्रोधित झाले होते. श्रीरामांनी परोपरीने समजूत घालूनही लक्ष्मण सुग्रीवांना जाब विचारण्यासाठी किष्किंधेकडे निघाले. क्रोधित झालेल्या लक्ष्मणांना पाहून वानर भयभीत झाले. वास्तविक अंगदांनी सुग्रीवांना अगोदरच सूचना केली होती. निश्चित असलेल्या सुग्रीवांना, मंत्र्यांनी श्रीरामांना दिलेले वचन पाळण्याचा सल्ला दिला; तरीदेखील सुग्रीवांच्या लक्षात येईना. अखेर सुग्रीवांना सावध करण्याची जबाबदारी ज्येष्ठ वानरराज हनुमानांवर आली. वाक्चतुर आणि युक्तिकुशल हनुमान मंत्र्यांमध्ये उभे राहून म्हणाले, “कपिराज, आपण स्नेही, सन्मित्र श्रीरामांचे उपकार विसरला नाहीत; हे आपल्या स्वभावाला साजेसेच आहे. हे वीरवर, रघुनाथांनी तर लोकापवादांचेही भय न बाळगता, तुमच्या भल्यासाठी इंद्रतुल्य पराक्रमी वालीचा वध केला. तुमच्याविषयी वाटणाऱ्या प्रेमांमुळेच श्रीरामांनी बंधू लक्ष्मणांना आपणाकडे पाठविले आहे. आपण या दिवसांत प्रमत्त झाल्यामुळे विसरून गेला आहात. पावसाळा संपल्याचेही आपल्या लक्षात आले नाही. याच कारणाने लक्ष्मण येथे आले आहेत.”

हनुमान पुढे म्हणाले, “प्रिय पत्नीच्या अपहरणाने श्रीराम दुःखी आहेत; तर आपल्याकडून कालापव्यय झाल्यामुळे लक्ष्मण चिडले आहेत. मी, मंत्र्यांचे कर्तव्य स्मरून आपणास सुचवितो की, आपण हात जोडून लक्ष्मणांना प्रसन्न करावे; अन्यथा श्रीरामांनी क्रोधाने धनुष्य हाती घेतले तर त्रैलोक्यही भयभीत होते. हे लक्षात घेऊन त्यांना क्रोधित होऊ देऊ नये. आपण उपकारित आहोत, हे लक्षात ठेवून आपल्या पुत्र आणि मित्रांसह मस्तक झुकवून लक्ष्मणांना वंदन करावे, हे उत्तम. आपणास राम-लक्ष्मणांच्या अलौकिक बलाचे ज्ञान आहे. त्यांच्या आदेशाची उपेक्षा करू नये.”

हनुमानांच्या परामर्शाने सुग्रीव भानावर आले. हनुमानांनी प्रथमतः सुग्रीवांचा गुणगौरव करित अतिशय युक्तीने, श्रीरामांचे सामर्थ्य लक्षात आणून देऊन सुग्रीवांना कर्तव्यपालनासाठी प्रवृत्त केले. वैभवसंपन्न किष्किंधा नगरीत युवराज अंगदाने लक्ष्मणांचे स्वागत केले. लक्ष्मण सुग्रीवांच्या अंतःपुराजवळ आल्यावर हनुमानांनी जागृत करूनही मदनमस्त अवस्थेत रंगलेल्या किष्किंधा नरेश सुग्रीवांचे, लक्ष्मणांच्या धनुष्याच्या टणत्काराकडेही लक्ष गेले नाही. मग लक्ष्मणांनी अंतःपुरात पदार्पण केलेले पाहून सुग्रीवांच्या घशाला कोरड पडली. त्यांनी राज्ञी तारांना पुढे केले. समोर स्त्री पाहून लक्ष्मणांचा क्रोध नाहीसा झाला. मधुपान केल्यामुळे तारेची नारीसुलभ लज्जा नाहीशी झाली होती. ती म्हणाली, “राजकुमारा, तुमच्या रागाचं कारण काय?” अत्यंत प्रेमळपणाने सांत्वन करणाऱ्या मृदुतेने, लक्ष्मणांच्या हृदयातील राग शांत झाला. लक्ष्मणांनी तारेस सांगितले, “आमच्यासाठी जे काही उचित कर्तव्य असेल ते तू सुग्रीवांना सांग; कारण तू कार्यतत्त्व जाणतेसच.” तारेने परोपरीने लक्ष्मणांची समजूत घातल्यावर ती लक्ष्मणांना म्हणाली, “हे नरश्रेष्ठा, जरी सुग्रीव या समयी कामभोगांचे गुलाम झाले असले; तरी त्यांनी तुमचं कार्य सिद्धीला नेण्यासाठी पूर्वीपासूनच उद्योग सुरू करण्याची आज्ञा देऊन ठेवलेली आहे.” तारेने मोठ्या मोहकतेने आणि कौशल्याने लक्ष्मणांना महालात आणले होते. तेथे पोहोचल्यावर सुग्रीव आणि लक्ष्मण यांनी परस्परांचे मंतव्य ओळखून कुशलतेने परामर्श केला. त्याही प्रसंगी तारेने युक्तीने लक्ष्मणांना शांत केले. सुग्रीवांनीही स्वतःचे सार्वभौमत्व विसरून, लक्ष्मणांकडे क्षमायाचना केली. परस्परांची सांत्वन झाल्यावर, सुग्रीवांनी जवळच उभ्या असलेल्या आणि प्रसंगावधान राखणाऱ्या हनुमानांना सांगितले, “महेन्द्र, हिमवान, विंध्य, कैलास आणि मंदराचल या पाच पर्वतांच्या शिखरावर राहणाऱ्या वानरांना बोलावून

आण.” ती आज्ञा अशी -

महेन्द्र हिमवद्विन्ध्य कैलासशिखरेषु च ।

मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥२॥

(किष्किंधाकांड सर्ग ३७ - श्लोक क्र. २)

•••

२३. हनुमंतांचे वानरसेना संग्रहण

हनुमानांना आज्ञा मिळताच, हनुमानांनी पूर्वी पाठविलेल्या दूतांना वानरसेनांसह परतविण्यासाठी, हनुमानांनी सर्व दिशांना अत्यंत पराक्रमी असे बहुसंख्य वानर पाठविले. हनुमानांच्या माध्यमातून राजाज्ञा होताच, ते सर्व वानर तत्काळ आकाशात पक्षी आणि नक्षत्रे यांच्या मार्गाने मार्गक्रमण करू लागले. समुद्रकिनारे, पर्वत, वने, सरोवरांचे तट अशा विविध ठिकाणी राहणाऱ्या समस्त वानरांना श्रीरामांच्या कामासाठी निघण्याचे आवाहन केले. मृत्यू आणि काळ यांच्याप्रमाणे आपल्या स्वामींची म्हणजे सुग्रीवांची आज्ञा ऐकून, ते सर्व वानर भयचकित झाले आणि त्वरित किष्किंधेकडे यायला निघाले.

मध्यंतरीच्या काळात श्रीरामांनी सुग्रीवांना पुनर्राज्याभिषेक केला होता. त्यावेळीच श्रीराम आणि सुग्रीव यांच्यामध्ये हनुमानांनी केलेल्या संधीची, चौदिशांना स्थित असलेल्या सर्व वानरलोकला माहिती तर होतीच; त्याचबरोबर सुग्रीव आणि हनुमानांवर वानरलोकचा कृतज्ञतापूर्वक दृढ विश्वास होता; हेच बलाढ्य वानरांच्या किष्किंधेकडे त्वरेने येण्याच्या हालचालीतून स्पष्ट होते. एवढेच नव्हे तर ब्रह्मदेवांच्या योजनेप्रमाणे सर्व देवांनी श्रीरामांच्या साहाय्यासाठीच वानरयुथपती स्वरूपात अवतार स्वीकारले होते. हे सर्व देव, विष्णू आणि शिवांच्या म्हणजेच राम आणि हनुमानांच्या आज्ञेचीच वाट पहात होते.

कज्जलगिरीहून काळे महान बलवान तीस कोटी वानर श्रीरघुनाथांच्या निवासी यायला निघाले. पश्चिमेकडील पर्वतनिवासी दहा कोटी सोनेरी वानर किष्किंधेकडे यायला निघाले. कैलास पर्वतावरून श्वेतकांती, सिंहस्वरूपी शंभर कोटी वानर किष्किंधेकडे आले. हिमालयात राहून उदरनिर्वाह करणारे हजारो कोटी वानर किष्किंधेप्रत जमा झाले. विंध्याचल पर्वताकडून, मंगळासारखे लाल, भीमकाय वानर दश हजार सेना किष्किंधेत पोहोचली. क्षीरसागराच्या किनाऱ्यावर आणि तमाल वनात नारळ खाऊन जगणाऱ्या वानरांची सेना

किष्किंधेला येऊन पोहचली. एवढ्या वानरसेनेची गणती करता येणार नाही, हे सांगताना वाल्मिकी लिहितात -

वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्धयश्च महाबलाः ।

आगच्छद् वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥२६॥

(किष्किंधाकांड सर्ग - ३७, श्लोक - २६)

चहूदिशांतून कोट्यावधी वानरांच्या आगमनाने, एक प्रकारे प्रभू रामचंद्रांपुढे हनुमान आणि सुग्रीवांनी किष्किंधेच्या व्यापक, शक्तिशाली सार्वभौम सत्तेचे प्रदर्शन केले. दिशादिशांतून आलेल्या वानरांनी कृतज्ञता आणि निष्ठा व्यक्त करण्यासाठी भेटीही आणल्या होत्या. या सर्व वानरसेनेसह सम्राट सुग्रीव हनुमानांना घेऊन प्रभू रामचंद्रांकडे आले. प्रभू रामचंद्रांसमोर सुग्रीवांनी श्रीरामांना माहिती देताना, कोट्यावधी वानरसेना विविध दिशांनी अद्याप पोहोचतेच आहे; असे सांगून, “हे सर्व वानर युद्धात रावणाचा वध करून मैथिलीला मुक्त करतील” हे ऐकून प्रभू रामचंद्र गहिवरले. सुग्रीवांनी अनेक महत्त्वाच्या वानरवीरांचा परिचय करून दिला. त्यात तारेचे महाबली पिता, हनुमानांचे पिता कपिश्रेष्ठ केसरी, लंगूर जातीचे गवाक्ष, अस्वलांची सेना घेऊन येणारे धुम्र, महापराक्रमी पनस, निलांजना गिरीवरील निल, युथ पत्नी गवय, वानरांचा सरदार दशमुख, आश्विनीकुमारांचे पुत्र मैद आणि द्विविद, महातेजस्वी गजवानर, अस्वलांचा राजा जांबवान, तेजस्वी बलवान रुमण वानर, गंधमादन त्यांच्या मागे पद्मवानर, स्वतः हनुमान, महापराक्रमी नल, श्रीभान, दरिमुख याशिवाय शरभ, कुमुद, वन्ही, रंह असे अनेक, इच्छेला येईल ते रूप धारण करणारे वानरयुथपती अगणित संख्येने उपस्थित होते. या सर्व वानरसेनेची पर्वतांच्या झऱ्यांच्या आसपास सुखरूप राहण्याची व्यवस्था केली. या सर्व वानरसेनेची सम्राट सुग्रीवांनी, श्रीरामांना यथोचित माहिती सांगून सर्व सेनेला यथोचित आज्ञा प्रदान करण्याची विनंती केली.

श्रीराम, हनुमान आणि सुग्रीव यांनी परस्पर परामर्श करून, सीता शोधाची योजना आखली. पूर्व, दक्षिण, पश्चिम आणि उत्तर अशा चहूदिशांना कोणाकोणाला पाठवायचे तेही ठरले. सुग्रीव स्वतः महत्त्वाच्या सेनानायक युथपतींना प्रत्येक दिशेची माहिती सांगून, आज्ञा देऊ लागले. त्यात पूर्व दिशेला विनत नामक युथपती, यांना जाण्याची आज्ञा दिली. नंतर दक्षिणेकडील स्थानांचा परिचय करून देऊन, अग्नीपुत्र नील, कपिवर हनुमान, ब्रह्मपुत्र जांबवान, सुहोत्र, शरारी, शरगुल्म, गज, गवाक्ष, प्रथम व द्वितीय सुषेण, वृषभ,

मैद, द्विविद, गंधमादन, हुताशनाचे दोन पुत्र, उल्कामुख, अंनंग आणि अंगद या प्रधान वीरांना दक्षिणेकडे जाण्याची आज्ञा केली. पश्चिम दिशेच्या स्थानांचा परिचय करून देऊन, तारेचा पिता अर्थात श्वशुर सुषेण, महर्षी मरिची पुत्र अर्चिस्मांग, तसेच मरिचीचा पुत्र मारिच, महाबली वानर अर्चमाल्य आदि वीरांना पश्चिमेकडे जाण्यास सांगितले. नंतर उत्तर दिशेचा परिचय करून देऊन, सुग्रीवांचा हितचिंतक असलेला शतवली यांच्यावर कामगिरी सोपवून पाठविले.

योजनेप्रमाणे दिशा आणि सैन्य यांच्या वाटण्या करून, सीतामाईचा शोध घेऊन सुग्रीवांनी हनुमानांना जवळ बोलाविले आणि सम्राट सुग्रीव हनुमानांना म्हणाले, “कपिश्रेष्ठ, पृथ्वी, अंतरिक्ष, आकाश, देवलोक, अथवा जल या सर्वच ठिकाणी तुला गती आहे. कुणी अवरोध करणारा नाही, हे मी जाणतो. असुर, गंधर्व, नाग, देव, समुद्र, पर्वत आणि मनुष्य यासह संपूर्ण लोकांचा तू ज्ञाता आहेस. वीरा, महाकपि, सर्वत्र अबाधित गती, वेग, तेज आणि उत्साह पिताश्री वायूप्रमाणे तुझ्याही अंगी आहे. भूमंडलावर तुझे तेज अजोड आहे. एवढेच काय, हनुमन्, तू नीतीशास्त्र पंडित, बलवान, बुद्धिवान, पराक्रमी आहेस. स्थल, काल, परिस्थिती आणि नीती यानुसार कसं वागावं याचे भान तुला आहे. त्यामुळे सीतामाईचा शोध घेण्यासाठी कोणता मार्ग, कोणते उपाय या सर्व गोष्टींचा निर्णय परस्पर तूच घे.” सम्राट सुग्रीव, रामचंद्रांसमोर हेतुपूर्वक हनुमानांचा पुनःपरिचय घडवित होते. श्रीरामांना मनोमनी हनुमानांविषयी खात्री होतीच. कार्यसाधनेच्या उद्योगात श्रेष्ठ अशा हनुमानांकडे श्रीरामचंद्रांनी दृष्टिक्षेप टाकला आणि परस्परांना प्रेमभक्तीची खूण पटली. मनोमनी देव आणि भक्त यांचे अद्वैत झाले. दोघांचीही सर्व इंद्रिये आणि मन हर्षोत्फुल्ल झाले. विनम्रपणे हात जोडून, आज्ञेची प्रतीक्षा करणाऱ्या वायूसुत हनुमानांना स्नेहाळ नजरेने पाहात श्रीरामांनी आपल्या नामाक्षरांनी सुशोभित केलेली एक अंगठी हनुमानांच्या पुढे केली. हनुमानांनी करकमलांजुलीत मोठ्या भक्तिभावाने ती मुद्रा स्वीकारून, मस्तकाने मुद्रेला स्पर्श केला. श्रीराम म्हणाले, “कपिश्रेष्ठा, जनकपुत्री सीतेला, या ओळखीच्या चिन्हामुळे तू माझ्याकडूनच आला आहेस याची खात्री पटेल. ती तुझ्याकडे निर्भयपणे पाहू शकेल. हे वीरवरा, तुझे गुण आणि पराक्रम आणि सुग्रीवांचा संदेश एकच गोष्ट सूचित करते, ती म्हणजे तुझ्याकडून अवश्य कार्यसिद्धी होईल.” प्रभू रामचंद्रांचा आपल्याविषयीचा आत्मियतापूर्ण दृढ विश्वास अनुभवून, हनुमानांनी ती अंगठी क्षणभर मस्तकी धारण केली. नंतर ती व्यवस्थित जपून ठेवून प्रभू रामचंद्रांच्या चरणकमलांना

स्पर्श करून प्रणाम केला. वानरशिरोमणी, वायूसुत हनुमान रामदूत होऊन प्रवासाला निघाले. आकाशगमन करताना, निर्मल मंडलाने उपलक्षित झालेला चंद्र, नक्षत्र समूहांसह असावा, असा तो दिसत होता, असे वर्णन वाल्मिकींनी केले आहे. जाणाऱ्या हनुमानांना हाक मारून श्रीरामचंद्र पुन्हा म्हणाले, “अत्यंत बलशाली कपिश्रेष्ठ, मी तुझ्या बलाचा आश्रय घेतला आहे. पवनकुमार हनुमाना, ज्या प्रकारे जनकनंदिनीची प्राप्ती होईल; असाच प्रयत्न कर. तुझ्या महान बलविक्रमाचा मला विश्वास वाटतो. आता जा.” हेच शब्द वाल्मिकींनी पुढीलप्रमाणे श्लोकबद्ध केले आहेत.

स तत् प्रकर्षन् हरिणां महद् बलं
 बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ।
 गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः
 शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥१६॥
 अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं
 हरिवर विक्रम विक्रमैरनल्पैः ।
 पवनसुत यथाधिगम्यते सा
 जनकसुता हनुमंतस्था कुरुष्व ॥१७॥

(किष्किंधाकांड सर्ग - ४४ - श्लोक १६ व १७)

२४. हनुमानांची सीताशोध मोहीम

हनुमान महत्वाच्या वानरयुथपतींसमवेत मार्गस्थ झाल्यानंतर प्रभू रामचंद्रांनी सम्राट सुग्रीवांना विचारले, “मित्रा, तू समस्त भूमंडलाच्या स्थानांचा माहितगार आहेस हे कसे?” प्रभू रामचंद्रांचा हा प्रश्न ऐकून सुग्रीवांनी प्रभू रामचंद्रांना सविस्तर माहिती दिली. ते म्हणाले, “मी पत्नी रुमा आणि तारा यांची प्राप्ती करून घेऊन निश्चितपणाने राहू लागलो. कालांतराने वाली परतला आणि त्याने मला पदच्युत करून, तो स्वतः राज्यावर बसला. रुमा आणि तारेलाही आपसूकच त्याने आपल्या राण्या बनविले आणि तो माझा वध करण्यासाठी माझा पाठलाग करू लागला. त्यामुळे माझ्या प्रिय मित्रांबरोबर आणि मंत्र्यांबरोबर मी सैरभैर पळू लागलो. कधी उड्डाण करित; तर कधी आकाशमार्गाने जात मी, उत्तर, पश्चिम, पूर्व आणि पुन्हा दक्षिण अशा चहू दिशांना, सर्व स्थळे, वने, पर्वत ओलांडत वालीला हुलकावण्या देत अखेर पुन्हा हनुमानांच्या सुमेरू पर्वतानजिक आलो. परंतु वाली पाठलाग करित आलाच. तेव्हा बुद्धिमान हनुमान मला म्हणाला की, मतंग मुनींनी वालीला शाप देऊन वालीपासून निर्भय बनविलेल्या मतंग वनात वृश्यमूक, मलय या पर्वतांवर मी वास्तव्य करावे. अशा प्रकारे मी त्या काळात समस्त भूमंडल प्रत्यक्ष पाहिलं आहे.” प्रभू रामचंद्रांच्या शंकेचे निरसन झाले. प्रभू रामचंद्र आणि सुग्रीव अशाच प्रकारे किष्किंधेविषयी गप्पा मारत, हिंडत कालक्रमणा करित होते. अवघ्या काही दिवसात पूर्व, उत्तर आणि पश्चिम दिशांना शोधासाठी पाठविलेले वानर परत येऊ लागले. मात्र दक्षिणेकडील हनुमाना, अंगद आणि जांबवान यांच्यासह गेलेले वानर परत येण्याची चिन्हे दिसेनात. जटायू वृत्तांत आणि सीता आभूषणांचा वृत्तांत, यामुळे राम, लक्ष्मण आणि सुग्रीव यांना, रावणाने सीतेस लंकेसच नेले असेल याविषयी खात्री वाटत होती. वाली आणि रावणांचे मैत्रसंबंध सर्वांना माहित होते. त्यामुळेच तर, प्रभू रामचंद्रांनी खुणेची अंगठी हनुमानांजवळ

देऊन; त्यांना कसोशीने सीताशोध घेण्यास सांगितले होते. दक्षिणेकडे गेलेल्या हनुमानांना सीतेचा शोध लागल्याशिवाय ते परत येणार नाहीत याची खात्री वाटत होती. त्यामुळे ते उत्कंठेने वाट पहात असले तरी त्यांना धीराने प्रतीक्षा करणे क्रमप्राप्त होते.

दक्षिणेकडे तार आणि अंगद यांनी सवश्रेष्ठ वानरांसह, उत्तर पश्चिमेकडून दक्षिणेकडे जायचे ठरविले. त्यामुळे प्रथम दूरवर वाटचाल करून ते विंध्याचलावर पोचले. गुहा, जंगले, पर्वतशिखरे, नद्या, दुर्गम स्थाने, सरोवरे, मोठमोठे वृक्ष, झाडी आणि तऱ्हेतऱ्हेचे पर्वत तसेच वन्य वृक्ष, या सर्व ठिकाणी ते शोध घेत हिंडू लागले. खूप शोध घेऊनही संपूर्ण विंध्याचलात सीतेचा शोध लागला नाही. त्यानंतर ते समस्त वानरयुथपती तो देश सोडून दुसऱ्या प्रदेशात गेले. तेथे जाणे तर आणखीच कठीण होते. फळे, फुले, पाने नसलेले वृक्ष, कोरड्या नद्या, कंदमुळेही दुर्मिळ. रेडे, हरिणे, हत्ती, वाघ अशा वनात हिंडणाऱ्या प्राण्यांचाही तेथे अभाव. पक्षीही नव्हते. तेथे झाडे, झाडोरा, औषधी वनस्पती, लतावेळी काही काही नव्हते. पूर्वी तेथे कंडू महर्षी रहात होते. ते शौच, संतोष आदि योगनियमांचे पालन करणारे असल्यामुळे त्या महर्षींना कोणीही तिरस्कृत किंवा पराजित करू शकणारा नव्हता. त्या वनात, त्यांचा केवळ दहा वर्षे वयाचा एक कुमार पुत्र मरण पावला. त्यामुळे महामुनी संपन्न झाले आणि त्यांनी वनजीवनाचाच नाश होईल असा शाप दिला. आणि अवघे वन उजाड झाले. हनुमानांनी त्यानंतर त्याच्या पुढे असलेल्या पश्चिम दक्षिणेकडील वेळी आणि झाडींनी झाकलेल्या दुसऱ्या एका वनात प्रवेश केला. हनुमान आणि वानरांना तेथे भयानक कर्मे करणारा असुर भेटला. पर्वतप्राय, उन्मत्त, देवापासूनही भय नसणारा तो असुर, वानरांचा नाश करावा अशा दृष्टीने त्यांच्याकडे पहात होता. ते पाहून सर्व वानर असुराशी युद्ध करण्यास सज्ज झाले. तेवढ्यात त्या असुराने एकदम तीव्र आक्रमण केले. एकदम अंगावर धावून आलेल्या असुराला पाहून, तो रावणच असावा असे अंगदाला वाटले. अंगदाने सरसावून त्याला एक तडाखा ठेवून दिला. अंगदाच्या या आघाताने तो असुर रक्त ओकत पृथ्वीवर कोसळला आणि तत्क्षणी तो गतप्राण झाला. या विजयाने उजाड वनातून आलेल्या वानरांना पुन्हा त्वेष चढला. त्यांनी त्या वनात बारकाईने शोध घेण्यास सुरुवात केली. दऱ्या धुंडाळल्या परंतु ते निराश होऊन बाहेर आले व खिन्न होऊन वृक्षाखाली बसून राहिले. एवढ्या अवघड मार्गाने इतके दिवस शोध घेऊनही सीतामाईचा शोध लागत नाही; त्यामुळे खेद करू

लागलेल्या वानरांची अंगदाने परोपरीने समजूत घातली. सम्राट सुग्रीवांना आणि राम-लक्ष्मणांना काय वाटेल याचे स्मरण करून दिले. अंगदाचे निकराचे बोलणे ऐकून गंधमादन स्पष्ट शब्दात वानरांना म्हणाला, “वानरांनो, युवराज अंगदाने जे काही सांगितले तेच सर्वांच्या हिताचे, योग्य व अनुकूल आहे. तेव्हा सर्वांनी युवराजांच्या सांगण्याप्रमाणे वागावे.”

सर्व वानर, सीतेच्या दर्शनाच्या आकांक्षेने दक्षिण दिशेला शोध घेऊ लागले. त्यावेळी त्यांना शरद ऋतुतल्या ढगांसारखा एक शोभिवंत रजत पर्वत समोर दिसला. तो लोघ्रवन व सप्तछंद अरण्य होते. त्या सर्व वनामध्ये खूप शोध घेऊनही सीतेचे दर्शन घडले नाही. मग ते वन उतरून खाली आले. तेथे काही घटका बसून विश्रांती घेतली. एक मुहूर्त विश्रांती घेतल्यावर, ते पुन्हा सीतेच्या अन्वेषणासाठी विंध्य पर्वताच्या चारी बाजूला शोध घेऊ लागले.

वायुपुत्र हनुमान पर्वतांची छाननी करून थोड्या थोड्या अंतरावर गवाक्ष, गवय, गज, शरभ, गंधमादन, हनुमान, मैद, द्विविज, जांबवान आणि युवराज अंगद तसेच वनवासी वानर तार दक्षिण दिशेच्या पर्वतरांगांत सीतेचा शोध करीत फिरू लागले. शोधता शोधता एक गुहा दिसली. तिचे दार उघडेच होते. वृक्षबील नावाने प्रसिद्ध असलेल्या या गुहेचे रक्षण करण्यासाठी एक राक्षस रहात होता. सर्व यूथपतींना खूप तहान लागली होती. गुहेतून हंस, सारस, क्रौंच आदि भिजलेले पक्षी बाहेर पडले. कमलपरागांनी त्यांची कांती रक्तवर्णी झाली होती. तेथे नक्कीच पाणी असेल म्हणून वानरराज तेथे पोचले. परंतु ती गुहा दैत्यराजांचे निवासस्थान, पाताळाप्रमाणे अतिशय भयंकर वाटत होती. नाना प्रकारचे प्राणी तेथे फिरत होते. ते भयंकर दृश्य पाहून बलाढ्य वानरही भयभीत झाले. मात्र वीर हनुमान विश्वातील वनांचे जाणकार होते. ते वानरांना म्हणाले, “बंधूनों, या गुहेत नक्कीच जलाशय आहे. आपण तेथे पोहोचू या.” हनुमानांनी पुढाकार घेतल्यामुळे भय नाहिसे झाले. आत गेल्यावर त्यांच्या अंगावर भीतीने शहारा आला. त्या हिंस्र श्वापदांपासून वाट काढताना ते पराक्रमी वानर वायूगतीने आत शिरले. तृषार्त असूनही आळस झटकून ते सारखे पुढे जात होते. अखेर आशेचा किरण दिसला. ते प्रकाशमान प्रदेशात येऊन पोहोचले. वनाचे वर्णन करताना वाल्मिकी लिहितात, “तेथील सारे वृक्ष सुवर्णाचे होते. त्यांच्यातून अग्नीप्रमाणे प्रकाश बाहेर पडत होता. साल, ताल, तमाल, नागकेसर, अशिक, धव, चंपक, नागवृक्ष आणि कर्णिकार हे सर्व वृक्ष फुलांनी भरलेले होते. विचित्र सुवर्णमय गुच्छ आणि लाल लाल पालवी हे

जणू त्या वृक्षांचे मुकुट होते. त्यांना वेलींनी विळखे घातले होते. आपल्या फलरूप सुवर्णमय आभूषणांनी नटले होते.” इ. त्या प्रदेशाचे वर्णन करताना वाल्मिकींची प्रतिभा ऐश्वर्यमयी झाली आहे. तेथे भवने होती. बहुमोल वाहने होती. स्वादिष्ट मद्य होते. इ.

तहान विसरलेले वानर इकडेतिकडे शोध घेताना थोड्याच अंतरावर त्यांना एक स्त्री दिसली. वल्कले, काळे मृगचर्म धारण केलेली, ती स्त्री दैदिप्यमान दिसत होती. वानरांनी तिला निरखून पाहिले आणि आश्चर्यचकित होऊन तिच्या भोवती उभे राहिले. पर्वतासारख्या विशाल हनुमानांनी हात जोडून प्रणाम करीत, त्या वृद्धा तपस्विनीला विचारले,

“ततो हनूमान् गिरिसंनिकाशः
कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ।
प्रपच्छ का त्वं भवनं बिलं च
रत्नानि चेमानि वंदस्व कस्य ॥४१॥”

(किष्किंधाकांड सर्ग ५० - श्लोक ४१)

अर्थात् “देवी, तुझ्याविषयी, या गुहेविषयी, भवनाविषयी आम्हाला माहिती सांग. हे सर्व कुणाचे आहे?” तिने काही सांगावे म्हणून हनुमान नम्रतेने पुढे म्हणाले, “देवी, आम्ही सर्वजण तहान भुकेने थकून कष्टी झालो आहोत. हे विवर अत्यंत मोठं आहे. येथील अद्भूत गोष्टी पाहून, ही असुर माया असावी, अशी शंका येते. विवेकशक्ती लोप पावली आहे. आम्ही घाबरलो आहोत. येथे सर्व सुवर्णमयी कसे?” हनुमानांनी नम्र आणि विचक्षणपणे विचारल्यावर ती तापसी म्हणाली, “वानरश्रेष्ठा, मयासुराने आपल्या मायेच्या प्रभावाने या स्वर्णमयी वनाची निर्मिती केली होती. मयासुर म्हणजे दानवशिरोमणींचा विश्वकर्मा होय. त्यानेच हे उत्तम भवन बनविले. ब्रह्मदेवांकडूनच्या वरदानाने शुक्राचार्यांचे सर्व शिल्प वैभव मयासुराला प्राप्त झाले. वनात सुखाने विहार करीत असताना मयासुराला हेमा नावाच्या अप्सरेविषयी आसक्ती निर्माण झाली. इंद्रदेवांनी वज्र घेऊन, त्याच्याशी युद्ध करून, त्याला पिटाळून लावले आणि हे वन हेमा अप्सरेला बहाल केले. हे वानरश्रेष्ठा, मी मेरू सावर्णीची कन्या आहे. माझे नाव स्वयंप्रभा. हेमा माझी प्रिय सखी आहे. हेमानेच मला या भवनाचे रक्षण करण्याची विनंती केली होती. असो. तुम्ही तहानलेले आणि भुकेलेले दिसता. ती फळं-मुळं तुम्ही पोटभर खा. पाणी प्या आणि मग शांतपणे मला तुमची सगळी हकिकत सांगा.” स्वयंप्रभेचे निवेदन ऐकून

हनुमान प्रसन्न झाले. सर्व वानरवीर यथेच्छ जेवले. पाणी प्यायले. नंतर हनुमानांनी सीताशोधाच्या मोहिमेची सर्व हकिकत सांगितली आणि ते म्हणाले-

सा त्वमस्माद् बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि ।
तस्मात् सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥२३॥
त्रातुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवभयशङ्कितान् ।
महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥२४॥
तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ।
एवमुक्त्वा हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥२५॥

(किष्किंधाकांड सर्ग ५२ - श्लोक २३ ते २५)

अर्थात्, श्रीरामदूत भक्त हनुमान कर्तव्यतत्परतेने म्हणाले, “हे धर्मचारिणी, आम्हाला जे महान कार्य करायचे आहे, तेही आम्ही या गुहेत वेळ दवडल्यामुळे करू शकलो नाही.”

हनुमानांचे नम्र, स्पष्ट आणि प्रांजळ निवेदन ऐकून स्वयंप्रभा प्रसन्न झाली. ती म्हणाली, “एकवार गुहेत प्रवेश केलेला येथून जिवंत जाणे कठीण आहे; परंतु नीती आणि तपश्चर्या यांच्या प्रभावाने मी तुम्हा सर्व वानरांना गुहेच्या बाहेर नेऊन पोहोचवीन. आपण सर्वांनी डोळे बंद करून तोंड झाकून घ्या आणि मी सांगितल्याशिवाय उघडू नका. नियम कोणीही मोडू नका.” सर्व वानरांनी तिची सूचना तंतोतंत पाळली. क्षणभरात स्वयंप्रभेने त्यांना गुहेबाहेर आणून सोडले आणि ती म्हणाली, “श्रेष्ठ वानरांनो, या बाजूला शोभिवंत विंध्यगिरी; इकडे दिसतो तो प्रस्रवण (बहुधा संपूर्ण सह्याद्री) पर्वत आणि समोरच हा महासागर उचंबळतो आहे. आता मी माझ्या स्थानी परत जाते. तुमचे कल्याण असो.”

२५. वानर प्रायोपवेशन प्रसंगी हनुमानांचा मुत्सद्दीपणा

सम्राट सुग्रीवांनी परतण्यासाठी म्हणून दिलेला काळ संपून गेला होता. मयासुराच्या गुहेत त्यांना एक महिना गमवावा लागला. आपण राजकार्याचे प्रयोजन नष्ट केले; असे त्यांना वाटू लागले. युवराज अंगद श्रेष्ठ वानरांना म्हणाला, “आश्विन महिना सरता सरता आपण सीतेच्या शोधासाठी बाहेर पडलो. निघाल्यापासून परतेपर्यंतचा एक महिन्याचा कालावधी बंधन म्हणून स्वीकारला होता. आपण दिलेल्या कामगिरीत यशस्वी ठरलो नाहीत. म्हणून आपल्याला प्राणाला मुकावे लागणार हे निश्चित. सम्राट सुग्रीव अपराध्याला क्षमा करणार नाहीत. अपराधी पुरुषांचं आपल्या स्वामीपाशी परतून जाणं, कदापि उचित नाही. तेव्हा माझ्यासह सर्व वानरांनी उपवास करून प्राणत्याग करावा हेच मला उचित वाटते; अन्यथा कठोर शासक सुग्रीव आपला घात करणार हे निश्चित.” युवराज अंगद यांचे बोलणे ऐकून तार म्हणाला, “इथं बसून खंत करण्यात अर्थ नाही. त्यापेक्षा आपण पुन्हा मयासुराच्याच गुहेत आश्रयास जावे; म्हणजे तेथे आपल्याला देवराज इंद्र, श्रीरामचंद्र आणि वानरराज सुग्रीव कुणापासूनच भय उरणार नाही.” अंगदासह सर्वांना ही युक्ती योग्य वाटली. हे सर्व श्रीरामदूत, वानरराज सुग्रीवांचे महामंत्री, भक्त हनुमान ऐकत होते. अंगद आणि तार यांच्या भयाकूल बोलण्यामुळे वानरात दोन गट पडल्याचे हनुमानांच्या लक्षात आले. वालीकुमार अंगद आठ पट बुद्धीने, चार पट बलाने आणि दोन पट युवराज असल्यामुळे; असे चौदा पट बलशाली आहेत, हे हनुमानांना चांगलेच ठावूक होते. अंगद वानरराज होण्यासाठी युक्ती करू शकतो आणि भेदनीतीने वानरांत भेद करू शकतो, हे हनुमानांनी जाणले. तेव्हा हनुमानांनी दंडनीतीद्वारे कौशल्याने अंगदाची व ताराची कानउघाडणी

केली. हनुमानांनी ताराला सांगितले की, चंचलचित्त वानर आपल्या बायका-मुलांपासून दूर राहून ताराच्या आज्ञेचं पालन करणे शक्य नाही. नीतितज्ज्ञ हनुमान, तार आणि अंगदाला उद्देशून म्हणाले, “मी स्पष्टच सांगतो, हे कोणीही वानर तुझ्याठायी एकनिष्ठ राहणार नाहीत. मी, जांबवान, नील, सुहोत्र असे सर्व वानर साम, दाम, दंड, भेद अशा कोणत्याही नीतीने सुग्रीवांपासून तोडले जाणार नाही. तेव्हा स्वरक्षण करू इच्छिणाऱ्या दुर्बल पुरुषाने बलवानाशी विग्रह करू नये, असे नीतिज्ञ पुरुष सांगतात. ही गुहा विदीर्ण करून टाकणे लक्ष्मणाच्या डाव्या हातचा मळ आहे. तेव्हा तिथे तुम्ही गेलात तर, बंधू आणि सुहदांसह सगळ्यांनाच मुकाल. तेव्हा सुग्रीवांचे भय न बाळगता, सुग्रीवांना अंगदाशिवाय दुसरे अपत्य नाही हे लक्षात घेऊन, तसेच तारेच्या मातृत्वाचा विचार करून, सुग्रीवांकडेच परत जाणे योग्य.”

हनुमानांचे हे वक्तव्य ऐकून अंगदाचे समाधान झाले नाही. त्याने, अधर्माने आपल्या पित्याला कसे ठार केले, तसेच राजभोगात श्रीरामांनादेखील तो विसरला आणि लक्ष्मणांच्या भयाने सुग्रीवांनी आपल्याला सीताशोधासाठी पाठविले, हे हनुमानांच्या व इतर वानरांच्या लक्षात आणून दिले. अशा घातकी, कपटी व स्वार्थी सुग्रीवांकडून क्षमेची किंवा जीवदानाची अपेक्षा बाळगणे व्यर्थ होय; असे सांगून अंगद म्हणाला, “यापेक्षा प्राणांतिक उपोषण करून आपल्याला संपवून टाकणे हेच योग्य.” एवढे बोलून वृद्धांना प्रणाम करून, धरणीवर कुश पसरून उदास मुखाने रडत रडत मरणांत उपोषणाला बसला. ते पाहून सर्वश्रेष्ठ वानरही रडू लागले. सुग्रीवांची निंदा आणि वालीची प्रशंसा करित त्या सर्वांनी अंगदाला सगळीकडून घेऊन आमरण उपवास करण्याचा निश्चय करित, इतिहास आठवित, अधिकच भयग्रस्त होऊन, ते जोरात किंकाळ्या ठोकू लागले. दऱ्यादऱ्यात घुमलेला तो आवाज ऐकून उपोषणासाठी बसलेल्या वानरांच्या ठिकाणी चिरंजीवी पक्षी, जटायूंचा बंधू, बल आणि पुरुषार्थासाठी प्रसिद्ध असलेला श्रीमान गृध्रराज संपाती आला.

२६. संपाती आख्यान

गृध्रराज संपातीने उपोषणाला बसलेल्या वानरांना पाहून आनंद व्यक्त केला. तो म्हणाला, “पूर्वपुण्याचे असे फळ आपोआप प्राप्त होते. या वानरातला जो जो मृत होत जाईल, त्याच क्रमाक्रमाने मी भक्षण करीत राहीन.” संपातीचे हे बोलणे अंगदाने ऐकले. त्याला अत्यंत दुःख झाले. अंगद म्हणाला, “आपण श्रीरामचंद्रांचं कार्य पार पाडलं नाही आणि राजाज्ञेचंही पालन केलं नाही. त्यामुळे हा सूर्यपुत्र यम गृध्रराजाच्या रूपाने येथे उपस्थित झाला. अशाच गृध्रराज जटायूने वैदेहीच्या सुटकेसाठी प्राणत्याग केला. तो जटायूच खरा सुखी होय. आपण तर मैथिलीचं दर्शनदेखील घेऊ शकलो नाही. येथे उपोषण मांडून या गृध्रराजाच्या तोंडी जाण्यापेक्षा जटायूप्रमाणे श्रीरामचंद्रांच्या मैथिलीला सोडविण्यासाठी संघर्ष करीत मरण पत्करणे योग्य.” श्री हनुमान अंगदाच्या या बोलण्याने प्रसन्न झाले; तर सर्व वानरांनीही माना डोलावल्या. अंगदाचे हे बोलणे, पर्वतशिखरावरून संपाती ऐकत होता. प्रिय बंधू जटायू आणि जटायू मित्र दशरथांचा पुत्र श्रीराम यांचा वारंवार उल्लेख ऐकून संपातीला गहिवर दाटला. तो तेथूनच ओरडून वानरांना म्हणाला, “जटायू हे माझे बंधू; दशरथ त्यांचे मित्र. यांच्याविषयी मला सर्व वृत्तांत तुमच्याकडून ऐकावयाचा आहे; परंतु माझे पंख सूर्यकिरणांनी जळून गेले आहेत. मी उडू शकत नाही; परंतु पर्वताच्या खाली तुमच्यापर्यंत येऊ इच्छितो.” संपातीचे हे बोलणे ऐकून, सर्व वानरांना शंका आली. “हा आम्हा सर्वांना खाऊन तर टाकणार नाही; पण असू दे असेही आपण मरणारच आहोत. ते मरण तरी लवकर प्राप्त होईल. त्यापेक्षा या गृध्रराजाला खाली उतरविणे चांगले.” मग त्या वानराजांनी संपातीला खाली उतरवून आणले. अंगदाने त्याला आपल्या उपोषणापर्यंतचा सर्व इतिहास ऐकविला. त्यानंतर संपातीने त्यांना आपला सर्व वृत्तांत सांगितला. हे सांगताना, सूर्याच्या तेजाने आपले पंख कसे जळाले, ही ही हकिकत

सांगितली. संपाती जटायू बंधू आहे हे समजल्यावर अंगद त्याला म्हणाला, “तुला जर राक्षस रावणाचे निवासस्थान आणि वैदेही कुठे आहे, हे सांगता येत असेल तर अवश्य सांग.” त्यावर संपाती म्हणाला, “हे वानरांनो, शरीराने शक्य नसले तरी वचनांनी मी श्रीरामांना उत्तम सहाय्य करू शकेन. मी वरुण लोकाविषयी सर्व काही जाणतो. तसेच राक्षसांचा निवास कोठे आहे, तेही सर्व जाणतो.” तो पुढे म्हणाला, “तुम्ही सारे लक्ष देऊन ऐका. हा रावण नावाचा राक्षस, महर्षी विश्रवा यांचा पुत्र आहे आणि साक्षात कुबेर असा वैश्रवण याचा भाऊ आहे. येथून पूर्ण चारशे कोस अंतरावर समुद्रात एक द्वीप आहे. विश्वकर्माने अत्यंत रमणीय अशा स्वर्णमयी लंकापुरीची तेथे निर्मिती केली आहे. रावण त्या लंकेचा राजा आहे. सूर्यासारख्या चमकणाऱ्या तटबंदीत लंकापुरी आहे. रावणाच्या अंतःपुरात पीतेशमी वस्त्र नेसलेली सीता दीनपणाने नजरकैदेत दिवस कंठीत आहे. तिच्या रक्षणार्थ भोवती राक्षसींना ठेवले आहे. पूर्ण शंभर योजनं पार करून गेल्यावर, दक्षिणतटावर पोहोचल्यावर रावण तुमच्या दृष्टीस पडू शकेल. हे वानरांनो, तुमच्या पराक्रमाची ओळख समुद्र पार करण्यावरून पटणार आहे. मला ज्ञानदृष्टी प्राप्त असल्याने, तुम्ही सीतेचं दर्शन घेऊन परत याल, ही गोष्ट मला निश्चितपणे दिसत आहे. तुम्हाला मदत करून मी रावणाचा बदला घेऊ इच्छितो. आम्ही सर्व पक्षीगण गरुड संप्रदायी असल्याने आम्हास आकाशमार्ग सहज शक्य आहे. तसेच गरुडाप्रमाणे दिव्य चक्षूही आहेत. हे असो. आता तुम्ही खाऱ्या पाण्याचा समुद्र लंघून पलीकडे जाण्याचा उपाय योजण्यास सुरुवात करा. तरच तुम्ही सीतेजवळ जाऊन तिची भेट घेऊ शकाल आणि सकल मनोरथ पूर्ण होऊन किष्किंधा नगरीला परत जाल. आता मी तुमचं सहाय्य घेऊन समुद्रकिनाऱ्यावर जाऊ इच्छितो. तेथे मी महात्मा जटायूला जलांजली अर्पण करीन.” गृध्रराज संपातीचे हे बोलणे ऐकून वानर आनंदीत झाले. संपातीला उचलून घेऊन ते वायूगतीने समुद्रकिनाऱ्यावर पोहोचले. तेथे जलांजली देऊन झाल्यावर त्याला निवासस्थानी आणून सोडले.

संपातीला रावण आणि सीता याविषयी बरीच माहिती आहे; हे लक्षात घेऊन, निवासस्थानी वानर वीर संपातीभोवती गोळा होऊन बसले. श्रेष्ठ अस्वलराज उठून उभा राहिला व त्याने विचारले, “पक्षीराज, सीता कुठे आहे, याविषयी सविस्तर सांगा. पक्षीराज, तुम्हीच आता आमचे आश्रयदाते आहात.” जांबवानाचा हा प्रश्न ऐकून संपाती प्रसन्न झाला आणि त्याने वृत्तांत सांगावयास सुरुवात केली. वृत्रासुराचा वध केलेल्या इंद्रांना पराभूत करण्यासाठी जटायू

आणि संपाती सूर्यसन्मुख गेले असताना जटायूला संरक्षण देत असताना आपले पंख कसे जळाले, हा वृत्तांत सांगून, आपल्या या अवस्थेत आपला पुत्र सुपार्श्व, वेळोवेळी मांस आणून देऊन भरण-पोषण कसा करीत होता हे संपातीने सांगितले. एक दिवस सुपार्श्वला रिकाम्या हाताने आलेला पाहून संपातीने त्यास कठोर शब्दात खडसावले. एक दिवस सुपार्श्व खंत न करता म्हणाला, “महेंद्र पर्वताचे द्वार उघडून मी शिकार शोधत होतो. त्यावेळी मला एक दृश्य दिसले. एक काळ्याकुट्ट पुरुष, सूर्यकांती असलेल्या स्त्रीला घेऊन जात होता. तुमच्यासाठी हे खाद्य योग्य आहे, असा विचार करीत असतानाच त्या काळ्याकुट्ट पुरुषाने अत्यंत नम्रतेने माझ्याकडे याचना करीत वाट सोडण्यास सांगितले. त्याच्या याचनेमुळे मी त्याला वाट मोकळी केली आणि तो वेगाने निघून गेला. तेवढ्यात आकाशात विहार करणाऱ्या सिद्धचारणांनी माझा मोठा सन्मान करून ते महर्षी मला सांगू लागले. ते म्हणाले, “तू पाहिलेले स्त्री आणि पुरुष म्हणजे श्रीराम भार्या सीता आणि राक्षसराज रावण होते. तुझी दृष्टी पडूनही ते सुखरूप पुढे जाऊ शकले म्हणजेच तुझे निश्चित कल्याण होईल हे सत्य.” ही घटना सांगून सुपार्श्वने सीतेची दयनीय अवस्था निवेदित केली. संपाती पुढे म्हणाला, “सीतेला सोडविण्याचे कार्य तुमच्या पुरुषार्थाने सिद्ध होणार आहे. तेव्हा तुम्ही कार्यसिद्धीला विलंब करू नका.” अंगद म्हणाला, “तुम्ही कोणत्या कारणास्तव आम्हाला ठामपणे सहाय्य करीत आहात?” अंगदाचा प्रश्न ऐकून संपाती आत्मकथा सांगू लागला. “पंख जळाल्यावर दक्षिण समुद्रतटावर स्थित असलेल्या विंध्य आदि पर्वतांवर मी, पुत्राच्या सहाय्याने राहण्याचा निश्चय केला. त्याचे असे झाले, पंख जळाल्याने मी विवश होऊन या शिखरावर कोसळलो. सहा रात्री जाऊनही मला शुद्ध आली नाही. मला शुद्ध आल्यावर माझ्या स्मृती जागृत झाल्या. माझ्या लक्षात आले की, मी या पर्वतावर धर्मज्ञ ऋषी निषाकर मुनी यांच्या सहवासात होतो. म्हणून त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी मी खुरडत खुरडत कष्ट सहन करूनही तेथे गेलो. एका झाडाखाली विसावलो. महर्षी निषाकरांची वाट पाहू लागलो. महर्षी दुरून येताना दिसले. ते अतिशय रागीट असल्यामुळे त्यांच्याशी कोणीही उद्दामपणे बोलणे शक्य नव्हते. ते आल्याचे कळताच, आश्रमात आदरयुक्त शांतता पसरली. त्यांची दृष्टी माझ्याकडे गेली. त्यांनी माझ्या येण्याचे प्रयोजन विचारले, “तुझी ही अवस्था का झाली? तुला कोणी शाप दिला काय?” असे त्यांनी मला प्रश्न विचारले. मी त्यांना सर्व हकिकत सांगितली. त्यांनी, माझी सर्व हकिकत ऐकून, मला शांत

केले. तेव्हा ते मला, माझ्या विव्हल अवस्थेतून पूर्वावस्था प्राप्त होण्याचे वरदान देत म्हणाले की, सूर्यकुलातील इक्ष्वाकु वंशात दशरथ पुत्र, विष्णू अवतार, श्रीरामचंद्रांच्या कार्यात तू सहभागी झालास की, तुला सूर्यतेजाने जळालेले पंख पुन्हा पूर्ववत प्राप्त होतील. श्रीरामांनी पाठविलेले दूत वानर, सीतेचा शोध घेत येथे येतील. तेव्हा तू सीतेचा पत्ता सांग. तोपर्यंत याच प्रदेशात थांब, असा त्यांनी वर दिला. तेव्हापासून मी सुपार्श्वच्या सहाय्याने रामदूतांची प्रतीक्षा करीत येथेच थांबलो. मी जेव्हा तुम्हाला पाहिले तेव्हा मला भक्ष्य मिळाल्याचा आनंद झाला; परंतु तुमच्या मुखातून जटायू आणि श्रीराम तसेच सीता यांची नावे ऐकून आपणच ते वानर, रामदूत आहात. आता मला खात्री पटली. मलाही त्या दोघा भावांचं दर्शन घ्यायचं आहे. ऋषी वचनाप्रमाणे माझे कार्य सिद्ध झाले आहे. तुम्ही तुमच्या कार्यात यशस्वी व्हाल, याची मला खात्री आहे.” असे संपाती सांगत असताना वानरांसमक्ष संपातीला नवे दोन पंख फुटले. तेव्हा संपाती म्हणाला, “प्रभू रामचंद्रांच्या कृपेमुळे मला पंख फुटले. तुम्ही आता सर्व प्रकारचे प्रयत्न करू लागा. निश्चितपणे तुम्हाला सीतेचे दर्शन होईल. मला पंख प्राप्त होणं, ही तुम्हा लोकांना कार्यसिद्धीचा विश्वास देणारी घटना आहे.” एवढे सांगून संपाती आपल्या, आकाशात उडण्याच्या शक्तीचा अंदाज घेण्यासाठी, पर्वत शिखरावरून उडाला. वायूप्रमाणे पराक्रमी असलेले श्रेष्ठ वानर भूक आणि नैराश्यामुळे विसरलेला पुरुषार्थ पुन्हा प्राप्त करून घेऊन सीतेच्या शोधासाठी, नव्या जोमाने दक्षिणेकडे निघाले आणि थेट दक्षिण समुद्राच्या तीरावर महाबली वानरांनी तळ ठोकला; परंतु आकाशासारखा दुर्लभ असा तो समुद्र दृष्टीपथात आल्यावर काय करावे या विचारात ते चिंता करू लागले. उत्साहाने आलेले वानर पुन्हा विषादात बडून गेले. तेव्हा आश्वासित झालेला अंगद, वानरांची भीती कमी करण्यासाठी म्हणाला, “विषाद हा मोठाच दोष आहे. जो पराक्रमाचा समय आल्यावर विषादग्रस्त होतो, त्याच्या तेजाचा नाश होतो व पुरुषार्थही सिद्धीला जात नाही. आता तुम्ही रात्रभर विश्रांती घ्या. आपण उद्या विचारविनिमय करू.” त्या अवस्थेत वाली पुत्र अंगद तसेच पवनकुमार हनुमान सोडून वानरसेनेला सुस्थिर राखणारा कोण होता?

दुसऱ्या दिवशी सर्व वृद्ध वानरांचा यथोचित सन्मान करून अंगदाने विचारविनिमय सुरू केला. तो म्हणाला, “सज्जनांनो, समुद्र उल्लंघून जाईल आणि शत्रूदमन सुग्रीवांची प्रतिज्ञा खरी ठरविल, असा कोणी वानरवीर समर्थ

असेल तर त्याने लगेच पुढे येऊन आम्हाला परमपवित्र असे अभयदान द्यावे.” अंगदाचे हे वचन ऐकून कोणीच काही बोलले नाही. अंगद पुन्हा म्हणाला, “वानरांनो, तुम्ही बलवानात श्रेष्ठ आहात. पराक्रम दाखविणारे आहात. कुलीन आणि दृढनिश्चयी आहात. प्रत्येकाची गती अनिरुद्ध आहे. म्हणूनच ज्याची जितकी शक्ती आहे, त्याने ती सांगावी.” अंगदाचे हे वचन ऐकून वानरांचे वीर्य स्फुरले. स्वतः स्वतःच्या शक्तीचा अंदाज ते घेऊ लागले.

२७. समुद्रोल्लंघन विचारसमयी हनुमानांना पुनस्मृतीयोग

तहान भूक विसरून युवराज अंगदाच्या आव्हानानुसार, समुद्रोल्लंघनासाठी मोठ्या उत्साहाने स्वतःच्या उड्डाणशक्तीचे प्रत्येकजण वर्णन करू लागला. यांत गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, मैद, द्विविद, सुषेण आणि जांबवान इत्यादी. या सर्वांनी आपापल्या शक्तीचे वर्णन केले. गज, दहा योजने, गवाक्ष-वीस योजने, शरभ-तीस योजने, वृषभ चाळीस योजने गंधमादन पन्नास योजने, मैद साठ योजने, द्विविद सत्तर योजने आणि सुषेण ऐशी योजने असे प्रत्येकाने आपल्या उड्डाणशक्तीचे प्रमाण सांगितले. तेव्हा या सर्व वानरवीरांचा वृक्षराज जांबवानाने सन्मान केला. जांबवान म्हणाला, “मी आता वृद्ध झालो आहे; तरीदेखील वानरराज सुग्रीव आणि भगवान श्रीराम यांच्या कार्यात सहयोग देणे माझे कर्तव्य आहे. तेव्हा माझ्या गतीचे वर्णन ऐका. पूर्वी, माझ्यात गतीने दूरपर्यंत जाण्याची शक्ती नव्हती; परंतु भगवान विष्णूंनी वामनअवतारात बलीराजांजवळ तीन पावले ठेवण्याएवढी भूमी मागितली आणि बलीने भूमी देऊ करताच, आपले विराट रूप प्रकट केले आणि त्रैलोक्य व्यापले. त्यावेळी त्या विराट रूपाला, मी त्वरा करून प्रदक्षिणा घातली. त्यामुळे मला त्रैलोक्यात उड्डाण करण्याची शक्ती प्राप्त झाली. आता या वृद्धापकाली माझ्याजवळ केवळ नव्वद योजनांपर्यंत उड्डाणाची शक्ती आहे; परंतु त्यामुळे समुद्र पार करून जाण्याची कार्यसिद्धी होऊ शकणार नाही.” जांबवानाचे सर्वांना उत्साहवर्धक तरी निराशेचे बोलणे ऐकून युवराज अंगदाने त्यांचा विशेष सन्मान केला. अंगद वानरांना उद्देशून म्हणाला, “मी या महासागराच्या शंभर योजनांचे विशाल अंतर पार करू शकेन, पण तेथून परत येताना माझ्यात तितकीच शक्ती असेल की नाही, हे सांगू शकत नाही.” अंगदाचे बोलणे ऐकून जांबवान म्हणाले,

“हे युवराजा, तू लाखो योजने जाण्यास आणि तिथून परत येण्यास समर्थ आहेस; पण तू आज्ञा करणारा स्वामी आहेस. तोच आज्ञापालन करणारा प्रेष्य होऊ शकत नाही. स्वामी सेनेसाठी संरक्षणीय असतो, अशी लोकमान्यता आहे. हे शत्रूदमना, कपिश्रेष्ठा, तूच आमचा गुरू आणि गुरुपुत्र आहेस. तुझ्या आश्रयानेच हे कार्य साधू शकण्यास आम्ही सर्व समर्थ असणार आहोत.” जांबवानाचे भाषण ऐकून अंगद म्हणाला, “जर मी गेलो नाही आणि दुसरा कोणीही श्रेष्ठ वानर जायला तयार झाला नाही तर प्राणांतिक उपोषण किंवा वानरराज सुग्रीवांकडून वध असा विनाश अटळ आहे. तेव्हा सीतादर्शन कार्यसिद्धीत कोणताही अडथळा येणार नाही अशा उपायांचाच विचार करा. हे जांबवाना, तुम्हाला सर्व गोष्टींचा अनुभव आहेच.” तेव्हा जांबवानाने विचार केला आणि ते म्हणाले, “वीरा, तुझ्या कार्यात यत्किंचितही त्रुटी राहणार नाही; याची खात्री बाळग. आता मी अशा वीराला प्रेरित करीत आहे की जो कार्यसिद्धीस नेईल.” एवढे बोलून युथपती जांबवान उठले आणि एकांतात मजेने जाऊन बसलेल्या हनुमानांना प्रेरित करण्यासाठी हनुमानांजवळ आले. त्यावेळी हनुमान चिंतनात मग्न होते. जांबवान हनुमानांना म्हणाले, “वानर जगतातल्या वीरा, तू संपूर्ण शास्त्रवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेस. तू एकांतात येऊन असा गप्प का बसला आहेस? हे हनुमन्, तू तर वानरराज सुग्रीवांइतकाच पराक्रमी आहेस. तसेच तेज आणि बलाने श्रीराम-लक्ष्मणांना तुल्य आहेस. तू, पक्षीराज गरुडांपेक्षा वेग आणि विक्रम यात किंचितही कमी नाहीस. बल, बुद्धी, तेज आणि धैर्य या गुणात तू सर्व प्राण्यांत सर्वश्रेष्ठ आहेस. मग तू स्वतःलाच समुद्र उल्लंघून जाण्यासाठी का तयार करीत नाहीस? हे वानरशिरोमणी, तुला तुझ्या बलाचे विस्मरण झाले आहे. त्याचे पुनर्स्मरण करून देण्यासाठीच समुद्रोल्लंघन प्रसंग आणि मी स्वतः यांची योजना ब्रह्मलीलेने झाली आहे.” जांबवानांचे बोलणे ऐकून हनुमान आश्चर्यचकित झाले आणि त्यांनी विचारले, “आपण म्हणता ते मला सविस्तर सांगावे.” हनुमानांची शक्ती जागृत करण्यासाठी जांबवानाने हनुमानांची जन्मकथा, सूर्यवेधकथा, इंद्राने हनुमानांना केलेल्या शासनाची कथा, वायूंचे सर्व विश्वास, देवास, वायुरोधनाने शासन, सर्वांची वायुपुढे शरणागती, तत्प्रसंगी ब्रह्मदेवांनी सर्व देवांना केलेले हनुमानांना शक्तीप्रदान करण्याचे आवाहन; या शक्ती प्रकटल्यामुळे हनुमानांनी विविध गुरुकुलांमध्ये केलेल्या बाललीला; अशा कथा सांगितल्या. नंतर त्यांनी भृगु-अंगिरा गुरुकुलातील ऋषींनी हनुमानांच्या त्रासदायक बालक्रीडा नाहीशा करण्यासाठी,

हनुमानांना प्राप्त झालेल्या शक्तींचे विस्मरण होईल असे सांगितले. भृगु-अंगिरांना ब्रह्मदेवाच्या योजनेची व अवतारकार्यसिद्धीविषयी माहिती होती. त्यामुळे त्यांनी हनुमानांना उःशाप देऊन शापमुक्त होण्याचा मार्ग सांगितला. जेव्हा कोणी श्रेष्ठ युथपती, हनुमानांना त्यांच्या शक्तींची आठवण करून देईल, तेव्हा त्या शक्ती जागृत होतील, हा उःशाप वर्णन करून सांगितला. त्यासाठीच आपली योजना झाली आहे हेही जांबवानांनी सांगितले. हे जांबवानांचे कथन ऐकताना हनुमानांच्या स्मृती जागृत होत होत्या. जांबवानांनी हनुमानांना प्रेरित करण्यासाठी सांगितले, “यावेळी तूच, आम्हा सर्वांत वानरराजाप्रमाणे चातुर्य आणि पौरुषाने संपन्न आहेस. तू आपल्या असीम बलाचा विस्तार कर. हे वानरश्रेष्ठ हनुमन्ता, उठ आणि हा महासागर पार करून जा. हे सर्व वानर चितेत पडले आहेत. त्या सर्वांना तू धीर दे. भगवान विष्णूप्रमाणे, तू विराट रूप धारण कर.” जांबवानांचे हे प्रेरक बोल ऐकून पवनकुमार हनुमानांना आपल्या महान वेगाबद्दल विश्वास वाटू लागला. त्यांनी विषाद करणाऱ्या वानरांचा हर्ष वाढवित, आपले विराट रूप प्रकट केले. वाल्मिकी लिहितात -

ततः कपीनामृषभेण चोदितः

प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ।

प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं

चकार रूपं महात्मानस्तदा ॥३८॥

(किष्किंधाकांड सर्ग क्र. ६६ - श्लोक - ३८ वा)

विराटरूप हनुमान एकेक पाऊल पुढे टाकीत येताना पाहून, सर्व वानरांनी शोक सोडून दिला व ते हनुमानांचा जयघोष करू लागले. आपली प्रशंसा ऐकून, महाबली हनुमानांनी आपले शरीर आणखी वाढविण्यास सुरुवात केली. त्याचबरोबर अत्यानंदाने आपली शोपटी फिरवून, आपल्या महान बलाचे स्मरण केले. गुहेत जागृत होणाऱ्या सिंहाप्रमाणे वायुदेवाच्या त्या औरस पुत्राने, आपल्या शरीराला आळोखेपिळोखे देऊन वाढविले. जांबई देताना बुद्धिमान हनुमानांचे दिप्तीमान मुख जळणाऱ्या आणि धूरहीत अग्नीप्रमाणे शोभून दिसत होते. उत्साहीत वाणीने पुन्हा स्मृती जागृत झालेले हनुमान, आपल्या शक्तीमत्तेचे वर्णन वानरवीरांपुढे करीत होते. ते म्हणाले, “वानरांनो, मी बुद्धीने जसे पाहतो किंवा विचार करतो, त्याला अनुसरून माझ्या मनश्रेष्ठा चालतात. मी वैदेहीचे दर्शन घेईन हे निश्चितपणे मला दिसत आहे. तेव्हा तुम्ही सर्वजण आनंद साजरा करा. मी वेगात वायुदेवासारखा आणि गरुडासारखा आहे. यावेळी मी दहा

हजार योजनांपर्यंत जाऊ शकेन, असा मला विश्वास वाटतो. वज्रधारी इंद्र अथवा स्वयंभू ब्रह्मदेवाच्या हातूनही मी बलपूर्वक अमृत काढून घेऊन इथे आणू शकतो. सर्व लंकाच भूमीपासून उखडून, हातावर उचलून चालत येऊ शकतो, असा मला विश्वास वाटतो.” हनुमानांची ही वीरवचने ऐकून सेनापती जांबवान प्रसन्न झाले व म्हणाले, “हे केसरी पुत्रा, तू कार्यासाठी सिद्ध हो. हे सर्व वानरवीर कार्याच्या सिद्धीसाठी एकाग्रचित्त होऊन, तुझ्यासाठी मंगलकृत्य, स्वस्तिवाचन इत्यादींचे अनुष्ठान करतील. एवढेच नव्हे तर आम्ही सर्व एका पायावर उभे राहून तुझी प्रतिक्क्षा करू.” जांबवानांचे हे आशीर्वादपर भाषण ऐकून हनुमान, आपण कसे उड्डाण करणार आहोत हे सांगू लागले.

मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ।
 ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥३३॥
 गुरूणां च प्रसादेन सम्प्लव त्वं महार्णवम् ।
 स्थास्यामश्चैक पादेन यावदागमनं तव ॥३४॥
 त्वद्गतानि च सर्वेषाः जीवनानि वनौकसाम् ।
 ततश्च हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥३५॥
 कोऽपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्यति ।
 एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥३६॥
 शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ।
 येषु वेग गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ॥३७॥
 नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्पन्दशोभिषु ।
 एतानि मम वेगं हि शिखराणि महान्ति च ॥३८॥

(किष्किंधाकांड सर्ग ६७ - श्लोक ३३ ते ३८)

अर्थात् हनुमानांनी आपल्या उड्डाणासाठी वेग धारण करण्याचे सामर्थ्य महेन्द्र पर्वताच्या महान शिखरातच आहे. हे स्पष्ट करून महेन्द्र पर्वतावर उड्डाणासाठी ते निघाले.

उड्डाणासाठी, पर्वतशिखरावर पाय रोवून उभे राहिलेल्या हनुमानांमुळे महेन्द्र पर्वतसुद्धा भयभीत झाला. शिलासमूह इकडे तिकडे विखुरले. नवे नवे झरे फुटून वाहू लागले. मृग, हत्ती आदि पशू थरकाप होऊन पळू लागले. वृक्ष झोके घेऊ लागले. एवढेच काय, पर्वतातील सर्व जीवांबरोबर ऋषी-मुनीदेखील पर्वत सोडून जाऊ लागले. त्यावेळी महानुभाव हनुमानांचे मन वेगपूर्वक उड्डाण करण्याच्या योजनेत गुंतले होते. त्यांनी मनात लंकेचे स्मरण केले. वाल्मिकी

लिहितात -

सवेगवान् वेगसमाहितात्मा
 हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
 मनः समाधाय महानुभावो
 जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥४९॥

(किष्किंधाकांड सर्ग ६७ - श्लोक ४९ वा)

२८. हनुमानांचे श्रीलंकेप्रती उड्डाण

महायोगी, पवनपुत्र, केसरीनंदन, शिवतेजस्वी, महाबली हनुमानांनी समुद्रोल्लंघन करण्याची तयारी केली. युवराज अंगद, स्मृती जागृत करणारे जांबवान आणि सर्व महावीर वानरयूथपतींच्या शुभेच्छा घेऊन उड्डाण करण्यासाठी योग्य असे महेन्द्र पर्वताचे शिखर निवडून, ते महेन्द्र पर्वतावर पोहोचले. 'भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा यथार्थ अभ्यास' या मालिकेतील 'पुराणे इतिहास व संस्कृती कोष - खंड-२' यात पर्वत शीर्षकाखाली नोंदविलेल्या पर्वत नामावलीप्रमाणे, सह्याद्री अर्थात पश्चिम घाट अथवा दुसऱ्या बाजूने पूर्व घाट या विशाल पर्वताच्या दक्षिण टोकाला महेन्द्राचल असे नाव आहे. त्याच्या मुख्य शिखरावर अर्थात महेन्द्र पर्वताच्या टोकावर हनुमान पोहोचले. या पर्वतावर देवतुल्य असे इच्छारूप धारण करणारे यक्ष, किन्नर, गंधर्व आणि नाग सपरिवार वस्ती करून होते. या पर्वताच्या अरण्यात मोठ्या गजराजांची वस्ती होती. महेन्द्र पर्वताच्या शिखरावर उड्डाणासाठी सिद्ध झालेल्या हनुमानांनी उड्डाणयोगाची पूर्वतयारी सुरू केली. सूर्य, इंद्र, पवन, ब्रह्मदेव आणि सर्व भूतांना हात जोडून वंदन केले आणि समुद्रोल्लंघन करून पलीकडे जाण्याचा विचार केला. त्यानंतर पूर्वाभिमुख होऊन, पुन्हा आपला पिता, पवनदेव याला त्यांनी वंदन केले. त्यानंतर कार्यकुशल हनुमान दक्षिणेला जाण्यासाठी पुढे जाऊ लागले. समुद्र उल्लंघून जाण्याच्या इच्छेने त्यांनी आपले शरीर अमर्याद वाढविले आणि आपल्या दोन्ही हातांनी तसेच पायांनी पर्वत खाली दाबला. या यौगिक कृतीचे वर्णन वाल्मिकी ऋषींनी सुंदरकांडाच्या प्रथम सर्गात अकराव्या श्लोकात केले आहे.

निष्प्रमाणशरीरः सँल्लिलङ्घयिषुर्णवम् ।

बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥११॥

(सुंदरकांड प्रथम सर्ग - श्लोक ११ वा)

या यौगिक क्रियायुक्त पर्वतास खाली दाबण्यातील शक्तीचा परिणाम असा झाला की, पर्वत थरथर कापू लागला. दोन घटका तो डगमगत होता. झाडांच्या शेंड्यांवरील बहरलेली फुले क्षणात गळून पडली. दबलेल्या महेन्द्र

पर्वतातून सोनेरी, रुपेरी आणि काळ्या रंगांचे झरे आणि जलस्रोत वाहू लागले. भडकलेल्या अग्नीमुखातून सतत धूर ओकावा त्याप्रमाणे पर्वत मोठमोठ्या शिळा बाहेर फेकू लागला. प्राणीमात्र गुहांमध्ये घुसून विकट किंचाळू लागले. त्यांचा कोलाहल दशदिशा पसरला. नाग भयचकित होऊन शिळांना दंश करू लागले व जहाल विष ओकू लागले. त्यामुळे त्या शिळाही पेटून त्याचे हजारो तुकडे झाले. पर्वतावरील विषशामक औषधीसुद्धा नागांचे विष शांत करू शकल्या नाहीत. तापसी आणि विद्याधर पर्वतावरील भूतसृष्टी नाहीशी होते असे वाटून, आपला प्रपंच तेथेच टाकून आपल्या पत्न्यांसह आकाशात जाऊन उभे राहिले. त्याचवेळी महर्षी आणि सिद्धाचरण, तपी लोक हनुमानांची व त्यांच्या कार्याची स्तुती करीत होते. त्यावेळी उड्डाणासाठी सिद्ध हनुमान अग्नीप्रमाणे भासत होते. हनुमान योगविद्येने उड्डाण करण्याच्या तयारीत होते. त्यांनी गोलाकार वळलेली आणि रोमावलींनी युक्त आपली शेंपटी आकाशात उडविली; गरुडाने साप फेकावा तशी. अत्यंत वेगवान अशा हनुमानांमार्गे आकाशात पसरलेली त्यांची शेंपटी थोडीशी वक्राकार होती. हनुमानांनी महान अडसरप्रमाणे असलेल्या आपल्या भुजा पर्वतावर स्थिर केल्या. त्यानंतर वरची सर्व अंगे कटीच्या सीमेत येतील इतकी संकुचित केली. त्याबरोबरच दोन्ही पायही जुळवून घेतले. नंतर दोन्ही बाहू आणि मानही संकुचित केली. त्यावेळी त्यांच्या ठायी तेज, बल आणि पराक्रम या सर्वांचा समावेश झाला. त्यांनी लांबवरच्या मार्गावर दृष्टी टाकण्यासाठी डोळे उचलून आकाशाकडे पाहताना, प्राणांचा हृदयात अवरोध केला. अशा प्रकारे वर उड्डाण करण्याची तयारी करीत, हनुमानांनी पाय नीट जुळवून घेतले आणि कान आकुंचित करीत हनुमान वानरांना म्हणाले, "मी रामबाणाप्रमाणे लंकापुरीत जाऊन पोहोचेल. तेथे जनकनंदिनी दिसली नाही तर स्वर्गलोकी जाईन. तेथेही सीतेचे दर्शन झाले नाही तर राक्षसराज रावणाला मी बांधून घेऊन येईन. सर्वांथाने कृतकृत्य होऊन, मी सीतेसह परत येईन किंवा रावणासह लंकापुरीच उखडून घेऊन येईन;" असे म्हणून वेगवान वानरप्रवर श्री हनुमानांनी विघ्न उत्पातांचा विचार न करता ऊर्ध्व दिशेला उड्डाण केले.

महायोगी हनुमानांची ही उड्डाणयोग क्रिया, वस्तुपाठ सर्वासमोर मांडावा अशा प्रकारे वर्णिली आहे. ही क्रिया वाल्मिकी ऋषींनी ३३ ते ४४ अशा अकरा श्लोकांमध्ये वर्णिली आहे. ती अशी -

आनुपूर्व्या च वृत्तं तल्लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् ।

उत्पत्तिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥३३॥
 तस्य लाङ्गलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ।
 ददशे गरुडैनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥३४॥
 बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसंनिभौ ।
 आससाद कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥३५॥
 संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ।
 तेजःसत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥३६॥
 मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ।
 रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥३७॥
 पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ।
 निकुच्य कर्णौ हनुमानुत्पत्तिष्यन् महाबलः ॥३८॥
 वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः ॥३९॥
 गच्छेत् तद्रुद् गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।
 नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥४०॥
 अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ।
 यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ॥४१॥
 वद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ।
 सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया ॥४२॥
 आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ।
 एवमुक्त्वा तु हनुमान वानरो वानरोत्तमः ॥४३॥
 उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।
 सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥४४॥

(सुंदरकांड प्रथम सर्ग - श्लोक ३३ ते ४४)

हनुमानांच्या वेगवान ऊर्ध्वगामी उड्डाणामुळे, पर्वतावर असलेले सर्व वृक्ष आकृष्ट होऊन उखडले गेले आणि आपल्या सर्व फांद्यांच्या पसाऱ्यासकट त्यांच्याबरोबरच उडत जाऊ लागले. त्यांच्या मांड्यांच्या प्रचंड वेगाने उचलले गेलेले वृक्ष, एक मुहूर्तपर्यंत त्यांच्यामागे जणू हनुमानांना निरोप देण्यासाठीच उडत गेले. पर्वताकार हनुमान त्या बहुसंख्य वृक्षांच्या अद्भुत शोभेने संपन्न दिसू लागले. आपल्या उड्डाण योगाने हनुमानांनी प्रत्यक्ष रुद्रावतार धारण केला होता.

२९. समुद्रोल्लंघनातील स्वागत, अवरोध आणि मात

आकाशमार्गे श्रीलंकेकडे वायुवेगाने निघालेले, मेघाप्रमाणे विशालकाय असलेले हनुमान, ओढून आणलेल्या वृक्षांच्या अंकुरांनी आणि कळ्यांसह फुलांनी आच्छादित झाले. काजव्यांच्या झगमगाटाने युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणे शोभून दिसू लागले. हनुमानांच्या वेगाने निर्माण झालेल्या वाऱ्यावर स्वार झालेली तऱ्हेतऱ्हेची फुले समुद्रावर बरसून तरंगू लागत. ताऱ्यांनी नटलेल्या आकाशाप्रमाणे, फुलांमुळे सागर सुशोभित झाला. आकाशात पसरलेले हनुमानांचे दोन्ही बाहू जणू एखाद्या पर्वताच्या शिखरातून पाच फडा असलेले दोन सर्प बाहेर निघावे, त्याप्रमाणे दिसत होते. त्यावेळी महाकपी हनुमान आपल्या योगसामर्थ्याने महासागर पिऊन टाकतील किंवा आकाशात झेपावणाऱ्या हनुमानांना, आकाशालाही पिऊन टाकण्याची इच्छा आहे असे भासत होते. हनुमानांचे आकाशगमनाचे वर्णन करताना महाकवी वाल्मिकींच्या प्रतिभाविलासाला तेवढेच उधाण आलेले दिसते. वाल्मिकी पुढे वर्णन करतात, 'ज्यावेळी कपिकेसरी हनुमान उड्डाणाद्वारे समुद्र पार करित होते, त्यावेळी इक्ष्वाकु कुलाचा सन्मान करावा या इच्छेने समुद्र विचार करू लागला. सागराने स्मरण केले,- जर मी वानरराज हनुमानांना मदत केली नाही तर वाणी असलेल्या सर्व प्राण्यांच्या दृष्टीने मी निंदेला प्राप्त होईल. मला इक्ष्वाकु कुलाच्या महाराज सगरांनी वाढविलं आहे. महाबली हनुमान, इक्ष्वाकु वंशी वीर रघुनाथांना सहाय्य करित आहेत. मला काहीतरी योजना करून त्यांना विश्रांती मिळू शकेल अशी योजना केली पाहिजे; असा शुभ विचार करून इंद्राने पातालवासी राक्षसांचा मार्ग बंद करण्यासाठी, पाण्यात लपविलेल्या मैनाक पर्वताला हाक मारली. सागर मैनाक पर्वताला म्हणाले, शैलश्रेष्ठा,

दशदिशा वाढण्याची तुझ्याठायी शक्ती आहे. तू वरच्या बाजूला उठून उभा रहा अशी मी तुला आज्ञा देतो. श्रीरामांचे कार्य सिद्धीस नेण्यासाठी मला त्यांना मदत केली पाहिजे. श्रीरामांच्या इक्ष्वाकु वंशाचे लोक तुलाही पूजनीय आहेत. महाबली योगेश्वर हनुमान, आपला पूजनीय पाहुणा आहे. याकरिता तुझ्यावर हनुमानाला काही काळ विश्रांती घेऊ दे.

समुद्राची आज्ञा होताच लपून राहणाऱ्या मैनाक पर्वताने दोन घटकातच, हनुमानांना आपल्या सुवर्णमय शिखरांचे दर्शन घडविले. क्षारसमुद्रातून वर येऊन सूर्याप्रमाणे दैदिप्यमान दिसणाऱ्या मैनाक पर्वताला पाहून, हे एखादे विघ्न उभे राहिले असावे, असा विचार करून मैनाक पर्वताच्या उच्चतम शिखराला हनुमानांनी आपल्या छातीच्या धक्क्याने खाली पाडून टाकले. त्याप्रसंगी हनुमानांच्या महान वेगाचा पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला अनुभव आला. मैनाकाने प्रसन्न होऊन गर्जना केली आणि मनुष्यरूप धारण करून, आपल्याच शिखरावर उभे राहून, त्याने हनुमानांशी संभाषण सुरू केले. “वानरशिरोमणी, तुम्ही हे दुष्कर कर्म केले आहे. तेव्हा आपण या शिखरावर सुखाने विश्रांती घ्यावी; म्हणजे इक्ष्वाकु कुलाकडून उपकारीत झालेल्या सागराला आणि मला आपला सत्कार करण्याची संधी मिळेल व श्रीरामचंद्रांच्या कार्यात सेवाही सादर करता येईल. हे कपिश्रेष्ठा, पवनसुता, आपण देवशिरोमणी महात्मा वायुपुत्र आहात. वेग आणि उड्डाण यात आपण सर्वश्रेष्ठ आहात. आपली पूजा करण्याचे आणखी एक कारण आहे. हे वायुपुत्रा, सत्य युगात सर्व पर्वतांना पंख होते. आकाशातून त्यांची ये-जा चाले. देवऋषी आणि प्राणिमात्र पर्वत खाली पडतील या शंकेने भयभीत झाले होते. देवराज इंद्रांनी क्रोधित होऊन, आपल्या वज्रांनी लाखो पर्वतांचे पंख छाटून टाकले. हे वानरराज, महात्मा वायूंनी सहजपणाने मला समुद्रात लपवून माझे संरक्षण केले. महामते, तुझ्या पित्याचे उपकार फेडण्याची वेळ आली. म्हणून आपण येथे श्रमपरिहार करून पूजेचा स्वीकार करावा.” मैनाक पर्वताचे बोलणे ऐकून वायुपुत्र हनुमान त्याला म्हणाले, “तुझ्या भेटीने मीही प्रसन्न झालो आहे. मनोमनी मी पूजा स्वीकारली आहे. वानरांसमोर प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे, मी क्षणभरही कोठेही थांबू शकत नाही;” असे म्हणून हनुमानांनी मैनाकाला हाताने स्पर्श केला आणि आकाशात वर उड्डाण केले. उड्डाण करताना ते म्हणाले, “हा वानरश्रेष्ठ हनुमान, दशरथनंदन श्रीरामांना सहाय्य करण्यासाठी निघाला आहे. तू यथाशक्ती याचा सत्कार करून मला पूर्णपणे संतुष्ट केले आहेस.” वाल्मिकी लिहितात -

साह्यं कृतं ते सुमहद् विश्रान्तस्य हनूमतः ।

क्रमतो योजनाशतं निर्भरस्य भये सति ॥१४०॥

रामस्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः ।

सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया ॥१४१॥

(सुंदरकांड प्रथम सर्ग - श्लोक १४० व १४१)

एवढे सांगून मनोवेगाने समुद्राचा तो प्रदेश लंघून हनुमान पुढे निघाले. तेव्हा देव, गंधर्व, सिद्ध आणि महर्षी, सूर्यतुल्य अशा नागमाता सुरसेला म्हणाले, “आम्ही सर्वजण हनुमानांच्या बलपराक्रमाची परीक्षा घेऊ इच्छितो. त्यासाठी तू दोन घटकांपर्यंत त्यांच्या मार्गात विघ्न उभं कर. तू पर्वतप्राय असे भयंकर राक्षसी रूप धारण कर. त्यात विक्राळ दाढा, पिवळे डोळे आणि आकाशाला स्पर्श करणारे विकट तोंड असू दे.” देवांनीच असा आदेश दिल्यावर नागमाता सुरसेने समुद्राच्या मध्यभागी राक्षसीचे रूप धारण केले. ते रूप अत्यंत विकट, बेडौल, भयावह आणि विरूप असे होते. आकाशगमन करणाऱ्या योगीराज हनुमानांना वेढा घालून ती म्हणाली, “कपिश्रेष्ठा, तू माझे भक्ष्य आहेस”; असे सांगून देवेश्वरांनी तुला, मला अर्पण केले आहे. ब्रह्मदेवांनी हा मला वर दिलेला आहे. तेव्हा तू त्वरेने माझ्या मुखात प्रवेश कर.” असे म्हणून आपला विशाल जबडा वासून ती हनुमानांसमोर उभी ठाकली.

सुरसेचे बोलणे ऐकून, तिच्या विळख्यात सापडलेले हनुमान प्रसन्न मुखाने म्हणाले, “श्रीरामांच्या आज्ञेने, त्यांचा दूत म्हणून मी रावणांच्या लंकेत सीतेच्या भेटीला जात आहे. तू ही श्रीरामांची नागरिक आहेस. तू ही त्यांना मदत करणे आवश्यक आहे. तू मला खाऊ इच्छित असशील तर मी प्रतिज्ञेवर सांगतो की कार्य सिद्ध झाल्यानंतर स्वतः होऊन मी तुझ्या मुखात परत येईन.”

सुरसेने हनुमानांना ऐकविले, “मला मिळालेल्या वराप्रमाणे कोणीही मला ओलांडून पुढे जाऊ शकत नाही. तुला माझ्या मुखात प्रवेश करावाच लागेल.” मग मात्र हनुमान क्रुद्ध झाले आणि म्हणाले, “तू आपला जबडा इतका मोठा कर की ज्यामुळे त्यास माझा भार सहन होऊ शकेल.” एवढे बोलून हनुमानांनी मौन स्वीकारले. परीक्षा घ्यावयाची असल्याने, सुरसेने आपले मुख दहा योजने विस्तृत केले; तर हनुमानांनी स्वतःलाही तेवढेच विशाल केले. शंभर योजनांपर्यंत ही चुरस सुरूच होती. सुरसेचे विशाल जिभेने युक्त, नरकासमान अत्यंत भयंकर मुख समोर पसरलेले पाहून हनुमानांनी शकल लढविली. अणिमा, लघिमा सिद्धींचा योगबलाने उपयोग करित, महिमा

सिद्धीतून ते योगबलाने त्वरेने संकुचित झाले. आपले शरीर अंगढ्याएवढे केले आणि महाबली पवनकुमार सुरसेच्या त्या मुखात प्रवेश करून त्वरेने बाहेर पडले. पुन्हा महिमा सिद्धीचा वापर करून महाकाय झाले. आकाशात स्थित होऊन ते तिला म्हणाले,

“प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते ।

गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद् वरस्तव ॥१६९१॥”

(सुंदरकांड प्रथम सर्ग - श्लोक १६९ वा)

अर्थात् हनुमान म्हणाले, “हे दक्षकुमारी, तुला नमस्कार असो. मी तुझ्या मुखात प्रवेश केलेला आहे. पहा, तुझा वरही खरा झालेला आहे. आता मी ज्या ठिकाणी विदेहकुमारी सीता विद्यमान आहे, त्या स्थानी जायला मोकळा झालो.” हनुमानांचे हे बोलणे ऐकून, हनुमानांच्या योगबलाची, महाशक्तिमतेची, पराक्रमाची आणि बुद्धिचातुर्याची, तसेच शास्त्रज्ञतेची सर्वांना खात्री पटली. प्रसन्न होऊन नागमाता सुरसा मूळ रूपात प्रकट झाली. आणि वीर हनुमानांची स्तुती करून म्हणाली, “हे कपिश्रेष्ठा, आता सुखाने तू भगवान श्रीरामांच्या कार्यसिद्धीसाठी जा. सुकुमार विदेहनंदिनी सीतेची आणि महात्मा श्रीरामांची त्वरित भेट घडवून आण.”

पवनपुत्र हनुमान गरुडझेप घेत पुढे जाऊ लागले. हा आकाश प्रदेश आकाश आचार्य तुंबरु आदि गंधर्वांच्या विचरणाचे स्थान होते. तसेच ऐरावताच्या येण्याजाण्याचा मार्ग होता. सिंह, हत्ती, वाघ, पक्षी आणि साप जुंपलेली उडणारी निर्मल विमाने ये-जा करित होती. स्वर्गावर विजय मिळविणाऱ्या पुण्यात्मा पुरुषाचे ते स्थान होते. हविष्य भाग घेऊन जाणारा अग्नीदेव ज्याचे सेवन करतो; ग्रह, नक्षत्र, चंद्र, सूर्य आणि तारे ज्यांची सजावट करतात; जेथे महर्षींचे समुदाय, गंधर्व, नाग मोठ्या प्रमाणावर असतात; असे असूनही ते स्थान आकाशात एकांत आणि निर्मल वाटत होते. अशा आकाशातून पवनपुत्र हनुमान पंखधारी गिरीराजाप्रमाणे झेपावत होते. त्यांचे हे उड्डाण, इच्छारूपधारी विशालकाय सिंहीका नामक राक्षसीने पाहिले. दीर्घकाळानंतर असा विशाल जीव माझ्या अंकित झाला आहे. याला खाल्ल्यावर आपले पोट अनेक दिवस भरलेले राहिल, असा विचार करून त्या राक्षसीने हनुमानांची सावली पकडली; त्याची जाणीव हनुमानांना झाली; कारण त्यांची गती मंदावली. म्हणून त्यांनी चहूबाजूंना दृष्टी टाकली. तेवढ्यात त्यांना समुद्राच्या पाण्यावर आलेला एक विशालकाय प्राणी दिसला. सुग्रीवांनी, छाया ग्रासणाऱ्या अद्भुत प्राण्याची

माहिती सांगितली होती, याची खात्री हनुमानांना पटली. बुद्धिमान, विवेकी हनुमानांना हीच सिंहीका असे लक्षात आले. हनुमानांनी महिमासिद्धी प्रयोगाने विशालकाय रूप धारण केले; परंतु हनुमान असे करित असताना, सिंहीकेने पाहिले आणि तिनेही आपला जबडा आकाश आणि पाताळ यांच्या मध्यभागाप्रमाणे वासला. ढगांच्या गडगडाटाप्रमाणे गर्जना करित, ती हनुमानांकडे धावली. आपल्या शरीराएवढेच हे तोंड आहे हे लक्षात येऊन बुद्धिमान महायोद्धा हनुमानांनी सिंहीकेच्या मर्मस्थळावर आपले लक्ष केंद्रित केले. लघिमा सिद्धीने हनुमानांनी आपले शरीर केवळ वज्राप्रमाणे केले आणि तिच्या विक्राळ मुखात उडी घेतली. हे दृश्य सिद्ध, चारण यांनी पाहिले. हनुमानांनी राक्षसीच्या मर्मस्थानांवर आपल्या तीक्ष्ण नखांनी हल्ला करून मर्मस्थाने विदीर्ण केली. त्याक्षणी ती राक्षसी मृतप्राय झाली. हनुमान, दैवाचा अनुग्रह, स्वाभाविक धैर्य आणि कौशल्य या सगळ्यांच्या जोरावर सिंहीकेला मारण्यात यशस्वी झाले. हनुमानांनी त्या राक्षसीचे हृदयस्थळच नष्ट केले तेव्हा ती राक्षसी निष्प्राण होऊन समुद्राच्या पाण्यात कोसळली. आकाशात हिंडणारे सर्व प्राणी, हनुमानांचे हे शौर्य पाहून दिपून गेले. ते सर्व हनुमानांसमोर आले; तेव्हा त्यांचा प्रमुख म्हणाला, “हे कपिवरा, हे भीमकर्म करून तू वाटेतल्या विघ्नावर मात केली आहेस. आता तू तुझे अभिष्ट कार्य सिद्धीला नेऊ शकशील. हे वानरेन्द्रा, ज्या पुरुषाच्या ठायी तुझ्याप्रमाणे धैर्य, सूचकता, बुद्धी आणि कौशल्य हे चार गुण असतात त्यांना आपल्या कार्यात कधीही अपयश येत नाही;” असे म्हणून आकाशगामी प्राण्यांनी हनुमानांचा मोठा सत्कार केला.

हनुमान पुन्हा गरुडाप्रमाणे झेपावले. शंभर योजनांच्या शेवटी समुद्र पार करून ते पलीकडे पोहोचले. आकाशात उडत असतांना हनुमानांनी, विविध वृक्षांनी सुशोभित असे लंका नामक द्वीप पाहिले. समुद्राच्या या दक्षिण तटावरदेखील उत्तर तटाप्रमाणेच त्यांना वने, उपवने व मलय पर्वतही दृष्टीस पडला. दोन्ही तटावर समान सृष्टी असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. आपल्या महाकाय शरीराने आकाशाचा अवरोध होतो आहे व त्यामुळे राक्षसांचे लक्ष आपल्याकडे जाईल हे लक्षात घेऊन, हनुमानांनी लघिमा सिद्धी योगे चट्कन संकुचित रूप धारण केले आणि ते हळूहळू सृष्टीने समृद्ध असलेल्या पर्वतशिखरांवरून उड्या घेत खाली उतरू लागले. समुद्रतटावर पोहोचताच हनुमानांना एका श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावर वसलेली लंका दिसली. ती पाहून आपले मूळ रूप धारण करून हनुमान पशु-पक्ष्यांना संतस्त करित, ते त्याच

पर्वतावर उतरले. वाल्मिकी लिहितात, -
ततस्तु सम्प्राप्य समुद्रतीरं
समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ।
कपिस्तु तस्मिन् निपपात पर्वते
विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥२१२॥
स सागरं दानवपन्नगायुतं
बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ।
निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा
ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥२१३॥

(सुंदरकांड प्रथम सर्ग - श्लोक २१२ व २१३)

अशा प्रकारे दानव आणि सर्पांनी भरलेल्या, उत्तुंग लाटांनी अलंकृत महासागराला बलपूर्वक पार करून, पवनपुत्र महायोगी बजरंगबली हनुमान तटावर उतरले आणि अमरावतीप्रमाणे सुशोभित असलेल्या लंकापुरीची शोभा पाहू लागले.

३०. हनुमानांचे लंकादर्शन व प्रवेश विचार

राजयोगी, महाबली हनुमान अलंघ्य समुद्र पार करून त्रिकुट नावाच्या पर्वतशिखरावर स्वस्थपणे उभे राहून, लंकापुरीची शोभा पाहू लागले. त्याचवेळी वृक्षांनी आच्छादलेल्या पर्वतात, फुलांनी बहरलेल्या वनराजींमध्ये विचरू लागले. अनेक प्रकारचे जलाशय आणि एकाच वेळी सर्व ऋतुत फळे फुले देणारे अनेक प्रकारचे वृक्ष आणि खूपशी रमणीय उद्याने, अशा सृष्टीसंपन्न लंकापुरीपाशी ते पोहोचले. लंकापुरीच्या सभोवार खोदलेल्या खंदकांमुळे, श्रीलंका खंदकातील नाना प्रकारच्या फुललेल्या कमळांनी अधिक शोभायमान झाली होती. रावणाने सीतेला पळवून आणल्यानंतर ठायी ठायी शक्तिमान धनुष्य धारण केलेले राक्षस संरक्षणासाठी नेमून कडेकोट भिंतच जणू उभी केली होती. स्वर्णमयी तटाने लंकापुरी बंदिस्त होती. शिखरापर्यंतच्या चंदेरी घरांनी आणि शिखरापर्यंत चढत जाणाऱ्या चंदेरी रस्त्यांनी, ती शोभिवंत झाली होती. शेकडो प्रासाद आणि वाऱ्याबरोबर फडफडणाऱ्या ध्वजपताका नगरीची शोभा वाढवित होत्या. सोन्याची प्रवेशद्वारे आणि लतावेलींच्या चित्रांनी सुशोभित केलेल्या तावदानांमुळे, प्रवेशद्वारेही सौंदर्यात भर घालीत होती. स्वर्गीय सौंदर्य लाभलेल्या लंकापुरीचे हनुमानांनी बारकाईने निरीक्षण केले. विश्वकर्म्याने जणू झगमगणारी आकाशगामी नगरीच बसविली आहे, असे हनुमानांना वाटत होते. एखाद्या सर्वांग सुंदर सुंदरीप्रमाणे लंकापुरी हनुमानांना भासली. हनुमानांच्या मनात आले, समुद्राची जलसंपत्ती आणि वनराजी हे तिचे वस्त्र आहे; तर शतघ्नी आणि शूल नावाची अस्त्रे, तिचे केस आहेत. मोठमोठ्या चंदेरी गच्छ्या, कानातील कुंडलांप्रमाणे शोभत आहेत. लंकापुरीच्या उत्तर द्वाराशी पोहोचले. ते द्वार कैलास पर्वतावर वसलेल्या अलकापुरीच्या बाह्य द्वाराप्रमाणे उंच होते. आपल्या उंच उंच प्रासादांवर आकाश पेलावे, असा भास हनुमानांना होत होता. पूर्वी, साक्षात कुबेराची ती नगरी होती. विक्राळ दाढांचे राक्षस

लंकापुरीचे रक्षण करीत होते. लंकेची रचना हनुमानांना अभेद्य वाटली. महाबाहू श्रीराम निरुपायी होतील अशी शंका त्यांच्या मनाला स्पर्श झाली.

लंकेचा भेद करून कसे जावे, असा विचार हनुमान करीत होते. दाम, भेद आणि युद्धदंड या नीतीचा प्रयोग सफल होणे शक्य नाही; असे हनुमानांना वाटू लागले. अंगद, नील, आपण स्वतः असे चारच वानरवीर येथे पोहोचू शकलीत असे हनुमानांना वाटू लागले. इतक्यात त्यांच्या मनात विचार आला की, वैदेही सीता जिवंत आहेत की नाहीत याचा आधी शोध घ्यावा. म्हणून ते पर्वतशिखरावर उभे राहून चंद्रोदयाची वाट पाहू लागले. तोवर, दोन घटकांपर्यंत ते विचार करीत होते. रात्रीच्या वेळी गुप्तपणाने सीताशोध घ्यावा. त्यासाठी शक्यतो कोणाला दिसणार नाही व दिसले तर संशय घेणार नाही, असे रूप धारण करूनच सीताशोध घ्यावयास हवा. विचार करता करता चंद्रोदय झाला. राक्षसांपासून लपून राहून वायुदेवही या नगरीत प्रवेश करू शकणार नाही, हे लक्षात घेऊन, रात्रीच्या वेळी आपल्या याच रूपाचे लघुत्तम शरीर धारण करून नगरीत प्रवेश करावा असे त्यांनी ठरविले. लघिमा प्रयोगाने मांजरीएवढे रूप धारण करून प्रदोषकाळी पराक्रमी हनुमान त्वरेने उडी मारून त्या रमणीय पुरीत घुसले. विशाल राजरस्ते, दुतर्फा प्रासादांच्या लांब रांगा सारे काही सुवर्णमयी; अशी ती नगरी हनुमानांना गंधर्वनगरीप्रमाणे वाटली. सात-सात, आठ-आठ मजल्यांच्या इमारती स्फटिक मण्यांच्या फरशांनी सुशोभित होत्या. वैदुर्य मण्यांनी भवनांवर चित्रे आकारली होती. मोत्यांच्या जाळ्या महाल सुंदर सजवित होत्या. हनुमानांना जानकी दर्शनाची उत्कंठा होती. त्यामुळे हर्ष आणि उत्साह स्वतः स्वीकारून, हनुमानांनी लंकापुरीत जाण्यास सुरुवात केली. चांदणी रात्र हनुमानांच्या कार्याला सहाय्य करीत होती. सरोवरातील हंसक्रीडेप्रमाणे चंद्र आकाशात प्रकाशक्रीडा करीत होता. हनुमान पुढे पुढे जात होते. वैदेहीचा शोध कसा घेता येईल याचाच विचार हनुमान करीत होते.

३१. रावण भवन दर्शन आणि धर्मलोप शंकांनिरसन

लंकापुरीचे अवलोकन केल्यावर, हनुमान विस्मयचकित झाले. ती नगरी सुरम्य वने आणि जलाशय यांनी सुशोभित होती. निरंतर समुद्रगर्जनेचा आवाज येत होता. वानरश्रेष्ठ, महाकपी, पवनकुमार हनुमानांनी आपल्या पूर्व रूपात प्रकट होत, प्रत्यक्ष नगरीत पदार्पण केले. तेव्हा नगरीच्या अधिष्ठात्री देवी लंकेने त्यांना पाहिले. ती विकट राक्षसी भयंकर गर्जना करीत, हनुमानांना म्हणाली, “हे वनचारी वानरा, तू कोण आहेस? आणि का आला आहेस? तुझ्या शरीरात प्राण आहेत तोपर्यंत सगळे सत्य सांग; अन्यथा पुरीचे रक्षण करणारी राक्षससेना तुला पुरीत प्रवेश करू देणार नाही.” पवनसुतांनी प्रतिप्रश्न केला, “हे क्रूर स्त्रिये, तू विचारलेस ते मी खुलासेवार सांगेन; तथापि तू कोण आहेस आणि नगराच्या दारात उभी राहून मला धाक दाखविण्याचे कारण तरी कळू दे.” हनुमानांच्या ह्या उलट पृच्छेने लंका क्रुद्ध वाणीने म्हणाली, “मी महात्मा रावणाची आज्ञाधारी सेविका आहे. मी नगरीचे रक्षण करते. मला पराभूत करून नगरीत प्रवेश करणे, कुणालाही शक्य नाही. मी स्वतःच लंकानगरी आहे असे समज. आज माझ्या हातून तू प्राणहीन होणार आहेस.” लंकेचे हे बोलणे ऐकून वानरराज हनुमान म्हणाले, “मी कुतूहलाने लंका पाहण्यासाठी आलो आहे. वने, उपवने, कानने, मुख्य गृहे पाहण्यासाठी मी आलो आहे.” हनुमानांचे हे कथन ऐकून इच्छारूपधारी खेकसत म्हणाली, “हे दुर्बुद्धी वानराधमा राक्षसेश्वर रावण स्वतः माझे रक्षण करतात. तू मला पराभूत केल्याशिवाय पुरी पाहू शकणार नाहीस.” हनुमान नम्रपणे लंकेला म्हणाले, “युद्ध करण्याची गरजच नाही. मी केवळ कुतूहलाने आलो आहे. या पुरीचा अंतर्भाग पाहून मी आलो तसा निघून जाईन.” हनुमानांच्या या नम्र

चतुराईच्या बोलण्याने लंका अधिकच चिडली आणि तिने हनुमानांना जोराने एक थप्पड मारली. लंकेकडून प्रथम प्रहार होताच, मोठ्याने सिंहनाद करून हनुमानांनी अत्यंत त्वेषाने दृढ मुष्टीने प्रहार केला. त्या प्रहारानेच केवळ, लंका घायाळ झाली आणि व्याकूळ होऊन पृथ्वीवर पडली. आपल्याकडून पराभूत झालेल्या लंकेकडे पाहून हनुमानांनी स्त्रीदाक्षिण्य दाखवून क्रोध आवरला. हनुमानांच्या क्षमाशील मुद्रेने व्याकूळ लंका अहंकाररहित होऊन बोलू लागली; “हे महाबाहू कपिश्रेष्ठा, प्रसन्न होऊन माझे रक्षण करा. तुम्ही मला पराभूत केले आहे; परंतु मी काही सांगू इच्छिते.” हनुमानांच्या स्नेहाळ मुद्रेकडे कटाक्ष टाकून ती बोलू लागली; “स्वयंभू ब्रह्मदेवांनी मला वरदान दिलं होतं, त्याप्रमाणे जेव्हा एखादा वानर मला पराभूत करील, तेव्हा राक्षसांवर महाभयंकर संकट येणार आहे असे समज. हे वानरवीरा, आपण लंकापुरीत प्रवेश करा आणि जे जे कार्य करू इच्छिता, ते ते पार पाडा. ही सुंदर पुरी आता अभिशापाच्या योगाने नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. तेव्हा आत प्रवेश करून इच्छेप्रमाणे सर्वत्र सती, साध्वी, जनकनंदिनी सीतेचा शोध घ्या.”

श्रीलंकेला पराभूत करून, महाबली हनुमान रात्रीच्या वेळी लंकेचा तट पार करून त्यांनी लंकेत पदार्पण केले. सुशोभित राजमार्गाने रमणीय लंकापुरीच्या अंतर्भागाकडे ते निघाले. त्या निशाचरांच्या नगरीत वाद्यघोषांसह हसण्या-गाण्याचे निनाद उठत होते. विविध आकाराची गृहे पाहून, हनुमान पुढे पुढे जात होते. सुश्राव्य संगीताने हनुमान मंत्रमुग्ध झाले. मदनबाधेने विव्हल झालेल्या स्त्रियांच्या बांगड्यांची आणि पैजांच्या किणकिण ऐकू येत होती. आभूषणांचे मधुर झंकार आणि पुरुषांच्या तालांचे आणि गर्जनांचे आवाज कानी पडत होते. आश्चर्यकारकपणे काही निशाचर मंत्रजप किंवा स्वाध्यायात गढलेले होते. निशाचरांचा एक मोठा जमाव राजरस्ता अडवून उभा होता. त्यातच काही गुप्तचर गुप्तपणे शोध घेत होते. लंकेतील निशाचरांत काही योगदीक्षित, काही जटा वाढलेले, काही मुंडण केलेले, काही गोचर्म अथवा मृगचर्म धारण केलेले तर काही अर्धनग्न व नग्नही होते. काही मूठभर कुश अस्त्रासारखे धारण केलेले होते, तर काही अग्निकुंड हेच आयुध म्हणून वापरीत होते. कोणाच्या हाती कूट वा मुद्गर होते, तर कोणी दंड, आयुध म्हणून धारण केले होते.

सुंदरकांडाच्या चौथ्या सर्गात लंकापुरीचे विस्मयकारक आणि बीभत्स वर्णन आले आहे. राक्षसांच्या विरूपतेचे वर्णन करताना वाल्मिकी लिहितात- कोणाला एकच डोळा होता, तर कोणी अनेकरंगी होते. कित्येकांचे पोट

आणि स्तन अवाढव्य होते. कोणी विक्राळ, कोणी वेडेवाकडे, कोणी विकट तर कोणी बुटके, अशा सर्व राक्षसांजवळ धनुष्य, खड्ग, शतघ्नी, मुसळ असे एखादे हत्यार होते. कोणाजवळ उत्तम परीघ तर कवच धारण केल्यामुळे उठावदार दिसत होते. काही निशाचर ना फार मोठे ना दुबळे, ना फार उंच ना बुटके, ना गोरे ना काळे, ना कुबडे ना बुटके; तर काही अत्यंत कुरूप होते. कोणी इच्छा रूपधारी तर कोणी सुंदर, तर कोणी तेजस्वी, कोणापाशी ध्वजा, पताका आणि अनेक प्रकारची शस्त्रे अशी सामग्री, तर कोणी अति शक्तिमान आणि आयुधे म्हणून वृक्ष धारण केलेले. कोणापाशी पट्टीश, वज्र, क्षेपणास्त्र किंवा पाश होते. अशा विविध निशाचरांना हनुमानांनी हेरले. त्यांना आणखीही काही सौम्य निशाचर पहावयास मिळाले. कोणाच्या गळ्यात पुष्पमाळा आणि कपाळी गंध, कोणी आभूषणांनी नटलेले, तर कित्येकजण नाना प्रकारच्या वेशभूषेने सजलेले. सर्व राक्षस बरेच स्वैराचारी असावेत असे वाटत होते. कितीतरी राक्षस शूल आणि वज्र घेतलेले व बलाने संपन्न होते. या सर्व राक्षसांव्यतिरिक्त रावणाची आज्ञांकित एक लाख राक्षससेना नगराच्या मध्यभागी रक्षणात गुंतलेली होती. ते सर्व सैनिक रावणाच्या अंतःपुराच्या अग्रभागी पहारा देत होते. रक्षक सेनेसाठी उभारलेले विशाल भवन, स्वर्ण प्रवेशद्वारांनी शोभिवंत होते.

आरक्षभवन पाहून झाल्यावर चतुर हेर हनुमान राक्षसराज, रावणाच्या सुप्रसिद्ध राजमहालाकडे वळले. राजमहाल त्रिकुट पर्वताच्या शिरोभागी विराजमान होता. महालाभोवती पांढऱ्या कमलपुष्पांनी भरलेले खंदक होते. चहूकडून उंच प्राकार होता. राजमहल असा बंदिस्त होता. महालात स्वर्गाप्रमाणे संगीतांचे निनाद, अश्वांच्या खिकाळण्याचा आवाज, आभूषणांचा किणकिणाट ऐकू येत होता. नाना प्रकारचे रथ, पालख्या, विमाने, सुंदर हत्ती, घोडे, शुभ्र ढगांच्या समूहाप्रमाणे दिसणारे चतुश्दंत हत्ती, मदमत्त पशुपक्ष्यांच्या झुंडी, या सर्वांच्या संचाराने महालाचे प्रवेशद्वार सुंदर दिसत होते. हजारो निशाचर राजमहालाच्या रक्षणकार्यात गुंतलेले होते. त्या गुप्त भवनातही योगी हनुमान तेवढ्याच गुप्ततेने शिरले. तेथून चार बाजूंना जांबूनद सुवर्णतट, ज्याचा वरचा भाग मुक्तामण्यांनी सजविला होता. तेथील अंतःपुरात ज्याची अर्चना चंदनाने केली जाते; अशा रावणाच्या अंतर्गृहात हनुमानांनी प्रवेश केला.

त्या अंतर्गृहातून अतिशय विलोभनीय चांदण दृश्ये दिसत होती. तो शीतल रश्मी चंद्रमा जगाच्या पापाचा तापाचा नाश करित, महासागराला

उचंबळवून सोडीत आहे असे वाटत होते. जणू कमलजा लक्ष्मी चंद्राच्या ठायी शोभायमान दिसत होती. अनेक उपमा देऊनही चंद्राचे वर्णन कमीच पडत होते; जणू भगवान शशांक चंद्रदेव आकाशात प्रकाशित होत होता. चंद्राची विलोभनीयता पाहून निशाचर येथे का विहरतात, हे प्रज्ञावंत हनुमानांच्या लक्षात आले. तेथील निशाचर ऐश्वर्यमदाने, मदिरापानाने मत्त झालेले होते. महालातील घरे, रथ आणि घोडे आणि भद्रासनांनी संपन्न होती. परंतु राक्षस लोक एकमेकांवर आक्षेप घेत; भांडणे करीत. आपल्या मोठमोठ्या भुजा हलवून मारामाऱ्या करीत असल्याचे दृश्य, काही ठिकाणी दिसत होते. काही राक्षस धनुष्यांचा टणत्कार करीत होते तर काही देखणे राक्षस अंगविक्षेप करीत होते.

हनुमानांनी राक्षसांच्या स्त्रियांचेही अवलोकन केले. काही चंदनाचे अनुलेप करीत होत्या. काही झोपल्या होत्या; तर काही रूपवान ललना हास्यविनोदात रमल्या होत्या. काही प्रणयकलहाने रसल्या होत्या.

हनुमानांना उत्कृष्ट बुद्धिमान, रुचिरभाषी, अनेक रूपरंगाचे आणि मनोहर नावे धारण केलेले, विश्वविख्यात राक्षसही दिसले. काही कामविवश होते तर त्यांच्या स्त्रिया प्रियतमांच्या मांडीवर सुखेनैव बसल्याचे हनुमानांना पहावयास मिळाले. संग उत्सुक स्त्रिया जशा दिसल्या तशा पतीवियोगी स्त्रियाही पहावयास मिळाल्या. काही तर परमसुंदर आणि हर्षोत्फुल्लही दिसत होत्या.

हे सगळे पाहताना हनुमान सीतामाईचा शोध घेत होते; परंतु त्यांना राजकुलात प्रकटलेली, लतेसारखी शोभिवंत, कृशांगी सीता मात्र कोठेही दिसली नाही. हनुमान परोपरीने सीतादेवींचे विरहार्त रूप मनोमनी अनुभवत होते. खूप वेळपर्यंत शोधूनही, जेव्हा सीता सापडली नाही, तेव्हा हनुमान दुःखी झाले. वाल्मिकी लिहितात -

सीतापश्यन्मनुजेश्वरस्य

रामस्य पत्नीं वदता वरस्य ।

बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य

प्लवंगमो मन्द इवाचिरस्य ॥२७॥

(सुंदरकांड - सर्ग ५ वा - श्लोक २७ वा)

थोडा वेळ विचार करून इच्छारूपधारी हनुमानांनी लंकेतील सात मजल्यांच्या घरांमधून सीतेचा शोध घेण्याचा संकल्प केला आणि ते हिंडू लागले. अखेर ते राक्षसराज रावणाच्या महाली पोहोचले. सूर्याप्रमाणे प्रखर तेजस्वी तटबंदीने

महाल घेरलेला होता. अनेक राक्षस महालाचे रक्षण करीत होते. महाल पाहून हनुमान प्रसन्न झाले. चंदेरी चित्रे, सुवर्णजडीत कक्ष आणि द्वारे शोभा वाढवित होती. उत्तम रथांची ये-जा महालात चालू होती. रथांसाठी स्थानके, वीरांसाठी निवासस्थाने वैभव वाढवित होते. भवनांमध्ये रत्नजडीत आसने मांडलेली होती आणि सर्व भवनांमधून लंकेची श्रीमंती प्रदर्शित करणाऱ्या अलंकृत सुंदर स्त्रिया लगबग करीत होत्या. मृदुंग, भेरी, शंख यांचे निनाद ऐकू येत होते. राक्षसवर्ग राजभवनाची सतत पूजा करीत. मधोमध असलेले महात्मा रावणाचे विशाल भवन लंकेचे आभूषण वाटत होते. मनोवेगाने पराक्रमी वायूपुत्र प्रहस्त, महापार्श्व, कुंभकर्ण, बिभीषण, विरुपाक्ष, विद्युजिह्व, विद्युन्माली, वज्रद्रष्ट, शुक आणि सारण यांच्या भवनातून हिंडून वानरयुथपती हनुमान इंद्रजित, जंबुमाली, सुमाली, सूर्यशत्रू, वज्रकाय व तेथून धूमाक्ष, संपाती, विद्युद्रूप, भीम, घन, विघन, शुकनाभ, चक्र, शठ, कपट, ह्रस्वकर्ण, द्रंष्ट, लोमेश, युद्धोन्मत्त, ध्वजग्रीव, द्विजिह्व, हस्तिमुख, कराल, पिशाच आणि शोणिताक्ष इत्यादी महालात हिंडून सर्व भवनांना उल्लंघून ऐश्वर्य पहात, राक्षसराज रावणाच्या महाली गेले. त्या महालात राक्षसींचे अनेक जथे शस्त्रास्त्रांसहित शयनगृहाचे रक्षण करीत होते. एवढेच नव्हे, तर चांगल्या प्रकारचे घोडे, हत्ती आदि सज्ज होते. त्या महालात सूर्यतेजस्वी सेना सज्ज असलेली हनुमानांनी पाहिली. पालख्या, लतागृहे, चित्रशाळा, काष्ठ क्रीडापर्वत, विलासभवने उभारलेली होती. क्रीडामयुरांच्या जागाही संरक्षित होत्या. अनंत रत्नांचे भांडार असलेला तो महाल सगळीकडून निर्धनी भरलेला होता. हनुमानांना कुबेराच्या महालाची आठवण झाली. नर्तन, वादन, गायन आणि शेकडो रमणी यांनी तो महाल व्यापला होता. लंकापती रावणाची घरे अद्वितीय होती. हे सर्व पाहता पाहता हनुमानांना, राक्षसराज रावणाचे पुष्पक नावाचे विमानाकृती घर दिसले. शक्तीला अनुरूप, सुवर्णकांतीयुक्त, गगनचुंबी असे ते विमान आपल्या स्वर्णकांतीने प्रज्वलित झाले होते. त्या दिव्य विमानाची रचना अत्यंत सुंदर ढंगाने केली होती. विमान रत्नजडीत होते. विमानाची आधारभूमी सोन्याने आणि मण्यांनी घडविलेल्या कृत्रिम पर्वतमालांनी तयार केली होती. पुष्पमालांनी विमान व्यापले होते. त्या विमानाकृती घरात अद्भुत सरोवरेही निर्माण केली होती. ते विमान अतिशय वैभवसंपन्न आणि व्यापक होते. त्यात हिंडत असतानाही सीता मात्र कोठेही दिसली नाही. विश्वकर्म्याने तयार केलेले ते विमान लोकविलक्षण वस्तूंनी भरगच्च होते. मोठ्या तपश्चर्येने त्या विमानावर रावणाने अधिकार मिळविला

होता. अत्यंत वेगवान व इतरांना दुर्लभ असे ते विमान, तेथे स्थित होते. वानरशिरोमणी हनुमानांना पुष्पक विमान तेथे पाहून अतिशय आनंद वाटला. विश्वातील सर्व ऐश्वर्य त्या विमानात एकवटले आहे, असे हनुमानांना वाटले. पुष्पक विमानाने हनुमानांना आकृष्ट करून घेतले. पुढे जात असताना, त्या पुष्पक विमानात एक सुंदर हवेली लागली. इतर अनेक दालनांपेक्षा ती अधिक सुंदर होती. स्वतः राक्षसराज रावण तिथे निवास करित होता. अगुरू नामक धुपाच्या धुराने ती हवेली धुकट झालेली दिसत होती; तरी ती हंसाप्रमाणे सुंदर दिसत होती. हनुमानांना ती हवेली, वसिष्ठांच्या कामधेनूसारखी वाटली. हजारो सुंदरी मधुपानामुळे मद आणि निद्रा यांच्या आधीन झालेल्या दिसत होत्या. त्यांची मुखकमले कमलांप्रमाणे हर्षोत्फुल्ल होती. रावणाची ती हवेली पाहून हनुमानांना विस्मय वाटला. त्या कामोद्दिपित सुंदर स्त्रिया, हनुमानांचेही लक्ष वेधित होत्या. हनुमानांच्या मनात विरहार्त सीतेचे स्मरण झाले. तेवढ्यात हनुमानांना एका श्रेष्ठ वेदीवर एक वैभवसंपन्न पलंग दिसला. अशोकपुष्पांच्या मालांनी सजविलेल्या त्या पलंगावर राक्षसराज रावण झोपलेला होता. रात्री स्त्रियांसमवेत क्रीडा करून, मदिरा सेवन करून विश्रांती घेत होता. त्याचे ते निद्रावश रूप देखील हनुमानांना, फुत्कारणाऱ्या सापासारखे किंवा झोपलेल्या गजराजासारखे वाटले. भोवती राक्षसराजाच्या बायका मद आणि रतिक्रीडेच्या परिश्रमाने असेल त्या अवस्थेत झोपल्या होत्या. त्या साऱ्यांच्या शय्यांपासून वेगळी एक शय्या एकांतात घातलेली होती. त्यावर एक रुपवती युवती झोपलेली हनुमानांनी पाहिली. तिचे रूप पाहून हनुमानांना ती सीता आहे असे वाटले आणि निद्रावश स्त्री जागृत होण्याची ते वाट पाहू लागले. ती रावणस्वामिनी मंदोदरी होती. थोडा विचार केल्यानंतर हनुमानांच्या लक्षात आले, आर्त वियोगाच्या दुःखाने सीतेला झोप येणे शक्य नाही. ती मदिरा पिणे शक्य नाही आणि परपुरुषाच्या जवळ जाणे तर अशक्यच. हा विचार येऊन; ही सीता नाही असा संकल्प त्यांनी केला. स्त्रिया पाहता पाहता महाबली हनुमान धर्मभयाने शंकित झाले. आपण, झोपेत असलेल्या परस्त्रियांकडे पाहतो आहोत, हे पाप आपल्या ब्रह्मचर्य धर्माचा लोप करील, असे त्यांना वाटले; परंतु मनात आलेली ही शंका सीताशोध करण्याच्या निश्चयाने लोप पावली. कामासक्ततेने नव्हे, परंतु शोध ध्येयाने प्रेरित होऊन आपण फिरतो आहोत, असा निश्चय करून, हनुमानांनी पुन्हा शोधकार्यास सुरुवात केली.

३२. सीता मृत्यूभय शंका आणि सीतादर्शन

रावणाच्या विश्रामगृहातही सीतेचे दर्शन घडले नाही, तेव्हा मात्र हनुमान चिंतेत पडले. ते म्हणाले, 'मैथिली जिवंत नसावी. शील आणि सदाचार यांच्या रक्षणासाठी तत्पर असलेली सीता दुराचारी राक्षसांच्या हातून मारली गेली असावी.' वाल्मिकी ऋषी हनुमानांच्या मनातील भयशंका प्रकट करताना लिहितात -

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो
लतागृहांश्चित्रगृहान् निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको
न चैव तां पश्यति चारूदर्शनम् ॥१॥
स चिन्तयामास ततो महाकपिः
प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे
विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥२॥
सा राक्षसाणां प्रवरेण जानकी
स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।
अनेन नूनं प्रति दुष्टकर्मणा
हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥३॥

(सुंदरकांड सर्ग १२ वा - श्लोक १ ते ३)

महाबली वायूसुत बजरंगबली हनुमान मनातील भयशंका झटकून, पुन्हा शोधकार्यास सिद्ध झाले. त्यांनी तळघर, चैत्यगृह, विलासभवन सारे धुंडाळले. अंतःपुरातील चार अंगुळे जागाही त्यांनी सोडली नाही. राक्षसराजाने बलात्काराने पळवून आणलेल्या नागकन्या पाहिल्या; परंतु जानकी दृष्टीपथात आली नाही. गृध्रराज संपातीने सांगितल्याप्रमाणे अंतःपुरात कोठेच सीता

दिसली नाही. मग मात्र किष्किंधेला परत जाऊन आपण काय सांगणार, या चित्तेने ते व्याकूळ झाले. दोन घटका चिंतामग्रतेने गेल्यावर, अशोकवाटिकेत शोध घेण्याचे राहिले, हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी रुद्र, इंद्र, यम, वायुदेव, चंद्र, अग्नी आणि मरुद्गण तसेच श्रीराम, सीता आणि लक्ष्मण यांसह सम्राट सुग्रीवांना मनोमनी वंदन केले आणि ते अशोकवाटिकेमध्ये आले. तेथील कडेकोट पहारा लक्षात घेऊन, कोणाच्याही दृष्टीस पडणार नाही, असे लहान रूप धारण केले. अशोकवाटिकेच्या तटभिंतीवर चढले. तेथून अशोकवाटिकेचे सौंदर्य पाहून क्षणभर ते सुखावले. वानरवीर हनुमानांनी नकळत पक्ष्यांना जागे केले. ते विविध वृक्षांवरून पुढे पुढे जात होते. त्या अशोकवाटिकेत विश्वकर्मांनी भव्य महाल आणि कृत्रिम कानने तयार केली होती. विश्वकर्मांनी अशोकवाटिकेला स्वर्णमयी केले होते. हनुमानांचे शरीरही स्वर्णमयी झाले. तोपर्यंत प्रातःकाळचा उपासना समय झाला. शितल जलवंतीच्या तटाकडे हनुमान लक्षपूर्वक पाहू लागले. अशोकवृक्षावर लपून बसून ते वनावर दृष्टिक्षेप टाकत होते. “जर सीता जिवंत असेल तर ती या शितल जलवंतीच्या तटावर निश्चितपणे येईल.” असा विचार करित त्या वृक्षावरून सर्व वाटिकेचा ते शोध घेत राहिले. तेवढ्यात वानरशिरोमणी हनुमानांचे लक्ष कैलासपर्वताप्रमाणे श्वेतवर्णी, उंच, निर्मल चैत्यप्रसादाकडे गेले. तो चैत्यप्रसाद पाहिल्यानंतर हनुमानांची दृष्टी, तेथे असलेल्या एका सुंदर स्त्रीवर पडली. चहूबाजूंनी राक्षसींनी घेरलेली, मलीन वस्त्र धारण केलेली, उपोषणाने दीनदुबळी झालेली, कृश चंद्रकलेप्रमाणे अंधुक झालेली आणि दीर्घ सुस्कारे टाकणारी ती स्त्री, प्रभूरामचंद्रांच्या स्मृतीच्या आधाराने सुंदर प्रभा पसरवित होती. हीच सीता असावी, असे तर्काने हनुमानांना वाटले. वाल्मिकी लिहितात -

सुखार्हा दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ।

तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥२६॥

तर्कयामास सीतेति कारणैरूपपादिभिः ।

द्वियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥२७॥

(सुंदरकांड - सर्ग १५ वा - श्लोक २६ व २७)

विरहार्त आणि असहाय्य तरी दुर्दम्य आशा असलेली ती स्त्री पाहून हीच सीता असावी असा तर्क हनुमानांनी केला. अंगावरील वस्त्रादि आभूषणे पाहून, श्रीरामांचे बोल आठवले आणि हीच सीता असावी, अशी खात्री वाटू लागली. वाल्मिकी लिहितात -

हितहतनलिनीव नष्टशोभा

व्यसनपरम्परया निपीड्यमाना ।

सहचररहितेव चक्रवाकी

जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥३०॥

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः

शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।

हिमव्यपायेन च शीतरश्मि-

रभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥३१॥

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य

सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः ।

संश्रित्य तस्मिन् निषसाद वृक्षे

बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥३२॥

(सुंदरकांड - सर्ग १६ वा - श्लोक ३० ते ३२)

३३. रावण, सीता आणि राक्षसी यांच्या प्रत्यक्ष भेटीच्या अनुभवातून - सीतेच्या असहाय्य अवस्थेचे हनुमानांना आकलन

अशोक वृक्षावर बसलेल्या हनुमानांना सीतादेवींचे दर्शन झाल्याने आनंद वाटला. सीतादेवी राक्षसींनी घेरलेल्या होत्या. विक्राळ, विरुप, विकृत, विचित्र, मद्यपी अशा राक्षसींच्या गराड्यात सर्वांगे मलीन झालेल्या, दयनीय अवस्थेतील सीतामाईंना पाहून दर्शनाचा आनंद क्षणात नाहीसा झाला. मनोमनी श्रीराम-लक्ष्मणांना वंदन करून, काही काळ तेथेच लपून बसून, काय काय घडते ते पाहण्याचा निश्चय हनुमानांनी केला. रात्री तेथेच थांबणे आवश्यक होते. पहाट समयी वेदपठणाचा ध्वनी कानावर आल्याने हनुमानांना बरे वाटले. वेदपठण आणि मंगल वाद्यांचा गजर करून, राक्षस ब्राह्मण महाबली रावणांना जागे करित होते. आत्मज्ञानी हनुमानांना लक्षवेधकतेने ठायीच बसून सारे काही अनुभवता येत होते. जागृत होताच रावणाला जनकनंदिनीची आठवण आली. त्वरेने तयार होऊन वैभवदर्शक आभूषणांसह, आपल्या सुंदर सुंदर स्त्रियांच्या लवाजम्यासहित, अनुपम कर्मे करणारा, अमर्याद बलपौरुषाने संपन्न असलेला रावण, अशोकवाटिकेत येत असल्याचे हनुमानांना जाणवले. रावणाची स्वारी अशोकवाटिकेत आली आणि रावणाच्या तेजाने हनुमान दिपून गेले आणि अधिक घनदाट पानांमध्ये लपून बसले.

रावणाला पाहताच, सीतादेवी दुःख, भय आणि चिंता यात बुडून गेल्या. कुलदेवतेची प्रार्थना करित त्या रुदन करू लागल्या. त्यांच्याकडे पाहात

रावण म्हणाला, “बलात्कारानं स्त्री हरण करणं हे राक्षस धर्माला अनुसरून आहे; तथापि बलात्कारापासून वाचण्यासाठी भयाकूल झालेल्या स्त्रिये, येथे तू निर्भयपणे राहू शकतेस. कारण माझ्याखेरीज येथे अन्य कोणीही येऊ शकत नाहीत. मैथिली, अशा अवस्थेत जोपर्यंत तू माझ्यावर प्रेम करित नाहीस; तोपर्यंत मी तुला स्पर्शही करणार नाही. याविषयी तू निश्चितपणे माझ्यावर विश्वास ठेव.” असे म्हणून रावणाने सीतादेवींच्या सौंदर्याची स्तुती करावयास सुरुवात केली. विविध प्रकारची प्रलोभने दाखवून रावणाने सीतादेवींना पट्टराणी होण्याचे आवाहन केले. सीतामाई कोणता विचार करतात, हे महावीर हनुमान कुतूहलाने पाहू लागले.

सीतादेवींचे शब्द कानी येताच वीर हनुमान लक्षपूर्वक ऐकू लागले. सीतादेवी रावणाची समजूत घालीत होत्या. सीतादेवी म्हणाल्या, “रावणा, मी सती आणि परस्त्री आहे. तुझी पत्नी होण्यास योग्य नाही.” परस्त्री अभिलाषेने नाश होतो; याविषयी सीतामाईंनी परोपरीने समजूत घालून; सीता-राम कधीच अलग होऊ शकत नाहीत, हे स्पष्ट केले आणि आत्माभिमानाने सीतादेवी म्हणाल्या, “श्रीराम येथे येऊन तुझे प्राण घेतील. तू श्रीरामांच्या बाणांचा आघात होताच निष्प्राण होशील यात शंका नाही.” सीतादेवींचे हे उत्तर ऐकून संतापाने रावण म्हणाला, “मला अजून दोन महिने वाट पहाता येईल. त्यानंतर तुला माझ्या शय्येवर यावेच लागेल,” असे धमकावले. त्यावर सीतामाईंनी फटकारले, “पाण्या, माझ्याशी पापी बोल बोलताना तुझी जीभ झडून कशी जात नाही. माझे तप सुरक्षित ठेवता यावे, म्हणून मी तुला भस्म करित नाही. स्वतःला शूर समजणाऱ्या तू, चौर्यकर्म करून मला पळविले आहेस.” ते ऐकून रावण अधिक संतापला आणि धमक्या देत आपल्या मंदिराकडे परत गेला.

रावण निघून गेल्यानंतर राक्षसींनी सीतामाईंना समजाविण्याचा प्रयत्न करावयास सुरुवात केली. एकजटा, हरिजटा, विकटा, दुर्मुखी यांनी सीतामाईंना परोपरीने समजाविले. पट्टराणी होण्यातच सीतामाईंचे हित आहे, हे सांगितले. सीतामाईंनी त्यांचे म्हणणे धुडकावून लावले. तेव्हा राक्षसींनी त्यांना मारण्याची धमकी दिली आणि त्या सीतामाईंना भेडसावू लागल्या. वियोगाचे आर्त दुःख सहन करणाऱ्या सीतामाईंनी परोपरीने राम-लक्ष्मणांना हाका मारीत विलाप सुरू केला. त्या म्हणाल्या, “जिथं आपल्या इच्छेप्रमाणे प्राणांचा त्यागदेखील करता येण्यासारखा नाही अशा या मानवी जीवनाचा आणि पारतंत्र्याचा धिक्कार

असो.” वाल्मिकी ऋषी लिहितात -

धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ।

न शक्यं यत् परित्यक्तुःमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥२०॥

(सुंदरकांड - सर्ग २५ वा - श्लोक २० वा)

विलाप करता करता सीतामाईनी स्वतःचा धिक्कार करीत, निश्चयी स्वरात त्या म्हणाल्या, “माझे प्रियतम, आत्मज्ञानी भगवान, श्रीरामांपासून मी दूर येऊन पडले आहे आणि पापी रावणाच्या तावडीत सापडून फसले आहे. तेव्हा आता मी या प्राणांचा त्याग करून टाकते.” त्यांचे हे बोलणे ऐकूनही राक्षसी त्यांना अधिकच भेडसावू लागल्या.

तेवढ्यात नुकतीच झोपेतून खडबडून उठलेली त्रिजटा घाईने तेथे आली आणि सीतामाईना भेडसावणाऱ्या राक्षसीणींना म्हणाली, “नीच राक्षसीणींनो, तुम्ही आता स्वतःलाच खाऊन टाका. जनकनंदिनी, दशरथ स्नुषेला खाणं तुमच्या आवाक्यातलं नाही. मी आज राक्षसांच्या विनाशाची आणि सीतापतीच्या अभ्युदयाची सूचना देणारे दुःस्वप्न पाहिले.” वाल्मिकी लिहितात -

स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ।

राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥६॥

(सुंदरकांड - सर्ग २७ - श्लोक ६ वा)

त्रिजटेने आपले स्वप्न सविस्तर सीमाताईसमक्ष निवेदित केले. त्रिजटेचे स्वप्न ऐकून सीतामाई हर्षभराने सर्वांना म्हणाल्या, “जर तुमचं म्हणणं खरं ठरलं, तर मी शरणागत असले तरी तुमचं रक्षण करीन” असे आश्वासन सीतामाईनी दिले. हे सर्व स्वप्न आहे असा विचार करून सीतामाई हताश झाल्या आणि पुन्हा विलाप करू लागल्या. विलाप करताना त्या म्हणाल्या, “एखाद्या तीक्ष्ण शस्त्राने किंवा विषाने मी प्राणत्याग करीन, तर शस्त्र किंवा विष देणारेही येथे कोणी नाही,” असे म्हणून त्या मरणोत्सुक होऊन अशोकाची फांदी धरून उभ्या राहिल्या. फांदी धरून उभ्या राहताच, सीतामाईना अनेक शुभशकून घडू लागले. डावा डोळा फडफडू लागला. बाहू स्फुरण पावू लागले. डावी जांघ स्फुरण पावू लागली आणि श्रीराम समोरच असल्यासारखे वाटू लागले. पितांबर किंचितसा सुटू लागला; असे अनेक शुभसंकेत त्यांना होऊ लागले.

ही सर्व दृश्ये हनुमान पहात होते. सीतामाईच्या विफल, असहाय्य,

नैराश्यपूर्ण अवस्थेचे आकलन होऊन, त्यांना दुःख होत होते; तरी त्यांचे प्रातिव्रत्य आणि प्रभू रामचंद्रांवरील प्रेम पाहून; असहाय्य अवस्थेतही आपल्या सतीत्वाच्या शक्तीने रावणाला फटकारणाऱ्या सीतामाईचा अभिमान वाटला. त्यांच्या मनात सीतामाईची भेट घ्यावी असा विचार येऊ लागला. त्यामुळेच सीतामाईना शुभशकून होत होते.

३४. हनुमान-सीता भेट व विश्वास संपादन

सीतादेवींच्या अवस्थेचे आकलन झाल्यावर प्रतिभावान, सर्वज्ञ, श्रीरामदूत हनुमान त्यांची प्रत्यक्ष भेट घेऊन वार्तालाप करण्याचा विचार करू लागले. सीतामाईना प्रभू रामचंद्रांचे वृत्त सांगून सांत्वन करावे, या दृष्टीने विचार करताना हनुमानांच्या अनेक अडचणी लक्षात आल्या. राक्षसींच्या गराड्यात बोलणे योग्य नाही; आपण सूक्ष्मरूपधारी आहोत; वानरयोनीचा देवी विश्वास कसा करतील, संस्कृतात बोलावे तर आपल्यालाच रावण समजेल, मानवी बोलीभाषेत बोलू लागलो तर पुन्हा कपटी रावणाचा भास होईल, त्यामुळे त्या किंचाळू लागल्या तर रावण येथे उपस्थित होईल, अशा कितीतरी शंका, प्रश्न हनुमानांच्या मनात निर्माण झाले. हनुमानांच्या आणखी मनात आले, राक्षसांनी जर आपल्याला गराडा घातला आणि देवींना मारून टाकले तर आपण परतच जाऊ शकणार नाही. आपण भेटच घेतली नाही तर सीतामाईंचे प्राणत्याग करणे अटळ राहिल.

सर्व प्रश्नांचा विचार करून हनुमानांनी श्रीरामांची गुणकथा सीतामाईंना ऐकवावयाचे ठरविले. महाप्रभावशाली हनुमानांनी लपून बसलेल्या ठिकाणाहूनच रामकथा गायनाला सुरुवात केली. ही रामकथा वाल्मिकींनी सुंदरकांडातील १ ते १६ श्लोकात वर्णिली आहे - “इक्ष्वाकु वंशात दशरथ नावाचे राजे होऊन गेले. ते किर्तीमान, ऐश्वर्यमान, चक्रवर्ती, इंद्रासम बलवान असे होते. संपूर्ण भूमंडलात त्यांची ख्याती होती. त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र श्रीराम नावाने प्रसिद्ध आहेत. चंद्रमुखी, पित्याचे लाडके, सर्वश्रेष्ठ धनुर्धर, शस्त्रविद्या पारंगत, सदाचारसंपन्न, नीतिमान, धर्मरक्षक, अनेक राक्षसवीरांचा नाश करणारे, श्रीरघुनाथ आपली पत्नी सीता व बंधू लक्ष्मण यांच्यासह वनवासाला आले आहेत. गोदाकाठी पंचवटीत वास्तव्यास असताना, मायावी मारिच नावाच्या राक्षसाच्या मदतीने

व कपट करून रावणाने सीतेचे अपहरण केले. भगवान श्रीराम परमसाध्वी सीतेचा शोध घेत वनात आले. त्यांची सुग्रीव नावाच्या वानरांशी भेट झाली. त्या दोघांची मैत्री जमली. श्रीरामांनी वालीवध करून, वानरांचे राज्य महात्मा सुग्रीवांना मिळवून दिलं. सुग्रीवांनी हजारो वानर सीताशोधासाठी सर्व दिशांना पाठविले. त्यांच्यातलाच एक मी आहे. संपातीच्या सांगण्यावरून शंभर योजने समुद्र उल्लंघन करून वैदेहीच्या शोधार्थ मी येथे आलो आहे. श्रीरघुनाथांच्या मुखातून सीतेचे रूप, रंग आणि लक्षण मी ऐकले होते. त्याला अनुसरून असलेली लक्षणे आणि रंगरूप येथे माझ्या दृष्टीस पडली आहेत.” - वाल्मिकींनी लिहिलेला हनुमानमुखीच्या रामकथेतील अंश असा -

वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ।

स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥११॥

आसदाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ।

ततःस वालिनं हत्वा रामं परपुरंजय ॥१२॥

आयच्छत् कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने ।

सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥१३॥

दिक्षु सर्वासु तां देवी विचिन्वतः सहस्रशः ।

अहं सम्पातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥१४॥

तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान प्लुतः ।

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतींच ताम् ॥१५॥

अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ।

विररामैव मुक्त्वा स वाचं वानर पुङ्गवः ॥१६॥

(सुंदरकांड - सर्ग ३१ - श्लोक ११ ते १६)

अशी रामकथा ऐकवून हनुमान गप्प झाले. जनकनंदिनी कथा ऐकत होत्या. अत्यंत प्रसन्नतेने श्रीरामांचे स्मरण करीत, आवाजाच्या दिशेने त्यांनी दृष्टी टाकली. तेव्हा सुग्रीवांचा मंत्री, कल्पनेपलीकडील बुद्धिमान हनुमान, अशोकवृक्षाच्या फांद्यांमधून सूर्य तेजस्वीतेने प्रकटलेले, सीतादेवींनी पाहिले आणि त्यांचे चित्त विचलित झाले. विनम्र, प्रियभाषी आणि स्वर्णमि हनुमानांना पाहून, त्यांना अत्यंत आश्चर्य वाटले आणि त्या विचार करू लागल्या, हा वानरयोनीचा मोठा भयंकर दिसतो. याला पकडणं तर राहोच, परंतु याच्याकडे पाहण्याचे धाडस करणं शक्य नाही. हा कोणा मायावी असावा, असे वाटून सीतामाई आर्त स्वरात राम-लक्ष्मणांचा धावा करू लागल्या. तेव्हा मात्र

हनुमान विराट रूप धारण करून त्यांच्या पुढ्यात उभे राहिले. अत्यंत आज्ञाधारक आणि विनम्र भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर होता. ते रूप पाहून सीतामाई बेशुद्धच पडल्या. खूप वेळाने शुद्धीवर आल्यावर त्या तर्कवितर्क करू लागल्या. स्वप्नात वानर दिसणे, शास्त्रात निषिद्ध मानले आहे. या दुःस्वप्नाचा प्रभाव राम-लक्ष्मणांवर न होवो; पुन्हा विचार आला, आपण झोपेत असणे शक्य नाही तर स्वप्न कसे पडेल? आपण सतत रामांचाच विचार करतो, त्यामुळे रामकथा आपल्याला ऐकू आली असावी. मनोरथांना स्थूल स्वरूप नसतं. मग त्या आणखी विचार करू लागल्या, “वानराचे रूप तर मला स्पष्टपणे दिसते आहे आणि तो माझ्याशी बोलतसुद्धा आहे. मी, बृहस्पती, इंद्र, ब्रह्मदेव आणि अग्नी यांना विनंती करते की वानराने सांगितलेले सर्व सत्य असावे.”

हनुमान विनम्र भावाने हात जोडून बोलू लागले, “हे देवी, अशा बद्ध आणि विकल अवस्थेत असलेली तू कोण आहेस? सती अरुंधती तर नाहीस? तू एखाद्या नरेशाची कन्या असावीस असे मला वाटते. तुझी अवस्था आणि वेष या गोष्टींवरून निश्चितपणे तू रामचंद्रांची महाराणी असावीस, असे मला वाटते.” श्रीरामांचे नामसंकीर्तन ऐकून सीता पवनकुमारांना म्हणाल्या, “कपिवरा, मी महाराज दशरथांची स्नुषा आहे,” असे म्हणत त्यांनी आपली वनवासात येण्यापर्यंतची कहाणी सांगितली. “दंडकारण्यातून दुरात्मा रावणाने आपल्याला कसे पळवून नेले, हे सांगून रावणाने अनुग्रहपूर्वक दोन महिन्यांचा अवधी दिला आहे. त्या काळात त्याच्या इच्छेला मान तुकविली नाही, तर मला आपल्या प्राणत्यागाची तयारी करावी लागेल.”

सीतामाईची कहाणी ऐकून हनुमान म्हणाले, “देवी, मी रामचंद्रांचा दूत आहे. त्यांच्याकडून मी संदेश घेऊन आलो आहे. श्रीरामचंद्र कुशल आहेत. ते तुमचे कुशल ऐकण्यास उत्सुक आहेत. लक्ष्मणांना तर शोक अनावर झाला आहे.” हनुमानांचा संदेश ऐकून सीतामाई प्रसन्न झाल्या. हनुमान आणि सीतामाई कितीतरी वेळ परस्पर वार्तालाप करीत होते. हनुमान काहीसे जवळ आले. तेव्हा मात्र हा मायावी रावण तर नसेल ना; अशी शंका त्यांच्या मनात आली. त्या हनुमानांकडे पाहून म्हणाल्या, “जर तू स्वतः मायामय शरीरात प्रवेश करून मला त्रास देत असशील, तर ते तुला शोभत नाही. इच्छाधारी रूप घेणारा तू रावणच असावास, असे मला वाटते आहे; परंतु तुझ्याकडे पाहून मला प्रसन्नता वाटते आहे; त्याअर्थी तू रामदूतच असावास. श्रीरामांचे गुणवर्णन करून तू माझे चित्त चोरीत आहेस. तू जर खरोखरच रामदूत

असशील, तर मी स्वतःला भाग्यवान समजेन.” स्वतःची समजूत घालीत सीतामाई म्हणाल्या, “मी स्वतःला पाहू, समजू शकते तसाच हा वानरही मला व्यवस्थित दिसतो आहे.” तरीदेखील सीतादेवींच्या मनात साशंकता पुन्हा पुन्हा उत्पन्न होत होती. ते ओळखून हनुमान रामांचे गुणवर्णन करू लागले. ते म्हणाले, “संधी साधून राक्षसराजाने रिकाम्या आश्रमात घुसून तुमचे अपहरण केले आहे. मात्र त्याला त्याच्या पापाचे फळ मिळणार, हे तुम्ही तुमच्या डोळ्यांनी पहाल. वियोगाच्या दुःखाने ग्रासलेले श्रीराम लवकरच रावणाचा वध करतील. हाच संदेश घेऊन श्रीरामांनी मला आपल्याकडे पाठविले आहे. आपण विपरीत शंका सोडून देऊन माझ्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवावा.” हनुमानांचे हे आश्वासक बोल ऐकून सीतामाईंनी हनुमानांना सविस्तर वृत्त कथन करण्याची विनंती केली. हनुमानांनी, राम-हनुमान भेटीचा प्रसंग, सुग्रीव मैत्री, वाली वध, सीता शोध, संपातीचे मार्गदर्शन आणि स्वतःचा लंकाप्रवेश यासह तपशीलवार सर्व वृत्तांत ऐकविला. हनुमान पुढे म्हणाले, “हे सीतामाता, आपल्याला विश्वास वाटावा म्हणूनच मी स्वामींच्या गुणांचे वर्णन केले.” ओळखीदाखल श्रीराम आणि लक्ष्मणांची शारीरिक चिन्हेही सांगितली. त्यानंतर अधिक विश्वासात घेण्यासाठी हनुमान बोलू लागले, “महाभागे, मी परमबुद्धीमान श्रीरामांचा दूत आहे. मजपाशी ही रामनामाने अंकित झालेली मुद्रिका आहे. आपला विश्वास संपादन करण्यासाठी रामचंद्रांनी ही अंगठी माझ्या हातात दिली होती.” असे म्हणून हनुमानांनी मुद्रिका सीतामाईंना दिली. मुद्रिकेचे निरीक्षण करताना पतीदेवाची पुनर्प्राप्ती झाली आहे असे वाटून त्या प्रसन्न झाल्या. त्या हनुमानांना म्हणाल्या, “संपूर्ण लंका पादाक्रांत करून तू येथवर आला आहेस, तर रामदूत म्हणून मी तुझ्याशी संभाषण करण्याच्या दृष्टीने तू निश्चितच योग्य आहेस. हे वानरवीरा, शत्रूंना संत्रस्त करणारे श्रीराम, साम, दाम, दंड, भेद या नीतीचा आश्रय कसा घेतात? श्रीरघुनाथांकरवी युद्धात भयंकर शस्त्रास्त्रांनी रावण बंधूबांधवांसह मारला गेला आहे, हे दृश्य पाहण्यासाठी मी आतुर झाले आहे.” सीतामातांची आतुरता लक्षात घेऊन हनुमान म्हणाले, “तुम्ही लंकेत वास करून आहात, हे प्रभू रामचंद्रांना मी परतून गेल्याशिवाय कळणार नाही. तेव्हा मला लवकरात लवकर परतून जाणे आवश्यक आहे.” सीतामाईंनी श्रीरामांना सत्वर बोलवावे असा हनुमानांकडे आग्रह धरला. तेव्हा हनुमानांनी, सीतामाईंना आपल्याबरोबर चलावे अशी प्रार्थना केली आणि तत्क्षणी महाकाय रूप धारण केले. मग मात्र परिस्थितीची परिपूर्ण कल्पना

असलेल्या सीतामाता म्हणाल्या, “हे वानरवीरा मी तुझ्याबरोबर येऊ शकणार नाही. कारण तसे केले तर राक्षसांकडून अनेक संकटे निर्माण होतील.” अशा प्रकारे परस्परांच्या वार्तालापातून सीतादेवींच्या मनातील संशयाचे निरसन करून; सीतामाईचा विश्वास ते संपादन करू शकले.

•••

३५. हनुमानांनी सीतामाईंना आश्वासित करणे

व्यवहारचतुर, नीतीज्ञ हनुमानांना सीतामाईंचे म्हणणे पटले. त्यावर त्यांनी सीतामाईंना विनंती केली, “आपली कोणतीही ओळखीची खूण मला द्या; ज्या खुणेमुळे मी तुमचे दर्शन घेतले आहे, हे श्रीरामांना जाणता येईल.” सीतामाईंनी काही वेळ विचार केला आणि साश्रूनयनांनी त्या हनुमानांना म्हणाल्या, “वानरश्रेष्ठा, माझ्या प्रियतमाला ओळख पटावी म्हणून एक गोष्ट सांगते. ती गुप्त गोष्ट तू, प्रभू रामचंद्रांना सांग.” असे म्हणून सीतामाई कथा सांगू लागल्या- “मंदाकिनीजवळ सिद्धसेवित प्रदेशात, तापसाश्रमात रहात असतांनाची गोष्ट. एके दिवशी उपवनात जलविहार करून भिजलेल्या अवस्थेत प्रभू माझ्या मांडीवर डोके ठेवून पहुडले. त्याचवेळी एक मांसलोलुप कावळा येऊन मला चोच मारू लागला. काही केल्या माझं मांस भक्षण करण्याचा नाद तो सोडीना. उठण्यापूर्वी आपलं वस्त्र किंचित घट्ट करावं म्हणून मी कटिसूत्र ओढू लागले. माझं वस्त्र काहीसं खाली घसरलं. त्या अवस्थेत प्रभूंनी मला पाहून थडामस्करी करू लागले. लटक्या रागाने आणि लाजेने मी गोरीमोरी झाले. तेवढ्यात त्या भक्ष्यलोलुप कावळ्याने चोच मारून मला घायाळ केले. कावळ्याच्या त्रासाने शांत होऊन शेवटी थकून मी प्रभूंच्या मांडीवर येऊन बसले. कावळ्याने मला संतप्त केले होते. प्रभूंनी त्या अवस्थेत लक्षपूर्वक पाहिले. थकलेल्या अवस्थेत मी बराच वेळ रघुनाथांच्या मांडीवर झोपून राहिले. नंतर प्रभूंना झोप येऊ लागली; तेव्हा ते माझ्या मांडीवर डोके ठेवून पहुडले. मी उठून बसले होते. कावळ्यानं अवचित येऊन माझ्या स्तनावर चोच मारली. प्रभूंची झोप मोड होऊ नये, म्हणून मी तशीच बसून राहिले. वारंवार चोच मारल्याने मी घायाळ झाले. रक्ताचे ओघळ वाहू लागले. रक्ताच्या स्पर्शाने प्रभू जागे झाले आणि ते त्या कावळ्यावर अतिशय संतप्त झाले. त्यांनी कावळ्याला कठोर शासन करण्याचा निश्चय केला. चटईतून कुश बाहेर काढून

ते ब्रह्मास्त्र मंत्राने अभिमंत्रित केले आणि बाणाप्रमाणे कावळ्याकडे सोडले. तो कावळा इंद्रपुत्र होता; तरीदेखील इंद्र किंवा कोणाही ऋषींनी कावळ्याला आश्रय दिला नाही. शेवटी तो प्रभूंना शरण आला. तेव्हा प्रभूंनी त्याला सांगितले की, ब्रह्मास्त्र निष्फळ होणार नाही. त्याचा उपयोग करावाच लागेल. तेव्हा प्रभूंनी विचारले, “हे काक, तुझे कोणते अंग विदीर्ण केले जावे?” कावळ्याची संमती घेऊन श्रीरामांनी कावळ्याचा उजवा डोळा नष्ट केला आणि त्याचे प्राण वाचविले.” – पुढे सीतामाई म्हणाल्या, “तू प्रभूंना विचार की कावळ्यालादेखील आपण शासन केलेत, तर मग मला पळवून नेणाऱ्या राक्षसावर आपण असा प्रयोग का करित नाही; हा निरोप तू श्रीरामांना सांग.” पुढे सीतामाई म्हणाल्या, “रघुवीरांना कोणीही पराजित करू शकत नाही, तरी ते वेळ का घालवित आहेत?” सीतामाईची वचने ऐकून हनुमान म्हणाले, “देवी, मी जरूर आपला निरोप प्रभूंना देईन. हे देवी, राम, लक्ष्मण, सुग्रीव आणि वानर यांना काही निरोप द्यायचा असेल तर सांगावा.” सीतामाई म्हणाल्या, “लवकरात लवकर राक्षसांचे पारिपत्य करून, आपण माझा येथून उद्धार करा; एवढाच संदेश द्या.” असे म्हणून सीतामाईंनी वस्त्रात बांधून ठेवलेला सुंदर चूडामणी बाहेर काढला. हनुमानांच्या हातावर ठेवला आणि तो श्रीरामांना द्यावा असे सांगितले. ते मणीरत्न घेऊन हनुमानांनी, सीतामाईंना प्रदक्षिणा करून प्रणाम केला आणि सीतामाईंची आज्ञा घेऊन तेथून परतण्याची तयारी केली. हनुमान तेथून निघताना, ऊरभरल्या वाणीने सीतामाई म्हणाल्या, “मारुतीराया, तू राम आणि लक्ष्मण दोघांनाही माझे कुशल एकाचवेळी सांग.” त्यावर हनुमानांनी अनेक प्रकारे सीतामाईंना आश्वासित केले आणि ते म्हणाले, “हे जनकनंदिनी सीतामाई, आपल्यासाठी युद्ध करताना श्रीरामचंद्रांना निश्चितपणे विजयाची प्राप्ती होईल.”

हनुमानांचे सत्य, सम्यक आणि सुंदर भाषण ऐकून सीतामाई प्रसन्न झाल्या. त्यांनी प्रेमाने हनुमानांना सांगितले, “हे वानरवीरा, तुझ्या सहवासाने माझा शोक काही काळ तरी नाहीसा होईल. म्हणून योग्य वाटत असेल तर एखादा दिवस विश्रांती घेऊन मग परतीची यात्रा करावी.” त्यावर हनुमान म्हणाले, “माते, तू लवकरच तुझ्या दुःखांचा अंत होताना पाहशील. श्रीरामचंद्रांनी रावणाला बलपूर्वक मारून टाकले आहे; हे तू लवकरच पाहशील. मात्र माझी आणि त्यांची जोपर्यंत भेट होत नाही तोपर्यंत विलंबाला तू क्षमा करावी.” विलंब शब्द ऐकताच सीतामाई विचलित झाल्या आणि त्या पुन्हा पुन्हा

श्रीरामांना संदेश देऊन, लवकर येण्याचा आग्रह करू लागल्या. त्यावर हनुमानांनी सीतामाईंना पुन्हा आश्वासित करित सांगितले, “मी सत्याची शपथ घेऊन सांगतो की, श्रीरघुनाथ तुमच्या शोकामुळेच सर्व दुःखांना विमुख झाले आहेत. हे माई, तुम्ही याच मुहूर्तापासून तुमच्या दुःखांचा अंत होताना पाहाल.” असे आश्वासन देऊन सीतामाईंचा अभिप्राय पाहून, दर्शनाने कृतार्थ झालेले हनुमान प्रसन्नचित्त होऊन राहिलेल्या अल्प-स्वल्प कार्याचा विचार करित, उत्तर दिशेकडे निघाले.

३६. क्रोधित हनुमानांचे शक्तिप्रदर्शन

नीतिज्ञ हनुमान सीतामाईची अवस्था पाहून अतिशय क्रोधित झाले. येथे दंडनीतीचा अवलंब करून पराक्रम दाखविणेच उचित, असे त्यांना वाटले. असा विचार करून क्रोधित हनुमानांनी वायुवेगाने वृक्ष उपटून फेकून देण्यास सुरुवात केली. बहरलेले प्रमदावन थोड्याच वेळात भकास दिसू लागले. प्रमदावन जणू दावानलात होरपळले आहे, असे वाटू लागले. रावणाच्या मनाला दारुण क्लेश होतील असे काम अंतःपुरातील प्रमदावन उद्ध्वस्त करीत, हनुमानांनी केले. अद्भूत तेजाने प्रकटलेले हनुमान राक्षसांशी एकट्यानेच युद्ध करण्याचा विचार करीत होते. हनुमानांनी केलेला विध्वंस पाहून, संरक्षण करणाऱ्या राक्षसींनी सीतेला जाब विचारला; परंतु आपल्याला काहीच माहित नाही, असे सांगून सीतेने त्यांना धुडकावून लावले. राक्षसी रावणाकडे गेल्या. त्यांनी प्रमदावन नष्ट करणाऱ्या भयंकर विध्वंसक वानराची वार्ता रावणाला सांगितली. राक्षसींचे म्हणणे ऐकून रावणाने किंकर नावाच्या राक्षसांना, हनुमानांना पकडून आणण्यासाठी पाठविले. त्या भयंकर किंकर राक्षसांनी हनुमानांना गराडा घालताच हनुमानांनी विशाल रूप धारण करून, आपण श्रीरामचंद्रांचे दास व वायूपुत्र असल्याचे सांगून, लंकापुरीचा पूर्ण विध्वंस करून टाकीत अशी गर्जना केली आणि क्षणार्धात सर्व किंकर दैत्यांचा वध केला आणि रावणाला आव्हान देत फाटकापाशी थांबले. किंकर राक्षसांचा वध केल्यानंतर दैत्य प्रासाद नष्ट करण्याचा विचार पवनपुत्र करू लागले. विशाल शरीर धारण करून, श्रीरामांचा जयघोष करीत, आपल्या गर्जनांनी लंकेला हादरवून टाकीत हनुमान दैत्य प्रासादाचा विध्वंस करू लागले. प्रासाद रक्षक विविध आयुधे घेऊन विशालकाय हनुमानांवर प्रहार करण्यासाठी घेऊन उभे राहिले. यामुळे हनुमान अधिक क्रुद्ध होऊन, प्रासादाचे खांब उपटून महावेगाने घुमविण्यास सुरुवात केली. त्यातून निष्पन्न झालेल्या अग्नीमुळे प्रासादच जळू लागला.

मोठ्या गर्जना करीत हनुमानांनी सुग्रीवांच्या सैन्याचे बलवर्णन केले आणि राक्षसांना घाबरवून सोडले. ही वार्ता रावणापर्यंत पोहोचली. रावणाने प्रहस्तपुत्र जंबुमाली या अतिबलवान धनुर्धारीला हनुमानांना पकडून आणण्यासाठी पाठविले. जंबुमाली दुर्जय म्हणून प्रसिद्ध होता. धनुर्विद्येत प्रविण असलेल्या जंबुमालीने हनुमानाला विद्ध केले. हनुमान साल वृक्ष उपटून फिरवू लागले तरीदेखील जंबुमालीवर परिणाम होईना. हनुमानांनी साल वृक्ष पुन्हा वेगाने फिरवून जंबुमालीच्या छातीवर फेकून मारला. त्यामुळे जंबुमाली चूर्ण होऊन पडलेल्या वृक्षाप्रमाणे जमिनीवर कोसळला.

ही वार्ता रावणाला समजताच रावणाने सात मंत्रीपुत्रांना हनुमानांना पकडून आणण्यासाठी पाठविले. ते सर्व मंत्रीपुत्र धनुर्धर आणि अस्त्रविद्यांमध्ये श्रेष्ठ होते. मंत्रीपुत्र हनुमानांवर चालून येताच, त्यांनी आपल्या बाणांनी हनुमानांना झाकून टाकले; परंतु क्षणार्धातच घनघोर गर्जना करीत, केवळ आपल्या हस्तपाद प्रहारांनी ती विशाल वाहिनी हनुमानांनी भयभीत करून सोडली. ते सर्व मंत्रीपुत्र मारले गेले व पुन्हा राक्षसांशी युद्ध करण्याच्या तयारीने हनुमान प्रवेशद्वाराशी सिद्ध होऊन उभे राहिले. ही वार्ता ऐकून रावण हवालदिल झाला. रावणाने विरुपाक्ष, युपाक्ष, दुर्धर, प्रघस आणि भासकर्ण अशा पाच सेनापतींना, हनुमानांना पकडून आणण्याची आज्ञा दिली. त्यांचे मनोबल वाढवून हनुमानांवर आक्रमण करण्यास सांगितले. हनुमानांनी अतिविशाल रूप धारण करून, पर्वतशिखरे उपटून राक्षसांवर फेकून मारली. एकेक करून पाचही सेनापती सेनेसह मृत्युमुखी धाडून, वानरवीर हनुमान युद्धसज्ज होऊन उभे राहिले. ही वार्ता ऐकून तर रावण अधिकच हताश झाला. रावणाने युद्धकुशल असलेल्या आपल्या अक्षयकुमार नावाच्या पुत्राला युद्धासाठी पाठविले. महापराक्रमी राक्षसशिरोमणी अक्षयकुमार सिंहगर्जना करीत, हनुमानांकडे आले. अक्षयकुमाराचे भयंकर रूप पाहून हनुमानही विस्मयचकित झाले. मारल्या गेलेल्या राक्षसांकडे पाहून महाबली रावणकुमार अतिशय क्रुद्ध झाला. स्थितप्रज्ञ अवस्थेत पवित्र्यात उभ्या असलेल्या हनुमानांकडे पाहून, अक्षयकुमार अधिकच क्रुद्ध झाला. सर्व शक्तीनिशी तो हनुमानांवर चालून गेला. कपिश्रेष्ठ हनुमान आणि अक्षयकुमार यांचा तो संग्राम पाहून भूतलावरचे सर्व प्राणी चित्कारले. अक्षयकुमाराचे बाण व्यर्थ करीत हनुमान वायुपथावर संचार करू लागले. हनुमानांच्या तेजस्वितेपुढे अक्षयकुमार बालसूर्य वाटू लागला. आकाशात संचार करणाऱ्या हनुमानांनी अक्षयकुमाराचा रथ उद्ध्वस्त केला. मग मात्र अक्षयकुमार तलवार घेऊन

अंतरिक्षात उडू लागला. हनुमानांनी पक्षिराज गरुड, वायू तसेच सिद्धींनी सेवन केलेल्या योगमार्गावर संचार करित, ते राक्षसांपाशी पोहोचले. दोन्ही पाय घट्टपणे पकडून त्यांनी अक्षयकुमारचे अक्षरशः तुकडे तुकडे केले. राक्षसप्रजेच्या संहारासाठी उद्युक्त झालेल्या काळाप्रमाणे वानरराज भासत होते.

३७. इंद्रजित-हनुमान युद्ध व हनुमानांना दिव्यास्त्र बंधन

हनुमानांकडून अक्षयकुमार मारला गेल्याचे ऐकल्यावर रावणाने मन कसेबसे सुस्थिर केले. तीव्र वेदनेने अतिक्रुद्ध झालेल्या रावणाने, पुत्र इंद्रजिताला पाचारण केले. रावण इंद्रजिताला म्हणाला, “इंद्रजिता, ब्रह्मदेवांच्या कृपेने अनेक प्रकारच्या अस्त्रांचं ज्ञान घेऊन शस्त्रास्त्रवेत्यांमध्ये तू श्रेष्ठ गणला जातोय. देवसमुदाय, मरुद्गण हेही तुझ्यासमोर युद्धात टिकू शकले नाहीत. तू युद्धात थकत नाहीस. तू बुद्धिश्रेष्ठ, दिक्काल ज्ञानी, तपाने अभिरक्षित झालेला, सर्व कार्यसाधक व अजिंक्य आहेस. युद्धभूमीवर तू माझ्या सर्व व्यथा, वेदना नाहिशा करतोस. तू जेथे असतोस तेथे यश निश्चित असते. हे पुत्रा, किंकर, जंबुमाली, सात मंत्रीपुत्र, पाच सेनापती आणि तुझे बंधू अक्षयकुमार यांसह खूपशी बलवीरसंपन्न सेनाही नष्ट झाली आहे. तू युद्धभूमीपाशी गेलास की सेनेचा विनाश थांबेल. त्या वायूपुत्र हनुमानाच्या गतीला अथवा शक्तीला कुठलंही प्रमाण लावता येण्यासारखं नाही. असीम पराक्रमी, अग्नीतुल्य तेजस्वी असा हनुमान, कुठल्याही साधनविशेषानं मारला जाणे शक्य नाही. पुत्रस्नेह बाजूला ठेवून, राजनीती आणि क्षत्रिय धर्म यांना अनुकूल अशा विचाराने मी तुला युद्धभूमीवर पाठवित आहे.” आपला पिता राक्षसराज रावण, याच्या प्रभावी प्रोत्साहनाने मेघनादाने अर्थात इंद्रजिताने युद्ध करण्याचा निश्चय करून रावणाला प्रदक्षिणा घातली आणि उत्साहाने युद्धभूमीवर जाण्यास उद्युक्त झाला. तीक्ष्ण दाढा असलेल्या, चार सिंह जुंपलेल्या रथावर तो आरूढ झाला आणि लवकरच युद्धस्थळी पोहोचला. आपल्या धनुष्याचा टणत्कार करून त्याने हनुमानांना आव्हान दिले. तीक्ष्ण बाणांनी, हनुमानांचा लक्ष्यवेध करण्यासाठी तो पुढे सरसावला. हनुमान याचीच प्रतीक्षा करित होते. त्यांचा हर्ष आणि

उत्साह अनावर झाला. कपिवर हनुमान आणि राक्षसराज मेघनाद एकमेकांना भिडले. ते महाविशाल शरीर धारण करून वायूमार्गावर संचार करीत, मेघनादाच्या बाणांच्या महावेगाला निष्फळ करू लागले, तरी मेघनाद दिव्य बाणांचा वर्षाव करू लागला; तर हनुमान मोठ्या चलाखीने बाणांच्या वर्षावाला हुलकावणी देऊ लागले. भूतमात्र हे चित्ताकर्षक युद्ध पहात होते. हनुमान अवध्य आहेत हे लक्षात आल्यावर, मेघनाद हनुमानांना कैद करण्यासाठी युक्ती शोधू लागले. श्रेष्ठ अस्त्रवेत्त्या इंद्रजिताने धनुष्यबाणावर ब्रह्मास्त्र अभिमंत्रित करून हनुमानांवर सोडले. त्या ब्रह्मास्त्राने हनुमानांना बांधून टाकले. बंदिस्त अवस्थेत हनुमान निश्चेष्ट होऊन धरणीवर पडले. आपण ब्रह्मास्त्राने बांधले गेलो आहोत, हे लक्षात आल्यावर, हनुमानांना ब्रह्मदेवाच्या वरदानाचे स्मरण झाले. वरदानाप्रमाणे हनुमानांवर ब्रह्मास्त्राचा एक मुहूर्तपर्यंतच प्रभाव राहणार होता. इंद्रजिताने विचारपूर्वक आपल्याला बंदिस्त केले असले तरी ब्रह्मदेवाच्या सन्मानार्थ अस्त्रबंधनाचे अनुसरण केले पाहिजे, असे हनुमानांनी ठरविले. हनुमानांनी विचार केला, “या अस्त्रात बद्ध झाल्यावरही मला कुठले भय नाही. कारण ब्रह्मा, इंद्र आणि वायूदेव तिघेही माझे रक्षण करण्यास समर्थ आहेत. या बंधनामुळे मला लाभ होणार, असा रंग दिसतो. मला रावणाशी संभाषण करण्याची संधी मिळेल.” आपण बंदिवानाचे कष्ट सहन करतो आहोत, असे हनुमान भासवू लागले. हनुमानांना बंदिस्त केल्याची वार्ता रावणापर्यंत पोहोचली तेव्हा हनुमानांना पाहण्याची इच्छा रावणाने प्रदर्शित केली. इकडे ते निश्चेष्ट झालेले पाहून राक्षसवीरांनी त्यांना वेळींनी कसून बांधले. त्या बंधनाने हनुमान ब्रह्मास्त्रातून मुक्त झाले. कारण अस्त्रबंधन इतर बंधनात राहणे शक्य नव्हते हे दृश्य इंद्रजिताने पाहिले, तेव्हा आपल्याच राक्षसांनी मंत्रशक्तीचा विचार न केल्याने आपण टाकलेले ब्रह्मास्त्र फोल गेले आहे हे लक्षात आले. दुसऱ्यांदा तर त्याचा प्रयोग करता येत नाही. त्यामुळे इंद्रजित संशयात सापडला. राक्षसवीरांनी वानरशिरोमणींना बांधलेल्या हत्तीप्रमाणे, राक्षसराज रावणाच्या सेवेत समर्पित केले व ते हनुमानांविषयी कुतूहलाने आपापसात चर्चा करू लागले. काही क्रोधित झालेले राक्षस, हनुमानांना ठार करावे, जाळून टाकावे किंवा खाऊन टाकावे, असे म्हणत होते. हनुमान मात्र रावणाचा दरबार सूक्ष्मपणे पहात होते. ज्येष्ठ वृद्ध सेवक, रत्नविभूषित सभा भवन हनुमानांनी पाहिले. तप्त सूर्याप्रमाणे तेजस्वी आणि बलसंपन्न असलेला राक्षसराज रावण हनुमानांनी पाहिला. हनुमानांना पाहून दशमुख रावणाचे डोळे रोषाने चंचल

आणि लाल झाले होते. रावणाने मुख्यमंत्र्यांना हनुमानाचा परिचय विचारण्याची आज्ञा दिली. त्यानुसार कार्य, प्रयोजन आणि मूळ कारण हनुमानांना विचारले गेले. तेव्हा हनुमान म्हणाले, “मी वानरराज सुग्रीवांकडून, त्यांचा दूत होऊन आलो आहे.” वाल्मिकी, हनुमान मुखींचे शब्द लिहितात-

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः

कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ।

निवेदयामास हरीश्वरस्य

दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥६१॥

(सुंदरकांड - सर्ग ४८ - श्लोक क्र. ६१)

३८. रावण दरबारातील रावण-हनुमान संभाषण व बिभीषणांचे समुपदेशन

इंद्रजिताचे अचूक कौशल्य वापरणे, हनुमानांना विस्मयकारक वाटले. ब्रह्मास्त्रातून मुक्त होऊनही वृक्ष-वल्कलांच्या दोरीने बद्ध असलेल्या हनुमानांना ठार मारण्याचा प्रयत्न न करता, त्यांनी रावणसभेत सादर केले. सीता-हरणादि कुकर्मे करणाऱ्या राक्षसराज रावणाला पाहून, महापराक्रमी हनुमान रोषाने लाल झाले; परंतु रावणाचे प्रभावशाली रूप पाहून हनुमानांच्या मनात अनेक विचार येऊ लागले. हनुमानांना दिसलेले रावणाचे रूप, वाल्मिकींनी परोपरीने वर्णन केले आहे. मोत्यांची जाळी लावलेला सोन्याचा मुकुट, चित्रविचित्र सुवर्ण आभूषणे, बहुमोल वस्त्रे यांनी सुशोभित झालेला रावण हनुमान पहात होते. आरक्त, भयावह तरी दर्शनीय डोळे, कराल दाढा, लांब ओठ, दशमस्तकांनी उग्र तरी शोभिवंत झालेला रावण कोळशाच्या ढिगाप्रमाणे भासत होता. तरी पूर्ण चंद्राप्रमाणे मनोहर मुख, प्रातःकालीन सूर्यप्रभायुक्त मेघाप्रमाणे दिसत होते. केयूर बांधलेल्या भुजांना चंदनलेप लावला होता. स्फटिकमण्याने बनविलेल्या विशाल सुंदर सिंहासनावर रावण बसला होता. सुंदर सुंदर युवती रावणाला चवऱ्या ढाळीत होत्या. मंत्र तत्त्व जाणणारा दुर्धर, प्रहस्त, महापार्श्व आणि निकुंभ हे चार मंत्री त्याच्याजवळ बसले होते. मंत्रीगण रावणाला आश्वासित करीत होते. त्या दिप्तीशाली राक्षसराजाला नीट निरखल्यावर, रावणाच्या रूपाचा हनुमान विचार करू लागले. वाल्मिकी लिहितात- रावणाची शक्ती आणि तेज अनुपम आहे. राजोचित लक्षणांनी तो संपन्न आहे. हा राक्षसराज धर्मवान असता तर देव लोकांचा संरक्षक होऊ शकला असता. याच्या क्रूरतेमुळे याला देव, दानव आणि संपूर्ण लोक घाबरतात. हा क्रुद्ध झाला तर एका क्रोधाग्नीने विश्वात प्रलय घडवून आणील - असे विचार हनुमानांच्या

मनात आले. वाल्मिकींच्या शब्दात हनुमानांच्या मनातील विचार असे -

भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान राक्षसेश्वरम् ।

मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥१६॥

अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ।

अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥१७॥

यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः ।

स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥१८॥

अस्य क्रूरैर्नृशंस्यैश्च कर्मभिलोककुत्सितैः ।

सर्वे विभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥१९॥

अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ।

इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् कपिः ।

दृष्ट्वा रासक्षराजस्य प्रभावममितौजसः ॥२०॥

(सुंदरकांड - सर्ग ४९ वा - श्लोक १६ ते २०)

अशोक वाटिकेसह अक्षयकुमारापर्यंत विध्वंस करणाऱ्या पिंगलवर्णी डोळ्यांच्या हनुमानांना पाहून रावणाचा क्रोध अनावर होऊ लागला. “या वानर रूपात साक्षात नंदी तर येथे आला नसेल? कारण कैलास पर्वतावर मी केलेल्या उपहासाने क्रुद्ध होऊन त्याने मला शाप दिला होता.” कसाबसा विचित्र विचारांवर ताबा मिळवित रावणाने प्रहस्ताला, हनुमान येथे का आला आहे, याचे कारण विचारवयास सांगितले. प्रहस्त हनुमानांना म्हणाला, “हे वानरा, तू घाबरू नकोस. तू कुबेर, यम अथवा वरुण की विजयाची आकांक्षा बाळगणाऱ्या विष्णूचा दूत म्हणून आला आहेस? तू खरे सांगितलेस तर तुला सोडून देता येईल; अन्यथा तुला जगणे अशक्य होईल. या रावण नगरीत प्रवेश करण्याचा तुझा उद्देश काय ते सांग.” हनुमान म्हणाले, “मी इंद्र, यम, वरुण, कुबेर किंवा विष्णूचाही दूत नाही. मी जन्मापासूनच वानर आहे. अमात्य, प्रहस्त, रावणाची भेट व्हावी, म्हणूनच मी वनाचा विध्वंस केला आणि बलवान राक्षस युद्धपिपासेने माझ्यावर चालून आले म्हणून मी रक्षणाच्या उद्देशाने रणभूमीवर त्यांच्याशी दोन हात केले. देव किंवा दानव मला अस्त्रात किंवा पाशात बांधू शकत नाहीत; कारण ब्रह्मदेवांनी मला तसे वरदान दिले आहे. राक्षसराजाला पहावं या उद्देशानेच मी, या अस्त्रबंधनाचा स्वीकार केला आहे. हे रावणराजा, श्रीरामचंद्रांचं काही कार्य करावं या उद्देशाने मी तुझ्याकडे आलो. मी, अमित तेजस्वी श्रीरघुनाथांचा दूत आहे; हे ध्यानी घेऊन माझे

हितकारक भाषण नीट ऐका.” वाल्मिकी लिहितात-
विमुक्तोऽप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः ।
केनचिद् रामकार्येण आगतोऽस्मि तवान्तिकम् ॥१८॥
दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः ।
श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥१९॥

(सुंदरकांड - सर्ग ५० वा - श्लोक १८ व १९)

हनुमान शांतपणाने भाषण करू लागले. “हे राक्षसराज, सुग्रीवांचा संदेश घेऊन मी आपणापाशी आलो आहे. वानरराज सुग्रीव आपले बंधू आहेत, या नात्याने त्यांनी आपल्याला कुशल विचारले आहे. त्यांचा संदेश एका. पुरुषार्थाने भरलेल्या या संदेशाने इह-परलोकी आपले हित होईल. चक्रवर्ती सम्राट दशरथ यांचे पुत्र महातेजस्वी प्रभावशाली, महाबाहू हे, श्रीरामचंद्र या नावाने प्रसिद्ध आहेत. पित्याच्या आज्ञेचे पालन करण्यासाठी प्रभू रामचंद्र, आपली पत्नी जनकनंदिनी वैदेही आणि बंधू लक्ष्मण यांसह दंडकारण्यात येऊन राहू लागले. या जनस्थानी वास करताना सीता कुठेतरी नाहीशा झाल्या; हे त्यांच्या लक्षात आले. राम-लक्ष्मण त्यांचा शोध घेत वृश्यमूक पर्वतावर आले. तेथे त्यांची सुग्रीवांशी मैत्री झाली. श्रीरामांनी, वानरांचं राज्य वालीकडून पुन्हा मिळवून देण्याचे वचन दिले. त्याचवेळी सुग्रीवांनी, सीतामाईना शोधून काढण्याची प्रतिज्ञा केली. श्रीरामांनी युद्धात, वालीला मारून सुग्रीवांना किष्किंधेच्या सम्राटपदी बसविले. आपण वालीला ओळखता. श्रीरामांनी त्यास एकाच बाणात युद्धस्थळी ठार केले. सत्यप्रतिज्ञ सुग्रीव, दशदिशात, सर्व लोकी आपल्या वानरवीरांच्या सहाय्याने सीतामाईचा शोध घेत आहेत.”

हनुमान पुढे म्हणाले, “माझं नाव हनुमान आहे. सीतामाईचा शोध लावावा, आपल्या सर्वांची गाठ घ्यावी, या उद्देशाने मी तीव्र गतीने समुद्र पार करून येथे आलो आहे. शोध घेता घेता, आपल्या अंतःपुरात अशोकवाटिकेत, जनकनंदिनी सीता माझ्या दृष्टीस पडल्या. हे महाप्राज्ञा, आपण धर्मतत्त्व आणि अर्थतत्त्व जाणता. आपण तपस्वी आहात. परस्त्री आपल्या घरी डांबून ठेवणे उचित नाही. अधर्म केल्याने अनर्थ घडतो. आपल्यासारखे बुद्धिमान पुरुष अशा कार्यास सहसा प्रवृत्त होत नाहीत. श्रीरामांचा कोप जागा केल्यानंतर, लक्ष्मणांच्या बाणांसमोर कोणीही टिकू शकणार नाही. राजन्, तिन्ही लोकात असा एकही प्राणी नाही की जो, भगवान श्रीरामांचा अपराध करूनही सुखी राहिल. माझं म्हणणं एका. जानकीदेवींना श्रीरामांकडे परत पाठवा. मी सीतामाईचं

दर्शन घेतलं आहे. महाप्रतिव्रता जानकीदेवींना घरी ठेवून घेणं, हे पाच फडांची नागीणच घरात ठेवण्यासारखं आहे. आपण तपश्चर्येनं देव, यक्ष आणि राक्षस यांपासून अवध्य झाला आहात; परंतु श्रीरघुनाथ मानव आहेत आणि सुग्रीव वानरराज. तेव्हा जनस्थानी झालेला राक्षससंहार, वालीचा वध आणि सुग्रीव-श्रीराम यांची युती; या घटना नीट विचारात घ्या आणि स्वहिताचा विचार करा. वास्तविक मी एकटा समस्त लंकेचा आपल्यासह नाश करू शकतो; परंतु मी दूत असल्याने तसे करित नाही. समरांगणात श्रीरघुनाथांसमोर कोणीही थांबू शकणार नाही. विचार करा व आपणा सर्वांना वाचवा.”

हनुमानांचे हे सामंजस्यपूर्ण भाषण रावणाला अप्रिय आणि औधत्यपूर्ण वाटले. क्रोधाने फणफणणाऱ्या रावणाने सेवकांना आज्ञा दिली. “या वानराचा वध करून टाका.” राजदरबारात उपस्थित असलेल्या विवेकपूर्ण कार्यसंपादक बिभीषणांनी उचित कर्तव्याचा निश्चय केला आणि रावणाला उद्देशून बिभीषण म्हणाले, “राक्षसराज, क्षमा असावी. क्रोधाचा त्याग करून, आपण प्रसन्नतापूर्वक माझे म्हणणे ऐका. आपण धर्मज्ञ, राजधर्मविशेषज्ञ, विवेकी, परमार्थज्ञाते शास्त्रज्ञ आहात. शत्रूंचा संहार करणारे दुर्जय आहात. हे सर्व लक्षात घेऊन, दुताला योग्य असलेल्या एखाद्या दंडाची आज्ञा घ्यावी. दुतासाठी वधदंड दिलेला, मी कधीही ऐकला नाही.” क्रोधवश रावणाला सारे काही अमान्य आहे, असे दिसत असूनसुद्धा बिभीषणांनी परोपरीने न्याय्य वचने सांगितली. ते पुढे म्हणाले, “तुम्ही विरह दुःखाने विचलित झालेल्या राजकुमारांना कैद करून इतर सर्व शत्रूंवर तुमचा प्रभाव पाडावा.” अखेर निशाचरस्वामी रावणाने आपल्या छोट्या भावाचे उत्तम आणि प्रिय वचन ऐकले आणि हनुमानांना दंडीत करण्याचे ठरविले.

३९. लंकादहन प्रसंग

रावणाला कनिष्ठ बंधू बिभीषणाचे म्हणणे युक्त वाटले. रावण म्हणाला, “हनुमानाला इतर कुठलातरी दंड देणे आवश्यक आहे. याचे मित्र, कुटुंबी, बंधू-बांधव आणि हितैशी सुहृद जन यांना हा वानर अंगभंगानं पीडित व दीनवाणा झाला आहे; असे पाहू द्या. वानरांना आपली प्रिय शोपटी आभूषण वाटते. तात्काळ याची शोपटी पेटवून द्या. जळकी शोपटी घेऊनच हा येथून गेला पाहिजे. याच्या शोपटीला आग लावून याला सर्व नगरात फिरवा.” हा आदेश ऐकून क्रोधित राक्षस, हनुमानांचे शोपट जाळण्यासाठी शोपटीला जीर्ण सुती कपडे गुंडाळू लागले. महाकपीने आपले शरीर वर्धिष्णू करीत खूप मोठे केले. राक्षसांनी वस्त्रे गुंडाळून शोपटीवर तेल शिंपडले आणि आग लावून दिली. क्रोधित झालेले हनुमान जळणाऱ्या शोपटीने राक्षसांना मारपीट करू लागले. तेव्हा क्रूर राक्षसांनी मिळून, हनुमानांना कसून बांधले. ते पाहून आबालवृद्ध निशाचर आनंदीत झाले. त्या अवस्थेत, श्रीरामांच्या हितासाठी, आपल्याला सर्व लंका बारकाईने पहाण्याची संधी आहे; असा विचार करून हनुमानांनी आपला दिव्य आकार टाकला आणि राक्षस नेतील तिकडे जाऊ लागले. हनुमान लंकेचे, त्या अवस्थेतही, बारकाईने निरीक्षण करीत होते. चौकाचौकात उभे करून राक्षस हनुमानांची ‘हेर, हेर’ म्हणून कुचेष्टा करीत होते. दुसरीकडे काही राक्षसींनी सीतेकडे जाऊन, सीतेला हे वृत्त सांगितले. सीतादेवी चितेने व्याकूळ होऊन अग्नीदेवाची प्रार्थना करू लागल्या. त्या अग्नीदेवतेला म्हणाला, “हे हव्यवाहना अग्नी, हनुमानासाठी तू शितलता धारण कर. जर सत्यप्रतिज्ञ आर्य सुग्रीव या दुःखाच्या महासागरातून, माझा उद्धार करण्यास समर्थ असेल, तर हनुमानासाठी तू शितलता धारण कर.” सीतादेवींच्या या प्रार्थनेने अग्नीने दाहकता थांबविली. याचा अनुभव घेताना हनुमान स्वतःशीच म्हणाले, “अहो आश्चर्यम्! ही आग सगळीकडून प्रज्वलित होऊनही मला भाजत कशी नाही?

नक्कीच भगवती सीतामाईची दया, श्रीरघुनाथांचे तेज आणि पित्याच्या मैत्रीचा प्रभाव यामुळे अग्नीदेव मला जाळत नसावेत.”

हनुमानांनी बराच वेळ विचार करून आपला पराक्रम प्रकट करण्याचा निश्चय केला. सर्व बंधने तोडून टाकून, पर्वतशिखराप्रमाणे उंच असलेल्या नगरद्वारावर जाऊन पोहोचले. फारशी गर्दी नाही असे पाहून त्यांनी सूक्ष्म रूप धारण करून उरलीसुरली बंधनेही तोडून फेकून दिली. बंधमुक्त होताच ते विशालकाय झाले. द्वाराच्या आधाराने ठेवलेला एक लोखंडाचा परीघ घेऊन रक्षकांच्या अंगावर फेकून मारला आणि हनुमान लंकापुरी दर्शनार्थ निघाले. त्यावेळी ते सूर्यदेवाप्रमाणे प्रकाशित होत होते.

हनुमानांनी विचार केला आणि दुर्गाचा नाश करावा असे त्यांनी ठरविले. समस्त लंका दुर्गरूपच होती. या सर्व दुर्गातील महालांची आहुती अग्नीस देऊन अग्नीनारायणांना प्रसन्न करावे, असा विचार करून विद्युत्वेगाने हनुमान लंकेच्या महालांवर संचार करू लागले. पराक्रमी हनुमानांनी वज्रदंष्ट्र, शुक, सारण, जंबुमाली, सुमाली, रश्मीकेतू, ह्रस्वकर्ण, रणोन्मत्त राक्षस ध्वजग्रीव आदि सर्वांची घरे नष्ट करीत करीत, केवळ बिभीषणांचे घर सोडून, सर्व महाल अग्नीच्या स्वाधीन केले. अखेर ते रावणाच्या महालावर पोहोचले. शोपटीच्या अग्रभागी प्रतिष्ठित झालेला प्रज्वलित अग्नी रावणाच्या महालात सोडून, वीरवर हनुमान प्रलयंकारी गर्जना करू लागले.

जळणाऱ्या शोपटीसह उड्डाण करणारे हनुमान सूर्यदेवाप्रमाणे प्रकाशित होत होते. वाल्मिकी लिहितात -

स तान् निहत्या रणचण्डविक्रमः ।

समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ।

प्रदीप्तलाङ्गलकृताचिर्माली

प्रकाशितादित्य इवार्चिमाली ॥४४॥

(सुंदरकांड - सर्ग ५३ वा - श्लोक ४४)

हनुमानांचा उत्साह वृद्धिंगत होऊ लागला. ते विचार करू लागले, “आता यावेळी राक्षसांना अधिक संताप देणारं काम म्हणजे दुर्गाचा नाश करणे होय. ते केले की, सीतामाईच्या शोधासाठी घेतलेले परिश्रम देखील सफल होतील. श्रेष्ठ घरांची आहुती देऊन अग्नीदेवांना तृप्त करणं न्यायाला धरून होईल.” हनुमानांनी उड्डाण करीत सर्व, श्रेष्ठ घरे आहूत केली आणि रावणाच्या घरात प्रेषित केलेली प्रदीप्त शोपट आपले काम करू लागली. संपूर्ण सुवर्णनगरी

अग्नीदेवाच्या आधीन झाली. राक्षस स्त्रिया आपल्या बालकांना छातीशी कवटाळून आक्रंदत खाली आल्या. वानरवीर महात्मा हनुमानांनी लंकापुरीचे दहनकर्म केले. वेगशाली हनुमानांनी लावलेली ही आग चोहीकडे प्रज्वलित होऊन उठली. ती प्रचंड आग कोट्यावधी सूर्याप्रमाणे प्रज्वलित होत होती. प्राण वाचवून बाहेर पडलेले राक्षस चर्चा करू लागले, “हा वानर नसून साक्षात कालच आहे. चतुर्मुख ब्रह्मदेवांचा प्रचंड कोपच वानररूप धारण करून, राक्षसांचा संहार करण्यासाठी इथे उपस्थित झाला आहे.” हनुमानांच्या क्रोधबलाने अभिभूत झालेली लंकापुरी अग्नीज्वालांनी वेढली गेली होती. प्रमुख वीर मारले गेले होते; तर उर्वरित योद्धे हतबल झाले होते. देव हा लंकादहन प्रसंग पहात होते. त्यांनी महाबलवान, वायुवेगी, परमबुद्धिमान, श्रेष्ठ वायूपुत्र हनुमानांचे स्तवन केले. त्यावेळी वानरश्रेष्ठ महाकपी हनुमानांना पाहून, ‘हा कालाग्नी आहे’ असे वाटून सर्व प्राण्यांचा भयाने थरकाप झाला.

लंकापुरी जळत असतांना पाहून वानरवीर हनुमानांच्या मनात सीतामाईविषयी चिंता निर्माण झाली. हनुमान मनाशी म्हणाले, “जर माझ्या विपरीत बुद्धीला अनुसरून मी आज कार्यनाश करून टाकला असेल, तर आज याच ठिकाणी माझ्या प्राणांचही विसर्जन करणं आवश्यक आहे.” दुसऱ्या बाजूला हनुमानांच्या मनात विचार आले, “सर्वांगसुंदर सीता स्वतेजानं सुरक्षित राहिलेल्या असण्याचा संभव आहे. कल्याणी जनकानंदिनी कदापि नष्ट होणार नाहीत. मैनाक पर्वत श्रीरामकृपेमुळे जसे प्रकटले होते, तसे तपस्या, सत्य भाषण, अनन्यसाधारण पातिव्रत्य यामुळे सीतामाईच अग्नीला जाळू शकतील.” तेवढ्यात हनुमानांना चारणांच्या मुखातून वाणी ऐकू आली. ते म्हणत होते, “सारी लंका नगरी दग्ध झाली; परंतु सीतेला त्याची झळ पोहोचली नाही. आम्हाला ही मोठी अद्भूत आणि आश्चर्याची गोष्ट वाटते.” चारणांचे बोल ऐकून सीतामाई जिवंत असल्याची खात्री हनुमानांना पटली. त्याच क्षणी हनुमानांनी सीतादेवींचे पुन्हा प्रत्यक्ष दर्शन घेऊन, मगच परत जाण्याचा विचार केला.

हनुमानांनी थेट अशोक वृक्षाखाली बसलेल्या जानकीदेवींना गाठले; परंतु सीतादेवी प्रभू रामचंद्रांच्या चिंतनात गढून गेल्या होत्या. त्या भानावर आल्या. तोपर्यंत हनुमान प्रस्थान करण्याच्या विचारात होते. ते पाहून सीतादेवी म्हणाल्या, “हे वानरप्रवर, आणखी एखादा दिवस तू येथे रहावंस. विश्रांती घेऊन मगच जावे. तुझ्या सहवासात किंचित काल का होईना शोक नाहीसा

होतो.” त्या पुढे म्हणाल्या, “मला घेऊन जाणे कितपत शक्य आहे, हाच संदेह मला पडला आहे. म्हणून तू अशा पद्धतीनं उपाययोजना कर, ज्यामुळे युद्धवीर महात्मा श्रीरामचंद्रांचा पराक्रम योग्यतेला अनुसरून प्रकट होईल.” त्यावर हनुमानांनी सीतामाईची परोपरीने समजूत घातली आणि ते म्हणाले, “श्रीरामचंद्र लवकरच येतील आणि युद्धात शत्रूंना जिंकून, तुमचा शोक दूर करतील.” अशा प्रकारे विदेहनंदिनी सीतामाईंना आश्वासन देऊन, त्यांना प्रणाम करून हनुमानांनी परत जाण्याचा विचार केला.

लंकेतील योजलेली कामे पार पाडली होती. हनुमान श्रीरामचंद्रांच्या दर्शनासाठी उत्सुक झाले होते. परत जाण्याच्या विचाराने, हनुमान श्रेष्ठ अशा अरिष्टगिरीवर चढून गेले. अरिष्टगिरी पर्वत उंच उंच वृक्ष, श्यामल मेघ, सूर्यप्रकाश, विविध धातू, जलप्रवाहाचा गंभीर आवाज, बासरीवादन करणारी बांबूची वने असा अरिष्टगिरी दाट धुक्यामुळे गंभीर वाटणाऱ्या गुंफांनी ध्यानमग्न झाल्याचा भास होत होता. वीर हनुमानांच्या पावलांच्या आघाताने शिखरावरील शिलाखंड चुरा होऊन जात होते. त्या शैलराज अरिष्टावर आरूढ होऊन महाकपी हनुमानांनी उत्तर तटावर जाण्याचा बेत केला. त्या दृष्टीने आपले शरीर वर्धित केले. भीषण महासागराकडे दृष्टिक्षेप टाकला. वायूदेवाच्या त्या औरस पुत्राने, ज्याप्रमाणे वायू आकाशात वेगाने प्रवाहित होतो, त्याप्रमाणे दक्षिणेकडून उत्तरेकडे अत्यंत वेगाने आकाशमार्गाने प्रयाण केले. हनुमानांच्या पायांचा दाब पडल्याने त्या श्रेष्ठ पर्वतातून भयंकर आवाज आला. संपूर्ण गिरी उन्मळून पडतो की काय, असे झाले; परंतु पायाच्या दाबाने तो पर्वत जमिनीच्या पातळीला गेला. सागराच्या लाटा उंच उंच उसळून उठल्या. वीर हनुमान, समुद्राला लंगून जाण्याच्या इच्छेने आकाशात लीलया उड्डाण करू लागले. हनुमान गगन सागर पार करू लागले. आकाशास गिळून टाकीत, चंद्रमंडलाला नखांनी ओरखडे काढीत नक्षत्रे व सूर्यमंडलासह अंतरिक्ष समेटून घेत आणि ढगांचे समूह आपल्याबरोबर खेचून नेत, समुद्राच्या पार जाऊ लागले.

४०. हनुमानांचे समुद्रोल्लंघन करून सुहदांसह किष्किंधेकडे प्रयाण

वीर हनुमान उत्तर दिशा आक्रमित, समुद्राच्या मध्यभागी येऊन पोहोचले. तेथे पर्वतराज सुनाभाला उर्फ मैनाकाला स्पर्श करून ते पुढे प्रवास करू लागले. उत्तर तटानिकट पोहोचताच, महेन्द्र पर्वतावर त्यांची दृष्टी पडली आणि त्यांनी दशदिशा भेदक महागर्जना केली. सिंहनाद करीत हनुमान विश्रामधामाच्या दिशेने पुढे निघाले. हनुमानांच्या गर्जनेने जणू आकाश फाटत होते. महाबली वानरवीर पवनकुमारांना पहाण्यासाठी उत्कंठित झाले होते. अस्वलश्रेष्ठ जांबवानांनी हर्षोत्सुक होऊन सर्व वानरांना जवळ बोलाविले. हनुमानांच्या भुजांचा व मांड्यांचा महावेग आणि त्यांचा सिंहनाद ऐकून, वानरवीर हर्षभरित होऊन इकडेतिकडे उड्या मारू लागले. तेवढ्यात अरिष्ट पर्वतावरून उड्डाण करून निघालेले हनुमान, महेन्द्रगिरीच्या शिखरावर उडी मारून उतरले. प्रसन्नचित्त झालेले सर्व वानर हनुमानांच्या भोवती जमा झाले. ते श्रमपरिहार व्हावा म्हणून तऱ्हेतऱ्हेच्या भेटवस्तू व फळेमुळे देऊन सत्कार करू लागले. आनंदमग्न होऊन जयकार आरोळ्या ठोकू लागले. महाकपी हनुमानांनी जांबवानादी वृद्ध गुरुजांना तसेच कुमार अंगदाला प्रणाम केला. स्वागत-सन्मान झाल्यानंतर त्या वानरवीराने संक्षिप्त निवेदन केले. ते म्हणाले, “मला सीतामाईचे दर्शन घडले आहे. सीतामाई श्रीलंकेच्या अशोकवनात निवास करतात. भयंकर आकाराच्या राक्षसी, त्यांच्या पहाऱ्यावर आहेत. प्रभू रामचंद्रांच्या दर्शनासाठी त्या अतिउत्सुक आहेत.” हनुमानांचे हे वृत्त ऐकून, ते वानरवीर अक्षरशः नाचू लागले.

हनुमानांचे वचन ऐकून युवराज अंगद सर्व वानरवीरांच्या मध्यभागी उभे राहून म्हणाला, “विशाल सागर लंघून तू जाऊन परत आलास, असा वानरश्रेष्ठ वीर दुसरा नाही. एक मात्र तूच आमचा जीवनदाता आहेस. तुझ्या

प्रसादानं सकल मनोरथ पूर्ण होऊन आपण श्रीरामांच्या भेटीला जाऊ. अद्भुत भक्ती, पराक्रम आणि धैर्य सारेच आश्चर्यकारक आहे.” अंगदाने हनुमानांची प्रशंसा करताच, सीतादर्शनाची हकिकत ऐकण्यासाठी सर्व वानरवीर हनुमान आणि जांबवानांना सर्व बाजूंनी घेरून उत्कंठित होऊन बसले. हनुमानांनी मोठ्या प्रसन्नतेने लंका यात्रेचा सर्व वृत्तांत सांगून सीतामाईची दुरावस्था कथन केली. आणि सर्व वानरवीरांना लंकेवर आक्रमण करण्यास उद्युत केले. अंगदाने तर सर्वासमोर संकल्प केला, “आपणच लंकेत जाऊ. तिथल्या राक्षस पुंगवांचा वध करू आणि त्यानंतरच परतीचा प्रवास करून, श्रीराम-लक्ष्मण आणि सुग्रीवांचं दर्शन घेऊ.” वाल्मिकी अंगदमुखाने प्रतिज्ञा करतात -

वयमेव हि गत्वा तान् हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ।

राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥१३॥

(सुंदरकांड - सर्ग ६० वा - श्लोक १३ वा)

अंगदाचा हा संकल्प ऐकून जांबवानांना सकौतुक धन्यता वाटली; तथापि तो अर्थतत्त्वाचा जाणकार असल्याने विचारपूर्वक म्हणाला, “महाकपी, तू बुद्धिमान आहेस यात शंका नाही; परंतु असे करणे युक्त नाही; कारण वानरराज सुग्रीवांनी आणि भगवान श्रीरामांनी आपल्याला, दक्षिण दिशेला सीतेचा शोध घ्या, एवढीच आज्ञा दिली आहे; बरोबर घेऊन येण्याची नाही. राजा श्रीरामांनी सर्व प्रमुख वानरवीरांसमोर स्वतः सीतेला जिंकून आणण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. ती मिथ्या झालेली त्यांना कशी रुचेल? त्यांच्या निश्चयाला अनुसरून आपण हे कार्य सिद्धीस नेले पाहिजे.” जांबवानांचा हा परामर्श सर्वांना रुचला. मग सर्व वानरवीर हनुमानांच्या नेतृत्वाखाली महेन्द्रगिरीच्या बहरलेल्या एका सुंदर वनात जाऊन पोहोचले. त्या मनमोहक वनाच्या रक्षणाचे काम सुग्रीवांचा मामा दधिमुख नावाचा एक वानर करीत होता. मधुवन पाहताच वानरवीरांनी मधुपान करण्याची आज्ञा मागितली. अंगद, जांबवानादी ज्येष्ठांनी परवानगी दिली आणि वानरसेना मधुप्राशनासाठी तुटून पटली. तेवढ्यात दधिमुख तेथे आला आणि तो वानरांना आवरण्याचा प्रयत्न करू लागला. वानर ऐकेनात. दधिमुखाने बलप्रयोग करण्यास सुरुवात केली; परंतु वानरवीरांनी त्याच्यावर आक्रमण करून, त्याला अर्धमेला करून टाकले आणि ते विशाल वन सुनेसुने करून टाकले. हनुमान तर त्या वानरवीरांना प्रोत्साहन देत होते. अंगद आणि जांबवान यांनीही मूक संमती दिली. त्यामुळे वनाचा प्रमुख रक्षक दधिमुख वानर अधिकच क्रुद्ध झाला. त्याने आपल्या सेवकांना सांगितले,

“आता आपण आपल्या स्वामींकडे जाऊ.” आणि दधिमुख वानर वनाखाली उतरून रक्षकांच्या जथ्यासह दीन वदनाने सुग्रीवांवाशी गेला व त्याने मधुवन विध्वंसाची सर्व वार्ता सुग्रीवांना सांगितली. सुग्रीव, श्रीराम आणि लक्ष्मण यांनी ती वार्ता ऐकून, हनुमान सीताशोध घेण्यास यशस्वी झाले असावेत, असा निष्कर्ष काढला आणि दधिमुखाला संदेश देऊन, अंगद, जांबवान आणि हनुमान यांच्याकडे पाठविले.

सुग्रीवांकडून संदेश घेऊन दधिमुख वायुवेगाने मधुवनात परतला. त्याचा क्रोध नाहीसा झाला होता. तो हनुमानादि वानरवीरांना म्हणाला, “तुम्ही सर्वजण थकून आला आहात. फळं खा आणि मधुपान करा. मी आपणास मूर्खपणाने अडवले होते. मला क्षमा करा. वानरराज सुग्रीवांनी मोठ्या हर्षानं निरोप दिला आहे; तुम्हा सर्वांना लवकर पाठवावे. “अंगद, जांबवान यांनी सर्व वानरांना एकत्र बोलाविले. अंगद म्हणाला, “वानरयूथपतींनो, भगवान श्रीरामांना आपण परत आलो आहोत, ही वार्ता समजली असे दिसते. इथे अधिक थांबण्यात अर्थ नाही; मात्र जाण्याचा निर्णय आपण सर्वांनी मिळून घ्यावा.” अंगदाचे बोल ऐकून वानर प्रसन्न झाले. सर्व वानर एकमुखाने म्हणाले, “हे हरीश्रेष्ठा युवराज, तू सांगशील तसेच करू; हे आमचे वचन आहे.”

अंगदाने हनुमान आणि जांबवान यांच्याबरोबर विचार करून; सत्वर निघण्याचा निर्णय घेतला आणि अंगद आणि वानरवीर हनुमान यांच्या नेतृत्वाखाली सर्व वेगवान वानर एकाएकी आकाशात उड्डाण करते झाले. तात्काळ किष्किंधेला सुग्रीव आणि श्रीरामचंद्रांच्या पुढे उपस्थित झाले. महाबाहू हनुमानांनी रामचंद्रांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून प्रणाम केला आणि सांगितले, “देवी सीता पातिव्रत्याच्या कठोर नियमांचे पालन करीत असून शरीरानं सुखरूप आहेत. मी देवीमातेचं दर्शन घेतलं.” हनुमानांचे अमृतमधुर बोल ऐकून रघुनाथांनी मोठ्या प्रेमाने, बहुमानपूर्वक हनुमानांकडे पाहिले. सर्वांनी श्रीराम, महाबली लक्ष्मण आणि सुग्रीवांना प्रणाम केल्यानंतर श्रीरामांनी विचारले, “वानरांनो, देवी सीता कुठे आहे? तिच्या मनात काय भावना आहे?” असे प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली. वानरगणांनी हनुमानांकडे पाहिले आणि त्यांना माहिती सांगण्यास प्रोत्साहन दिले. हनुमान सर्व वृत्तांत कथन करून म्हणाले, “अशा प्रकारे त्या कृशांगी, धर्मपरायण सीतामाईंनी मजजवळ तुम्हाला सांगण्यासाठी हे निवेदन दिलं आहे. त्या रावणाच्या अंतःपुरात कैदेत आहेत

आणि भयचकित होऊन डोळे मोठे मोठे करणाऱ्या हरिणीप्रमाणे त्या साशंकतेने सगळीकडे पहात असतात. रघुनंदन, हाच तिथला वृत्तांत आहे. तो सर्व मी तुमच्यापुढे मांडला आहे. आता सर्व बाजूंनी समुद्र पार करण्याच्या प्रयत्नास लागलं पाहिजे.” राजकुमार श्रीराम आणि लक्ष्मण काहीसे आश्वासित झाले आहेत, हे हनुमानांनी जाणले. ओळखीची खूण श्रीरघुनाथांच्या हाती दिलेलीच होती. देवी सीतेने सांगितलेला संदेशही संपूर्ण रूपाने वायुपुत्र हनुमानांनी क्रमशः शब्दांकित केला. हनुमानमुखाने वाल्मिकी संदेशन करतात -

इति मामब्रवीत सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ।

रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥२६॥

एतदेव मयाऽऽख्यातं सर्वं राघव यद् यथा ।

सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥२७॥

तौ जाताश्चासौ राजपुत्रौ विदित्वा

तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।

देव्या चाख्यातं सर्वं मेवानुपूर्व्याद्

वाचा सम्पूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥२८॥

(सुंदरकांड - सर्ग ६५ वा - श्लोक २६ ते २८)

४१. चुडामणी प्रदान प्रसंग व सीतासंदेह निवारण कथन

शिवस्वरूप, वायूपुत्र, बजरंगबली, रामदूत, विचक्षण हनुमानांनी सीतामाईनी दिलेली ओळखीची खूण चुडामणी रामचंद्रांच्या हाती दिली. प्रभू रामचंद्र मणी हृदयाशी धरून अक्षरशः रडू लागले. विलापविह्वल प्रभूंना पाहून लक्ष्मण, सुग्रीव, हनुमान शोकमग्न झाले. विह्वल प्रभू हनुमानांना म्हणाले, “हे सौम्या, मला पुन्हा पुन्हा वृतांत एकावासा वाटतो. विदेहनंदिनी सीता एक महिन्यापर्यंत जीवन धारण करू शकणार असेल, तरी तो काळ खूप झाला. हे हनुमाना, सांग, सीता काय म्हणाली ते सांग.” ते ऐकून महाबली हनुमानही गहिवरले. ते प्रभूंना म्हणाले, “पुरुषोत्तम, जानकीदेवींनी चित्रकुटावर घडलेल्या एका प्रसंगाचे यथातथ्य वर्णन केलं. तो प्रसंग त्यांनी ओळखीची खूण पटावी अशा तऱ्हेने सांगितला,” असे म्हणून हनुमानांनी प्रभू रामचंद्र आणि सीतामाई या दोघांनाच ज्ञात असलेला कावळ्याचा प्रसंग तंतोतंत सीतामाईच्या शब्दात सांगितला आणि ते म्हणाले, “रघुनाथा, सीतामाई यावर तुम्हाला उद्देशून म्हणाल्या की रघुनंदना, अशाप्रकारे अस्त्रवेत्यांमध्ये श्रेष्ठ आणि शीलवान असूनही तुम्ही राक्षसांवर आपल्या अस्त्रांचा प्रयोग का करत नाही? माझं असं कोणतं तरी महान पाप आहे की, ज्यामुळे ते दोन्ही शत्रूसंतापी वीर एकत्रितपणे, सामर्थ्यवान असूनही माझं रक्षण करू इच्छित नाहीत. हे रघुनंदना, त्यावर मी त्यांची परोपरीने समजूत घातली. त्या मलाच म्हणाल्या, तू मोठा भाग्यवान आहेस कारण लवकरच तू माझ्या प्रियतमांना आणि दिराला डोळ्यांनी पाहू शकशील. त्या असं म्हणाल्या- नंतर मी त्यांना, माझ्या पाठीवर बसवून आपल्यापर्यंत येण्याची विनंती केली. त्यावर सीतादेवी म्हणाल्या- ‘महाकपे, मी स्वाधीन असूनही स्वेच्छेने तुझ्या पाठीचा आश्रय घ्यावा, हे माझ्या धर्माला अनुसरणारं नाही व त्यांनी मला अशा प्रकारे बोलण्याची आज्ञा दिली की, तुम्ही तात्काळ त्यांचा दुःखसागरातून उद्धार कराल. नरेश्वर, तुमच्या प्रियतमेनं,

संयमशील आर्या सीतांनी अत्यंत विषादानं ही वचनं उच्चारली आहेत. माझ्या सांगण्यात आलेल्या सर्व गोष्टींवर विचार करा; मात्र सती शिरोमणी सीतामाई कुशल आहेत असा विश्वास बाळगा; परंतु .....” हनुमानांचे बोलणे ऐकून श्रीरामांनी पृच्छा केली, “परंतु काय हनुमान?” तेव्हा हनुमानांनी सीतामाईच्या मनातील संदेह सांगण्यास सुरुवात केली, “हे रघुनाथा, आपण हा अपार सागर कसा पार कराल? वानर आणि अस्वलांना हे कसे जमेल, असा संदेह त्यांच्या मनात आहे. म्हणून त्यांनी आपल्याला साजेसे शौर्य प्रकट व्हावे, असे सुचविले आहे. तेव्हा हे रघुनंदना, मी त्यांना आश्वासित करित म्हणालो, तुमच्या मनातलं दुःख आता दूर व्हावं. पुरुषसिंह श्रीराम आणि लक्ष्मण चंद्रसूर्यांप्रमाणे माझ्या पाठीवर बसून आपल्यापाशी येऊन पोचतील आणि आपल्याला लवकरच दिसेल की, सिंहाप्रमाणे पराक्रमी शत्रूनाशक श्रीराम आणि लक्ष्मण हातात धनुष्य घेऊन, लंकेच्या द्वारापाशी येऊन पोचले आहेत. तुम्हाला लवकरच हे पहाण्याचं भाग्य प्राप्त होईल की, शत्रूंचं दमन करणारे श्रीरघुनाथ वनवासाचा कालावधी पुरा करून, तुमच्यासह अयोध्येला जातील आणि राज्यावर अभिषिक्त होतील. हे प्रभू, तुमच्या आत्यंतिक शोकानं पीडित झाल्यामुळे देखील ज्यांच्या वाणीत कधी दीनपणा आलेला नाही, त्या मिथिलेश कुमारींना जेव्हा मी, प्रिय आणि मंगल वचन उच्चारून प्रसन्न केलं, तेव्हा त्यांच्या मनाला काहीशी शांतता लाभली.

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी

शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।

उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा

तवातिशोकेन तथातिपीडिता ॥२९॥”

(सुंदरकांड - सर्ग ६८ वा - श्लोक २९ वा)

हनुमानांनी यथार्थरूपाने सांगितलेली घटनामालिका ऐकून, भगवान श्रीराम मोठे प्रसन्न झाले. महात्मा हनुमानांना प्रेमभरणं प्रगाढ आलिंगन देणं, इतकंच हाती आहे, असे म्हणून त्यांनी आपल्या आज्ञापालन करून, कृतकृत्य होऊन परतणाऱ्या पवित्रात्मा हनुमानांना हृदयाशी धरले. थोडा वेळ विचार करून ते सुग्रीवांना म्हणाले, “समुद्राच्या दुस्तरतेचा विचार केल्यावर माझ्या उत्साहावर पुन्हा विरजण पडलं.” हनुमानांकडे पाहून ते म्हणाले, “वैदेहीलाही हाच प्रश्न पडला ना?” एवढे बोलून श्रीराम पुन्हा शोकाकूल आणि चिंताक्रांत झाले.

४२. वानरसेनेचा समुद्रतटी तळ

चिंतामग्र श्रीरामांना पाहून, सुग्रीवांनी श्रीरामांना प्रोत्साहित करित म्हटले, “हे रघुवीरा, हे वानरयूथपती सर्व प्रकारे समर्थ आणि शूरवीर आहेत. तुमचं प्रिय करावं असा उत्साह त्यांच्या मनात दाटला आहे. तुमच्यासाठी ते जळत्या आगीतदेखील प्रवेश करायला तयार आहेत. रघुनंदना, असे उपाय योजा की, ज्याद्वारे समुद्रावर सेतू बांधला जाईल आणि त्रिकुट पर्वताच्या शिखरावर वसलेल्या लंकेत रावण दिसताच मारला जाईल. समुद्रावर पूल बांधला की तुमचा विजय झालाच म्हणून समजा. तेव्हा तुम्ही हळवेपणाचा आश्रय घेऊ नका.” सुग्रीवांचे हेतुसंगत आणि परमार्थपूर्ण वचन ऐकून श्रीरामांनी त्याचा स्वीकार केला आणि ते हनुमंतांना म्हणाले, “मी तपस्येन पूल बांधून अथवा समुद्र शुष्क करून सर्व प्रकारे महासागर लंघून जाण्यास समर्थ आहे. वानरवीरा, तू श्रीलंका आणि रावणबल यांची संपूर्ण माहिती यथार्थरूपाने वर्णन कर.” श्रीरघुनाथांचे हे वचन ऐकून वाक्यविदांत श्रेष्ठ असलेले प्रतिभावंत, पवनकुमार हनुमानांनी श्रीरामांना आणि सर्व वानरयूथपतींना श्रीलंकेचे व रावणाच्या बलाचे यथार्थ वर्णन करून सांगितले. त्याचबरोबर स्वतःने केलेल्या कार्यांचे वर्णन करित हनुमान म्हणाले, “मी लंकेतील सर्व पूल तोडून टाकले आहेत; खडक फोडून टाकले आहेत; लंकापुरी जाळून टाकली आहे. तिची तटबंदी जमिनीवर पाडून टाकली आहे. इतकंच काय, तिथल्या विशाल राक्षससेनेचादेखील एक चतुर्थांश हिस्सा नष्ट करून टाकला आहे. आपण एकदा कुठल्या ना कुठल्या मार्गाने समुद्र पार करू शकलो की, लंका वानराकडून नष्ट झालीच म्हणून समजा. आपण त्वरेने सर्व सैनिकांना आवश्यक वस्तूंचा संग्रह करून कूच करण्याची आज्ञा द्या आणि योग्य मुहूर्तावर प्रस्थान करण्याची कामना बाळगा.” हनुमानांचे हे प्रोत्साहक बोल ऐकून, श्रीरामचंद्र आणि सुग्रीव यांनी विचारविनिमय करून विजय नावाच्या मुहूर्तावर प्रस्थान ठेवायचे ठरविले. रामचंद्रांच्या आज्ञेनुसार

सुग्रीवांनी सर्व तयारी पूर्ण करून अंगद, जांबवान आणि हनुमान यांच्या नेतृत्वाखाली समुद्रतटाकडे कूच केले. समुद्रतटी आल्यावर श्रीराम, सीतामाईसाठी पुन्हा शोकविह्वल झाले. वानरयूथपतींनी समुद्रतटी तळ ठोकला.

दुसरीकडे श्रीलंकेत रावणाने कर्तव्यनिर्णय घेण्यासाठी मंत्र्यांशी विचारविनिमय केला. रावण आणि इंद्रजित यांच्या बल पराक्रमाचे वर्णन करून, श्रीरामांवर विजय मिळविण्याचा विश्वास व्यक्त केला. प्रहस्त, दुर्मुख, वज्रद्रंष्ट, निकुंभ आणि वज्रहनु यांनी उत्साहाचे प्रदर्शन करून रावणाला प्रोत्साहन दिले. बिभीषणांनी मात्र राम अजेय असल्याचे सांगून, सीतेला परत पाठविण्याविषयी विनंती केली. बिभीषण म्हणाले, “जर श्रीरामांच्या प्राणवल्लभेला आपण स्वेच्छेने परत पाठविलं नाही, तर ही लंकापुरी नष्ट होईल. मी तुमच्याच हितासाठी सत्य वचन बोलतो आहे.” बिभीषणांचे ते म्हणणे ऐकून राक्षसराज रावण सर्व सभासदांना निरोप देऊन आपल्या महाली निघून गेला. मागोमाग बिभीषण रावणाकडे गेले. त्याला परोपरीने सांगून, समजावून घडणाऱ्या विविध अपशकुनांचे दाखले देऊन रावणाला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. बिभीषणांचे सर्व बोलणे धुडकावून लावून, त्याने सभासदांना सभाभवनात बोलावून लंका संरक्षणासाठीची आणि प्रभू रामचंद्रांना पराभूत करण्याची नवी व्यवस्था निर्माण केली. राक्षसांचा उत्साह वाढत असताना, महापार्श्वाने तर सीतेवर बलात्कार करण्याची सूचना रावणास केली. ती सूचना नाकारून रावणाने स्वपराक्रमाचे गुणगान करित, रामाला पराभूत करण्याचा निश्चय केला. हे समजल्यावर बिभीषणांनी सभेत येऊन पुन्हा समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळी इंद्रजिताने बिभीषणांचा उपहास केला तर रावणाने बिभीषणांना तिरस्कृत केले. मग मात्र बिभीषणांनी रावणाला वाकूताडन करून बाहेर पाऊल टाकले. बिभीषणांनी श्रीरामांना शरण जाण्याचे ठरविले. बिभीषणदेखील रावणाप्रमाणे शूर, तेजस्वी आणि बलाढ्य होते. त्यांच्याबरोबर चार अनुचरही होते. प्रारंभी वानरांना, राक्षस आपल्यावर चालून येत आहेत असे वाटले; तथापि आकाशमार्गे आलेले बिभीषण उत्तर तटी पोहोचताच खाली उतरून वानरांजवळ आले. ते वानरांना म्हणाले, “मी माझी बायकामुलं लंकेत सोडून श्रीरघुनाथांना शरण आलो आहे. आपण श्रीरामांना शरणार्थी बिभीषण सेवेसाठी उपस्थित झाला आहे असे सांगा.” बिभीषणांना पाहून वानरसेनेत शंका-कुशंका निर्माण झाल्या. सुग्रीवांना बिभीषणांविषयी माहिती होती, तथापि हे कुटील कारस्थान असावे असे वाटून, बिभीषणांना अनुचरांसह

मारून टाकावे असा सल्ला देऊन सुग्रीव श्रीरामांकडे पाहू लागले. श्रीरामांनी महत्वाच्या वानरयूथपतींशी विचारविनिमय केला. त्यावेळी हनुमान म्हणाले, “प्रभू, आपण श्रेष्ठ बुद्धिमान, सामर्थ्यशाली आणि श्रेष्ठ वक्ते आहात. तरीदेखील आपणापुढे मी काही निवेदन करतो. बिभीषण आपणासमोर उभे आहेत. स्पष्टपणाने आपली माहिती सांगत आहेत. मग शरणागत आलेल्या या नव्या मित्राचे हृदय कलुषित करण्यात काय अर्थ आहे? त्यांच्या बोलण्यातूनही ते स्वभावतः दुष्ट आहे असे वाटत नाही. तुमचा उद्योग, रावणाचा मिथ्याचार, सुग्रीवांच्या राज्याभिषेकाचा समाचार हे सर्व जाणून राज्यप्राप्तीच्या इच्छेने हे विचारपूर्वक इथं तुमच्याकडे आले आहेत. शरणागत वत्सल श्रीराम त्यांचं रक्षण करून त्यांना मदत करून राज्य प्रदान करतील; असा मला विश्वास वाटतो. या सर्व गोष्टी दृष्टीपथात ठेवून बिभीषणांना जवळ करणं मला योग्य वाटतं. मी यथाशक्ती निवेदन केलं. हे ऐकून पुढे तुम्हाला जे योग्य वाटेल ते करा.” हनुमानांचे हे बोलणे ऐकून प्रभू रामचंद्रांनी बिभीषणांची भेट घेतली. बिभीषणांनी श्रीरामचंद्रांच्या चरणांचा आश्रय घेतला. रावणाच्या शक्तीविषयी सर्व गुपिते कथन केली. प्रभू रामचंद्रांनी सर्वांशी विचारविनिमय करून रावणवधाची प्रतिज्ञा करून वानरयूथपतींसमोर बिभीषणांना लंकेच्या राज्यावर अभिषिक्त केले आणि त्यांच्याच संमतीने तटावर धरणे धरून बसले.

४३. सेतुबंध प्रसंग

बिभीषणांच्या सांगण्याप्रमाणे समुद्राला विनंती करून मदत करण्याचे आवाहन करावे असे ठरले आणि प्रभू रामचंद्रांनी योजना केली. या सर्व घटना रावणाचा गुप्तचर शार्दूल पहात होता. विशाल वानरसेना पाहून तो तात्काळ रावणाकडे आला. तो रावणाला म्हणाला, “रघुवंशी बंधू सीतेचा उद्धार करण्यासाठी येत आहेत. सेनेने दहा योजने परिसर व्यापला आहे. सीतेला परत करा किंवा तुम्हाला वाटलं तर सुग्रीवांशी गोड गोड बोलून त्याला आपल्या पक्षात सामील करून घ्या. किमान सुग्रीव आणि राम यांच्यात फूट पाडा.” शार्दूलाचे बोलणे ऐकून रावणाने शुक नावाच्या दूतास पाठविले. त्याने सुग्रीवाला परोपरीने सांगितले; परंतु वानरांनी शुकाचे पंख उपसून, त्याला कैद करून, श्रीरामांपुढे आणले. दूत आहे असे समजताच श्रीरामांनी त्याला अभय दिले; तथापि त्याच्याबरोबर रावणाला संदेश पाठविला. “वालीप्रमाणे तूही आम्हाला वध्यच आहेस.” त्यावर अंगद म्हणाला, “हा दूत नसून गुप्तचर वाटतो. त्याला ठार करणेच योग्य;” परंतु श्रीरामांनी सांगितले, “तो दूतच आहे, त्यामुळे अवध्य आहे.” श्रीरामांचा संदेश घेऊन शुक पुन्हा रावणाकडे गेला. नंतर प्रभू रामचंद्रांनी समुद्राच्या तटावर दर्भ पसरून, तीन दिवस धरणे धरले. आवाहन करूनही समुद्राचे दर्शन होत नाही असे पाहून, श्रीरामांनी कोपित होऊन, समुद्राला बाण मारून विक्षुब्ध केले. समुद्रनिवासी लोक घाबरले. पुन्हा बाण सिद्ध करून, रघुवीर महासागराकडे लक्ष्य करू लागले व म्हणाले, “महासागरा, आज मी तुला शुष्क करून टाकतो. त्यामुळे तुझ्या उदरात रहाणारे जीवही शुष्क होतील.” श्रीरामांचे भाषण ऐकून अवघे विश्व दोलायमान झाले. तेव्हा मात्र सागर मूर्तीमान होऊन श्रीरामांना शरण आले. ते म्हणाले, “प्रभू, तुमच्या सेनेत असलेला कांतिमान वानर नल साक्षात विश्वकर्माचा पुत्र आहे. तसेच आपण तर स्वतःच विश्वकर्मा आहात. नलाने माझ्यावर पूल

बांधावा. मी तो पूल धारण करीन.” समुद्रांचे वचन ऐकून, पूल बांधण्याचा संकल्प केला. सहस्रकोटी महाबली उत्साही वानरांचे दल सेतू बांधण्यात गढून गेले. श्रीरामांची आज्ञा शिरोधार्य मानून, रामनामाचा जप करीत, पर्वतप्राय पाषाण आणि पर्वतशिखरे समुद्रात फेकले जाऊ लागले. रामभक्तांनी बांधलेला पूल समुद्र धारण करीत होता. श्रीरामांचे ते अद्भूत आणि दुष्कर कर्म पाहून, सिद्ध, चारण, महर्षी आणि देव सर्वजण श्रीरामांपाशी आले. वेगवेगळ्या पवित्र जलांनी श्रीरामांना अभिषेक करवून मंगल वचने गायिली. त्यांनी आशीर्वाद दिले. “नरदेवा, तुम्ही शत्रूवर विजय मिळवाल आणि समुद्रापर्यंत साऱ्या पृथ्वीचं सदैव पालन कराल.”

दक्षिण तटावर आल्यानंतर, उत्पात सूचक लक्षणांचे ज्ञानी असलेले श्रीराम, अनेक अपशकून पाहून काही काळ थांबले. मग सुमित्राकुमार लक्ष्मणाला हृदयाशी धरून म्हणाले, “लक्ष्मणा, जिथं शितल जलाची सोय असेल, फळांनी बहरलेली वने असतील, अशा ठिकाणाचा आश्रय घेऊन आपण आपले सेना समूह काही भागात विखरून ठेवू. सेना व्यूहबद्ध करून तिच्या रक्षणासाठी सदैव सावध रहाणं आवश्यक आहे, असं मला वाटतं.”

इकडे श्रीरामांच्या आज्ञेनं बंधनमुक्त झालेल्या शुकाने रावणापाशी जाऊन त्यांच्या सैन्याचे प्राबल्य कथन केले. त्याने परोपरीने रावणाला समजावून सांगितले. शुकसोबत असलेल्या सारणाने तर प्रमुख वानरयूथपतींची ओळख करून दिली. त्याचबरोबर त्याने सुग्रीव, सुग्रीवाचे मंत्री, हनुमान, श्रीराम-लक्ष्मण, बिभीषण यांच्या पराक्रमाचे वर्णन करून, वानरांच्या संख्याबलाचे निरूपण केले. त्यातही हनुमानांच्या पराक्रमाची पुन्हापुन्हा आठवण करून दिली. रावणाने सामंजस्य दाखविण्याऐवजी स्वतःच्या पराक्रमाचा डांगोरा पिटत शुक आणि सारणाला हाकलून लावले. पाठविलेले इतर गुप्तचर आणि शार्दूल यांनीही राक्षसराजास पुन्हापुन्हा भानावर आणण्याचा प्रयत्न केला. रावणाने त्यांचेही म्हणणे धुडकावून लावले.

आपल्या मायेचा उपयोग करीत रावणाने, सीतेसमोर उपस्थित होऊन श्रीरामांचे कापलेले शीर दाखविले. आपल्या पराक्रमाचे वर्णन करून सीतेला मोहात पाडण्याचा प्रयत्न केला. प्रेमविह्वल सीता विलाप करू लागल्या. दुसरीकडे, मंत्र्यांच्या सभेत विचारविनिमय करून रावणाने युद्धाची तयारी केली. इकडे अशोकवाटिकेत विलाप करणाऱ्या सीतेची कणव येऊन, सरमा राक्षसीने रावणाच्या मायेचे रूप स्पष्ट करून, सीतेची सांत्वना केली. श्रीरामांच्या

आगमनाचा प्रिय समाचार ऐकवून, ते विजयी होतील असा धीर देत, रावणाने घेतलेल्या सर्व निर्णयांविषयी माहिती दिली. हे घडत असतानाच भूकंप निर्माण करणारा सैनिकांचा कोलाहल, रणभेरी, शंखध्वनी आणि वानरसैन्याचा भीषण सिंहनाद ऐकू येऊ लागला. त्यामुळे रावणाच्या सैनिकांचे ओज नाहीसे झाले. अर्थातच श्रीरामांनी लंकेवर आक्रमण केले होते.

४४. माल्यवानाची शिष्टाई आणि बिभीषणांचे श्रीरामांना लंकावृत्त कथन

श्रीरामांनी शंखध्वनीत मिसळलेल्या, तुमुलनाद करणाऱ्या भेरींच्या आवाजासह, लंकेवर आक्रमण केले. शंखनाद ऐकून, रावणाने दोन घटका विचार करून मंत्रांना बोलाविले आणि म्हणाला, “तुम्ही सर्वांनी रामाचा पराक्रम, बलपौरुष आणि समुद्रोच्छंघन यांचं केलेलं वर्णन मी ऐकलं; परंतु तुम्हीही संग्रामभूमीवर सत्य पराक्रम गाजविणारे आहात. मग असे गप्प का?” त्यावर माल्यवान म्हणाला, “राजन्, जो राजा चौदा विद्यात पारंगत आणि नीतिमान असतो, तोच दीर्घकाळपर्यंत राज्यकारभार करतो. काळ अनुसरून शत्रूपक्षाशी संधी आणि विग्रह केला, तरच राजा यशस्वी होतो. म्हणून सांगतो रावणा, मला तर श्रीरामांशी तह करणंच योग्य वाटतं. युद्धास कारण होणारी सीता, तू परत करावी.” माल्यवान परोपरीने समजूत घालीत होता. तो पुढे म्हणाला, “तू देव, दानव आणि यक्षांपासूनच अवध्य होण्याचा वर प्राप्त करून घेतला आहेस. मनुष्यादींकडून नव्हे; पण इथे तर मनुष्य, वानर, अस्वल आणि लंगूर येऊन गर्जना करीत आहेत. ते मोठे बलवान, सैनिक शक्तीने संपन्न, सुदृढ आणि पराक्रमी आहेत.” माल्यवानाने वास्तवाची जाणीव करून देऊन सांगणे थांबविले; परंतु रावणाने माल्यवानावर फितुरीचा आरोप करून अंतःपुरात निघून गेला. जाता जाता त्याने संरक्षणाचा कडेकोट बंदोबस्त केला आणि निघून गेला. इकडे बिभीषणांनी रामांसमोर लंकेच्या रक्षण प्रबंधाची, रावणाने केलेली योजना समजावून सांगितली आणि विभिन्न द्वारांवर आक्रमणे करण्यासाठी सेनापतींची नियुक्ती केली. बिभीषण म्हणाले, “तुम्ही या विशाल वानरसेनेचा व्यूह बनवूनच, विशाल चतुरंग सेनेने घेरलेल्या रावणाचा विनाश करू शकाल.” बिभीषणांच्या मार्गदर्शनानुसार श्रीरामांनी बोलावयास सुरुवात केली. ते म्हणाले,

“नील पूर्व द्वारापाशी जाऊन प्रहस्ताला प्रतिकार करील; अंगद, दक्षिण द्वारापाशी स्थित होऊन विघ्न उभं करील. पवनपुत्र हनुमान, अप्रमेय आत्मबलानं संपन्न आहे तो बहुसंख्य वानरांसह लंकेच्या पश्चिम द्वारातून आत प्रवेश करील. राक्षसराज रावणाच्या वधाच्या दृढनिश्चयानं, मी स्वतःच लक्ष्मणासह नगराच्या उत्तर द्वारावर हल्ला करून, जिथं सेनेसह रावण विद्यमान आहे, तिथूनच लंकाप्रवेश करीन. वानरराज सुग्रीव, राजा जांबवान आणि बिभीषण नगरातल्या मध्य छावणीवर आक्रमण करतील. वानरांनी युद्धात मनुष्यांचं रूप धारण करता कामा नये, अशी माझी आज्ञा आहे. स्वजनवर्गात वानर हेच आमचं चिन्ह असेल. केवळ आम्ही सात जणच मनुष्यरूपात राहून शत्रूशी युद्ध करू.” त्यानंतर श्रीरामांनी प्रमुख वानरांसह सुवेल पर्वतावर चढून तेथेच रात्रीचा मुक्काम केला. वानरयूथपतींनी आणि श्रीरामांनी सुवेल शिखरावरून लंकापुरीचे निरीक्षण केले. श्रीलंकेतील सृष्टी आणि नगर सारेच अद्भूत सौंदर्याने नटलेले होते. लंकापुरीत सहस्र खांबांनी तोललेला एक चैत्यप्रासाद होता. मोठमोठ्या भवनांनी घनदाट झालेली ती स्वर्गतुल्य नगरी पाहून, श्रीराम मोठे विस्मित झाले.

४५. सुग्रीवांसह वानरवीरांचे - रावण सैन्याशी घनघोर युद्ध

वानरवीर आणि सुग्रीव यांच्यासह श्रीराम सुवेल पर्वताच्या सगळ्यात उंच शिखरावर चढून गेले. सर्वांनी दाहीदिशांना दृष्टिक्षेप करीत, मनोहर काननांनी सुशोभित लंकापुरी पाहिली. त्या नगराच्या गोपुराच्या छतावर त्यांना दुर्जय राक्षसराज रावण बसलेला दिसला. सुग्रीवांची दृष्टी त्याच्यावर पडताच ते एकाएकी उठून उभे राहिले आणि शारीर व मानसिक बलाने प्रेरित होऊन त्यांनी शिखरावरून त्या गोपुरावर झेप घेतली. रावणाला तृणवत् तुच्छ लेखून, ते कठोर वाणीने म्हणाले, “राक्षसा, मी लोकनाथ भगवान श्रीरामांचा सखा आणि दास आहे. श्रीरामांच्या तेजामुळे तू आज माझ्या हातून सुटणार नाहीस”, असे म्हणून त्यांनी अकस्मात उड्डाण करून रावणावर झडप घातली. त्याचा मुकुट खेचून जमिनीवर पाडला. रावण त्वेषाने म्हणाला, “तुझी सुग्रीव आता हीन ग्रीव करून टाकतो.” असे म्हणून रावणाने त्यांना त्वरेने उचलून छताकडे फेकले. तेवढ्याच जोराने उसळी घेऊन सुग्रीवांनी रावणाला उचलून फरशीवर जोराने आपटले. एकमेकांवर मात करीत कितीतरी घटका ते तुमळ मल्लयुद्ध दोघात चालू होते. सुग्रीव आणि राक्षसराज रावण एकमेकांवर आघात करण्यासाठी मंडलाकार फिरत होते. आता रावण मायावीपणाचा विचार करणार असे लक्षात येताच, रावणाला चकवून वायूमार्गाने सुग्रीव वानरसेनेच्या मध्यभागी असलेल्या श्रीरामांपाशी येऊन पोचले. सुग्रीवांच्या या साहसाने वानर जल्लोष करू लागले, तर श्रीरामांचाही उत्साह वाढला. विवेकाने पुढील गोष्टी केल्या पाहिजेत असे ठरवून; श्रीरामांनी सुग्रीवांना दुःसाहसापासून परावृत्त केले. श्रीलंकेच्या चारही प्रवेशद्वारांवर, वानरवीरांच्या तुकड्यांची नियुक्ती करून रावणाला सामंजस्याची एक संधी देण्यासाठी, अंगदाला शिष्टाई करण्यासाठी

पाठविण्याचे ठरविले. श्रीरामांनी अंगदाबरोबर रावणाचा अहंकार नष्ट करण्यासाठी निरोप दिला. अंगदाला स्पष्टपणे सांगण्याची आज्ञा दिली, “मी तुला तुझ्या हिताचं सांगतो. तू स्वतःचं श्राद्ध करून टाक. परलोकी सुख देणारं दानपुण्य कर आणि लंका डोळे भरून पाहून घे. कारण तुझं जीवन आता माझ्या आधीन झालं आहे.” श्रीरामांचा हा निरोप घेऊन अंगद दूत म्हणून रावणाकडे गेला. दूत भूमिकेतून अंगदाने रावणाला श्रीरामांच्या शब्दांत संदेश ऐकवला - “जर तू माझ्या चरणावर पडून आदरपूर्वक सीतेची परत पाठवणी केली नाहीस तर माझ्या हातून तू मारला जाशील. तुझ्या मारल्या जाण्यानं लंकेचं सारं ऐश्वर्य बिभीषणाला प्राप्त होईल.” अंगदाचे वचन ऐकून भयंकर क्रोधाने रावणाने मंत्र्यांना आज्ञा दिली. “पकडा ह्या दुर्बुद्धी वानराला आणि टाका मारून.” मंत्री सरसावले. ताराकुमार अंगदाने आपले बल दाखविण्यासाठी, स्वतःच स्वतःला पकडू दिले आणि मग पकडणाऱ्या चारही वीरांना घेऊन त्याने उड्डाण केले. उड्डाणवेगाचा धसका घेऊनच ते रावणाच्या नजरेसमोर पृथ्वीवर कोसळले. अंगदाच्या उड्डाणाने आणि सिंहनादाने भवनाचे छत विदीर्ण झाले. ते पाहून वानरसैन्याला हर्ष झाला. भवन मोडलेले पाहून रावणाचा क्रोध वाढला. इकडे शिष्टाई विफल झाल्याचे पाहून, श्रीरामचंद्र हर्षभरीत होऊन गर्जना करणाऱ्या बहुसंख्य वानरांनी वेढलेल्या अवस्थेत युद्धासाठी सज्ज झाले. त्याचवेळी पर्वतशिखराप्रमाणे विशालकाय, महापराक्रमी दुर्जय वानरवीर सुषेणाने इच्छेला येईल ते रूप धारण करणाऱ्या अनेक वानरांसह लंकेच्या सर्व द्वारांवर विजय मिळविला आणि सुग्रीवांच्या आज्ञेला अनुसरून तो आळीपाळीने सर्व द्वारांशी संचार करू लागला. लंकेला वेढा घालून समुद्रापर्यंत पसरलेल्या शंभर अशौहिणी वानरसेना पाहून राक्षसांना मोठा विस्मय वाटला. त्या महाभीषण कोलाहलास सुरुवात झाल्यावर राक्षसाचे योद्धे निशाचरही मोठमोठी आयुधे हातात घेऊन प्रचंड वायूवेगाने सगळीकडे संचार करू लागले. लंकेवर वानरांनी चारी दिशांना मोठ्या जोराने सिंहनाद करून, एकदम चढाई केली. हे वृत्त कळताच राक्षसराज रावणाने सगळ्या सेनेला त्वरित बाहेर पडण्याची आज्ञा दिली आणि दोन्ही सैन्ये एकमेकांना भिडली. त्याचे वर्णन करताना वाल्मिकी लिहितात -

स सम्प्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ।

रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्द्रुतोपमः ॥४७॥

(युद्धकांड - सर्ग ४२ - श्लोक क्र. ४७)

अशा प्रकारे राक्षसांत आणि वानरांत मोठीच धुमश्चक्री सुरू झाली. तेथे

रक्तामांसाचा चिखलच जमा झाला. राक्षसांत आणि वानरांत द्वंद्वयुद्ध जुंपले. अंगदाशी - इंद्रजित भिडला. प्रजंघाशी - रणदुर्जय, जंबुमालीशी हनुमानांनी युद्ध केले. गज - तपनाशी लढू लागला. नील - निकुंभाशी झुंजू लागला. सुग्रीव - प्रघसाशी, तर श्रीराम-लक्ष्मण - विरुपाक्षाशी समरांगणात युद्ध करू लागले. सुषेण - विद्युन्मालीशी भिडला आणि भयंकर द्वंद्व सुरू झाले. त्यावेळी त्या वानरशिरोमणींकडून मारले जाणारे ते निशाचर रक्ताच्या वासाने मत्त झाले. रात्रीही युद्ध थांबले नाही. वानरांचे आणि राक्षसांचे घोर युद्ध चालू असतानाच अंगदाकडून इंद्रजिताचा पराभव झाला. भयंकर क्रोधित झालेला इंद्रजित अदृश्य झाला.

४६. मायावी इंद्रजिताचा पराक्रम

अंगदाकडून पराभूत झालेला इंद्रजित अंतर्धान विद्येचा उपयोग करून पुन्हा युद्ध करू लागला. श्रीरामांनी इंद्रजिताचा शोध घेण्यासाठी सुषेणपुत्र द्वय, नील, अंगद, शरभ, द्विविद, हनुमान, सानुप्रस्थ आणि वृषभस्कंध अशा दहा वानरयूथपतींना आदेश देऊन पाठविले. त्यांना इंद्रजिताचा पाठलाग करण्याची आज्ञा दिली; परंतु इंद्रजित ढगाआड लपून बसला आणि त्याने श्रीराम-लक्ष्मणांवरच सर्वांगिण विदीर्ण करणाऱ्या बाणांचा वर्षाव केला. त्याने राम-लक्ष्मणांना आव्हान दिले, “मी युद्धाच्या वेळी अंतर्धान पावू शकतो. इंद्रदेखील मला पाहू किंवा पकडू शकत नाही. मी तुम्हा दोघांनाही कंकपत्रयुक्त बाणांच्या जाळ्यात अडकवून टाकलं आहे. या क्षणी तुम्हा दोघांना मी यमलोकी धाडीन”; असे म्हणून तो सर्पास्त्रयुक्त बाणांचा वर्षाव करू लागला. मर्मस्थळांचे ज्ञान असल्याने इंद्रजितने राम-लक्ष्मणांची मर्मस्थळ भेदली. रघुबंधूंच्या सर्वांगांना बाणरूप धारण केलेल्या नागांनी विळखे घातले. दोघेही इंद्रजिताच्या आक्रमणाने घायाळ झाले. इंद्रजिताच्या बाणांत नाराच, अर्धनाराच, भल्ल, अंजलिक, वत्सदंत, सिंहदंष्ट्र आणि क्षूर या जातीच्या बाणांचा समावेश होता. राम-लक्ष्मण बंदिस्त अवस्थेत एकमेकांपासून फेकलेल्या बाणांच्या अंतरावर घायाळ निपचित पडले. प्रथम कमलनयन श्रीराम पडलेले पाहून, लक्ष्मणांना शोक आवरेना; तोच तेही त्याच अवस्थेत पडले. नागपाशात बद्ध होऊन वीरशय्येवर पडलेल्या त्या दोघा भावांभोवती चहूबाजूंनी सर्व वानर घोळका करून उभे राहिले. हनुमानादि सर्व प्रमुख वानरवीर व्यथित होऊन विषादग्रस्त झाले.

बद्धौ तु तौ वीरशये शयानौ

ते वानराः सम्परितार्य तस्थुः ।

समागता वायुसुतप्रमुख्या

विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥२८॥

(युद्धकांड - सर्ग ४५ - श्लोक २८ वा)

इंद्रजिताने बाणांचा वर्षाव थांबविला; तर इकडे सुग्रीवांसह बिभीषणदेखील दोन्ही बंधूजवळ आले. हनुमानांबरोबर नील, द्विविद, मैद, सुषेण, कुमुद आणि अंगद सारेच शोक करू लागले. लपलेला इंद्रजित कोणाला दिसेना. तेव्हा बिभीषणांनीही मायावी विद्येचा आश्रय घेऊन पुतण्याला समोरच उभा असलेला पाहिला. राम-लक्ष्मण मृत झाले आहेत असे समजून त्याला मोठा आनंद झाला होता. त्याने हर्षोन्मादाने गर्जना केली आणि तो म्हणाला, “श्रीराम आणि लक्ष्मण माझ्या बाणांनी मारले गेले. त्यांना ऋषीमुनी, देव, असूर कोणीही वाचवू शकणार नाही. वानरबल निष्फळ झाले आहे.” त्याने त्वेषाने प्रमुख वानरयूथपतींना बाणांनी घायाळ केले. एवढेच नव्हे तर त्याने हनुमानांनाही दहा बाण मारले. गवाक्ष आणि अंगदही जखमी झाले. विजयोन्मादाने बेभान झालेला इंद्रजित, राक्षसांचा हर्ष वाढवित लंकापुरीला गेला.

भयभीत झालेल्या वानरांची बिभीषणांनी समजूत घालायला सुरुवात केली. त्यांनी मंत्रित पाणी वानरांच्या डोळ्याला लावून त्यांना भयमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. ते म्हणाले, “आपल्या साऱ्या भयशंका नष्ट होतील.” बिभीषणांनी त्यांना इतिहास सांगून, राम-लक्ष्मण मृत झालेले नसून, निश्चेष्ट होऊन पडल्याचे सांगितले. लंकेत मात्र रावणाला दोघे बंधू मृत झाल्याचे वर्तमान कळले. इंद्रजिताने मात्र रावणाला ते बाणांच्या बंधनात बांधले असून निश्चेष्ट होऊन पडल्याचे सांगितले आणि रावणाला निर्भय केले. राम-लक्ष्मणांजवळ, सर्व वानरयूथपती, बिभीषणांच्या आश्वासनामुळे दोन्ही बंधूंचे रक्षण करित होते.

संधी साधून रावणाने राक्षसींना, मृत झालेल्या राम-लक्ष्मणांचे दर्शन घडवावे अशी आज्ञा देऊन पुष्पक विमान पाठविले. सीतामाईना पुष्पक विमानात बसवून त्रिजटेसह रक्षक राक्षसी राम-लक्ष्मणांचे दर्शन घडविण्यासाठी घेऊन गेल्या. रावणाने तर, राम-लक्ष्मण इंद्रजिताच्या हातून मारले गेले आहेत, अशी दवंडी पिटविली.

श्रीराम-लक्ष्मण धुळीत लोळताना पाहून सीतादेवी रडू लागल्या. त्यांचे हृदय बधीर झाले. निधनाची शंका येऊन, दुःखाने चिंतातूर होऊन विलाप करू लागल्या. त्रिजटा राक्षसीला त्यांची कणव आली. त्रिजटा समजूत घालू लागली. त्रिजटा म्हणाली, “हे सीते, तुझ्या शील स्वभाव व निर्मळ चारित्र्यामुळे, तू माझ्या मनात शिरकाव केला आहेस. त्यामुळे मी तुला कधीही खोटं सांगितलेलं नाही. हे देवी, या दोन वीरांना रणात कोणीही जिंकू शकणार

नाही. इंद्रजिताच्या बाणांनी ते केवळ निश्चेष्ट झाले आहेत. तुझे पतीदेव जिवंत आहेत. तू श्रीराम आणि लक्ष्मणासाठी शोक, दुःख आणि मोह यांचा त्याग कर. हे आता मरू शकणार नाहीत.” त्रिजटेचे आश्वासक बोल ऐकून सीतादेवी म्हणाल्या, “भगिनी तसंच होवो.” मग मनोवेगी पुष्पक विमान वळवून, त्रिजटा सीतादेवींना घेऊन पुन्हा अशोकवाटिकेत परतली.

४७. राम-लक्ष्मणांची बंधमुक्तता

श्रीराम-लक्ष्मण सर्पाकार बाणांच्या बंधनात बद्ध होऊन, मूर्च्छित झाले होते. काही वेळाने श्रीराम मूर्च्छेतून जागे झाले. मूर्च्छित लक्ष्मणांना पाहून श्रीराम विलाप करू लागले आणि लक्ष्मणांसाठी ते प्राणत्यागाला तयार झाले. आपण काहीच करू शकलो नाही: असे पाहून त्यांनी सुग्रीवांना परत जाण्याची आज्ञा केली. तेवढ्यात गदाधारी बिभीषण तेथे पोहोचले. गदाधारी बिभीषणांनाच इंद्रजित समजून वानरांची पळापळ सुरू झाली. सुग्रीव आणि जांबवानाने वानरांना शांत केले. राम-लक्ष्मणांची बद्धावस्था पाहून बिभीषण विलाप करू लागले. तेव्हा बिभीषणांना हृदयालिंगन देत वानरराज सुग्रीवांनी त्यांना शांत केले आणि घाबरलेल्या वानरांना परत घेऊन जाण्याची आज्ञा, आपले श्वशूर सुषेण याला दिली. त्यावर सुषेणाने सुग्रीवांना धीर देत संपादी आणि पनसादी या वनौषधी जाणणाऱ्या वानरांनी जर क्षीरसागराच्या तटावरील संजीवकर्णी आणि विषल्यकर्णी या ब्रह्मदेवाने तयार केलेल्या वनस्पती आणल्या, तर त्यांच्या उपायाने राम-लक्ष्मण पूर्ववत होतील. ज्या ठिकाणी समुद्रमंथन झालं होतं, तेथे क्षीरसागराच्या समुद्रतटावर चंद्र आणि द्रोण नावाचे दोन पर्वत आहेत. त्याच ठिकाणी या औषधी उपलब्ध आहेत. त्यांच्याच उपायाने समुद्रमंथन प्रसंगी मूर्च्छित किंवा मृत झालेल्या देवांना वाचविले होते. संपाती आणि पनस यांच्याबरोबर वायूपुत्र हनुमानांनाही पाठवावे असा सल्ला सुषेणाने दिला.

औषधी आणण्याची ही चर्चा चालू असतानाच, सोसाट्याच्या वादळाप्रमाणे महाबली, विनतानंदन गरुड तेथे पोहोचले. गरुडांना पाहाताच राम-लक्ष्मणांना बद्ध करणाऱ्या बाणांनी तेथून पळ काढला. नागबंधनाने घायाळ झालेले रघुवंशी बंधू, गरुडाच्या केवळ स्पर्शाने पूर्ववत झाले. गरुडाने दोन्ही बंधूंना हृदयाशी कवटाळले आणि गरुड श्रीरामांना म्हणाले, “हे श्रीरामा,

मी तुमचा बहिश्चर प्राण आहे. तुम्हा दोघांना मदत करण्यासाठीच मी येथे आलो आहे. हे करुणाघना, रणक्षेत्रात राक्षसांचा कधी विश्वास धरू नका कारण राक्षस सदाच कुटील कारस्थान करण्यात गढलेले असतात, हे कधीही विसरू नका. आपल्या शत्रूचा संहार करून तुम्ही सीतादेवींना निश्चितपणाने प्राप्त करून घ्याल.” एवढे सांगून गरुडांनी श्रीरामांना प्रदक्षिणा घातली आणि ते वायूवेगाने आकाशात निघून गेले. श्रीराम पूर्ववत झालेले पाहून आणि गरुडांचे आश्वासक बोलणे ऐकून वानरयूथपतींना उधाण आले. जोरजोराने गर्जना करून निशाचर राक्षसांना घाबरवून टाकीत सर्व वानरसैन्य युद्धकांक्षी होऊन, लंकेच्या दरवाजावर येऊन थडकले.

४८. धूम्राक्ष – हनुमान युद्ध

वानरांच्या गर्जना, मंत्र्यांमध्ये बसलेल्या रावणाने ऐकल्या आणि त्याच्या मनात भयशंका निर्माण झाली. जवळ उभ्या असलेल्या राक्षसांना बोलावून रावण म्हणाला, “शोककाल असूनही सर्व वानरांना आनंद व्हावा, असं काय घडलं, ते पाहून या.” राक्षस गेले आणि ते शोध घेऊन आले. त्यांनी राम-लक्ष्मण पूर्ववत् निरोगी झाल्याचे वृत्त रावणाला सांगितले. ते ऐकून राक्षसराज रावण चिंतातूर आणि शोकमग्न झाला. इंद्रजिताचे अग्नीतुल्य तेजस्वी बाण निष्फळ ठरलेले पाहून, त्याला घोर विषाद झाला आणि तो राक्षसांमधल्या धूम्राक्ष नावाच्या निशाचराला हाक मारू लागला. धूम्राक्ष समोर दिसताच क्रोधाने उसळून रावण म्हणाला, “वीरा, तू भीमपराक्रमी आहेस. तू राक्षसांची मोठी सेना बरोबर घेऊन जा आणि त्वरेने वानरांसह रामाचा वध कर.”

रावणाची आज्ञा शिरसावंग्य मानून, धूम्राक्षाने सेनापतीला बोलावून सैन्य सुसज्ज करण्याची आज्ञा दिली. विचित्र आणि विक्राळ सेनेला बरोबर घेऊन धूम्राक्ष निघाला. त्याचवेळी आकाशात हिंडणाऱ्या क्रूर पक्ष्यांनी अशुभ वाणी बोलून त्याला पुढे जाण्यास प्रतिबंध केला. त्याचवेळी एक महाभयंकर विक्राळ गिधाड, रक्तबंबाळ होऊन त्याच्या रथावर कोसळले आणि वातावरणातही अशुभसूचक वादळे वाहू लागली. ते पाहून धूम्राक्ष व्यथित झाला. राक्षसही स्तंभित झाले. तरीदेखील युद्धोत्सुक बनलेला धूम्राक्ष राक्षससेनेसह नगराबाहेर पडला. तेव्हा त्याला श्रीरामचंद्रांच्या बाहूबलाने सुरक्षित असलेली, प्रलयकाळच्या समुद्राप्रमाणे विशाल असलेली वानरसेना दिसली.

धूम्राक्षाला येताना पाहून, युद्धास सिद्ध असलेले वानर हर्षाने आणि उत्साहाने सिंहानाद करू लागले. पाहाता पाहाता वानरांत आणि राक्षसांत अत्यंत भयंकर युद्ध जुंपले. राक्षस विविध आयुधांचा उपयोग करित होते; तर

वानरयूथपती वृक्षांचा आणि शिलांचा उपयोग करित होते. त्यांचा वेग भयंकर होता. कितीतरी राक्षसांना वानरांनी यमसदनी पाठविले. कोणी तोंडातून रक्त ओकू लागले. कित्येक शिलांच्या मान्याने चूर झाले. वानरांनी फेकलेल्या पर्वतशिखरांनी घायाळ झालेल्या गज, अश्व आणि स्वार यांनी रणभूमी झाकून गेली.

आपल्या सेनेला वानरांकडून पळवून लावले गेलेले पाहून राक्षसशिरोमणी धूम्राक्षाने भयंकर क्रोधयुक्ततेने वानरांचा संहार करण्यास प्रारंभ केला. धनुष्य हातात घेतलेल्या धूम्राक्षाने युद्धाच्या तोंडावर बाणांचा वर्षाव करून वानरांना सर्व दिशांना पळवून लावले.

धूम्राक्षाच्या मान्याने वानरसेना पीडित झालेली पाहून, हनुमानांचा कोप अनावर झाला. एक विशाल शिलाखंड हातात घेऊन हनुमान धूम्राक्षाला सामोरे आले. पिताश्री वायूदेवांप्रमाणेच, पराक्रमी हनुमानांचे डोळे क्रोधाने लालीलाल झाले होते. हनुमानांनी हातातली शिळा धूम्राक्षाच्या रथावर फेकली. रथाच्या दिशेने येणारी शिळा पाहून धूम्राक्षाने आपल्या गदसह जमिनीवर उडी मारली. ती शिळा, चाके, दांडा अश्व, ध्वज आणि धनुष्यासह रथाचा चक्काचूर करून पृथ्वीवर पडली. नंतर पवनपुत्र हनुमानांनी लहान-मोठ्या फांद्यांसह एक वृक्ष उपटला आणि त्याने राक्षसांचा संहार करण्यास सुरुवात केली. वृक्षाच्या मान्याने राक्षस रक्तात न्हाऊन निघाले. तर खूपसे निशाचर घायाळ होऊन जमिनीवर पडले.

राक्षससेनेला झोडपल्यावर, पवनपुत्र हनुमानांनी एक पर्वतशिखर उचलून धूम्राक्षाने चढाई केली. तेवढ्याच सहजतेने धूम्राक्ष गर्जना करित हनुमानांकडे धावला. त्याने क्रोधित हनुमानांच्या मस्तकावर ती बहुकंटक गदा मारली. हनुमानांना तो गदाघात अगदीच तुच्छ वाटला. त्यांनी धूम्राक्षाच्या मस्तकावर ते पर्वतशिखर आपटले. पर्वतशिखराच्या दारुण आघाताने धूम्राक्षाचे अंग छिन्नविच्छिन्न झाले. तो विखुरलेल्या पर्वताप्रमाणे एकाएकी पृथ्वीवर कोसळला. धूम्राक्ष मारला गेलेला पाहून वाचलेले राक्षस लंकेकडे पळाले. शत्रूंना मारून आणि रक्ताच्या नद्या प्रवाहित करून, थकून गेलेले हनुमान वानरांच्या प्रशंसेने प्रसन्नचित्त झाले.

विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनूमान् मारुतात्मजः ।

गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमाभिदुदुवे ॥३२॥

तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।

विनर्दमानः सहसा हनूमन्तमभिद्रवत् ॥३३॥
 तस्य क्रुद्धस्य रोषेण गदां तां बहुकण्टकाम् ।
 पातयामास धूम्राक्षो मस्कतेऽथ हनूमतः ॥३४॥
 ताडितः स तथा तत्र गदया भीमवेगया ।
 स कपिर्मरुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ॥३५॥
 धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिश्रृङ्गमपातयत् ।
 स विस्फारितसर्वाङ्गो गिरिश्रृङ्गेण ताडितः ॥३६॥
 पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ।
 धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ।
 त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमाना प्लवंगमैः ॥३७॥
 स तु पवनसुतो निहत्य शत्रून्
 क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य ।
 रिपुवधजनितश्रमो महात्मा
 मुदमणमत् कपिभिः सुपूज्यमानः ॥३८॥

(युद्धकांड - सर्ग ५२ - श्लोक ३२ ते ३८)

वाल्मिकींनी ध्रुमाक्ष हनुमान युद्धप्रसंग लिहितांना, उभयपक्ष युद्धनीतीचा वापर करित होते; हेही हनुमान आणि ध्रुमाक्षाच्या युद्धातून स्पष्ट केले आहे. या प्रसंगात हनुमान आणि ध्रुमाक्ष केवळ बलाचाच वापर करित होते; अन्य विद्यांचा नव्हे.

ध्रुमाक्ष मारला गेल्याचे कळताच रावणाने वज्रद्रंशाला युद्धावर पाठविले. वज्रद्रंश येताच अंगदही सेनेसह सरसावला. अंगदाच्या पराक्रमाने राक्षसेना हतबल होऊ लागली. ते पाहून वज्रद्रंशाने महाबली वालीपुत्र अंगदाच्या मर्मस्थानावर एक लाख तेजस्वी बाण मारले. अंगद रक्तबंबाळ झाला. अंगदाने त्वेषाने एक शिलाखंड रथावर, तर दुसरे शिलाखंड वज्रद्रंशाच्या मस्तकावर मारले. त्यामुळे वज्रद्रंश मूर्च्छित झाला; पण काही क्षणातच शुद्धीवर येऊन समोर उभ्या असलेल्या अंगदावर गदेने प्रहार केला. नंतर गदाही फेकून देऊन त्याने मुष्टीयुद्ध सुरू केले. नंतर पुन्हा त्याने आयुधासह युद्ध सुरू झाले. दोघेही तुल्यबळ होते. अखेरीस अतिक्रोधाने संतप्त झालेल्या अंगदाने, वज्रद्रंशाचे विशाल मस्तक छाटून टाकले. वानरसेनेने कुमार अंगदाचा विशेष सन्मान केला. वानरांचा जल्लोष चाललेला असतानाच रावणाने वज्रद्रंशाचा बदला घेण्यासाठी अकंपनाला सेनेसह युद्धात पाठविले. अकंपन महाशूर होता. त्याने

अतिशय त्वेषाने आक्रमण केले. वानर आणि राक्षस एकमेकांवर वृक्ष, शक्ती, गदा, प्रास, शिळा, परीघ आणि तोमर आदि शस्त्रांनी बलपूर्वक प्रहार करू लागले. त्यावेळी वीर वानर कुमुद, नल, मैद, आणि द्विविद पुढे सरसावले. त्या सर्वांनी नाना प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांनी राक्षसांना घुसळून काढले.

४९. अकंपनाचा हनुमानांकडून वध

बलाढ्य वानरांचा महापराक्रम पाहून अकंपनाचा क्रोध अनावर झाला. तो शीघ्रगती रथामध्ये आरूढ होऊन, बाणसमूहांचा वर्षाव करित वानरांवर तुटून पडला. वानर घायाळ होऊ लागले. त्यांनी पळायला सुरुवात केली. बाण त्यांचा पाठलाग करित होते. वानर मृत्युमुखी पडत होते. वानरांची ही दशा पाहून महाबली हनुमान पुढे झाले आणि अकंपनाच्या मार्गात आडवे आले. पळू लागलेले वानर हनुमानांना वेढून उभे राहिले. हनुमानांच्या आधारामुळे ते स्वतःही बलवान झाले. पर्वताप्रमाणे विशालकाय हनुमानांना समोर उपस्थित झालेले पाहून; अकंपनाने अक्षरशः बाणांचा पाऊस पाडण्यास सुरुवात केली. महाबली हनुमानांनी बाणाची पर्वा न करता अकंपनाला ठार करण्याचा निश्चय केला. महातेजस्वी पवनकुमार हनुमान, महान सामर्थ्याने धरणीकंप करित अकंपनाकडे धावले. त्यावेळी हनुमानाचे रूप प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे दुर्धर्श झाले होते. हनुमानांनी पर्वतच उचलून गर्जना करित, ते एकाच हातावर पर्वत फिरवू लागले आणि अकंपनावर पर्वत फेकून आक्रमण केले. त्यावेळी पर्वत छेदण्यासाठी अकंपनाने टाकलेला बाण पर्वतावर कोसळला आणि पर्वताचे तुकडे तुकडे झाले. हनुमानांच्या क्रोडाला सीमा राहिली नाही. वानरवीर हनुमानांनी अश्वकर्ण नावाचा विशाल वृक्ष उपटला. मोठ्या प्रसन्नतेने युद्धभूमीवर तो गरगर फिरविला. तो वृक्ष फेकून, हनुमानांनी मोठा संहार केला. त्या वृक्षाच्या सहाय्याने अनेक राक्षस मृत्युमुखी पडू लागले. प्राणहारी हनुमानांना पाहून राक्षस पळू लागले. हनुमान अत्यंत क्रोधित होऊन शत्रूवर आक्रमण करित होते. ते पाहून अकंपन अतिक्षुब्ध झाला आणि जोरजोराने गर्जना करू लागला. त्याने देह विदीर्ण करणारे, पाजळलेले चौदा बाण सोडून, महापराक्रमी हनुमानांना घायाळ केले. तीक्ष्ण शक्तीने विद्ध झालेले वीर हनुमान रक्तंजित झाले. त्यावर महान वेग प्रकट करून, हनुमानांनी दुसरा वृक्ष उपटला आणि त्वरेने तो अकंपनाच्या डोक्यावर फेकून मारला. क्रोधाने भरलेल्या वानरश्रेष्ठ महात्मा हनुमानांनी फेकलेल्या त्या वृक्षामुळे, प्राणांतिक जखम होऊन अकंपन

पृथ्वीवर पडला आणि मृत झाला. अकंपन रणभूमीवर मारला गेलेला पाहून सारे राक्षस व्यथित झाले आणि आपापली शस्त्रास्त्रे फेकून घाबरून पळून गेले. हनुमान आणि अकंपनाचे युद्ध एवढे भयंकर होते की भीतीमुळे एकमेकांना तुडवित राक्षस लंकापुरीत घुसले. विजयोल्हासाने शोभणाऱ्या वानरांनी पूर्ण बळानिशी जिवंत असलेल्या राक्षसांना पकडून फरपटण्यास प्रारंभ केला. त्यात महाकपी हनुमानांनी त्या राक्षसांपाशी पोचून त्यांनाही मृत्युमुखी धाडले. त्यावेळी देव, महाबली श्रीराम, लक्ष्मण, सुग्रीव आदि वानर तसेच अत्यंत बलशाली बिभीषण यांनी कपिवर हनुमानांचा यथोचित सत्कार केला.

अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं

स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ।

तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवंगमा

बिभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥३९॥

(युद्धकांड - सर्ग ५६ - श्लोक ३९ वा)

अकंपनाच्या वधाचा समाचार प्राप्त झाल्यावर रावणाने प्रहस्तास विशाल सेनेसह यद्धासाठी पाठविले. प्रहस्ताच्या व्यूहबद्ध सेनेने, वानरसेनेवर आक्रमण केले; परंतु प्रहस्ताचे अवसान वानरांनी दोन घटकातच नाहीसे केले. अखेर दुर्बुद्धी प्रहस्त विजयाच्या अभिलाषेने वानरराज सुग्रीवांच्या दिशेने पुढे सरसावला. त्याच्या सैन्याने मोठा संहारही सुरू केला; परंतु द्विविद, दुर्मुख, जांबवान, तार यांनी पराक्रमाने प्रहस्ताला नामोहरम केले. तरी प्रहस्त त्वेषाने लढत होता. नील प्रहस्ताकडे सरसावला आणि त्याने बलपूर्वक राक्षससेनेचा संहार सुरू केला. बल, विक्रमशील, महाकपी नीलाने एक झाड उपटून प्रहस्तावर आघात केला; तरी प्रहस्त ऐकेना. तेव्हा नीलाने विशाल साल वृक्ष प्रहस्तावर फेकला. त्यातूनही स्वतःची सुटका करून प्रहस्ताने त्याच्यावर मुसळाने वार केला. मग मात्र नीलाने अत्यंत जड शिळा उचलून प्रहस्ताच्या मस्तकावर अचूक फेकून मारली. त्या आघाताने प्रहस्ताच्या मस्तकाची शकले होऊन तो गतप्राण झाला. ही वार्ता रावणाला कळताच, दुःखी झालेल्या रावणाने स्वतःच युद्धावर जायचे ठरविले आणि नाना प्रकारच्या ध्वजा-पताकांनी, छत्रांनी सुशोभित असलेली, विविध शस्त्रास्त्रांनी संपन्न असलेली, तसेच अजेय आणि निडर योद्ध्यांनी संपन्न व महेन्द्र पर्वतासारख्या हत्तींनी नटलेली सेना घेऊन अतिशय दैदिप्यमान राक्षसराज रावण युद्धावर निघाला. बिभीषणाने श्रीरामांना रावणाच्या सैन्याचा यथायोग्य परिचय करून दिला. ●●●

५०. रावण – हनुमान हस्तयुद्ध प्रसंग

राक्षसराज रावण अचानकपणे युद्धस्थळी येऊन धडकलेला पाहून, वानरराज सुग्रीवांनी मोठेच पर्वतशिखर उखडून काढले आणि रावणावर हल्ला चढविला. रावणाने सुवर्णपंखी बाणांचा वर्षाव करून हल्ला परतविला. सुग्रीवांनीही पर्वतशिखरे, वृक्ष यांचे हल्ल्यांवर हल्ले केले; परंतु रावणाने भयंकर वेगवान असलेला बाण महाक्रोधाने सुग्रीवांवर सोडला आणि बाणाच्या वेगाने सुग्रीव घायाळ झाले व अचेत होऊन खाली पडले. राक्षस सिंहनाद करू लागले. त्यावेळी गवाक्ष, गवय, सुषेण, ऋषभ, ज्योतिर्मुख आणि नल हे विशालकाय वानर पर्वतशिखरे उखडून रावणावर तुटून पडले; परंतु रावणाने तीक्ष्ण बाण सोडून त्यांचे वार व्यर्थ ठरविले. रावणाच्या बाणांनी ते सर्व महावीर घायाळ झाले. वानरसेना घाबरून श्रीरामांच्या आश्रयाला आली. ते पाहून श्रीराम स्वतःच सहजपणे धनुष्य घेऊन पुढे सरसावले; परंतु लक्ष्मण त्यांना सामोरे झाले आणि त्यांनी युद्धावर जाण्यासाठी आज्ञा मागितली. प्रभू रामचंद्रांनी लक्ष्मणांना मार्गदर्शन केले. त्यावेळी रावण वानरसैन्यावर बाणांचा वर्षाव करून जणू सैन्य झाकाळून टाकत होता.

हा सर्व प्रकार पाहून महातेजस्वी हनुमान रावणाच्या बाणसमूहांचे निवारण करित त्याच्याकडे धावले. रावणाच्या रथापाशी पोहोचल्यावर आपला उजवा हात उचलून बुद्धिमान हनुमान रावणाला भयभीत करित म्हणाले, “निशाचरा, तू देव, दानव, गंधर्व, यक्ष आणि राक्षसांकडून मृत्यू येणार नाही असा वर प्राप्त करून घेतला आहेस; पण वानरांकडून तुला भय आहेच. पाच अंगुलींनी युक्त असा हा माझा उजवा हात मी उचलला आहे. तुझ्या शरीरात चिरकालापासून जो जिवात्मा राहतो आहे, त्याला आज हा तुझ्या देहापासून अलग करील.” हनुमानांचे वचन ऐकून रावणाचे डोळे लाल झाले. क्रोधाने तो म्हणाला, “तू निःशंकपणे माझ्यावर प्रहार कर आणि यशस्वी होऊन

दाखव. तुझ्यात किती वीरश्री आहे हे जाणून घेतल्यानंतरच मी तुझा नाश करीन.” पवनपुत्र हनुमान उत्तरले, “मी यापूर्वीच तुझ्या पुत्राला, अक्षाला, ठार केले आहे ते आठव.” हे ऐकून रावण अधिक चिडला. त्याने हनुमानांच्या छातीवर एक ठोसा लगावला. त्या ठोशाने हनुमान झोकांड्याच खाऊ लागले. स्वतःला सावरून त्यांनी रावणाला ठोसा लगावला. त्या ठोशाने रावण, भूकंपाने पर्वत हालतो तसा हालला. ते पाहून वानरसेनेला आनंद झाला. ते हर्षध्वनी करू लागले. त्याही अवस्थेत हनुमानांना रावणाने शाबासकी दिली. मात्र हनुमान म्हणाले, “रावणा, तू जिवंत आहेस, हे पाहून मला माझ्या पराक्रमाचा धिक्कार करावासा वाटतो. तू पुन्हा मुष्टीप्रहार कर. बाष्कळ बडबड नको. त्या प्रहारानंतर मी जो मुष्टीप्रहार करीन, त्यामुळे तू तात्काळ यमलोकी पोचशील.” रावणाचा क्रोधाने भडका उडाला. त्याने हनुमानांच्या छातीवर जोरकस मुष्टीप्रहार केला. त्या प्रहाराने महाबली हनुमान विव्हल झाले. ते पाहून रावणाने नीलवर आक्रमण केले. इतक्या वेळात हनुमान काहीसे सावरले आणि पुन्हा युद्धाच्या इच्छेने सरसावले. हनुमान त्वेषाने म्हणाले, “अरे निशाचरा, यावेळी तू दुसऱ्याशी युद्ध करित आहेस. तेव्हा आता तुझ्यावर हल्ला करणं मला योग्य दिसत नाही.” हनुमानांचे बोलणे ऐकले न ऐकल्यासारखे करित रावणाने नीलावर बाणांचा वर्षाव सुरू केला. तेव्हा नीलाने लघुरूप धारण करून रावणाच्या ध्वजावरच स्वारी केली. नीलच्या या क्लृप्ताने रावण घाबरला. त्यानंतर रावणाने मोठ्या निकराने अग्नीअस्त्र बाण नीलावर सोडला. त्याच्या छातीला खोल जखम झाली आणि तो खाली कोसळला; तरी अग्नीदेवाच्या महात्म्याने त्याचे प्राण वाचले.

सर्व वानरसेनेला थोपवून रावण लक्ष्मणांसमोर येऊन उभा राहिला. रावणाच्या धनुष्याच्या टणत्काराला उत्तर देत लक्ष्मण म्हणाले, “आता वानरांशी युद्ध थांबव. मी तुझ्याबरोबर युद्धास सिद्ध आहे.” रावण प्रत्युत्तर करित म्हणाला, “आता तू माझ्या बाणांनी ग्रासला जाऊन याच ठिकाणी यमलोकीच्या यात्रेला निघशील.” त्यावर लक्ष्मणांनी त्याला खिजवले, “लपून-छपून तू अबलेचं अपहरण केलंस. त्यावरून तुझा पराक्रम सिद्धच झाला आहे.” हे ऐकून क्रोधित झालेल्या रावणाने लक्ष्मणांवर तीक्ष्ण बाण सोडले; परंतु लक्ष्मणांनी मोठ्या शिताफीने ते बाण परतविले; मात्र नंतरच्या रावणाने सोडलेल्या ब्रह्मबाणाने घायाळ होऊन, लक्ष्मण विचलित झाले. धनुष्याची पकड ढिली झाली. कसेबसे लक्ष्मणांनी स्वतःला सावरले, परंतु रावणाने संधी साधून

त्यांच्यावर अग्नीअस्त्र सोडले. लक्ष्मणांनी निकराचा प्रयत्न केला, तरी त्या शक्तीने घायाळ होऊन ते पृथ्वीवर कोसळले. रावणाने लक्ष्मणांजवळ येऊन त्यांना उचलण्याचा प्रयत्न केला; परंतु पडता पडता लक्ष्मणांनी केलेल्या राम चिंतनामुळे, लक्ष्मणांना साधे हलविण्यासही रावण असमर्थ ठरला.

हे पाहताना क्रोधित झालेले वायूपुत्र हनुमान रावणाकडे धावले. आपल्या वज्रमुष्टीने रावणाच्या छातीवर त्यांनी ठोसा लगावला. त्या मुष्टीप्रहाराने राक्षसराज रावणाने जमिनीवर गुडघे टेकले. तो कंप पावू लागला आणि भोवळ येऊन जमिनीवर कोसळला. त्याच्या नाका-तोंडातून आणि डोळ्यातून रक्त येऊ लागले आणि तो मूर्च्छित झाला. समरांगणावर रावण निश्चेष्ट झालेला पाहून वानरसेना आणि त्यांचे सांगाती हर्षनाद करू लागले. महाबली हनुमान, रावण पीडित लक्ष्मणांना दोन्ही हातांवर उचलून श्रीरामांकडे घेऊन गेले. रावणाने उचलत असताना जड झालेले शरीर, हनुमानांसाठी हलके झाले. त्याचेवळी लक्ष्मणांना लागलेली ब्रह्मशक्ती लक्ष्मणांना सोडून रावणरथावर परत गेली. थोड्याच वेळात रावण शुद्धीवर आला. त्याने पुन्हा धनुष्य उचलले; बाण सज्ज केले आणि त्याने वानरसेनेला नष्ट करण्याचे ठरविले. रावणाच्या बाणांच्या भडीमाराने मोठमोठे वानरवीर मारले गेले. ते पाहून श्रीरामांनी स्वतः रावणावर हल्ला करायचे ठरविले. हनुमान त्यांच्या जवळच होते. ते येऊन म्हणाले, “प्रभू, ज्याप्रमाणे भगवान विष्णू गरुडावर चढून दैत्यांचा संहार करतात, त्याचप्रमाणे तुम्ही माझ्या पाठीवर बसून राक्षसांना शासन करा.” हनुमानांच्या म्हणण्याला मान देऊन श्री रघुनाथ हनुमानांच्या पाठीवर चढून बसले. श्रीरामांनी, समरांगणात रावण रथावर बसलेला पाहिला. त्यावेळी श्रीराम रावणाच्या अंगावर धावून गेले. रावणाला गंभीर स्वरात म्हणाले, “माझा अपराध करून तू कुठे जाऊन प्राणसंकटातून सुटका करून घेशील? आता माझ्या हातून तू वाचू शकणार नाहीस.” रावणाला रामांचा पराक्रम माहीत होता. त्याला पूर्वीच्या वैराचेही स्मरण झाले. रावणाने रघुनाथांचे वाहन झालेल्या हनुमानांना पाहिले आणि रावणाने कालाग्नी दिप्तीशाली बाणाद्वारे वेगवान वायूपुत्र झालेल्या हनुमानांना अत्यंत घायाळ केले; परंतु स्वाभाविक तेजाने संपन्न अशा हनुमानांचे शौर्य आणखीनच वाढले. आपल्या प्रिय वानर शिरोमणी हनुमानांना, रावणाने घायाळ केल्याचे पाहून महातेजस्वी श्रीराम क्रोधवश झाले, आणि त्यांनी आक्रमण करून रावणाच्या रथाचे तिळाएवढे तुकडे करून रथ नष्ट केला. आपल्या तेजस्वी बाणांनी रावणाच्या छातीवर आघात केला. तेव्हा मात्र

रावण श्रीरामचंद्रांच्या बाणांनी घायाळ झाला. त्याच्या हातातील धनुष्य गळून पडले. तो निस्तेज झाला. तेव्हा नीतीमान श्रीराम रावणाला म्हणाले, “निशाचर राज, तू युद्ध पीडित आहेस. म्हणून मी तुला आज्ञा देतो की, लंकेला परतून तू काही काळ विसावा घे. मग फिरून धनुष्य आणि रथासह बाहेर ये. तेव्हा तुला माझ्या सामर्थ्यांचं दर्शन घडेल.” ते ऐकून हताश रावण लंकेत निघून गेला. श्रीराम आणि लक्ष्मणांनी वानरसेनेतील वानरांच्या शरीरात घुसलेले बाण बाहेर काढले आणि त्यांना पूर्ववत केले. रावण हताश होऊन परतलेला पाहून वानरसेना पुनरुत्साहित झाली.

५१. रावणाच्या बंधू आणि पुत्रांचे श्रीराम सेनेशी युद्ध व वानरांचा पराक्रम

आपल्या पराभवाने दुःखी झालेल्या रावणाने, कुंभकर्णाला जागे करण्याचे ठरविले. झोपेचा कालावधी संपलेला नसल्याने, कुंभकर्ण काही केल्या जागा होत नव्हता. अधीर रावणाने विविध प्रकारे प्रयत्न करून कुंभकर्णाला उठविले. स्नान करून तो रावणाच्या भेटीला तयार झाला. इकडे बिभीषणांनी वानर सेनेसमोर महाबली कुंभकर्णाचा परिचय करून दिला. अतिबलवान, सर्वसंहारक कुंभकर्ण जागा झाल्याचे ऐकून वानरसेना भयाने पीडित झाली. तरीदेखील श्रीरामांच्या आज्ञेने वानरांनी युद्धासाठी लंकेच्या द्वारावर धडक दिली.

कुंभकर्ण रावणाच्या भवनात गेला तोच रावणाने रामापासून निर्माण झालेल्या भयाची संपूर्ण माहिती सांगून कुंभकर्णाला रामसेनेचा विनाश करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. रावण म्हणाला, “आमचा सारा खजिना रिकामा झाला आहे. आता माझ्यावर अनुग्रह करून तूच या लंकापुरीचं रक्षण कर.” रावणाचे हे बोल ऐकून कुंभकर्ण खेदपूर्वक हसला आणि त्याने रावणाच्या कुकृत्यांविषयी त्याची भरपूर निर्भत्सना केली. रावण क्रोधित झाला. मग मात्र कुंभकर्णाने त्याची समजूत घालीत सांगितले, “तू रामाचे भय वाटणे सोडून दे. मी रणभूमीवर राम, लक्ष्मण आणि महाबली सुग्रीव सर्वांना निश्चितपणे मारीन.” कुंभकर्ण अखेर रावणाच्या दुष्कृत्यांना पाठिंबाच देत आहे असे पाहून, महोदराने कुंभकर्णाच्या म्हणण्याला आक्षेप घेतला आणि त्याने रावणाला अभिष्ट वस्तूंच्या प्राप्तीचा उपाय सांगितला. महोदराचे मृदु भाषण ऐकून कुंभकर्णाने महोदराला दटावले आणि तो रावणाला म्हणाला, “आजच मी दुरात्मा रामाचा वध करून तुझं घोर भय दूर करीन.” कुंभकर्ण, रावणाला आश्वासित करीत युद्धाला तयार झाला. त्याने रावणाला आर्लिगन दिले; प्रदक्षिणा

घातली आणि तो युद्धासाठी निघाला.

कालरुद्रासारखा, शूत्रविनाशी कुंभकर्ण लंकापुरीतून तटबंदी ओलांडून वेगाने बाहेर आला. त्याने सिंहगर्जना केली. विशालकाय कुंभकर्णाचा आवेश पाहून, सर्व वानर पळून जाऊन एका बाजूला उभे राहिले. त्यांना पळून जाताना पाहून राजकुमार अंगदाने नल, नील, गवाक्ष, कुमुद आदि सर्वांना बोलावून वानरांना, त्यांच्या कुल आणि पराक्रमाची आठवण करून देत, त्यांचे आत्मबल वाढविले आणि त्यांना युद्धासाठी तयार केले. ऋषभ, शरभ, मैद, धुम्र, नील, कुमुद, सुषेण, गवाक्ष, रंभ, तार, द्विविद, पनस आणि महाबली वायूपुत्र हनुमान, त्वरेने कुंभकर्णाशी दोन हात करण्यासाठी रणक्षेत्राकडे प्रस्थित झाले आणि घनघोर युद्ध सुरू झाले. कुंभकर्णाने अनेकांना खाऊन टाकले; तर अनेकांना हतबल केले. मोठमोठी पर्वतशिखरे देखील कुंभकर्णाच्या छातीवर आदळून चक्काचूर होत होती. क्रुद्ध कुंभकर्णाने विजेसारखा चमकणारा शूल फिरवून सुग्रीव वधाच्या मिषाने सोडला. ते पाहून हनुमानांनी त्वरेने उड्डाण करून तो दोन्ही हातांनी पकडला आणि आपल्या गुडघ्यात दाबून तात्काळ तोडून टाकला. त्यांच्या या शौर्यपूर्ण युद्धकौशल्याने वानरसेना मोठ्या आनंदाने सिंहनाद करू लागली; परंतु तेवढ्यात कुंभकर्णाने मलय पर्वताचे शिखर उचलून सुग्रीवांवर फेकून मारले. त्या प्रहाराने मात्र सुग्रीव बेशुद्ध होऊन पृथ्वीवर पडले. कुंभकर्णाने शीघ्रपणे सुग्रीवांना उचलले आणि घेऊन जाऊ लागला. तसे होताना पाहून, बुद्धिमान पवनकुमार विचार करू लागले. “मी पर्वताकार रूप धारण करून त्या राक्षसाचा नाश करीन आणि सुग्रीवांना त्याच्या कैदेतून सोडीन.” हनुमानांनी आपण काय करू शकतो, हे सांगून वानरसेनेला धीर देऊन स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला. सुग्रीवांना घेऊन जात असताना त्यांना शुद्ध आली आणि अशा परिस्थितीत आपण काय करू शकतो त्याचा विचार करून, कुंभकर्णाचे शरीर आपल्या नखांनी फाडायला सुरुवात केली. कान, नाक तुटले. शरीर रक्तबंबाळ झाले. हे पाहून कुंभकर्णाने सुग्रीवांना गरगर फिरवून जमिनीवर आपटले आणि तो सुग्रीवांना जमिनीवर रगडू लागला. त्यावेळी सर्व राक्षस त्यांच्यावर वार करीत होते. सावधगिरीने वार चुकवित एकाएकी सुग्रीव चेंडूसारखे वेगाने आकाशात उडाले आणि श्रीरामांना येऊन मिळाले. मग मात्र कुंभकर्ण चवताळला आणि उग्र संहार करू लागला. मध्येच सामोऱ्या आलेल्या लक्ष्मणांकडे दुर्लक्ष करून तो श्रीरामांवर धावला. कुंभकर्णाला येतांना पाहून श्रीरामांनी रौद्रास्त्राचा प्रयोग केलेले अनेक बाण

कुंभकर्णावर सोडले. त्यामुळे कुंभकर्ण अधिकच भडकला; ते बाण कुंभकर्णाच्या छातीत घुसले. तो व्याकूळ झाला. त्याची सारी आयुधे गळून पडली; परंतु त्याही स्थितीत वानरांचा भयंकर विनाश करीत, प्रभू रामचंद्रांवर पर्वतशिखरे फेकण्यास सुरुवात केली. श्रीरामांच्या बाणांनी ती पर्वतशिखरे तुकडे तुकडे होऊन जमिनीवर पडत होती. लक्ष्मणांनी रामांजवळ येऊन; कुंभकर्णाला बंदिस्त करण्याचा उपाय सुचविला. तो उपाय ऐकताच महाकाय वानरवीर कुंभकर्णावर चढले; परंतु त्याने केवळ शरीर हलवून त्यांना झटकून टाकले. कुंभकर्ण थेट श्रीरामांपाशी आला. त्यांच्यात तुमळ युद्ध झाले. अखेर श्रीरामांनी महाविनाशकारी ब्रह्मदंड, असा बाण कुंभकर्णावर सोडला. त्या बाणाने अचूक वेध घेतला आणि अखेर श्रीरामांनी कुंभकर्णाचा वध केला.

कुंभकर्णाच्या वधाची वार्ता ऐकून रावण विलाप करू लागला. रावण म्हणू लागला, “मी आपल्या भावाला सोडून क्षणभरदेखील जिवंत राहू शकणार नाही.” रावण शोकपीडित झालेला पाहून रावणपुत्र त्रिशिरा म्हणाला, “राजन्, अशा प्रकारे विलाप करणे, तुम्हाला शोभत नाही. तुमची इच्छा असेल तर मी स्वतः युद्धात जाऊन रामाशी लढेन आणि राम माझ्याकडून मारला जाऊन चिरनिद्रा घेईल.” त्रिशिराचे उपयुक्त कथन ऐकून देवांतक, नरांतक आणि अतिकाय असे वीरपुत्र युद्धासाठी सज्ज झाले. ते सर्व आकाशात संचार करणारे, मायाविशारद, रणशार्दूल आणि देवांच्या दर्पाचेदेखील हरण करणारे होते. त्यांना सर्व प्रकारची अस्त्रे येत होती.

सर्व प्रकारच्या औषधी घेऊन, सर्व गंधांनी चर्चित होऊन त्रिशिरा, अतिकाय, देवांतक, नरांतक, महोदर आणि महापार्श्व हे सहा महाबली, श्रेष्ठ निशाचर बाहेर पडले. एकापेक्षा एक महाबली वानरांवर तुटून पडले; परंतु वानरही तयारीनिशी राक्षस सेनेवर तुटून पडले. राक्षसांचे प्रमुख वीर वानरांना उचलून इतर वानरांवर आपटीत होते. तशाच प्रकारे वानरही राक्षसांना उचलून राक्षसांवर आपटीत होते. त्यात अंगद - नरांतकावर तुटून पडला आणि त्याने नरांतकाला ठार केले.

नरांतक मारला गेलेला पाहून, देवांतक, त्रिशिरा आणि महोदर हाहाःकार करू लागले आणि पुन्हा भयानक युद्धाला प्रारंभ झाला. त्रिशिराने तर फेकलेल्या पर्वतशिखरांचा चक्काचूर केला. ते पाहून देवांतकाला मोठा जोश आला आणि त्याने परीघ घेऊन युद्धस्थळी थेट हनुमानांवरच हल्ला केला. ते पाहून महाबली हनुमानांनी उड्डाण केले आणि आपल्या वज्रासारख्या हुक्क्याचा त्याच्या मस्तकावर

प्रहार केला आणि आपल्या भीषण गर्जनेने राक्षसांना कंपित केले. हनुमानांच्या प्रहाराने देवांतकाचे मस्तक फुटून चक्काचूर झाले. दात, डोळे आणि लांब जीभ बाहेर लोंबू लागली आणि तो निष्प्राण होऊन जमिनीवर कोसळला. पित्याचा बंधू मारला गेलेला पाहून त्रिशिराच्या क्रोधाला पारावार राहिला नाही. त्याने धनुष्य हातात घेतले आणि हनुमानांवर तीक्ष्ण बाण वेधण्यास सुरुवात केली. तेव्हा पवनकुमारांनी कोपित होऊन त्या राक्षसावर पर्वतशिखर फेकले; परंतु बलवान त्रिशिराने त्या पर्वतशिखराचे आपल्या तीक्ष्ण बाणाने तुकडे तुकडे केले. त्यावर हनुमानांनी आकाशमार्गाने त्रिशिरावर वृक्षांची वृष्टी सुरू केली. मात्र त्रिशिराने, वृक्षांच्या त्या वृष्टीचा पाजळलेल्या बाणांनी विच्छेद केला. ते पाहून अतिक्रोधित हनुमान उडी मारून त्रिशिराजवळ जाऊन पोचले आणि त्यांनी त्रिशिराच्या घोड्यांना आपल्या नखांनी विदीर्ण करून टाकले. त्याबरोबर त्रिशिराने शक्ती हातात घेतली आणि ती पवनपुत्र हनुमानांवर फेकली. शक्ती, वेगाने हनुमानांपाशी आली व उल्कापातासारखी हनुमानांवर कोसळली; परंतु वानरश्रेष्ठ हनुमानांनी शक्ती आपल्या शरीरावर पडण्याआधीच हातात पकडून तोडून टाकली आणि गगनभेदी गर्जना केली. भडकलेल्या राक्षसशिरोमणी त्रिशिराने कार्यश्रेष्ठ हनुमानांच्या छातीवर भीषण घाव घातला. प्रहाराने घायाळ झालेल्या अवस्थेत पवनपुत्र हनुमानांनी त्रिशिराच्या छातीवर भयानक तडाखा मारला. त्रिशिराच्या हातातून हत्यार सुटले आणि तो पृथ्वीवर कोसळला. हनुमानांनी त्याच्या हातातील खड्ग हिसकावून घेऊन थोर गर्जना करीत राक्षसांना भयभीत करण्यास सुरुवात केली. तेवढ्यात त्रिशिरा उसळून उभा राहिला आणि त्याने हनुमानांना एक बुक्का मारला. बुक्क्याचा आघात होताच हनुमानांनी अतिक्रोधित होऊन त्रिशिराची मुकुटधारी तीनही मस्तके पकडली आणि किरीट कुंडलांसह तीक्ष्ण तलवारीने कापून टाकली. देवद्रोही त्रिशिरा, जेव्हा इंद्रतुल्य पराक्रमी हनुमानांच्या हातून मारला गेला; तेव्हा सारे वानर हर्षनाद करू लागले. धरणी कापू लागली. राक्षस चारी दिशांना पळून जाऊ लागले.

तस्मिन् हते देवरिपौ त्रिशीर्षे

हनूमता शक्रपराक्रमेण ।

नेदुः प्लवंगाः प्रचचाल भूमी

रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥४९॥

(युद्धकांड - सर्ग ७० - श्लोक ४९ वा)

त्रिशिरा, महोदर, देवांतक आणि नरांतक गाळात गाडले गेलेले पाहून, महात्वेषाने, क्रुद्ध महापार्श्व रणात लोखंडी गदा घेऊन सरसावला. तेव्हा बलवान वानर ऋषभ, रावणाच्या त्या लहान भावासमोर युद्धासाठी उभा ठाकला. महापार्श्वाने ऋषभाच्या छातीवर गदाप्रहार केला. छातीतून रक्तस्राव होत असतानाही वृषभाने महापार्श्वच्या छाताडावर भयंकर मुष्टीप्रहार केला. तो खाली कोसळला आणि बेशुद्ध झाला; पण दोन घटकांतच त्याने पुन्हा उसळून ऋषभावर वार केला. त्यामुळे ऋषभही मूर्च्छित झाला; परंतु लगेचच सावध होऊन त्याने महापार्श्वचीच गदा घेऊन त्याच्यावरच प्रहार केला. स्वतःच्याच गदेच्या घावाने अखेर महापार्श्व मृत्युमुखी पडला. ते पाहून राक्षससेना सैरावैरा धावत सुटली.

आपल्या सेनेची दशा पाहून अतिकायाने रथावर आरूढ होऊन वानरांवर हल्ला चढविला. जणू कुंभकर्णच पुन्हा उठून युद्धास तयार झालेला आहे असे वाटून, राक्षस सेना पुन्हा युद्धाला सरसावली; तर वानर भयभीत झाले. अतिकायाची संपूर्ण माहिती बिभीषणांनी वानरसेनेसह श्रीरामचंद्रांना ऐकविली. तोपर्यंत भयंकर बाणवर्षावाने वानरसेनेचा संहार करित अतिकाय रामचंद्रांपर्यंत पोचला. त्याने मोठे आव्हान उभे केले. लक्ष्मणांचा क्रोध अनावर होऊन ते अतिकायाला युद्धासाठी सामोरे गेले. अतिकाय आणि लक्ष्मण यांच्यात विविध अस्त्रांच्या सहाय्याने तुमळ युद्ध झाले. दोघेही परस्परांना हटत नव्हते. अखेर लक्ष्मणांनी वायुदेवांच्या सांगण्याप्रमाणे ब्रह्मदेवांकडून वर प्राप्त झालेल्या अतिकायाला ब्रह्मास्त्रानेच मारण्याचे ठरविले. लक्ष्मणांनी ब्रह्मास्त्राने अभिमंत्रित करून बाण अतिकायावर सोडला. अतिकायाचा प्रतिकाराचा प्रयत्न अयशस्वी ठरला आणि ब्रह्मास्त्राने कापले गेलेले अतिकायाचे मस्तक जमिनीवर कोसळले. ते पाहून वानरांनी जल्लोष केला; तर राक्षस भयभीत होऊन लंकेकडे पळून गेले. रावणाला ही वार्ता कळल्यावर तो उद्विग्न झाला. त्याच्या हातात लंकापुरी बंदिस्त करण्याशिवाय दुसरे काही नव्हते. त्याने राक्षसांना लंकापुरीच्या रक्षणासाठी कडेकोट बंदोबस्त ठेवण्यास सांगितले. अतिक्रोधित होऊनही दीर्घ श्वास घेण्यापलीकडे त्याच्या हाती काहीही नव्हते.

५२. इंद्रजिताच्या ब्रह्मास्त्राने श्रीराम- लक्ष्मणांना मूर्च्छा - दिव्यौषधी आणून दोघांची सुटका करण्याचा बजरंगबली हनुमानांचा पराक्रम (दिव्यौषधीसह द्रोणागिरी आणण्याचा हनुमानांचा पराक्रम)

लंकाराज रावण शोकसमुद्रात बुडून गेलेला पाहून, रथश्रेष्ठी राजकुमार इंद्रजित म्हणाला, “तात, जोपर्यंत इंद्रजित जिवंत आहे, तोपर्यंत तुम्ही चिंता आणि मोहात पडू नका. मी आजच लक्ष्मणांसह रामाला अमोघ बाणांनी पूर्णपणानं तृप्त करून टाकीन. या बलीयज्ञात सर्व देव माझा अपार पराक्रम पाहतील.” रावणाची आज्ञा घेऊन, त्याला वंदन व प्रदक्षिणा करून इंद्रजित निघाला. विशाल सेनेने घेरलेल्या पुत्र इंद्रजिताला रणभूमीकडे जाताना पाहून, अभिमानाने रावण म्हणाला, “पुत्रा, तू सहजपणानं रघुवंशी रामाचा वध करशील.”

इंद्रजित रणभूमीवर पोचताच, त्याने यथाविधी यज्ञ आहुतीने अग्नीला प्रसन्न केले. अस्त्रविद्याविशारद इंद्रजिताने ब्रह्मास्त्राला आवाहन केले. आपले धनुष्यबाण रथ आदि सर्व वस्तू ब्रह्मास्त्रमंत्राने अभिमंत्रित करून सिद्ध केल्या. त्याच्या या सिद्धीकरणाने विश्व भयभीत झाले. त्याने स्वतःसह सिद्ध केलेल्या सर्व गोष्टी आकाशात अदृश्य केल्या. त्याचा हा सिद्धीकरण विधी पाहून राक्षससेना युद्धपिपासू बनली. त्याने राक्षसांना प्रेरणा दिली, “तुम्ही सर्वजण वानरांना मारून टाकण्याच्या इच्छेनं हर्ष आणि उत्साहपूर्वक युद्ध करा.” या प्रोत्साहनाने घनघोर युद्धास प्रारंभ झाला. वानरांचा संहार होऊ लागला.

इंद्रजित तर एकेका बाणाने अनेकानेक वानरांची शरीरे विच्छिन्न करू लागला. वानर हतबल होऊ लागले. महाशक्तीशाली इंद्रजिताने वानरसेनेला विदीर्ण करून टाकण्यास प्रारंभ केला. त्याच्या तीक्ष्ण बाणांनी आणि मर्मभेदी सायकांनी गंधमादन, मैद, नील, सुग्रीव, ऋषभ, अंगद आणि द्विविदालादेखील जणू काही निष्प्राण करून टाकले. स्वतः आकाशात अदृश्य राहून पर्जन्यवृष्टीप्रमाणे बाणांचा वर्षाव करीत, पर्वताकार वानरदेखील क्षत विक्षत होऊ लागले. राक्षसप्रवर इंद्रजिताने दिव्य मंत्रांनी अभिमंत्रित केलेले, प्रास, शूल आदि बाणांनी हनुमान, सुग्रीव, अंगद, गंधमादन, जांबवान, वेददर्शी, मैद, द्विविद, नील, गवाक्ष, गवय, केसरी, हरिलोमा, विधुदद्रूष, सूर्यानन, ज्योतिर्मुख, दधिमुख, पावकाक्ष, नल आणि कुमुद आदि सर्वश्रेष्ठ वानरांना घायाळ केले. गदांनी आणि सुवर्णकांतीच्या बाणांनी वानरयूथपतींना क्षत विक्षत करून लक्ष्मणांसह श्रीरामांवर सूर्यकिरणांसारख्या चमकदार बाणांचा तो वर्षाव करू लागला.

दिव्यअस्त्र वर्षावाने निरुपाय झालेले प्रभू रामचंद्र लक्ष्मणांना म्हणाले, “सुमित्राकुमारा, तू निर्भय होऊन येथे माझ्याबरोबर शांत उभा रहा. आपण दोघे हर्ष आणि रोषरहीत होऊन निश्चेष्ट होऊन खाली पडू तेव्हाच हा राक्षस लंकापुरीला परत जाईल. स्वयंभू भगवान ब्रह्मदेवाचं अर्चित्य ब्रह्मास्त्र झेलणे एवढेच आपल्या हातात आहे.” काही वेळातच श्रीराम-लक्ष्मणांसह मूर्च्छित होऊन खाली कोसळले. विजयानंदाने बेभान झालेला इंद्रजित रणातून लंकापुरीला गेला आणि रावणाला विजयाचा सारा वृत्तांत सांगितला.

इकडे रणभूमीवर निश्चेष्ट पडलेले श्रीराम आणि लक्ष्मण, घायाळ झालेले वानरवीर आणि किंकर्तमूढ झालेली वानरसेना विषादात बुडून गेलेली पाहून, श्रेष्ठ बुद्धिवंत बिभीषण म्हणाले, “वानरवीरांनो, तुम्ही घाबरू नका. ही वेळ खेद करण्याची नाही. प्रभू रामचंद्रांनी आणि लक्ष्मणांनी, ब्रह्मदेवाच्या वचनांचं पालन करण्याच्या उद्देशाने स्वतःची अस्त्रे उचलली नाहीत. त्यामुळे ते मूर्च्छित झाले आहेत. खेद करण्याचे कारण नाही.” बिभीषणांचे हे म्हणणे ऐकून बुद्धिमान पवनकुमार हनुमानांचा ब्रह्मास्त्राविषयीचा आदर वाढला. ते बिभीषणांना म्हणाले, “आपण दोघे मिळून वानर सैन्याला धीर देऊन उभे करू.” बिभीषण आणि वीर हनुमान सर्व वानरवीरांना शोधू लागले. ब्रह्मपुत्र जांबवान त्यांना दिसताच बिभीषणाने त्यांना विचारले, “आर्य, या तीक्ष्ण बाणांच्या प्रहारानं तुमचे प्राण निघून तर गेले नाहीत ना?” प्रश्न ऐकून जांबवानांनी बिभीषणांना विचारले, “वायूपुत्र हनुमान कोठे आहे? ते जिवंत आहेत ना?” बिभीषणांनी

विचारले, “आर्य, तुम्ही राम-लक्ष्मणांसह सुग्रीव, अंगदाचीही चौकशी न करता केवळ हनुमानांविषयी का विचारता?” बिभीषणांचे म्हणणे ऐकून जांबवान म्हणाले, “राक्षसराज, ऐक तर; जर वीरवर हनुमान जिवंत असले, तर ही वानरसेनादेखील जिवंत आहे, असे समज.” वृद्ध जांबवान असे म्हणत असतानाच पवनपुत्र हनुमान जांबवानांपाशी आले. चरणस्पर्श करून जांबवानांचे दर्शन घेतले. हनुमानांच्या स्पर्शाने जांबवानांना पुनर्जन्म झाल्यासारखे वाटले.

महातेजस्वी जांबवान हनुमानांना म्हणाले, “वानरसिंहा, ये. सर्व वानरांचं रक्षण कर. तुझ्याशिवाय इतर कुणीही पूर्ण पराक्रमानं युक्त नाही. सर्वांचा परम सहाय्यक तूच आहेस. अस्वल आणि वानरवीरांच्या सेनांना तू हर्ष दान कर. श्रीराम-लक्ष्मणांच्या शरीरातील बाण काढून त्यांना शल्यमुक्त कर. तुला आता हिमालयावर गेलं पाहिजे. तेथे पोचल्यावर तुला सुवर्णमय अशा पर्वताचं, वृषभाचं तसंच कैलास शिखराचं दर्शन घडेल. त्या दोन्ही शिखरांमध्ये औषधींचा एक पर्वत तुला दिसेल. तो एकमेवाद्वितीय दीप्तीमान आहे. सर्व प्रकारच्या औषधींनी तो संपन्न आहे. त्याच्या शिखरावर उत्पन्न झालेल्या चार औषधी आपल्या प्रभूने दशदिशा उजळून टाकीत आहेत, असे तुला दिसेल. मृतसंजीवनी, विषल्यकरणी, सुवर्णकरणी आणि संधानी अशी त्या महाऔषधींची नावे आहेत. हनुमाना, पवनकुमारा, तू त्वरेनं त्या साऱ्या औषधी घेऊन ये आणि वानरसेनेला प्राणदान देऊन धीर दे.” वाल्मिकी लिहितात-

ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् ।

कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥३०॥

तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ।

सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥३१॥

तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि सम्भवाः ।

द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्तीर्दिशो दश ॥३२॥

मृतसंजीवनी चैव विशल्यकरणीमपि ।

सुवर्णकरणीं चैव संधानीं च महौषधीम् ॥३३॥

ताः सर्वा हनुमन् गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ।

आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥३४॥

(युद्धकांड - सर्ग ७४ - श्लोक ३० ते ३४)

जांबवानांचे हे म्हणणे ऐकून, वायूनंदन हनुमान असीम बलाने भरून गेले. ते एका पर्वताच्या शिखरावर उभे राहिले. असीम बलवान, महाकाय

हनुमान त्या उत्तम पर्वताला पायाने दाबणारे दुसरे पर्वतच वाटू लागले. हनुमानांच्या भाराने पीडित होऊन तो पर्वत जमिनीत रुतला. त्याच्यावरील वृक्ष तुटून पडू लागले. शिखरे कोसळून पडू लागली. पर्वत डळमळू लागला. एवढेच नव्हे तर सर्व लंकानगरी भयव्याकूळ होऊन थरथरते आहे असे वाटू लागले. पर्वताकार पवनकुमार हनुमानांनी पृथ्वी आणि समुद्रातही खळबळ माजविली. तेथून ते मलयगिरीवर चढले. साठ योजने उंच असलेल्या मलयगिरीवर रहाणाऱ्या सर्व लोकांना त्रस्त करित, हनुमान वृद्धीगत होऊ लागले. दोन्ही पायांनी पर्वत खाली रेटित, आपला भयानक जबडा विस्तारून, त्यांनी विक्राळ गर्जना सुरू केल्या. पवनपुत्र हनुमानांनी समुद्राला नमस्कार करून, श्रीरामचंद्रांसाठी महान पुरुषार्थ गाजविण्याचा निश्चय केला. सर्पाकार शेषती वर उचलली, पाठ वाकविली, दोन्ही कान संकुचित करून घेतले, वडवामुख अग्नीसारखे आपले मुख पसरवून, ते प्रचंड वेगाने आकाशात उडाले. त्यांच्या त्या वेगवान उड्डाणाने वृक्ष, पर्वत, शिला, वानर यांची दाणाफाण उडाली. सापाच्या शरीराप्रमाणे दिसणाऱ्या आपल्या दोन्ही भुजा पसरून, पवनपुत्र हनुमान दशदिशांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून, पर्वतश्रेष्ठ गिरीराज हिमालयाकडे निघाले. त्यावेळी महाकपी हनुमानांचा बलविक्रम सुदर्शन चक्रासारखा होता. जांबवानांच्या वचनाचे स्मरण करित सहजपणे हिमालयाशी पोचून, हिमालयाचे दर्शन घेतले. त्या महान पर्वतराजाचे सर्वात उंच शिखर सुवर्णमय दिसत होते. तेथे पोहोचून हनुमानांनी देवर्षींचे श्रेष्ठ समुदाय निवासास असलेले मोठे आश्रम पाहिले. हिरण्यगर्भ ब्रह्मदेवांचे स्थान पाहिले. त्याचबरोबर रजतनाभी स्थान, इंद्रभवन, हयग्रीवस्थान, ब्रह्मशिर अशी दिव्य स्थाने त्यांनी पाहिली. अग्नी, कुबेर, द्वादश आदित्य, चतुर्मुख ब्रह्मा, शिवधनुष्य स्थान, वसुंधरानाभी स्थान यांचे अवलोकन केले. श्रेष्ठ कैलासपर्वत, हिमालयशिला, शिववाहन वृषभ, सुवर्णमय श्रेष्ठ पर्वत वृषभ पहाता पहाता त्यांची दृष्टी संपूर्ण औषधींच्या महान पर्वताकडे वळली. दीप्तीमान औषधींनी दैदिप्यमान अग्नीसारख्या प्रकाशित होणाऱ्या, त्या पर्वताकडे पाहून हनुमानांना मोठा विस्मय वाटला. सहस्र योजने लंगून आलेल्या हनुमानांनी उड्डाण करून, त्या पर्वतावर औषधी शोधण्यास आरंभ केला. कोणीतरी औषधी घेण्यासाठी येत आहे असे जाणून, त्या दीप्तीमान औषधी अदृश्य झाल्या. क्रोधायमान हनुमानांनी आपल्या गर्जनांनी, त्या पर्वताला औषधी लपविणे असह्य केले. हनुमान पर्वतराजास म्हणाले, “तू, श्री रघुनाथांवर कृपा करू शकत नाहीस? कोणत्या गर्वाने तू हा निर्णय घेतला आहेस? आज माझ्या बाहूबलानं पराजित

होऊन तू स्वतःला सगळीकडे विखरून पडलेला पाहशील.” एवढे म्हणून हनुमानांनी, सहस्रावधी मौल्यवान गोष्टी असलेला पर्वतच एकाएकी उखडला. वेगाने उखडल्याने त्याची अनेक शिखरे तुटून विखरून खाली पडली. पर्वताचा वरचा भाग आपल्या प्रभेने प्रज्वलित झाल्यासारखा दिसत होता.

हनुमान, सूर्याप्रमाणे चमकणारे पर्वतशिखर हातावर घेऊन, सूर्याच्याच पथावर जाऊन पोहोचले आणि वायूवेगाने थेट श्रीलंकेत आले. हनुमानांना परतलेले पाहून वानर जोरजोरात गर्जना करू लागले. त्यानंतर हनुमान त्रिकुट पर्वतावर उडी मारून उतरले. त्यांनी बिभीषणांना हृदयालिंगन दिले. महौषधींच्या सुगंधाने श्रीराम-लक्ष्मण स्वस्थवृत्त झाले. त्यांच्या शरीरातील बाण बाहेर पडले, जखमा भरून आल्या. त्याच प्रकाराने औषधींच्या सुगंधाने सर्व वानरसेना झोपेतून जागी झाल्यासारखी जागी झाली. राक्षसांना मात्र हा प्रसाद मिळाला नाही, कारण रावणाच्या आज्ञेनुसार मृत झालेल्या राक्षसांना रोजच्या रोज समुद्रात फेकून दिले जात होते.

प्रभू रामचंद्रांच्या आज्ञेनुसार, पवनकुमारांनी तात्काळ औषधीयुक्त पर्वत हिमालयावर पोहोचविला आणि क्षणार्धात येऊन ते श्रीरामचंद्रांना भेटले.

५३. वानर-राक्षस तुंबळ युद्ध व लंकापुरी पुनर्दहन

वानरसेना पुन्हा सतेज झाल्यानंतर, सुग्रीवांनी हनुमानांशी कर्तव्यविचार करून लंकादहन करण्याचे ठरविले. सुग्रीवांच्या आज्ञेला अनुसरून, सूर्यास्त झाल्यावर श्रेष्ठ वानर मशाली हातात घेऊन लंकेकडे निघाले. गोपुरे, गच्छ्या, रस्ते, विविध गल्ल्या, आणि भवने वानरांनी पेटवून दिली. पर्वताकार प्रासाद जमीनदोस्त होऊ लागले. वस्त्रे, प्रावरणे, अलंकार, मौल्यवान वस्तू, जडजवाहिर सर्वच्या सर्व आगीत जळून भस्मसात होऊ लागले. दोनच घटकात लंकापुरी अग्नीच्या भक्ष्यस्थानी पडली होती. वानरांच्या गर्जना, राक्षसांचा कोलाहल, त्यावरही मात करणारा श्रीरामांच्या धनुष्याचा टणत्कार दशदिशा व्यापून टाकीत होता. जेव्हा प्रमुख वानर मशाल हातात घेऊन नगरद्वारावर धडकले; तेव्हा रावण कालरूद्राप्रमाणे क्रोधायमान झाला. क्रोधाविष्ट झालेल्या रावणाने कुंभकर्णाचे दोन पुत्र कुंभ आणि निकुंभ यांना खूपशा राक्षसांसह युद्धावर पाठविले. कुंभ-निकुंभाबरोबर रावणाच्या आज्ञेने युपाक्ष, शोणिताक्ष, प्रजंघ आणि कंपनदेखील कुंभकर्णाच्या दोन्ही पुत्रांसह युद्धाला निघाले. वानरसेना पुढे सरसावली आणि उच्चरवाने गर्जना करू लागली. राक्षसांची विशाल सेना देखील वानरसेनेवर तुटून पडली. उभयसैन्यात तुंबळ युद्ध जुंपले. वानरांमध्ये तर युद्ध करण्याची चढाओढच लागली. अंगदाकडून कंपनाचा आणि प्रभंजनाचा, द्विविदाकडून शोणिताचा, मैदाकडून युपाक्षाचा आणि सुग्रीवाकडून कुंभाचा वध झाला. कुंभ मारला गेलेला पाहून निकुंभ अतीक्रोधाने वानरांवर प्रहार करू लागला. व जोरजोराने गर्जना करू लागला. साऱ्या आभूषणांनी आणि हातातील परीघांनी निकुंभ इंद्रधनुष्यासह मेघाप्रमाणे युद्धभूमीवर शोभत होता. त्याच्या हास्यगडगडाटाने सर्व परिसर दणाणून सोडला. वानर आणि राक्षसही

भयचकित होऊन त्याच्याकडे पाहू लागले. असे पाहून आपल्या विशाल कणखर छातीसह महाबली हनुमान निकुंभासमोर उभे ठाकले. हातातील तेजस्वी परीघ निकुंभाने हनुमानांच्या छातीवर फेकून मारला; परंतु छातीला टक्करताच परीघाचे शेकडो तुकडे होऊन इतस्ततः विखुरले. ते पाहून निकुंभ विचलित झाला. वानरशिरोमणी महाबली हनुमानांनी बळ एकवटून मोठ्या वेगाने निकुंभाच्या छातीवर प्रहार केला. हनुमानाच्या मुष्टीप्रहाराने निकुंभाचे कवच फाटले आणि छातीतून रक्त वाहू लागले. अत्यंत वेगाने स्वतःला सावरून निकुंभाने महाबली हनुमानांना पकडले. त्यांचे अपहरण करू लागला. ते पाहून राक्षस विजयाने गर्जना करू लागले. पकडलेल्या अवस्थेत पवनपुत्र हनुमानांनी शीघ्रगतीने आपल्या वज्रतुल्य बुक्क्याने प्रहार केला. विळख्यातून निसटून जमिनीवर ठाम उभे ठाकलेल्या हनुमानांनी क्षणात निकुंभाला जमीनदोस्त केले. महद्बलाने आणि वेगाने हनुमानांनी निकुंभाला पृथ्वीवर आपटून घुसळले आणि वेगाने उसळून मल्लयुद्धातील डावपेचानुसार हनुमान निकुंभाच्या छातीवर बसले. काही क्षणातच दोन्ही हातांनी निकुंभाचा गळा आवळून त्याचे मस्तक उखडले. आर्त नाद करीत निकुंभ हनुमानांकडून ठार झाला. त्यावेळी संतापलेल्या मकराक्षाने श्रीरामांशी भयंकर युद्ध सुरू केले. निकुंभाने प्राणत्याग केल्यावर वानरांच्या विजयगर्जनांनी दिशा दुमदुमल्या. पृथ्वी कंपायमान झाली. आकाश फाटले असे वाटले. राक्षससेना भयग्रस्त झाली.

व्यपेते तु जीवे निकुंभस्य हृष्टा

विनेदुः प्लवंगा दिशः सस्वनुश्च ।

चचालेव चोर्वी पपातेव सा द्यौ

र्बलं राक्षसानां भयं चाविवेश ॥२४॥

(युद्धकांड - सर्ग ७७ - श्लोक २४ वा)

५४. हनुमान व मायावी इंद्रजित युद्ध

कुंभ-निकुंभ व त्यांच्यासमवेत युद्धासाठी आलेले राक्षस प्रभू राम आणि सुग्रीव सेनेकडून आणि हनुमानांच्या पराक्रमामुळे मारले गेल्याचे ऐकून, रावणाने खरपुत्र मकराक्षाला सेनेसह युद्धावर पाठविले. मकराक्षाने केलेल्या दर्पोक्तीने क्रोधित श्रीरामांनी मकराक्षाला आपल्या बाणाने ठार केले. मकराक्ष वधाची वार्ता ऐकून रावणाचा मानसिक तोल सुटला. त्याने पुत्र इंद्रजिताला विधीवत युद्धावर जाण्यास सांगितले. इंद्रजित युद्धभूमीवर आला. अतिरथी इंद्रजित आपल्या रथातून सर्व दिशांना संचार करित होता. मोठ्या कौशल्याने तो अस्त्रांचा मारा करित होता. त्यात वानरसैन्याची मोठी हानी झाली. ते पाहून लक्ष्मण अत्यंत क्रोधित झाले. त्यांनी श्रीरामांकडे ब्रह्मास्त्राचा उपयोग करण्याची आज्ञा मागितली. त्यावर श्रीराम म्हणाले, “मायावी इंद्रजिताला शासन होणे आवश्यक असले तरी, त्या राक्षसासाठी सर्व राक्षसांचा वध करणे योग्य नव्हे. तेव्हा मी स्वतःच दिव्यास्त्रांचा प्रयोग करून इंद्रजिताला संपवतो. तो मायेने कोठेही लपून बसला तरी माझे दिव्यास्त्र त्याला ठार करील.”

श्रीरामांचे मंतव्य लक्षात येऊन इंद्रजिताने युद्धभूमीतून तात्पुरता काढता पाय घेतला आणि तो लंकापुरीत परतला. बलवान राक्षसांच्या वधाचे स्मरण त्याला शांत बसू देईना. इंद्रजित प्रचंड राक्षससैन्यासह, पश्चिम द्वारातून पुन्हा युद्धभूमीवर आला. तेथेही प्रभू रामचंद्र आणि लक्ष्मण युद्धसज्ज असल्याचे पाहिले आणि त्याने माया प्रकट केली.

इंद्रजिताने मायामयी सीता निर्माण करून तिला रथावर बसविले. आणि तिला विशाल सेनेच्या बंदोबस्तात ठेवून तिचा वध करण्याचा देखावा केला. वानरसैन्याला फसविण्याचा बेत करून त्याने मायानिर्मित सीतेला मारण्याचा निश्चय केला. सीतेसह युद्धासाठी त्याला येताना पाहून क्रोधाविष्ट झालेले वानर दगड घेऊन युद्धाच्या मिषाने त्याच्यावर तुटून पडले. कपिकुंजर हनुमान त्या

सर्वांच्या आघाडीला होते. इंद्रजिताच्या रथावर सीतामाई बसलेल्या पाहून त्यांनी हातात उचललेले अशक्यप्राय मोठे शिखर, तिष्ठत तसेच हातात राहिले. काही काळपर्यंत हनुमान सीतामाईकडे निरखून पाहत होते. आनंदविमुख चेहेरा, उपवासाने दुबळे बनलेले शरीर, मलीन वस्त्र असे असूनही सीतामाई श्रेष्ठ आणि सुंदर दिसत होत्या. जनककिशोरींना थोड्या दिवसांपूर्वीच पाहिलेले असल्याने, इंद्रजिताच्या रथावर सीतामाईच असल्याची खात्री झाली. तरीदेखील इंद्रजिताने सीतामाईंना रथावर घालून, युद्धभूमीवर आणण्यामागे त्याचा काय मनोदय असावा, त्याविषयी हनुमान शंकित झाले; तरीदेखील प्रमुख वानरांना बरोबर घेऊन ते रावणपुत्रावर धावले. इंद्रजिताच्या रागाला पारावार राहिला नाही. त्याने म्यानातून तलवार खेचली आणि सीतेचे केस धरून तिला खाली खेचले. मायानिर्मित रथारूढ असलेली ती स्त्री ‘हे राम, हे राम’ म्हणून ओरडत होती. सर्वांच्या डोळ्यादेखत इंद्रजित तिला मारहाण करताना पाहून, त्यातही सीतेचे केस पकडलेले पाहून हनुमानांना दुःख झाले. ते डोळ्यातून दुःखाश्रू ढाळू लागले-

गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान् दैन्यमागताः

दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन् मारुतात्मजः ॥१६॥

(युद्धकांड - सर्ग ८१ - श्लोक १६ वा)

आपले दुःख आवरून, हनुमान अतिक्रोधाने इंद्रजिताला म्हणाले, “तुझा जन्म ब्रह्मर्षीकुलात झालेला असूनही तू राक्षसी वृत्तीचा आश्रय घेतला आहेस. तू पापाचरणी, अनार्य, दुराचारी, नीच बुद्धीभ्रष्ट झालेला आहेस. तू सीतामाईच्या केसांना स्पर्श करण्याचे धाडस केलेस; त्या अर्थी तुझा विनाश अटळ आहे. पापकर्मांमुळेच तू माझ्या हाती लागला आहेस- तू स्त्रीघातकी असल्यामुळे प्राणत्याग झाल्यावर नरकात जाऊन पडशील.” क्रोधवाणी उच्चारून शिलाखंडासह हनुमान आणि वानरसेना त्याच्यावर तुटून पडले. परंतु अतिकोपी राक्षससेना आडवी घालून इंद्रजिताने हजारो बाणांचा वर्षाव केला आणि आव्हान देत, कपिवर हनुमानांना म्हणाला, “ज्या विदेह राजकुमारीसाठी तुम्ही आक्रमण करून येथे आलात, त्या सीतेलाच मी तुमच्यादेखत मारून टाकतो. त्या बरोबरच राम-लक्ष्मण, तू, सुग्रीव, अनार्य विभीषण यांचाही वध करून टाकतो. नीती शिकविणाऱ्या माकडा, तुझ्या बडबडण्याला हेच उत्तर ठरेल.” हनुमानांसमोर असे आव्हान देऊन इंद्रजिताने तीक्ष्ण तलवारीने मायामयी सीतेवर प्राणघातक वार केला. आणि तिचे दोन तुकडे केले. मायामयी स्त्री

खाली कोसळली. हर्षोन्मादाने इंद्रजित हनुमानांना म्हणाला, “मी रामाच्या प्रिय राणीची तलवारीने हत्या केली. तुमचा युद्धाचा आटापिटाच व्यर्थ झाला आहे.” इंद्रजिताला हर्षोत्फुल्ल झालेला पाहून वानर सर्व दिशांना आश्रय शोधित फिरू लागले. पवनकुमार हनुमान त्यांना उत्साह देत म्हणाले, “तुमचं शौर्य कुठं नाहिसं झालं? तुम्ही माझ्या पाठीमागे रहा. उत्तम कुलात जन्मलेल्या शूर वीरांनी पाठ दाखविणं सर्वथैव अनुचित आहे.” हनुमानांच्या प्रोत्साहक भाषणाने वानरवीर पुन्हा सरसावले. महाकपी हनुमानांनी, महासंहारी यमराजांप्रमाणे राक्षसांचा संहार करण्यास सुरुवात केली. हनुमानांनी प्रचंड मोठी शिळा इंद्रजिताच्या रथावर फेकली; परंतु सारथ्याने रथ हटविल्याने शिळा खाली पडली; तरी अनेक राक्षस ठेचले गेले. महाबली हनुमान शालवृक्ष आणि शिळा यांच्या सहाय्याने राक्षसांचा मोठा संहार करू लागले. त्यामुळे राक्षस सेना मागे हटली. ते पाहून हनुमानांनी प्रभू रामचंद्रांना वार्ता सांगण्यासाठी जायचे ठरविले. हनुमानांना रामाकडे जात असल्याचे पाहून, इंद्रजित निकुंभिला देवीच्या मंदिरात विजय प्राप्त करण्याच्या हेतूने यज्ञ करण्यासाठी निघाला.

सीता मारली गेल्याची वार्ता ऐकून श्रीराम शोकमूर्च्छित झाले. लक्ष्मणांनी त्यांना सावध करून, समजूत घालून, त्यांच्यातील पुरुषार्थ प्रकटविला. त्याचवेळी बिभीषणांनी इंद्रजिताच्या मायेचे रहस्य सांगून सीता जिवंत असल्याची ग्वाही दिली आणि लक्ष्मणांना सेनेसह निकुंभिला मंदिरात पाठविण्याचा प्रस्ताव मांडला. बिभीषणांचा प्रस्ताव मान्य करून, श्रीरामचंद्रांनी लक्ष्मणांना इंद्रजित वधासाठी जाण्याची आज्ञा दिली. बिभीषणांसह हनुमान व वानरसेना घेऊन लक्ष्मण निकुंभिला देवीच्या मंदिरासमोर आले. बिभीषणांनी, राक्षस सैन्याची मायाविद्या आणि इंद्रजिताच्या खुर्चीची माहिती दिली. बिभीषण म्हणाले, “हवन कर्माच्या समाप्तीपूर्वीच तुम्ही इंद्रजिताचा वध करावा कारण तो मायावी आहे.” बिभीषणांचा अनुरोध लक्षात घेऊन लक्ष्मणांनी शरसंधान सुरू केले आणि त्याचवेळी वानरसैन्य राक्षस सैन्यावर तुटून पडले.

बिभीषणांनी लक्ष्मणांना रावणकुमाराचा वध करावा असा अनुरोध केला. लक्ष्मणाने राक्षससेनेवर बाणांचा वर्षाव करण्यास सुरुवात केली. राक्षससेना पीडित झाली. ते वृत्त ऐकून इंद्रजित अनुष्ठान समाप्त होण्यापूर्वीच युद्धाला उभा राहिला. इंद्रजित रथावर बसलेला पाहताच राक्षसांची महाभयंकर सेना त्वेषाने उभी राहिली. त्यावेळी पर्वतप्राय विशालकाय हनुमानांनी इंद्रजिताला आव्हान दिले आणि मोठमोठाले वृक्ष उखडून, वृक्षांच्या माराने राक्षससेनेचा संहार करू

लागले. राक्षससेनाही परीघ, गदा, भाले, शतघ्नी, मुद्गर, परशू आदि सर्वांचा मारा हनुमानांवर करू लागले. क्रुद्ध हनुमानांनीही राक्षसांचा महासंहार सुरू केला. तेव्हा इंद्रजित सारथ्याला म्हणाला, “जिथं तो वानर युद्ध करतो आहे, तिकडे चल. त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलं तर तो सर्व राक्षससेनेचा विनाश करून टाकील.” इंद्रजिताची आज्ञा ऐकून सारथी दुर्जय, इंद्रजिताला हनुमानांसन्मुख घेऊन आले. इंद्रजिताने हनुमानांच्या मस्तकावर बाण, तलवारी, पट्टीश आणि परशूचा वर्षाव करण्यास प्रारंभ केला. अतिक्रोधित हनुमानांनी इंद्रजिताला द्वंद्वयुद्ध करण्याचे आव्हान दिले. त्याचवेळी बिभीषणांनी लक्ष्मणांना इंद्रजिताचा परिचय करून दिला आणि लक्ष्मणांबरोबर स्वतःही युद्धास सज्ज झाले. लक्ष्मणांच्या शेजारी बिभीषणांना पाहून इंद्रजित बिभीषणांना दूषणे देऊ लागला. बिभीषणांनी इंद्रजिताला बजावले, “आता तू तुझं सारं बल प्रकट केलंस, सर्व आयुधांचा व्यय केलास तरी लक्ष्मणांच्या बाणांसमोर तू सेनेसह जिवंत जाऊ शकणार नाहीस.”

लक्ष्मण आणि इंद्रजित समोरासमोर उभे राहिल्यावर, एकमेकांस आव्हान-प्रतिआव्हान देऊन त्यांनी युद्धास प्रारंभ केला. त्यांच्यातील घोर संग्राम पाहून बिभीषणही सरसावले. वानरयूथपतींना प्रोत्साहन देत त्यांनी राक्षस संहार सुरू केला. या घनघोर संग्रामात लक्ष्मणांनी इंद्रजिताच्या सारथ्याचा वध केला तर वानेरांनी रथाच्या घोड्यांचा वध केला. नंतर इंद्रजित आणि लक्ष्मणांचे भयंकर युद्ध जुंपले. पृथ्वीवर, या दोघांत जुंपलेल्या युद्धात परस्परांच्या सैन्याला विविध प्रकारे घायाळ करून, त्यांचा संहार करण्याची चढाओढ लागली. लक्ष्मणांनी वरुणास्र सोडले तर इंद्रजिताने रौद्रास्र सोडले. कधी इंद्रजित तर कधी लक्ष्मण पराभूत होत आहेत असे वाटत होते. लक्ष्मणांनी अखेर एक उत्तम बाण उपयोजित करण्याची तयारी केली. तो बाण विषधर सापाच्या विषाप्रमाणे शत्रूंचा प्राण घेणारा होता. त्याच बाणाने लक्ष्मणांनी आव्हान दिल्यावर इंद्रजित काहीसा घाबरला. त्या बाणाने इंद्रजिताचे दिप्तीमान मस्तक शिरस्त्राणासह धडापासून विलग करून पृथ्वीवर लोळविले. बिभीषणांसह सर्व वानर हर्षनाद करू लागले. उल्हसित झालेल्या वानरांचा मार खात राक्षस सैन्य सैरावैरा पळू लागले. हनुमान बिभीषणांसह सर्व वानरयूथपती विजयघोष करू लागले. लक्ष्मण आणि बिभीषणादिनी श्री रामांना हा वृत्तांत सांगितला. विजयोत्सवाने श्रीरामांनी लक्ष्मणांना आर्लिगन दिले.

इंद्रजित वधाची वार्ता ऐकून व बिभीषणांच्या साहाय्याने हे घडले आहे,

हे ऐकून रावणाला प्रचंड दुःख झाले. पुत्रविलापाने खचून जाता जाता तो क्रोधाच्या आहारी गेला. अविचारवश होऊन त्याने सीतादेवींचा वध करावयाचे ठरविले. त्यावेळी रावणाचा बुद्धिमान मंत्री सुपार्श्व, याने रावणाला त्याच्या कर्तृत्वाची नीतीमत्तेची परोपरीने आठवण करून देऊन सीतादेवींचा वध करण्यापासून परावृत्त केले. मग मात्र रामांशी थेट युद्ध करण्याचा निर्णय घेऊन, रावण सेनेच्या प्रमुख योद्ध्यांना हात जोडून म्हणाला, “वीरांनो, तुम्ही सर्व सामर्थ्यानिशी एकमात्र रामाला चारी बाजूंनी घेरून मारून टाका.” रावणाची आज्ञा शिरोधार्य मानून राक्षसवीरांनी रामांना घेरले; परंतु श्रीरामांनी एकट्याने घटकाभरातच दहा हजार रथ, अठरा हजार हत्ती, चौदा हजार घोडेस्वार, दोन लाख पायदळ यांचा संहार करून टाकला. त्यावेळी दशदिशांतून सर्व महात्म्यांनी ‘साधू, साधू’ असे म्हणत, श्रीरामांची प्रशंसा केली. सर्व राक्षसींनी प्रचंड दुःखाने विलाप सुरू केला. लंकापुरीच्या घराघरातून विलाप ऐकून, सर्व मंत्र्यांना बोलावून शत्रूवधाचा आपला उत्साह रावणाने प्रगट केला.

५५. हनुमानांनी आणलेल्या औषधीमुळे लक्ष्मणांना सचेतनत्व

राक्षसांना उत्साह देत रावण म्हणाला, “निशाचरांनो, महोदर, महापार्श्व, तसेच विरुपाक्षांना सत्वर कूच करण्याचा आदेश द्या.” महापार्श्व आणि विरुपाक्ष आज्ञा घेण्यासाठी आल्याबरोबर रावण त्यांना म्हणाला, “माझा रथ सत्वर तयार करा आणि त्वरित धनुष्य आणा. सर्वांनी माझ्यामागे युद्धास यावे.” रावणाची आज्ञा झाल्यावर महापार्श्व, महोदर आणि विरुपाक्ष तिघेही रथावर आरूढ झाले. राक्षस सैन्याचे महाघोष ऐकून वानर एकाएकी पळू लागले. मंत्र्यांनी घेरलेला महाबाहू महातेजस्वी रावण, युद्धात विजय मिळविणारच या निश्चयाने तेथे आला.

राक्षस दशग्रीव पुढे येत असताना उल्कापातासारखी अशुभ मृत्यूसूचक लक्षणे दिसू लागली. बाणांचा वर्षाव करित तो युद्धस्थळी गेला. वानरयूथपती त्याच्या बाणांचा वेग सहन करू शकले नाहीत.

मोठ्या वेगाने वानरांचा संहार होतो आहे, हे लक्षात येताच सुग्रीव सरसावले. सुग्रीवांनी एखाद्या ढगाप्रमाणे मोठी शिळा घेतली आणि विरुपाक्षावर फेकली. विरुपाक्षाने ती चुकविली. तीच संधी साधून सुग्रीवांनी विरुपाक्षाच्या ललाटावर मुष्टीप्रहार केला. त्यामुळे मात्र विरुपाक्ष पृथ्वीवर कोसळला. आणि थोड्याच वेळात गतप्राण झाला. नंतर सुग्रीवांनी तशाच प्रकारे महोदराशी घोर संग्राम करून त्याला संपविले. सुग्रीवांच्या पराक्रमाने वानरयूथपती आणि सर्व लोक आनंदीत झाले. ते पाहून महापार्श्व सरसावला; परंतु अंगदाने वज्रमुष्टीप्रहार करून त्याला संपविले. हा संहार पाहून रावण अतिक्रोधित झाला. “आज राम आणि लक्ष्मणाचा वध करूनच मी माझे दुःख दूर करीन”, असा निश्चय रावणाने केला. रावणाने तामस अस्त्राचा प्रयोग करून वानरसैन्याची दाणादाण

उडविली. तेव्हा त्याच्या समोर श्रीराम आणि बंधू लक्ष्मण उभे असल्याचे त्याने पाहिले. थोड्याच वेळात श्रीरामांनी रावणावर आणि रावणाने श्रीरामांवर आपले लक्ष केंद्रीत केले. दोघेही महान धनुर्धर आणि दोघेही युद्धकलेत तसेच अस्त्रविद्येत श्रेष्ठ होते. रामांवर अस्त्रांचा प्रयोग होत नाही, हे पाहून रावण अधिकाधिक क्रोधित होत होता. श्रीराम रावणाची अस्त्रे निष्प्रभ करीत होते व प्रत्युत्तरासाठी तेजस्वी बाण सोडीत होते.

तेवढ्यात रामानुज महाबली लक्ष्मण यांनी सायकाद्वारे रावणाचा मनुष्याच्या कवटी चिन्हांकीत ध्वज विदीर्ण करून टाकला आणि पाठोपाठ सारथी, घोडे, हत्ती आणि धनुष्यही भेदून टाकले; तर बिभीषणांनी रथाश्वानांचा संहार केला. रावणाने बिभीषणांवर सोडलेले बाण लक्ष्मणांनी अडविले; तरी रावणाने बिभीषणांना ठार करण्यासाठी दीप्तीमती शक्तीचा प्रयोग केला; परंतु बिभीषण प्राणसंकटात असल्याचे पाहून, लक्ष्मणांनी शक्ती अडविली. विषधर सर्पाप्रमाणे आलेली ती शक्ती, लक्ष्मणांच्या छातीत घुसली. लक्ष्मण धरणीवर कोसळले. ही वेळ विषादाची नाही, हे ओळखून रामांनी लक्ष्मणांना हृदयार्थिगन दिले. ते हनुमान आणि सुग्रीवांना म्हणाले, “तुम्ही लक्ष्मणांचं संरक्षण करा. रावणाचा मृत्यू आता अटळ आहे.” रामांनी रावणावर बाणसमूहांचा वर्षाव केला. त्यामुळे पीडीत झालेल्या रावणाने युद्धभूमीवरून पळ काढला.

रावणाच्या शक्तीप्रहाराने धराशायी झालेल्या लक्ष्मणांना पाहून, राम विलाप करू लागले. श्रीरामांची सगळी इंद्रिये शोकव्याकूळ झाली. सुषेण श्रीरामांना आश्वासित करू लागला. सुषेण म्हणाला, “आपला बंधू लक्ष्मीवर्धन लक्ष्मण मेलेला नाही. मृत्यूची कोणतीही चिन्हे त्याच्या शरीरावर नाही. केवळ शरीर शिथिल होऊन भूतलावर पडले आहे.” एवढे बोलून सुषेणाने महाकपी हनुमानांना हाक मारली आणि म्हणाला, “सौम्य, तू त्वरित महोदय पर्वतावर जाऊन जांबवानांनी सांगितल्याप्रमाणे दक्षिण शिखरावर उगवलेली विषल्यकरणी, सुवर्णकरणी, संजीवनकरणी, संधानी या नावांनी प्रसिद्ध असलेल्या महौषधी घेऊन ये. त्यानेच लक्ष्मणांच्या जीवनाचं रक्षण होऊ शकेल.”

वीरवर हनुमान मनोवेगाने महोदय पर्वतावर दक्षिण शिखरापाशी पोहोचले. त्यांना औषधी ओळखता येईना. औषधी उत्पन्न होणारे हे शिखरच घेऊन जावे असा विचार करून त्यांनी ते शिखर तीन वेळा हलवून उखडले आणि दोन्ही हातांवर उचलून तोलले. पाण्याने भरलेल्या नीलमेघाप्रमाणे ते शिखर घेऊन बजरंगबली हनुमानांनी वर उड्डाण केले.

फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः
गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥३८॥
स नीलामेव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात्
उत्पपात गृहीत्वा तु हनुमांशिखरं गिरेः ॥३९॥

(युद्धकांड - सर्ग क्र. १०१ - श्लोक ३८ व ३९)

सुषेणाने हनुमानांची प्रशंसा करीत औषधी आणल्या व त्या कुटून, वाटून लक्ष्मणांच्या नाकात पिळल्या. लक्ष्मणांच्या शरीरातून सर्व अस्त्रशक्ती बाहेर पडल्या. ते उठून उभे राहिले. सर्व वानरवीर आणि हनुमान अतिशय आनंदीत झाले. हनुमानांच्या मनोवेगाने केलेल्या अद्वितीय कार्यामुळे मृत्युमुखातून लक्ष्मण परत आले होते. बंधुप्रेमाने विव्हल झालेल्या श्रीरामांना ते म्हणाले, “स्वतःची प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याची इच्छा असेल आणि सीतामाईंना प्राप्त करायचे असेल तर आजच रावणाला मारून माझी प्रतिज्ञा पूर्ण करा.”

५६. राम-रावण युद्ध

लक्ष्मणांनी, त्यांच्या प्रतिज्ञेची आठवण करून देऊन, श्रीरामांना आवाहन केले. श्रीरामांनी रावणाला लक्ष्य करून बाण सोडण्यास सुरुवात केली. रावण दुसऱ्या रथावर आरूढ होऊन श्रीरामांशी युद्ध करू लागताच, आकाशस्थ देवादींनी युद्ध समपातळीवर व्हावे; अशी इच्छा व्यक्त केली. ते लक्षात घेऊन देवराज इंद्रांनी सारथी मातली याला इंद्ररथ रामसेवेत सादर करण्याची आज्ञा केली. मातलीने इंद्राचा निरोप सांगून, रथ श्रीरामांच्या सेवेत सादर केला. श्रीरामचंद्र इंद्ररथावर आरूढ होऊन युद्ध करू लागताच, रावण क्रोधाने पेटून उठला. रावणाने सर्व शक्तीनिशी सारथी आणि रथालाच लक्ष्य केले. श्रीरामांचे बाणही निष्प्रभ होऊ लागले. असुरांना आपला विजय होतो, असे वाटू लागले; तर देव श्रीरामांना प्रोत्साहन देऊ लागले. अखेर श्रीरामांनी इंद्रशक्ती हातात घेऊन, रावणाने फेकलेल्या शूलावर प्रहार केला. शूल निष्प्रभ होऊन तुकडे होऊन खाली पडला. क्षणाचाही विलंब न करता श्रीराम बाणांचा वर्षाव करू लागले. त्या बाणांनी रावण रक्तबंबाळ झाला. श्रीरामांनी अहंकारी रावणाची निर्भत्सना केली. सारथी मात्र घायाळ झालेल्या रावणाला युद्धभूमीवरून बाहेर घेऊन जाऊ लागला. रावण सारथ्यावर संतप्त होताच, सारथ्याने रावणाची समजूत घातली आणि श्रीरामांना असावध करण्यासाठी आपण हे केले असे सांगून, रावणाला पुन्हा युद्धभूमीवर श्रीरामांसन्मुख उभे केले.

रावणाच्या आज्ञेप्रमाणे राक्षसराज रावणाचा विशालरथ काही क्षणातच त्या रणधुमाळीत श्रीरामचंद्रांजवळ जाऊन पोहोचला.

श्रीरामचंद्र युद्धात थकून, चिंता करीत रणभूमीवर उभे होते. तितक्यात रावण समिप आलेला पाहून, भगवान अगस्त्य मुनी श्रीरामांपाशी उपस्थित झाले. त्यांनी रामांना सांगितले. “हे महाबाहो श्रीरामा, हे सनातन गोपनीय स्तोत्र ऐक. वत्स, याच्या जपानं तुम्ही युद्धात तुमच्या समस्त शत्रूवर विजय

मिळवाल. या गोपनीय स्तोत्राचं नाव आहे ‘आदित्यहृदय’. हे परमपवित्र अक्षय, कल्याणमय, पापनाशी, मंगलाचे मंगल करणारे व दीर्घायुष्य देणारे साधन आहे. हा सूर्य सर्व जगाचा, लोकांचा पालनकर्ता आहे. एवढेच नव्हे तर ब्रह्मा, विष्णू, शिव, स्कंद, प्राजपती, इंद्र, कुबेर, काल, यम, चंद्र, वरुण, पितर, वसू, साध्य, अश्विनीकुमार, मरुद्गण, मनु, वायू, अग्नी, प्रजा, प्राण, ऋतू प्रकट करणारा आहे. तोच प्रभाकर आहे,” असे म्हणून भगवान अगस्त्यांनी आदित्यहृदय स्तोत्र श्रीरामांना सांगितले. हे स्तोत्र वाल्मिकी रामायणाच्या युद्धकांडात १०५ व्या सर्गात, श्लोक क्र. ४ ते २४ अशा एकवीस श्लोकांचे आहे. श्रीरामांनी आदित्यहृदय स्तोत्राचा पाठ केला आणि मातलीला सावध करून ते युद्धासाठी समोर ठाकले. मातलीने अशा तऱ्हेने रथ उभा केला की चाकांनी उडविलेली धूळ पाहूनही रावण विचलित झाला आणि त्याने रामांवर बाणांचा वर्षाव केला. आदित्यहृदय पाठामुळे, रावणाच्या विनाशाची आणि श्रीरामांच्या अभ्युदयाची सूचना मिळू लागली. रावणाच्या रथावर तर रक्ताचा पाऊस पडू लागला. भूमी हादरू लागली. दिशा काळवंडल्या. घोड्यांच्या मांड्यांतून ठिणग्या उडू लागल्या; तर डोळ्यातून अश्रू वाहू लागले. रामांचा पराक्रम क्षणोक्षणी अधिक प्रकटू लागला. परस्परांच्या ध्वजांचे लक्ष्य करूनही दशानन पराभूत होत होता. रावणानेही निकराने युद्ध करण्यास सुरुवात केली. परस्परांचे घोडे घायाळ झाले. दोन घटकांपर्यंत अंगावर रोमांच उभे करणारे भयंकर युद्ध झाले. दोन्ही रथ तऱ्हातऱ्हांच्या गतीचे प्रदर्शन करू लागले. रावणाने मातलीवर केलेल्या आक्रमणाने, श्रीरामांनी बाणांचे जाळेच विणून शत्रूला विमुख करून टाकले. हे घोर युद्ध बराच काळ सुरू होते. मातलीने रामांना केवळ रावणाची अस्त्रे निष्प्रभ करताना पाहून रावणवधासाठी ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करण्यास सांगितले. श्रीरामांना स्मरण होऊन, त्यांनी भगवान अगस्त्य ऋषींनी दिलेला ब्रह्मवरदान प्राप्त बाण रोखला. तो बाण प्रलयंकारी होता. वज्रासारखा कठोर, महान शब्दाने युक्त, शत्रूसेना विदीर्ण करणारा, यमराजाचे भयावह रूपच असलेला बाण रावणावर सोडला. त्या दुर्धर्ष बाणाने रावणाच्या छातीचा वेध घेतला. रावणाच्या शरीराचा अंत करून, प्राणहरण करणारा तो बाण रक्तात रंगून वेगपूर्वक धरणीत प्रविष्ट झाला.

निशाचर भयभीत होऊन पळून जाऊ लागले; तर दशमुख रावणाचा वध झालेला पाहून वानर हर्षभरीत होऊन गर्जना करू लागले. देवादि लोकांनाही विलक्षण आनंद झाला. शत्रूला मारून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केल्यावर, स्वजनांसह

सेनेने घेरलेले महातेजस्वी रघुकुल राजकुमार श्रीराम रणभूमीवर देवांनी घेरलेल्या इंद्रासारखे शोभून दिसू लागले.

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा
दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ।
मही चकम्पे न च मारुतौ ववौ
स्थिरप्रभश्चाप्यभवद् दिवाकरः ॥३२॥
ततस्तु सुग्रीवबिभीषणाङ्गदाः
सुहृद्विशिष्टाः सहलक्ष्मणस्तदा ।
समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं
रणेऽभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ॥३३॥
स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः
स्वजनबलाभिवृतो रणे बभूव ।
रघुकुलनृपनन्दनो महौजा-
स्त्रिदशगणैरभिसंवृतो महेन्द्रः ॥३४॥

(युद्धकांड - सर्ग १०८ - श्लोक ३२ ते ३४)

५७. हनुमानांहाती श्रीरघुनाथांचा सीतामाईसाठी व सीतामाईचा श्रीरघुनाथांसाठी संदेश

रावण वध होताच श्रीलंकेत बिभीषण, रावणाच्या स्त्रिया, पट्टराणी मंदोदरी या सर्वांनी रावणाच्या अतुल्य विद्वत्तेचे, पराक्रमाचे आणि व्यक्तिमत्त्वाचे स्मरण करून विलाप करण्यास सुरुवात केली. प्रभू रामचंद्रांनी बिभीषणांची समजूत काढून रावणाच्या अंत्येष्टीची आज्ञा दिली. प्रभू रामचंद्रांनी बिभीषणांना राज्याभिषेक करविला. त्याप्रसंगी बिभीषणांनी सर्वांचा आदरसत्कार केला. प्रभू रामचंद्रांचे निस्सीम भक्त आणि अद्वितीय दूत हनुमान कौतुकाने सोहळा पाहताना विनम्र भावाने हात जोडून, श्रीरामांच्या विजयाचे सतत स्मरण करून विनम्र भावाने वंदन करित होते. तेव्हा प्रभू रामचंद्रांनी हनुमानांना हाक मारली आणि ते म्हणाले, ‘हे सौम्य, तू या महाराज बिभीषणांची आज्ञा घेऊन लंका नगरीत प्रवेश करून मिथिलेश कुमारी सीतेला तिची खुशाली विचार. त्याबरोबरच त्या विदेह राजकुमारीला सुग्रीव आणि लक्ष्मणांसह मी कुशल असल्याचं वृत्त कळव. वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ हरीश्वरा, तू वैदेहीला, रावण युद्धात मारला गेला आहे हे सांग आणि त्यानंतर तिचा संदेश घेऊन परत ये.’

अनुज्ञाप्य महाराजमिमं सौम्य बिभीषणम् ।
प्रविश्य नगरीं लंकां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम् ॥२४॥
वैदेह्यै मां च कुशलं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ।
आचक्ष्व वदतां श्रेष्ठ रावणं च हतं रणे ॥२५॥
प्रियतेमदिहाख्याहि वैदेह्यास्त्वं हरीश्वर ।
प्रतिगृह्य तु संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥२६॥

(युद्धकांड - सर्ग ११२ - श्लोक २४ ते २६)

प्रभूंची आज्ञा होताच प्रिय भक्त रामदूत सन्मानपूर्वक लंकापुरीत गेले. लंकाधीश बिभीषणांची आज्ञा घेतली. नीतीज्ञ रामदूतांनी अशोकवाटिकेत सीतामाईंना आपल्या आगमनाची सूचना दिली. आनंदशून्य अवस्थेत, राक्षसींच्या वेढ्यात झाडाखाली बसलेल्या माता सीतार्जीसमोर उभे राहून हनुमानांनी प्रणाम केला. सीतादेवींनी रामदूतांना ओळखले तरी त्या गप्प राहिल्या. हनुमानांनी प्रभुसंदेश सांगावयास सुरुवात केली. “हे विदेहनंदिनी, श्रीरामचंद्र, लक्ष्मण आणि सुग्रीवासह कुशल आहेत. शत्रूवधाचे मनोरथ सफल झाल्यानंतर प्रभू रामचंद्रांनी आपले कुशल विचारले आहे. बिभीषणांचे सहाय्य घेऊन वानर आणि लक्ष्मण यांच्यासह श्रीरामांनी बलविक्रमसंपन्न रावणाला युद्धात मारून टाकले आहे, हे आपणास निवेदित करून आपण प्रसन्नचित्त झाल्याचे मी पाहू इच्छितो. आपल्या पातिव्रत्याच्या प्रभावानेच श्रीरामांना युद्धात हा महान विजय प्राप्त झाला आहे. रावण मारला गेला असून लंका श्रीरामांच्या आधीन आहे. श्रीरामांनी आपल्याला संदेश दिला आहे - देवी, तुझ्या उद्धाराची केलेली प्रतिज्ञा अखंड जागृत राहून महाप्रयत्नपूर्वक, समुद्रावर पूल बांधून, रावणवध करून प्रतिज्ञा पूर्ण केली आहे. तू निश्चित व्हावेस. स्वगृहात आहेस असा विचार करून धैर्य धारण कर”- श्रीरामांचा हा निरोप सांगून हनुमान पुढे म्हणाले, “देवी, बिभीषणदेखील हर्षभरीत होऊन उत्कंठित मनाने आता आपल्या दर्शनासाठी येत आहेत.” सीतामाईंना आनंदाने गहिवर दाटला. त्या बोलू शकेनात. तेव्हा लडिवाळ कपिवर हनुमान म्हणाले, “देवी, तुम्ही कुठल्या विचारात आहात? माझ्याशी बोलत का नाही?” त्यावर सद्गदित वाणीने सीतामाई म्हणाल्या, “माझ्या स्वामींची विजयवार्ता ऐकविणारा प्रिय संदेश ऐकून मी सद्गदित झाले. ही प्रियवार्ता ऐकविल्याबद्दल मी तुला काही भेट देण्याचा विचार करूनही वार्तेला साजेशी वस्तू डोळ्यासमोर येत नाही; कारण पृथ्वीतलावर या वस्तूला साजेशी, बरोबरी करणारी वस्तूच नाही.” सीतामाईंचे उद्गार ऐकून हनुमान म्हणाले, “हे देवी, आपल्या या वचनांनीच मला सर्वाधिक आनंद झाला आहे.” त्यावर सीतामाई म्हणाल्या, “वीरवर, तुझी वाणी उत्तम लक्षणांनी संपन्न, माधुर्य गुणांनी भूषित, अष्टांगबुद्धीने अलंकृत आहे. अशी वाणी केवळ तूच उच्चारू शकतोस. तू शरीरबल, शौर्य, शास्त्रज्ञान, मनोबल, पराक्रम, सदैव दक्ष, तेज, क्षमा, धैर्य, स्थिरता, विनय अशा अनेक गुणांनी तू परिपूर्ण आहेस.” त्यावर हनुमान विनयाने आणि हर्षाने म्हणाले, “हे देवी, ज्या सर्व राक्षसींनी तुला छळले, त्या सर्व राक्षसींना मी यमसदनी

पाठवितो.” त्यावर करुणावत्सल सीतामाईंनी सर्व राक्षसींना क्षमा करण्यास सांगून, कुण्या वाघाला अस्वलाने सांगितलेला संदेश श्लोक सांगितला. “श्रेष्ठ पुरुष दुसऱ्याचं वाईट करणाऱ्या पाप्यांची पापकर्म कधीही आपलीशी करीत नाहीत. सूड घेण्यापेक्षा ते स्वतःच्या सदाचाराचे रक्षण करतात. कारण सदाचार हेच सत्पुरुषाचे भूषण होय.” हे ऐकून विवेकी हनुमान सीतामाईंना म्हणाले, “आपण प्रभूपत्नी असल्याने उचित मार्गदर्शन मला केले. आता प्रभू रामचंद्रांना देण्यासाठी आपण संदेश द्यावा.” सीतामाई म्हणाल्या, “मी आपल्या भक्तवत्सल स्वामींचं दर्शन घेऊ इच्छिते.” सीतादेवींचा संदेश ऐकून, त्यांचा आनंद वर्धिष्णू करीत हनुमान म्हणाले, “हे देवी, आपण पूर्ण चंद्राप्रमाणं अतिशय मनोहर मुखांच्या रामलक्ष्मणांना पाहताना प्रभू रामचंद्रांचा सर्व मित्रपरिवार सुखरूप आहे आणि सर्व शत्रू नाश पावले आहेत, अशा विजयी श्रीरामांचं आपण दर्शन घ्याल.” हनुमान सीतादेवींना वंदन करून श्रीरघुनाथांकडे परतले आणि त्यांनी सीतादेवींच्या भेटीचा क्रमवार वृत्तांत सांगून, सीतामाता प्रभू श्रीरामचंद्रांचे दर्शन घेऊ इच्छितात, हा संदेश विनम्रतापूर्वक सादर केला.

५८. मृत वानरांना पुन्हा जीवदान

रामदूत हनुमानांनी दिलेला प्रियपत्नी सीतादेवींचा संदेश ऐकून श्रीरामांनी, बिभीषणांना, सीतामाईंना सन्मानपूर्वक घेऊन येण्यास सांगितले. लंकेश बिभीषण सीतामाईंना यानातून प्रभू रामचंद्रांकडे घेऊन आले. सीतादेवींचे सर्व वानर सैन्यास सहज दर्शन घेता यावे म्हणून त्यांनी श्रीरामांकडे चालत यावयास सांगितले. सीतादेवी समीप येताच श्रीरामांनी त्यांना यथोचित दर्शन देऊन, त्यांना रावणवधापर्यंतची सर्व हकिकत सांगितली आणि ते एकदम म्हणाले, “राक्षसांच्या विनाशासाठी आम्ही हे युद्ध आरंभिले; परंतु त्याचबरोबर रावणाच्या बंदिवासातल्या तुलाही मी जिंकून घेतले आहे. त्यामुळे तुझ्या चारित्र्यावर संदेहाचा डाग पडला आहे. परक्याच्या घरात राहिलेल्या स्त्रीला कोणीही कुलिन पुरुष कसा पुन्हा स्वीकारू शकेल? तेव्हा संदेह दूर होईपर्यंत, मी तुझा स्वीकार करू शकत नाही.” त्यावर सीतादेवी म्हणाल्या, “जर माझं हृदय कधी एक क्षणदेखील श्रीरघुनाथांपासून विचलित झालं नसेल; तर सर्व जगाचा साक्षी अग्निदेव माझं सर्व बाजूंनी रक्षण करील,” असे म्हणून सीतादेवींनी अग्नी निर्माण करून अग्निदेवाला प्रदक्षिणा घातली आणि त्या अग्नीत समाविष्ट झाल्या. त्यावेळी प्रभू रामचंद्र आणि सीतादेवी यांच्या नीतीमान्य कठोर निर्णयामुळे सगळीकडे हाहाकार माजला. वानरसैन्य आणि लंकानिवासी यांचा हाहाकार ऐकून, श्रीरघुनाथही दुःखी झाले. समस्त ऋषी देवादि गणांसह ब्रह्मदेवही तेथे उपस्थित झाले. अग्निनारायणांनी स्वतः प्रकट होऊन, सीतादेवींना श्रीरामांना समर्पित केले. अग्नीपरीक्षेसह सर्वासमक्ष संदेहनिवारण झाल्याने रघुनाथांनी प्रिय सीतादेवींना स्वीकारले. स्वर्गस्थ सर्व देवांबरोबर स्वतः दशरथही तेथे उपस्थित झाले होते. महादेवांच्या आज्ञेनुसार सीता, राम, लक्ष्मण यांनी दशरथांना वंदन केले. स्वर्गातील देवदेवतांचे इंद्रासह पुनः प्रस्थान होण्यापूर्वी, सर्व मृत वानरांना जिवंत करण्यासाठी विनंती केली. देवेन्द्रांनी सर्व मृत वानरांना

जिवंत केले आणि स्वर्गाकडे प्रस्थान केले. महावीर हनुमानांसह वानरराज सुग्रीव, जांबवान आदि सर्व हर्षभरीत झाले. देवेन्द्र हे अभूतपूर्व दृश्य पाहून म्हणाले, “प्रभू रामचंद्रा, वानरांसाठी अपार करुणा असलेली पाहून मी प्रसन्न झालो आहे. म्हणून मी आपणास वर देऊ इच्छितो.” रघुनंदन प्रसन्न होऊन, त्यांनी सर्व वानर आणि अस्वल जनलोकास आरोग्य, व्रणहीनता, बलपौरुष आणि उदंड अन्नपाणी सतत मिळावे, असा वर मागितला. रघुवीरांचे मागणे ऐकून इंद्र अतिप्रसन्न झाले. त्यांनी ‘तथास्तु’ म्हणताच सर्व वानर आणि अस्वल पूर्वीपेक्षाही आरोग्यवान झाले.

त्यानंतर श्रीरामांनी अयोध्येस जाण्याचे ठरविले. त्यांनी बिभीषणांना सांगताच बिभीषणांनी विमानाद्वारे एकाच दिवसात अयोध्येला पोहोचविण्याचे घोषित केले. प्रभू रामचंद्रांची अनुमती घेऊन बिभीषणांनी महाबली हनुमान, सुग्रीव, अंगद, जांबवान आदि सर्व वानरवीरांचा विशेष सत्कार केला आणि समस्त वानरसेना, बिभीषण यांसह दिव्य पुष्पक विमानावर आरूढ होऊन आकाशस्थ मार्गाने ते अयोध्येकडे निघाले. यात्रा करित असताना श्रीराम सीतादेवींना मार्गावरील स्थाने दाखवित होते. श्रीरामांची वनवासाची चौदा वर्षे पूर्ण झाली होती. ती पंचमी तिथी होती. म्हणून श्रीरामांनी भरद्वाजांच्या आश्रमात उतरून त्यांना भेटावयाचे ठरविले.

५९. हनुमानेश्वराची स्थापना

बिभीषणांच्या राज्याभिषेकानंतर प्रभू रामचंद्र अगस्त्यादि ऋषीमुनींना म्हणाले, “हे तपस्वी ब्राह्मणांनो, मी क्षत्रिय आहे. दुष्टांना शासन करणे हा माझा धर्म आहे; परंतु लंकाधिपती रावणाचा नाश करताना मी संपूर्ण पुलस्त्य कुलाचा संहार केला आहे. म्हणजेच रावणादींच्या वधाच्या रूपाने मी ब्राह्मणकुलोत्पन्न पुत्रांचा नाश केला आहे. त्यामुळे मला ब्राह्मणवधाचे प्रायश्चित्त करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मी काय करावे, याचे मला मार्गदर्शन करा.” श्रीरामांची विनंती ऐकून मुनीवर म्हणाले, “लोकसंग्रह दृष्टीने प्रायश्चित्त म्हणून आपण शिवलिंगाची स्थापना करावी. आपल्या हस्ते शिवलिंग स्थापित केल्यावर रावणवधाचा दोष दूर होईल आणि आपण स्वतः परब्रह्म परमेश्वर असल्याने ते शिवलिंग प्रख्यात होऊन त्याच्या दर्शनपूजनाने माणसाला परमपदाची प्राप्ती होईल.”

लिंगस्थापनेसाठीचा पवित्र मुहूर्त दोन मुहूर्तांच्या कालावधीनंतर होता. त्या काळात लिंग स्थापन करण्यासाठी कैलास पर्वतावरून लिंग आणावयाचे ठरविले. स्वाभाविकपणे दोन वेळा संजीवनी आणून देण्यासाठी रामभक्त हनुमानांनी उड्डाण केले होतेच. प्रभू रामचंद्रांनीही हीही कामगिरी हनुमानावर सोपविली.

महापराक्रमी रामभक्त हनुमानांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. शिवस्वरूप हनुमानांनी आपले आराध्य श्री सीताराम यांच्या चरणांना प्रणाम करून, त्यांनी वायूवेगाने उड्डाण केले. मनोजवं हनुमान क्षणात कैलास पर्वतावर पोहोचले; परंतु त्यांना तेथे लिंगरूपधारी महादेव दिसले नाहीत. तेव्हा परमज्ञानी हनुमानांनी आशुतोष शिवांना संतुष्ट करून, त्यांच्याकडून शिवलिंगाची प्राप्ती करून घेतली. आशुतोष शिवांना प्रसन्न करण्यात बराच वेळ गेला आहे हे पाहून, त्यांनी तेवढ्याच गतीने प्रभू रामचंद्रांकडे झेप घेतली.

इकडे मुहूर्त निघून चाललेला पाहून श्रीराम आणि तत्त्वदर्शी मुनी चिंतीत झाले. ते पाहून वैदेहींनी मोठ्या कौशल्याने समुद्रकिनारी वाळूचे शिवलिंग तयार केले. हे लक्षात घेऊन ऋषीमुनींनी त्या लिंगाची स्थापना

करण्याचा आदेश प्रभू रामचंद्रांना दिला. तो दिवस बुधवार, ज्येष्ठ मास, दशमी तिथीचा होता. हस्त नक्षत्र आणि व्यतिपात योग तसेच कन्या राशीत चंद्र तर वृश्चिक राशीत सूर्य विराजमान होते. अशा परमपुण्यमय मुहूर्तावर गंधमादन पर्वतापासून समुद्र सीमेवर, प्रभू रामचंद्रांनी सहधर्मचारिणी सीता आणि ऋषींच्यासह मंगलाचरणास प्रारंभ केला. शिवस्थापना होताच प्रभू रामचंद्र आणि सीतादेवींचे दर्शन घेण्यासाठी स्वयं सतीशिरोमणी पार्वतीसहित शशांकशेखर, कर्पूरगौर, आशुतोष शिव प्रकट झाले. त्यांनी श्रीरामांना वरदान दिले. “हे रघुनंदन, आपण स्थापित केलेल्या या रामेश्वरस्वरूप लिंगदर्शनाने दर्शनार्थींचे सर्व पाप क्षणार्धात नाहीसे होईल.” वरदान देऊन भगवान शंकर अंतर्धान होतात न होतात, तोच रामभक्त हनुमान कैलास पर्वतावरून शिवलिंग घेऊन अतिवेगाने तेथे पोहोचले. तेथे पोहोचताच त्यांनी माता जानकी, प्रभू श्रीराम, सौमित्र, वानरराज सुग्रीव यांना भक्तिपूर्वक वंदन केले; परंतु तेवढ्यात त्यांचे लक्ष स्थापित झालेल्या वालुकामय शिवलिंगाकडे गेले. आपण वेळेत पोहोचू शकलो नाही, हे लक्षात येताच हनुमान दुःखी झाले. ते म्हणाले, “हे प्रभू, आपल्या आदेशानुसार मी वायूवेगाने कैलासावर गेलो; परंतु तेथे भगवान शंकरांचे दर्शन न झाल्याने, मी तपश्चर्या करून आशुतोष महादेवांच्या कृपेने हे लिंग घेऊन अतिवेगाने येथे आलो; परंतु आपण तर येथे वालुकालिंगाची स्थापना केली आहे. तेव्हा या शिवलिंगाचे मी काय करू?” अनन्यभक्त, पवनपुत्र हनुमान उदास झालेले पाहून प्रभू श्रीराम म्हणाले, “तू माझा अनन्य भक्त आहेस. त्यामुळे तू केलेले प्रत्येक कर्म माझेच असते व मी केलेले प्रत्येक कर्म तुझेच असते. त्यामुळे वालुका शिवलिंगाची स्थापनाही तूच केली आहेस असे समज.” अशा प्रकारे परोपरीने समजूत घालून श्रीराम हनुमानांना म्हणाले, “हे भक्त श्रेष्ठ वानरराज, आजचा दिवसच शुभ आहे. ठरविलेला मुहूर्त निघून गेला असला तरी तुम्ही आणलेले हे श्रेष्ठ शिवलिंग तुमच्या हाताने येथे स्थापित करा. हे शिवलिंग हनुमानेश्वर या नावाने त्रैलोक्यात प्रख्यात होईल. हनुमदिश्वराचे दर्शन घेतल्यानंतरच रामेश्वराचे दर्शन सफल होईल. तसेच या लिंगस्थापनेने तू सर्व पापातून मुक्त होशील.” प्रभू रामचंद्रांच्या आदेशानुसार रामेश्वराच्या उत्तरभागी श्री हनुमानांनी शिवलिंगाची स्थापना केली.

अशी कथा श्री हनुमदपुराण या ग्रंथात पंडित शिवनाथ दुबे यांनी दिली असून, आनंद रामायणातील सारकाण्डमध्ये अशाच कथेचा पर्याय म्हणून सेतूबंधासमयी काशीनगरीतून शिवलिंग आणण्याची कथा नमूद केली आहे.

६०. माता अंजनीशी भेट

लंकाधिश बिभीषण, किष्किंधा नरेश सुग्रीव आणि समस्त वानर व अस्वलसेनेसह श्रीराम, माता सीता व लक्ष्मण पुष्पक विमानाद्वारे अयोध्येकडे प्रवास करत असताना, प्रभू रामचंद्रांनी किष्किंधा नगरीत विमान उतरविण्याची आज्ञा दिली. तेथे माता सीतांची तारा आदि राण्यांशी भेट झाली. त्यांनाही बरोबर घेऊन अयोध्येकडे जायचे ठरविले. हनुमानजी प्रभू रामचंद्रांकडे एकटक पहात होते. प्रभू रामचंद्रांनी हनुमंतांना त्यांचे मन्तव्य विचारले. हनुमान म्हणाले, “मातार्जीचे दर्शन घेऊन खूप दिवस झाले. आपली आज्ञा असेल तर त्यांच्या पदकमलांना वंदन करून घ्यायची इच्छा आहे.” त्यावर श्रीराम म्हणाले, “आम्हा सर्वांनाच माता अंजनीचे दर्शन घ्यायचे आहे.” प्रभू रामचंद्रांसह सर्वच पुष्पक विमानातून कांचनगिरी अर्थात् सुमेरू पर्वतावर पोहोचले. स्वतः जगत्धात्री सीता, प्रभू रामचंद्र, सौमित्र यांसह सर्वच हनुमानांची माता अंजनीच्या दर्शनाला गेले.

मातेला पहाताच एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे हर्षोल्लासाने व सद्गदित कंठाने हनुमानांनी मातेला हाक मारली आणि मातेचरणी लोटांगण घातले. हनुमानांना हृदयाशी धरताना व त्यांच्या मस्तकावर हात फिरविताना दोघांच्याही नेत्रांतून अश्रू वहात होते. भावनावेग आवरून हनुमानांनी श्रद्धापूर्वक प्रभू रामचंद्र, सीतामाई आणि सौमित्र यांचा परिचय करून दिला. देवी अंजनी प्रभूंचे दर्शन घेणार तोच प्रभू रामचंद्रांसह सर्वांनीच एकाचवेळी साष्टांग दंडवत घातला. अंजनी मातेचा ऊर भरून आला. अंजनी माता म्हणाल्या, “मी खरोखरीच मातृसन्मानप्राप्त भाग्यवान माता आहे. माझ्या पुत्राने आपले सर्वस्व प्रभूचरणी समर्पित केले आहे. एवढेच नव्हे तर प्रभूनेही मला माता संबोधिले आहे. त्यामुळे आपणा सर्वांच्या मातृत्वाचा सन्मान मला मिळाला आहे.” अंजनी माता हनुमानांना म्हणाल्या, “पुत्र कधी मातेच्या ऋणातून मुक्त होत

नाही; तथापि तू आपले जीवन प्रभूचरणी समर्पित केल्यामुळे मातृऋणातून मुक्त झाला आहेस.”

रामभक्त हनुमानांनी मातेला करुणामूर्ती माता सीतेचा अपहरण इतिहास व बिभीषणांच्या राज्याभिषेकापर्यंतचा वृत्तांत सांगितला. तो वृत्तांत ऐकून मात्र माता अंजनी क्रोधित झाल्या. त्या हनुमानांना म्हणाल्या, “तुझे, माझ्या कुशीत जन्म घेणे व्यर्थ होय. माझे दूध आज व्यर्थ ठरले आहे. तू मला तोंड दाखविण्यासही योग्य नाहीस.” हनुमान निराश झाले. सर्व सेना अचंबित झाली. अंजनीमाता म्हणाल्या, “तुला सर्व शक्ती प्राप्त असताना तू व्यर्थ श्रीरामचंद्रांना सेतूबंधनाचा आणि राक्षसांशी युद्धाचा त्रास दिलास. वास्तविक तू लंकेत जाताच, त्रिकुट पर्वत उखडून टाकून सर्व लंका समुद्रात बुडवायला हवी होतीस व त्याच क्षणी पुत्री सीतेला प्रभू रामचंद्रांकडे घेऊन येणे आवश्यक होते. सामर्थ्य असूनही तू त्याचा उपयोग केला नाहीस. यामुळे माझे दूध लज्जित झाले आहे.”

अंजनी मातेचा अनावर क्रोध पाहून साश्रू नयनांनी हनुमान म्हणाले, “माते, तुझे दूध लज्जित होईल असे मी काही केले नाही, कारण मला केवळ माता सीतांना पाहून त्यांचे कुशल वर्तमान आणण्याएवढीच आज्ञा होती. प्रभू आज्ञेचे उल्लंघन केले असते तरच आपल्या मातृत्वाचा अपमान झाला असता.” जांबवानांनी विनयपूर्वक हनुमानांच्या सत्यतेची ग्वाही दिली; तर श्री रघुनाथजींनी जांबवानांना अनुमोदन दिले. हे घडत असताना लक्ष्मण साशंकतेने अंजनी मातांकडे पहात होते. माता अंजनींनी आपल्या स्तनातील दुग्ध धार जवळच्या पर्वतशिखरावर उडविताच पर्वत फाडून दुभंगला. सर्व सैन्याने माता अंजनींचा जयकार केला. माता अंजनी लक्ष्मणांकडे पहात म्हणाल्या, “लखनलाल, माझ्या याच दुधाने हनुमान पुष्ट झाला आहे. हे दूध व्यर्थ जाऊ शकत नाही.” लक्ष्मणजींनी माता अंजनींना वंदन करून क्षमायाचना केली. निरोप घेताना हनुमानांना आशीर्वाद देत माता अंजनी म्हणाल्या, “पुत्रा, तू सदासर्वदा निष्कपट मनाने, अत्यंत श्रद्धापूर्वक परमप्रभू श्रीराम आणि जगत्जननी जानकी यांची सेवा करित जीवन व्यतित करावे.” निरोप घेताना हनुमानांना धन्य वाटले. पुनश्च सर्वजण प्रभू रामचंद्रांसह अयोध्येकडे निघाले.

६१. रामदूत हनुमानांचा गुहक आणि भरतांना राम आगमनाचा संदेश

भरद्वाजांच्या आश्रमात उतरण्यापूर्वी श्रीरामांना अयोध्यापुरीचे विमानातून दर्शन झाले. त्यांनी अयोध्यावासियांचे कुशल जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. तसेच निषादराज गुहक आणि भ्राता भरत यांना आपल्या आगमनाचा संदेश पोहोचवावा असे ठरविले. अर्थातच ही कामगिरी त्यांनी हनुमानांकडे सोपविली व त्यांना अनेक प्रकारे सूचना केल्या. गुहकांकडून अयोध्येचा मार्ग समजेल हे सांगून त्यांनी भरतांकडे गेल्यावर भरतांचे मत कौशल्याने जाणून घेण्याचे काम हनुमानांवर सोपविले. ते हनुमानांना म्हणाले, “भ्राता भरताला जर कैकयीच्या मायेमुळे आणि राज्यवैभवाच्या संपर्कामुळे राज्याचा लोभ वाटू लागला असेल तर समस्त भूमंडलाचं राज्य त्यांनीच करावं, अशी माझी इच्छा आहे. हे वानरवीरा, तू भरताचे विचार आणि निश्चय जाणून घेऊन त्वरेनं आमच्यापाशी ये.”

श्रीरघुनाथांनी आदेश दिल्यावर हनुमानांनी मनुष्यरूप धारण केले. ते गडबडीने आणि तीव्र वेगाने आकाशमार्गाने निघाले. अंतरिक्ष पार करून, गंगा-यमुनेचे वेगवान संगम ओलांडून ते श्रृंगवेरपुरात पोहोचले. निषादराज गुहकांना भेटून, त्यांनी गोड वाणीत संदेश कथनास सुरुवात केली. ते म्हणाले, “कुकुत्स्थ कुलभूषण, सत्यपराक्रमी आपले स्नेही श्रीराम-सीता आणि लक्ष्मणासह येत आहेत. त्यांनी तुला, त्यांचं कुशल वर्तमान कळविण्यास सांगितलं आहे. ते प्रयाग तीर्थी भरद्वाज मुनींच्या आश्रमात आज पंचमीची रात्र घालवून उद्या येथे येतील. येथेच आपणास श्रीरघुनंदनांचं दर्शन घडेल.” महातेजस्वी आणि वेगवान हनुमानांनी एवढे सांगून तात्काळ त्यांचा निरोप

घेऊन वेगाने उड्डाण केले. उत्साह आणि आनंदाने वायूवेगाने पुढे जात असताना, हनुमानांना परशुराम तीर्थ, वालुकिनी नदी, वरुथी, गोमती आणि भयानक शालवन अशी स्थाने दिसली. हजारो प्रजाजनांची समृद्ध जनपदे पाहात, हनुमान नंदिग्रामाच्या जवळच फुललेल्या वृक्षांपर्यंत येऊन पोहोचले. इंद्रांचे नंदनवन किंवा कुबेरांचे चैत्ररथवन यासारखे सुंदर असलेल्या त्या वनात वस्त्राभूषणांनी अलंकृत असलेल्या खूप ललना पुत्रपौत्रांसह फुले गोळा करीत हिंडत होत्या. अयोध्येपासून एकाच कोसावर हनुमानांना आश्रमवासी भरत दिसले. चीरवस्त्र आणि काळे मृगचर्म धारण केलेले भरत दुःखी आणि दुर्बल दिसत होते. जटा वाढलेल्या होत्या. वनवास भोगणाऱ्या बंधूंच्या वियोगाच्या दुःखाने ते कृश झाले होते. फलमुले खाऊन, इंद्रियदमन करून तपस्येत गुंतलेले भरत धर्माचरण करीत होते. तरीसुद्धा शुद्ध अंतःकरण आणि तपस्या यामुळे ब्रह्मर्षीप्रमाणे ते तेजस्वी दिसत होते. रघुनाथांच्या पादुका समोर ठेवून ते पृथ्वीचे शासन करीत होते. त्यांचे मंत्री, पुरोहित, सेनापती हेदेखील योगयुक्त होऊन रहात होते. एवढेच नव्हे तर अयोध्येचे पौरजन भरतांचेच अनुकरण करीत होते.

मनुष्य देह धारण करून आलेले धर्मज्ञ, पवनकुमार हनुमान भरतांपाशी पोहोचून हात जोडून म्हणाले, “देवा, आपण वनवास भोगणाऱ्या रघुनाथांसाठी निरंतर चिंताक्रांत आहात. त्यांनी आपणास कुशल वर्तमान कळविले आहे आणि आपलेही कुशल वर्तमान विचारले आहे. हा प्रिय समाचार सांगण्यासाठीच मी आलो आहे. आपण लवकरच श्रीरामांना भेटाल. भगवान श्रीराम रावणाला मारून, मिथिलेशकुमारीची मुक्तता करून, विजयी होऊन, बंधू लक्ष्मण, सती सीतादेवी आणि महाबली मित्रांसह येत आहेत.” हनुमानांनी संदेश देताच, भरत आनंदोन्मादाने मूर्च्छित झाले. दोन घटकांनंतर सावध झाल्यावर त्यांनी प्रियवादी हनुमानांना आलिंगन दिले. आनंदाश्रूंचा पूर लोटला. ऊर भरल्या वाणीने भरत म्हणाले, “बंधू, तू देव आहेस की मानव? माझ्यावर कृपा करण्यासाठीच तू येथे आला आहेस. या शुभ वार्तेला साजेसे पारितोषिक देण्याचे सुचत नाही; तथापि मी तुला एक लाख गाई, शंभर उत्तम गावे आणि षोडशकुमारी कन्या पत्नी म्हणून समर्पित करतो. माझे स्वामी श्रीराम विशालवनात गेल्यापासून वर्षे उलटली. ही वर्षे कशी व्यतित झाली ते मला खुलासेवार सांग.” हनुमानांनी भरतांना, श्रीराम-लक्ष्मण आणि सीतादेवींच्या वनवाससंबंधी संपूर्ण वृत्तांत ऐकविला. अशा प्रकारे हनुमानांच्या मधुर वाक्यांमधून सर्व

हकिक्त ऐकून भरत मोठे प्रसन्न झाले. ते हात जोडून म्हणाले, “आज चिरकालानंतर माझे मनोरथ पूर्णत्वाला गेले.” लगोलग भरतांनी बंधू शत्रुघ्नांना श्रीरामांच्या स्वागताची तयारी करण्यास सांगितले. हनुमानांनी भरतांचा निरोप घेऊन तात्काळ हे वृत्त श्रीरामांना ऐकविले.

•••

६२. अयोध्येतून वानरांची परत पाठवणी

श्रीरामांनी, भरतभेट झाल्यानंतर त्यांच्या विनंतीनुसार अयोध्येत प्रवेश केला. भरतांनी प्रभू रामचंद्रांना राज्य परत केले. प्रभू रामचंद्रांना विधिवत राज्याभिषेक करावयाचे ठरविले. या राज्याभिषेक समारंभात वानर आणि अस्वलसेना मोठ्या दिमाखदारपणाने मानवी रूपात सहभागी झाली. वसिष्ठ, वामदेव, जाबाली, काश्यप, कात्यायन, सुयज्ञ आणि विजय, गौतम या आठ मंत्र्यांनी स्वच्छ आणि सुगंधित जलाद्वारे सीतेसह पुरुषप्रवर श्रीरामचंद्रांना अभिषेक केला. यानंतर या अभिषेकात योद्धे, व्यावसायिक, देव, लोकपाल आदि सर्वांनी सहभाग घेतला. सर्वांनी विविध प्रकारची आभूषणे रामांना भेट दिली.

राज्याभिषेकानंतर सन्मान पर्व सुरू झाले. ब्राह्मण, सुग्रीवादी वानरश्रेष्ठ आदि सर्वांना सन्मानित केले. प्रभू रामचंद्रांनी एक परमउत्तम मुक्ताहार सीतामाईच्या गळ्यात घातला. इतरही आभूषणे दिली. हे होत असताना वात्सल्यमतीं विदेह नंदिनी सीतामाईंनी, वायूपुत्र हनुमानांना काही भेट देण्याची इच्छा दर्शविली. त्यांनी गळ्यातून मुक्ताहार काढून, त्या हनुमानांकडे पाहू लागल्या. श्रीरामांनी सीतादेवींची इच्छा ओळखून आज्ञा देत म्हटले, “हे सौभाग्यशालिनी भामिनी, तू ज्याच्यावर संतुष्ट आहेस त्याला हा हार दे.” तेव्हा सुंदर डोळ्यांच्या माता सीतेने तेज, धृती, यश, चातुर्य, शक्ती, विनय, नीती, पुरुषार्थ, पराक्रम आणि उत्तम बुद्धी हे सद्गुण सदैव वास करीत असलेल्या वायूपुत्र बजरंगबलींना तो हार दिला. तो हार कपिश्रेष्ठ हनुमानांच्या ठिकाणी विशेष शोभून दिसू लागला.

प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ।

अय या वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥८१॥

तेजो धृतिर्यशो दाक्ष्यं सामर्थ्यं विनयोनयः ।

पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा ॥८२॥

हनूमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ।

चन्द्रांशुचयगौरैण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥८३॥

(युद्धकांड - सर्ग १२८ वा - श्लोक ८१ ते ८३)

हनुमदपुराण, या पंडित शिवनाथ दुबे लिखित रणधीर प्रकाशन, हरिद्वार द्वारा प्रकाशित, पुराणात आश्चर्यकारक कथा आली आहे. हनुमानांच्या चेहेऱ्यावर मुक्ताहार मिळाल्याचा आनंद दिसत नव्हता. हनुमान हारातील प्रत्येक मण्याकडे लक्षपूर्वक पहात होते. काही वेळाने त्यातील एकेक रत्नमणी आपल्या दातांनी फोडून पाहू लागले. माता जानकी, भरत, शत्रुघ्न, लक्ष्मण, राक्षसराज बिभीषण, वानरराज सुग्रीव, युवराज अंगद, महाप्रबुद्ध जांबवान, निषादराज आदि सर्व सभासदगण आश्चर्याने पहात राहिले. हनुमान असे का करीत आहे हे विचारण्यास कोणी धजावेना. शेवटी बिभीषणांनी हनुमानांना विचारले, “हनुमानजी, यातील एकेक रत्न विशाल साम्राज्याच्या किमतीएवढे मौल्यवान आहे. तुम्ही ते फोडून नष्ट का करीत आहात?” त्यावर रामभक्त हनुमान म्हणाले, “एवढ्या मौल्यवान रत्नात भुवनपावक प्रभू रामचंद्रांची मूर्ती नक्कीच असेल. ते दर्शन घेण्यासाठी मी मणी फोडून पहात आहे; परंतु अद्यापही एकाही मण्यात त्यांचे दर्शन होत नाही. ज्यात माझे स्वामी त्रितापनिवारक प्रभू रामचंद्र नाहीत, त्या मण्यांचा का उपयोग? ते फेकण्यालायकच आहेत.” बिभीषणांना हनुमानांचे बोलणे उद्धटपणाचे वाटले. ते संपाताने म्हणाले, “तुमच्या या महाकाय शरीरात तरी प्रभू रामचंद्र दिसतील का?” दृढ विश्वासाने हनुमान म्हणाले, “माझ्या हृदयात निश्चितच प्रभू रामचंद्र विराजमान आहेत. तेथे ते दिसले नाहीत तर माझ्या शरीराचाही उपयोग नाही.” असे म्हणून आपल्या तीक्ष्ण नखांनी आपले वक्षस्थळ फाडले. तेथे सर्वांना भगवती सीतासहित भगवान श्रीरामांचे दर्शन झाले. प्रभू रामचंद्रांसहित सर्व सभा आश्चर्याने थक्क झाली. भक्तराज हनुमानांच्या विजयघोषाने सभागृह दणाणले.

यथोचित सन्मानपूर्वक निरोप घेतल्यानंतर समस्त वानरसेना किष्किंधेकडे चालू लागली. भक्तराज हनुमान मात्र मनाने सर्वथा प्रभू रामचंद्रांच्या चरणी स्थिरावले.

६३. अगस्त्य-श्रीराम भेटीत हनुमानांविषयी पूर्ववृत्तकथन

प्रभू रामचंद्रांना आणि बिभीषणांना रावण वधापर्यंत सतत आपल्या दिव्य शक्तींसह सहाय्य करणारे महर्षी अगस्त्य, चक्रवर्ती सम्राट प्रभू रामचंद्रांच्या दरबारात प्रविष्ट झाले. रामचंद्रांनी त्यांचे यथोचित स्वागत केले. प्रभू रामचंद्रांना सहाय्यभूत ठरलेल्या महर्षी अगस्त्यांची भूमिका, प्रभू रामचंद्रांना आपल्या दरबारात समजून घ्यावयाची होती. दरबारातील मान्यवरांना वानर, अस्वल आदि पराक्रमी लोकांचे दिव्यत्व कळावे तसेच महर्षी पदापर्यंत पोहोचलेल्या परंतु अहंकाराने कर्मभ्रष्ट झालेल्या पुलस्त्य गोत्री रावणाचे आणि त्यांच्या वंशाचे महत्त्व सर्वांना विदित व्हावे, हनुमानांची भूमिका आणि अवतारकार्य लोकांना विदित व्हावे, यासाठी प्रभू रामचंद्रांनी अगस्त्यांना इतिहास कथनाची विनंती केली.

महर्षी अगस्त्यांनी पुलस्त्य गुण व तपस्या वर्णन, विश्रवा मुनींची कथा, राक्षस वंशाचे वर्णन, राक्षसांच्या अहंकारी वृत्तीचे वर्णन आदि कथा विस्ताराने सांगितल्या. नंतर अगस्त्यांनी मोठ्या भक्तिभावाने, भगवान शंकरांच्या समुपदेशाने राक्षसांच्या वधासाठी देवांनी, भगवान विष्णूंना शरण जावे आणि राक्षसांच्या वधाचे अभिवचन घ्यावे, हा कथाभाग सांगितला. घोर तपस्वी रावणाने देव, यक्ष, किन्नर आदींकडून मृत्यू येणार नाही याची वरप्राप्ती कशी करून घेतली हे सांगून, रावणाला लंकेत राज्याभिषेक कसा झाला आदि कथा सांगत रावणाद्वारे मरुताचा पराभव कसा झाला, याचे वृत्त कथन केले. ब्रह्मर्षी कन्या वेदवतीची कथा सांगून त्या सीतेच्या रूपात कशा प्रकट झाल्या हेही सांगितले. रावण वरदानाने उन्मत्त होऊन त्याने त्रैलोक्य पादाक्रांत करण्याची मोहीम कशी आखली; तसेच महिष्मती पुरीत राजा अर्जुनाशी झालेल्या युद्धात रावणाचा

पराभव, वालीशी झालेल्या युद्धात रावणाचा पराभव व वालीची रावणाशी झालेली मैत्री आदि कथा सांगून, भगवान विष्णूनी अवतारित होऊन राक्षस विनाशाचे दिलेले वचन पूर्ण करण्यासाठी सर्व देव, यक्ष, किन्नर, अप्सरा आदींनी मानवी अवतार घेण्याची तसेच मानवलोक, वानरलोक आणि अस्वललोक यात अवतारित होऊन विष्णूंना सहाय्य होण्याची आखलेली योजना साद्यंत सांगत असताना भगवान शिवशंकरांच्या रूद्ररूपाने वायूसुत स्वरूपात हनुमान अवतार धारण करून प्रत्यक्ष शिवांनी अंजनी मातांना दिलेले वरदान पूर्ण करित भगवान शंकरांनी आपले परम आराध्य भगवान विष्णूंना उत्कट भक्तीपूर्वक सहाय्य करण्यासाठी हनुमान अवतार लीला कशी घडविली आदि गोष्टी विस्ताराने सांगितल्या. महर्षी अगस्त्यांकडून सर्व वृत्तांत निवेदित झाल्याने रामभक्त, शिवावतार, वायूसुत, केसरीनंदन, अंजनीपुत्र, वानरराज हनुमानांना सर्वांनी वंदन केले.

६४. परमतत्त्वोपदेशाची प्राप्ती

प्रभू रामचंद्रांना राज्याभिषेक झाल्यानंतर, प्रभू रामचंद्र सीतामाईसह सिंहासनावर बसले. त्यावेळी वसिष्ठ आदि ब्रह्मर्षी त्यांच्याभोवती आसनस्थ होते. भोगेच्छारहित निरपेक्ष भावाने परमसेवेचे मूर्तिमंत प्रतीक, अंजनीनंदन, बजरंगबली, पवनकुमार विनम्रतापूर्वक हात जोडून अनिमिष नेत्रांनी प्रभू रामचंद्रांचे दर्शन घेत होते. हनुमानांची परमश्रद्धा पाहून प्रभू रामचंद्रांनी सर्वांनाच तत्त्वोपदेश घडावा यासाठी हेतुपूर्वक रामतत्त्वाचा उपदेश हनुमानांना प्रबोधित करण्याची आज्ञा सीतामाईंना दिली. परमप्रियतम स्वामी श्रीराम यांची आज्ञा स्वीकारून हनुमानांना भगवान श्रीरामांचे निश्चित तत्त्व सांगू लागल्या. “वत्स हनुमान, श्रीराम हे साक्षात अद्वितीय, सच्चिदानंदघन परब्रह्म आहेत. ते समस्त उपाधीरहित सत्तामात्र मन आणि इंद्रियांवर विजय मिळविलेले आनंदस्वरूप, निर्मल, शांत, निर्विकार, निरंजन, सर्वव्यापक, स्वयंप्रकाशी आणि पापहीन परमात्मा आहेत. आणि त्यांची पत्नी म्हणून मी स्वतः या विश्वाची उत्पत्ती, स्थिती आणि अंत करणारी मूल प्रकृती आहे. मीच निरालस्य होऊन यांच्या केवळ सहवासात या विश्वाची रचना करते. केवळ यांच्या साहचर्याने घडलेली माझी रचना बुद्धिहीन लोक, प्रभू रामचंद्रांनीच रचना केली असे मानतात. प्रभूनाच कर्ता करविता मानतात.” हे परमतत्त्व सांगून सीतामाईंनी प्रभू रामचंद्रांच्या प्राकट्यापासून राज्याभिषेकापर्यंत परमपावन लीलेचे वर्णन केले. हे सांगून त्या म्हणाल्या, “खरे तर हे सर्व कार्य माझ्याकडूनच घडले आहे. कारण प्रकृतीच सर्व कार्य घडविते. परमात्मा केवळ साक्षी आहे. ते निर्गुण, निराकार, निर्विकार आहेत. ते आनंदस्वरूप असून अविचल आणि परिणामहीन आहेत. केवळ मायेने व्याप्त झाल्यामुळे तेच कार्य करित आहेत असे वाटते.”

त्यानंतर लोकपती श्रीराम अनन्यभक्त हनुमानांना स्वतः उपदेश करू

लागले. पंडित शिवनाथ दुबे लिखित हनुमद् पुराणात अध्यात्म रामायण, रामचरितमानस आदि महत्वाच्या रामायणांच्या आधारे तत्त्वप्रदान प्रसंग किंवा तत्त्वोपदेश प्रसंग वर्णन केला आहे.

श्रीराम हनुमानांना म्हणाले, “मी तुला आत्मा, अनात्मा आणि परमात्मा यांचे तत्त्व सांगत आहे. तू लक्षपूर्वक ऐक. जलाशयात आकाशातील तीन भेद स्पष्ट दिसतात. एक महाकाश, दुसरे जलवच्छिन्न आकाश आणि तिसरे प्रतिबिंब आकाश. या तीन भेदांप्रमाणे चैतन्यदेखील तीन प्रकारे प्रतित होते. एक बुद्धिव्याप्त (आत्मव्याप्त किंवा जाणीवव्याप्त) असलेले, दुसरे सर्वत्र परिपूर्ण असल्याचे जाणवणारे आणि तिसरे बुद्धीचे ठिकाणी केवळ प्रतिबिंबित होणारे. प्रतिबिंबित आत्मतत्त्व किंवा चैतन्य याला आभास असे म्हणतात. यामुळे केवळ आभासात्मक जाणीव होते. बुद्धिव्याप्त चैतन्यातच सर्व कर्तृत्व सामावले आहे. या अवस्थेत चैतन्यानुभूतीसह बुद्धी सर्व कार्य करित असते; परंतु अज्ञानी लोक कल्पनेने केवळ, निर्विकार किंवा साक्षी आत्मा यामध्येच कर्तृत्व आणि जिवित्व असल्याचा आरोप करतात किंवा कर्ता करविता त्याला मानतात. मी ज्या गोष्टीला जीव म्हणालो, ती केवळ मिथ्या जाणीव आहे; किंवा त्याला अज्ञानवश बुद्धीकार्य असे म्हणता येईल. वास्तविक परब्रह्म परमात्मा निर्विकल्प आहे. जीवस्वरूप उपाधी ही केवळ विकल्पामुळेच मानली जाते. अनुभूत होणारे अहं रूप अविच्छिन्न चैतन्य म्हणजेच जीव. म्हणजे आत्मा परमात्मा दोन नव्हे. असे लक्षात घेत ‘तत्त्वमसि’ – ‘तू तेच आहेस’ अशा महावाक्याच्या आधारे जिवात्मा आणि परमात्मा यांचे अद्वैत प्रकट केले जाते. असे अद्वैत ज्ञान प्रकट झाले की, सर्व कार्य आणि अज्ञान नष्ट होते. माझा भक्त असा तत्त्वज्ञ होऊन मद्रूप होण्यास पात्र होतो; परंतु लोक अशी भक्ती सोडून धर्मकर्ममीमांसा शास्त्रात, कर्मकांडात अडकून केवळ भक्तच रहातात. अशा लोकांना शेकडो जन्मांतही ज्ञान होत नाही किंवा मोक्षप्राप्ती होत नाही. जीवात्म्याला परमात्म स्वरूप होऊन कर्म घडण्याचे ज्ञान होणे म्हणजे आत्मस्वरूपाचा निष्काम कर्मयोग होय. हे सद्भक्त हनुमाना, हेच श्रीरामरूपाचे हृदय किंवा आत्मस्वरूपाचे रहस्य होय. हे रहस्य इंद्रलोकीच्या राज्यापेक्षाही अधिक सत्तासंपत्ती मिळाली तरी कोणाही भक्तीहीन दुष्ट पुरुषास तू हे सांगू नकोस.”

ज्ञानमय अवस्थेत पोहोचलेल्या भक्तराज हनुमानांनी सद्गुरू सीता

वल्लभ श्रीराम यांच्या चरणावर मस्तक ठेवले. भक्तकामकल्पतरू प्रभू राघवेन्द्र यांनी त्रैलोक्यपावन प्रेमस्वरूप वरदहस्त सहजच हनुमानांच्या मस्तकावर ठेवला आणि राम-हनुमान अद्वैत घडले. अशा प्रकारे पंडित शिवनाथ दुबे यांनी सद्गुरू श्रीराम यांचेकडून सत्शिष्य हनुमान यांना अद्वैत ज्ञानप्राप्ती कशी झाली हे स्पष्ट केले आहे.

६५. अश्वमेध यज्ञात हनुमानांचे सहाय्य

श्रीरामांनी धर्मज्ञ महामुनी अगस्त्यांच्या सत्प्रेरणेने आणि लक्ष्मणांच्या परामर्शाप्रमाणे, अश्वमेध यज्ञ करण्याचा संकल्प केला. महर्षी वसिष्ठांनी सर्वगुणसंपन्न अश्व यज्ञासाठी सिद्ध केला. श्रीरामांच्या सार्वभौमत्वाचे स्पष्ट निर्देशन असलेले पत्र अश्वारोहक सर्व नरेशांना दिले होते. अश्वरक्षेचे दायित्व, प्रिय बंधू शत्रुघ्नांवर सोपवून प्रभू रामचंद्र हनुमानांना म्हणाले, “परमवीर हनुमान, मला तुझ्या प्रसादानेच निर्वेधपणे राज्यप्राप्ती झाली. माझे व सीतादेवींचे पुनर्मिलन झाले. या सर्व गोष्टी आपल्या बलप्रभावानेच झाल्या आहेत. तू सेनारक्षक होऊन माझेच रक्षण करीत आहेस असे समजून शत्रुघ्नांबरोबर जावे. जेथे त्यांची बुद्धी विचलित होईल तेथे त्यांना मार्गदर्शन करून, कर्तव्याचे पालन करण्यास सांगावे.” श्रीरामांची आज्ञा ऐकून हनुमानांना विलक्षण आनंद झाला. रामचंद्रांना वंदन करून ते अश्वमेध यज्ञास निघाले. सेनापती कालजित याच्याबरोबर भरतकुमार पुष्कल आणि जांबवानांबरोबर अंगद, गवय, मैद, दधिमुख, वानरराज सुग्रीव, शतबली अक्षिक, नील, नल आदि वानरसेनाही निघाली. श्रेष्ठ मंत्री सुमंतांबरोबर महान योद्धे निघाले. श्रीरामानुज शत्रुघ्न, पुष्कल आणि पवनकुमार यांच्या दर्शनाने मार्गातील सर्व नरेश प्रसन्न होऊन स्वागत करीत होते. मार्गात सर्वांच्या कानी ऋषींचे शब्द आले. “यज्ञाचा अश्व श्रीहरीचे अंशावतार शत्रुघ्नजी यांच्यामुळे अतिसुरक्षित आहे. महान भगवद्भक्त वानर अश्वरक्षा करीत आहेत.” ऋषींचे हे शब्द ऐकून लक्ष्मण, शत्रुघ्न यांच्यासह सर्वजण ऋषींच्या आश्रमापाशी आले. हा आश्रम भृगूपुत्र महर्षी च्यवन यांचा पवित्र आश्रम होता. लक्ष्मण-शत्रुघ्नांनी महर्षी च्यवनांना वंदन केले व आपला परिचय करून दिला. प्रभू रामचंद्रांचे नाव ऐकताच महर्षी च्यवन श्रीरामांच्या ध्यानात निमग्न झाले. त्यांनी मनोमनी आपला उद्धार करण्याची प्रार्थना केली. लक्ष्मणांनी त्यांना यज्ञास आशीर्वाद देण्याची विनंती केली. महर्षी च्यवनांनी आशीर्वाद दिला आणि ते अयोध्येकडे प्रभू रामदर्शनासाठी सपरिवार निघाले. महर्षी च्यवन पदयात्रा करीत निघालेले पाहून, हनुमानांचे हृदय गलबलले.

हनुमान शत्रुघ्नांना म्हणाले, “स्वामी, आपण आज्ञा केली तर या श्रीरामभक्त महर्षींना, मी अयोध्येत पोहोचवून येतो.” शत्रुघ्नांनी विनाविलंब आज्ञा केली. आज्ञा मिळताच महाबली हनुमानांनी सर्व परिवारासह महर्षी च्यवनांना आपल्या पाठीवर बसवून क्षणात अयोध्येस पोहोचविले. महर्षी च्यवनांनी अतिप्रसन्न होऊन मारुतात्मज हनुमानांना शुभाशिर्वाद दिले. हनुमानांनी लगेचच परतून अश्वमेध यज्ञात यात्रा करण्यास सुरुवात केली.

शत्रुघ्नांची चतुरांगिणी सेना अश्वसह चक्रांका नगरीजवळ आली. तेथे विष्णुभक्त धर्मात्मा सुबाहू राज्य करीत होते. त्यांचा पुत्र कुमार दमन शिकारीसाठी वनात गेला होता. त्याने अश्वमेधाचा अश्व पाहिला आणि त्याला पकडले. भयानक संग्राम सुरू झाला. भरतपुत्र पुष्कलाशी युद्ध करताना दमन मूर्च्छित झाला. राजा सुबाहूंना वार्ता कळताच ते रणभूमीवर आले. त्यांनी दमनाला रथात बसवून क्रौंच व्यूहचरणा केली. अत्यंत भयानक युद्ध सुरू झाले. सुबाहूंचे राजकुमार चित्रांग आणि पुष्कल यांच्यात तुमळ युद्धात चित्रांगाचा शिरच्छेद होऊन शिर पृथ्वीवर पडले. त्यामुळे स्वतः सुबाहू अश्वमेधाच्या सैन्यावर तुटून पडले. या महासंग्रामाच्या पार्श्वभागी रक्षणार्थ उभे असलेले हनुमान सुबाहूवर धावले. सुबाहूंनी शरसंधाण केले; परंतु त्या बाणांचे हनुमानांनी तुकडे करून टाकले. मग महाराज सुबाहूंनी तीक्ष्ण बाणांचा वर्षावच सुरू केला. त्या बाणांनी हनुमानांचा देह विद्ध झाला. तरीदेखील हनुमानांनी उसळून सुबाहूंच्या वक्षस्थलावर चरणप्रहार केला. त्या प्रहाराने सुबाहू मूर्च्छित झाले खरे; परंतु चरणस्पर्शामुळे चमत्कार झाला. सुबाहूंना विष्णुस्वरूप श्रीरामचंद्रांचे यज्ञमंडपासह दर्शन झाले. त्यांनी त्वरित युद्ध थांबविण्याचा आदेश दिला. महाबली हनुमान चकित होऊन पाहू लागले. त्यांना सुबाहू श्रीरामभक्त असल्याचे जाणवले. मग सुबाहूंनी त्यांना मिळालेल्या शापाची कथा ऐकविली. ते म्हणाले, “हे परम रामभक्त हनुमान, तुमच्या चरणस्पर्शानेच मला तत्त्वज्ञान प्राप्ती झाली आहे.” एवढे म्हणून ते हनुमानांना कथा सांगू लागले. “तत्त्वज्ञान जाणून घेण्यासाठी मी असितांग मुनींच्या आश्रमात गेलो. त्यांनी श्रीराम आणि सीता हे परमात्मा आणि चिन्मयी शक्तीचे अवतार आहेत असे सांगून, सीताराम उपासनेचा उपदेश केला; परंतु मी शंकित होऊन अविश्वासाने उलट प्रश्न विचारला. मी विचारले, अजन्मा परमात्मा जन्म कसा घेईल? आणि त्याचे संसारसागरात येण्याचे कारणच काय? माझे प्रश्न ऐकून असितांग मुनी क्रोधित झाले. ते म्हणाले, तू श्रीरामांना साधारण मनुष्य म्हणून त्यांचा उपहास

केला आहेस. तुला तत्त्वज्ञानाची प्राप्ती तर होणार नाहीच; तर तू केवळ पोटभऱ्या व्यवहारी राजा होशील. मी पश्चात्तापधतेने त्यांना शरण गेल्यावर त्यांनी मला उःशाप दिला. ते म्हणाले, “श्रीरामांच्या अश्वमेध यज्ञात तुझ्याकडून विक्षेप होईल. तेव्हा ज्ञानमूर्ती सद्गती भुक्ती - मुक्तीदाता हनुमान तुझ्या वक्षस्थळावर पादप्रहार करतील. त्या स्पर्शाने तुला तत्त्वज्ञान प्राप्ती होईल. आज आपल्या कृपाप्रसादाने मला तत्त्वज्ञान प्राप्ती झाली.” हनुमानांना सुबाहूंनी पुन्हा पुन्हा वंदन केले. त्यांनी सुबाहूंना हृदयाशी धरून आलिंगन दिले. हनुमान म्हणाले, “हे राजा सुबाहू, केवळ प्रभू रामचंद्रांच्या कृपाप्रसादानेच मला, आपणास शापमुक्त करण्याचे भाग्य मिळाले.”

अशी ऊर्भेट झाल्यानंतर राजा सुबाहू अश्वमेध यज्ञात सहभागी झाले. शत्रुघ्न आपल्या सर्व सैन्यासह अश्वामागे पुढे निघाले.

पुढे देवनिर्मित देवपूर नावाच्या वैभवसंपन्न नगरापाशी आले. तेथे धर्मपरायण वीरमणी राज्य करित होते. त्यांनी पूर्वी क्षिप्रा नदीच्या तटावरील महाकाल मंदिरात कठोर तपश्चर्या करून महादेवांना प्रसन्न करून, महादेवांकडून वरदान प्राप्त केले होते. महादेव म्हणाले, “देवपुरात तुझे साम्राज्य होईल. श्रीरामांच्या अश्वमेध यज्ञप्रसंगी तुझे रक्षण करण्यासाठी मी देवपुरात निवास करिन.”

अश्वमेधाचा अश्व देवपुराजवळ येताच, वीरमणींचा पुत्र रुक्मांगद याने अश्व पकडला. वीरमणींना वार्ता समजताच त्यांनी सशस्त्र चतुरंगिणी सेना तयार करावयास सांगितली. सेनापती रिपुवार याने सैन्य तयार होताच वीरमणींचे बंधु वीरसिंह, राजकुमार रुक्मांगद आणि शुभांगद, वीरवर महाराज वीरमणी यांच्यासह रणभूमीवर उपस्थित झाले. भयानक युद्धाला सुरुवात झाली. पवनपुत्र हनुमान, पुष्कल आणि शत्रुघ्न यांच्या रक्षणाची काळजी घेत असताना शत्रुपक्षाचा घोर संहार करित होते. वीरसिंहानी हनुमानांना तीक्ष्ण बाणांनी घायाळ करण्याचा प्रयत्न केला, तर वज्रांग हनुमानांनी बलशाली मुष्टीप्रहाराने वीरसिंहाला मृतवत् करून टाकले. वीरसिंह काकाची अवस्था पाहून रुक्मांगद आणि शुभांगद हनुमानांवर चालून गेले; परंतु हनुमानांनी केवळ आपल्या शेंपटीच्या वेढ्यात दोन्ही कुमारांना त्यांच्या रथांसह आवळून जमिनीवर आपटले. रथ तर उद्ध्वस्त झालेच परंतु राजकुमारही मूर्च्छित झाले. कुमार मूर्च्छित झालेले पाहून स्वतः महाराज वीरमणी यांनी राजकुमार पुष्कलावर शरसंधान केले; परंतु पुष्कलाच्या तीन तीव्र बाणांनी महाराज मूर्च्छित झाले.

आपले भक्त मूर्च्छित झालेले पाहून स्वतः भगवान शंकर युद्धभूमीवर

उतरले. त्यांच्याबरोबर त्यांची शिवसेना, शत्रुघ्नांच्या सेनेचा नाश करून, उद्ध्वस्त करू लागले. भगवान शिवांच्या इच्छेनुसार पार्षद वीरभद्राने पुष्कलाला पाय पकडून पृथ्वीवर आपटले आणि त्रिशूळाने शिर धडावेगळे केले. राजकुमार पुष्कलाच्या मृत्यूने व्याकूळ झालेले शत्रुघ्न भगवान शंकरांशी युद्ध करू लागले; परंतु भगवान शंकरांनी शत्रुघ्नांचे वक्षस्थल तेजस्वी बाणांनी विद्ध केले. हनुमानांना हे सहन झाले नाही. त्यांनी तात्काळ पुष्कल आणि शत्रुघ्नांना रथात झोपविले. त्यांच्या रक्षणाची उत्तम व्यवस्था केली आणि शिवस्वरूप वायूसुत हनुमान प्रलयंकर शंकरांशी युद्ध करण्यासाठी अतिवेगाने धावले. महेश्वरांपाशी पोहोचताच क्रोधायमान हनुमान महादेवांना म्हणाले, “हे रुद्र, आपण श्रीरघुनाथांच्या चरणांचे सदैव स्मरण करित असता, असे मी ऐकले आहे; परंतु आपण श्रीरामभक्तांचा वध करण्यासाठी सिद्ध झालेले पाहून, आपण रामभक्त आहात, हे मिथ्या ठरले आहे. आपल्या या अधर्माचरणाबद्दल मी आपणास शिक्षा करण्यास प्रवृत्त झालो आहे.”

हनुमानांचे क्रुद्ध वचन ऐकून महादेव म्हणाले, “कपिश्रेष्ठ, तू खरोखरीच धन्य वीरश्रेष्ठ आहेस. प्रभू रामचंद्र हे माझे परम आराध्य आहे; परंतु भक्त हा स्वरूप असतो. वीरमणी माझा अनन्य भक्त आहे. त्यामुळे नीतीधर्माप्रमाणे मला त्याचे रक्षण करणे क्रमप्राप्त आहे.” भगवान शिवांच्या निवेदनाने अति क्रोधित झालेल्या हनुमानांनी महा शिलाखंड शिवांच्या रथावर टाकून रथ अश्व, सारथी आणि ध्वजा यांसह चूर्ण केला. खरेतर भगवान शिव केवळ लीला करित होते. ते नंदीवर स्वार होऊन निकराचे युद्ध करू लागले. हनुमानांनी त्यांनाही आपल्या शेंपटीत लपेटून मारायला सुरुवात केली. काही क्षणात शंकर व्याकूळ होऊन म्हणाले, “हे भक्तप्रवर हनुमान, तू धन्य आहेस. मी दान, यज्ञ आणि तपानेही प्रसन्न होत नाही; परंतु तुझ्या भक्तियुक्त पराक्रमाने प्रसन्न झालो आहे. तू कोणताही वर मागून घे.” भक्त परमवीर हनुमान प्रसन्नतेने म्हणाले, “खरे तर मला भगवान श्रीरामचंद्रांच्या कृपाप्रसादाने सर्व गोष्टी प्राप्त आहेत, तरीदेखील मी आपणाकडे वर मागतो. प्रभू रामचंद्रांच्या पक्षातील मृत झालेले पुष्कल आदि वीर आणि मूर्च्छित झालेले शत्रुघ्न आदि वीर यांना जीवित करण्यासाठी मी द्रोणागिरीहून औषधी आणण्यास जाऊ इच्छितो. तोपर्यंत आपण या सर्वांचे रक्षण करावे.” भगवान शंकर ‘तथास्तु’ म्हणताच हनुमान मनोवेगाने द्रोणागिरीवर गेले आणि द्रोणागिरी उचलू लागले. तेव्हा पर्वतरक्षक देवतांनी हनुमानांना विचारले, “आपण द्रोणागिरी का घेऊन

जाऊ इच्छिता?” त्यावर हनुमानांनी सर्व वृत्तांत सांगून मृत व मूर्च्छित वीरांना पुनर्जीवित करणाऱ्या औषधी द्रोणागिरीवर आहेत असे सांगितले. त्यावर देवता म्हणाल्या, “आम्ही मृतसंजीवनी औषधी देतो तेवढ्याच घेऊन जाव्यात.” बुद्धिमान, उदार आणि क्षमाशील हनुमानांनी त्यांचे म्हणणे मान्य करून औषधी घेतल्या आणि ते मनोवेगाने परतले. प्रभू रामचंद्रांचे स्मरण करून सर्वांना औषधी दिल्या. त्या औषधींच्या गंध आणि स्पर्शाने शत्रुघ्नांसह सर्व सेना पूर्ववत झाली व युद्धासाठी सिद्ध झाली. यावेळी वीरमणी स्वतः शत्रुघ्नांशी युद्ध करू लागले. शत्रुघ्नांच्या बाणाने वीरमणी मूर्च्छित झाले. तेव्हा शिवशंकर स्वतः शत्रुघ्नांशी लढू लागले. शत्रुघ्न व्याकूळ झालेले पाहून हनुमान त्यांच्याजवळ गेले आणि म्हणाले, “आपण आपले ज्येष्ठ बंधू भगवान श्रीराम यांचे स्मरण करावे, हाच आपल्या रक्षणाचा खरा मार्ग आहे.” शत्रुघ्नांनी भगवान श्रीरामांचा धावा सुरू करताच, भगवान श्रीराम हातात मृगशृंग घेऊन यज्ञदीक्षित पुरुषाच्या वेषात उपस्थित झाले. त्यांना युद्धभूमीवर पाहून शत्रुघ्न अतिविस्मित आणि निश्चितही झाले. प्रिय प्रभूंना पाहून, हनुमानांनी धावत जाऊन त्यांच्या चरणांना स्पर्श केला आणि हात जोडून सर्व वृत्त कथन केले. भगवान शंकरांनी आपल्या हृदयस्थ भगवान श्रीरामांना पहाताच चरणकमलांना स्पर्शपूर्वक प्रणाम केला आणि म्हणाले, “आपल्या दुर्लभ दर्शनाने मी धन्य झालो. भक्तांना दिलेल्या वचनपूर्तीसाठी मी आपल्या कार्यात विघ्न आणले. आता हा राजा आपले संपूर्ण जीवन आपल्या सेवेत खर्च करील.” प्रभू रामचंद्रांनी महेश्वरांनी पालन केलेल्या नीतिधर्माची प्रशंसा करून हनुमानांकडे पहात म्हटले, “महेश्वर आणि श्रीराम हे एकच आहेत. त्यांच्यात द्वैत पाहणे पापकर्म होय. उभयतांचे भक्त हे सर्वथा उभयतांचे भक्त असतात.” महाभक्त हनुमानांनी परमभक्तीपूर्वक शिव आणि श्रीरामांना वंदन केले. प्रभूस्पर्शाने वीरमणीसह सर्व सेना पूर्ववत झाली. ते पाहून परोपकारमूर्ती हनुमान आनंदीत झाले. वीरमणींची सर्व सेनाही शत्रुघ्न सैन्याबरोबर निघाली. शिव आणि श्रीराम अंतर्धान पावले. अश्वमेध यज्ञाचा अश्व मार्गक्रमण करू लागला.

भ्रमण करता करता, अश्व हेमकूट पर्वताच्या विशाल उद्यानात आला. एकाएकी अश्व स्तंभित झाला. येथे कुणा ऋषीमुनींचा आश्रम असला पाहिजे, याचा शोध घेणे सुरू झाले. तो आश्रम तपस्वी शौनक ऋषींचा होता. शत्रुघ्न, हनुमान आणि पुष्कल आदि सर्वांनी तेथे जाऊन शौनक मुनींना प्रणाम केला आणि नम्रतापूर्वक अश्वमेधाचा वृत्तांत सांगितला व स्तंभित अश्वाला मुक्त

करण्याची विनंती केली. शौनक ऋषींनी शापित ब्राह्मणाची प्राचीन कथा सांगून ऋषींच्या क्षमाशीलतेने मिळालेला उःशाप सांगितला. ते म्हणाले, “अश्वस स्तंभित केल्यानंतर श्रीरामकथेचे स्मरण करताच त्याला मुक्ती प्राप्त होणार आहे. आपण सर्व अश्वजवळ जाऊन रामकथा कीर्तन करावे.” सर्वांनी शौनक ऋषींना प्रणाम करून, त्यांची आज्ञा घेऊन; ते सर्व अश्वजवळ आले.

भक्त हनुमानांनी प्रभू रामचंद्रांच्या पावन चरित्राचे गायन सुरू केले. प्रभू रामकथा ऐकवून हनुमानांनी, राक्षस स्वरूपातील शापित ब्राह्मणास मुक्ती द्यावी, अशी प्रार्थना प्रभू रामचंद्रांकडे केली. श्री हनुमान मुखाने रामकथा ऐकताच शापित ब्राह्मणाला मुक्ती मिळाली. अश्व स्तंभनमुक्त झाला आणि अश्वमेध यज्ञाचा अश्व शत्रुघ्न सैन्याबरोबर पुढे प्रवास करू लागला.

कुंडलपूर नगरीसमीप अश्व पोहोचताच, कुंडलपूर नरेश सुरथ यांना ही वार्ता पोहोचविली. महाराज सुरथ व त्यांची संपूर्ण प्रजा भगवान रामचंद्रांची अनन्य भक्त होती. पुण्यवान राजा सुरथाला यमराजाने इच्छामरणाचे वरदान दिले होते. यमराजाच्या वरदानाप्रमाणे भगवान श्रीरामांच्या दर्शनाशिवाय मृत्यू येणार नाही, असे सुनिश्चित केले होते. नरेश सुरथांना अश्वमेधाची वार्ता ऐकून आनंद वाटला. अश्वस पकडण्याची आज्ञा देत सुरथ म्हणाले, “आपण सर्व धन्य आहोत. प्रभू रामचंद्र स्वतः येऊन आपला उद्धार करेपर्यंत, मी या अश्वस सोडणार नाही.” शत्रुघ्नांना राजा सुरथांच्या भक्तीचा आणि प्रतिज्ञेचा परिचय झाला. त्यांनी अंगदाला शिष्टाई करण्यासाठी पाठविले. अंगदाने श्रीरामप्रभूंच्या पराक्रमाच्या कथा सांगून महाराज सुरथांना युद्धापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. हनुमानांचा पराक्रम सांगितल्यावरही सुरथांनी ऐकले नाही. अखेर युद्धास सुरुवात झाली. सुरथांनी आपली विशाल सेना, वीरपुत्र चंपकाबरोबर अन्य नवबंधूंनाही पाठविले. चंपक आणि पुष्कल दोघेही एकमेकांची प्रशंसा करीत युद्ध करू लागले; परंतु चंपकाने पुष्कलाला बांधून आपल्या रथावर बसविले. हे पहाताच शत्रुघ्नांच्या सैन्यात हाहाःकार माजला, रामभक्त हनुमान कोपित झाले. त्यांनी विशाल वृक्षांचा मारा चंपकावर सुरू केला; परंतु चंपकाने श्रीरामांचे स्मरण करीत तो परतविला. मग मात्र हनुमान अधिक क्रोधित झाले. त्यांनी चंपकाला पकडले आणि आकाशात उडाले. एकदम चंपकाचा पाय पकडून त्यांनी चंपकाला पृथ्वीवर आपटले. चंपक मूर्च्छित झाला. हनुमान विलक्षण धर्मसंकटात सापडले होते. त्यांना धर्मात्मा सुरथ आणि त्यांच्या परिवाराच्या अतुलनीय रामभक्तीची कल्पना होतीच; तथापि शत्रुघ्न आणि

पुष्कल यांच्या संरक्षणाचे कर्तव्यपालनही करावयाचे होते. पुत्र मूर्च्छित पडलेला पाहून, महाराज सुरथांनी हनुमानांवर शरसंधान करित म्हटले, “वानराज, आपण खरोखरीच महावीर तर आहातच; परंतु माझे भगवान प्रभू रामचंद्रांचेही अनन्य भक्त आहात. मी तुम्हाला बांधून माझ्या नगरात घेऊन जाईन.” हनुमानांना रामभक्त सुरथांची प्रतिज्ञा ऐकून आनंद वाटला. ते म्हणाले, “तुम्ही जर मला बांधून नेलेत तर प्रभू रामचंद्र माझे संरक्षण करतील.” सुरथ आणि हनुमान यांच्यात घनघोर युद्धास प्रारंभ झाला. काही केल्या युद्ध थांबेना. हनुमानांनी सुरथांचे ऐंशी धनुष्य तोडले. एकोणपन्नास रथ नष्ट केले. मग मात्र सुरथांनी ब्रह्मास्त्र सोडले; परंतु हनुमानजींनी ते गिळून टाकले. तेव्हा सुरथांनी श्रीरामचंद्रांचे स्मरण करित रामास्त्राचा प्रयोग हनुमानांवर केला. त्यात हनुमानांनी स्वतःला बांधून घेतले आणि सांगितले, “आता तुम्ही मला नगरात घेऊन चला.” हनुमानांना बांधलेले पाहून पुष्कल, शत्रुघ्न, सुग्रीव आदींनी राजाचा प्रतिकार केला; परंतु ते सर्वच सुरथांच्या शरसंधानाने मूर्च्छित झाले. सुरथ हनुमानांना म्हणाले, “आता तुम्ही आपल्या मुक्तीसाठी श्री रघुनाथांचे स्मरण करावे.” राजा सुरथ सर्वांना बंदिवान करून नेत असल्याचे पाहून हनुमानांनी करुणानिधान भक्तवत्सल श्रीराम स्तवनास प्रारंभ केला. हनुमानांच्या आर्त भक्तीने, व्याकुळतेने प्रभू रामचंद्र पुष्पक विमानातून लक्ष्मण, भरत आणि ऋषीसमुदायांसह कुंडल नगरीत, महाराज सुरथ आणि हनुमानांच्या समक्ष उपस्थित झाले. भक्त हनुमान सद्गदित कंठाने राजाला म्हणाले, “हे राजन्, माझे प्राणसर्वस्व संकटमोचक श्रीराम आम्हाला बंधनमुक्त करण्यासाठी आले आहेत.” असीम भक्त हनुमानांच्या संकेतानुसार राजा सुरथांनी रघुनाथांच्या चरणी लोटांगण घातले. सुरथांच्या भक्तीने प्रसन्न झालेल्या श्रीरामांनी चतुर्भुज रूप धारण केले. सुरथांना आलिंगन देत प्रभू सुरथांना म्हणाले, “राजन्, तुम्ही क्षात्रधर्माचे यशस्वी पालन करून उत्तम कार्य केले आहे.” करुणानिधी भक्तवत्सल प्रभूंचे हे वात्सल्य पाहून परमभक्त हनुमानांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू प्रवाहित झाले. श्रीरामांच्या दयादृष्टीने सर्व शत्रुघ्न सेना पूर्ववत बंधनमुक्त झाली. राजा सुरथांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. सुरथ, त्यांचे पुत्र, मंत्रिगण, सैनिक आणि नागरिक, भगवान श्रीराम आणि भक्तराज हनुमान यांच्या दर्शनाने धन्य झाले. सुरथांनी आपले संपूर्ण राज्य स्वतःसह प्रभू रामचंद्रांच्या चरणी अर्पण करून मुक्त झाले. प्रभू रामचंद्रांच्या दिव्य लीलेचा आनंदमय अनुभव घेऊन अश्वमेध यात्रा पुढे निघाली.

अश्व परमपावनी नर्मदेच्या तटावर येऊन पोहोचला. तेथे ऋषीसमुदायाचा आश्रम असल्याचे लक्षात आले. पलाशपत्रांनी पर्णशाला बांधल्या होत्या. भगवान श्रीरामांचे भक्त ध्यानपरायण महामुनी आरण्यक यांचा तो आश्रम होता. हनुमान, पुष्कल आणि रामानुज शत्रुघ्न यांनी आरण्यकांना वंदन केले. आरण्यकांनी अश्वमेधात सहभागी असलेल्या सर्वांचा यथोचित सत्कार करून विश्रांत केले. महामुनी आरण्यकांनी महर्षी लोमश यांनी सांगितलेल्या रामभक्तीव्रताचा उपदेश सर्वांना केला. महर्षी आरण्यकांना प्रभू रामचंद्रांच्याच अश्वमेध यात्रेचा अश्व आपल्या आश्रमात आल्याची जाणीव विलक्षण आनंद देत होती. त्यात संकटमोचक महावीर हनुमान हात जोडून रामकथा ऐकत असल्याचे पाहून तर आपला जन्म सफल झाल्यासारखे त्यांना वाटले. हनुमानांनादेखील अनन्यभक्तीपरायण रामभक्त आरण्यकांना पाहून दाटून आले होते. उभयतांच्या आनंदाला सीमा नव्हती. परमरामभक्तांनी उभयता परस्पर आलिंगन दिले. आरण्यकांच्या आश्रमातून अश्वमेध यज्ञ यात्रा पुढे निघाली. भ्रमण करित करित अश्व महर्षी वाल्मिकींच्या पावन आश्रमाजवळ येऊन पोहोचला.

सकाळची वेळ असल्यामुळे सीतापुत्र लव मुनीकुमारांच्याबरोबर समिधा शोधनासाठी गेले होते. त्यांनी यज्ञाश्व पाहिला. अश्वाला भालप्रदेशी स्वर्णपत्रावरील मजकूर त्यांनी वाचला आणि लगेचच त्या अश्वाला पकडून, एका वृक्षास बांधून टाकले. तेवढ्यात अश्वरक्षक मुनीकुमारांना अश्व बांधणाऱ्याचे नाव विचारू लागले. लव पुढे होऊन म्हणाले, “या सुंदर अश्वाला मी बांधले आहे. याला सोडवून नेण्याचा जो प्रयत्न करील, त्याचा मृत्यू अटळ आहे.” बालकाच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करित रक्षक अश्वाला सोडू लागले; तोच कुमार लवांनी आपल्या बाणाने त्यांचे हात तोडून टाकले. व्याकूळ रक्षक शत्रुघ्नांकडे गेले. ते म्हणाले, “महाराज, श्रीरामतेजतुल्य अशा एका बालकाने आमची ही दशा केली आहे. त्यांनीच यज्ञाश्वस बंदिस्त केले आहे.” शत्रुघ्न क्रोधित झाले. त्यांनी सेनापती कालजितांना आपल्या सैन्यासह अश्व सोडवून आणण्यास पाठविले. तेजस्वी बालक लवांना पाहून कालजितांनी लवांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा लव म्हणाले, “मला हा अश्व नको आहे; परंतु त्याच्या कपाळावरील सुवर्णपत्रावर लिहिलेल्या अश्वमेधाविषयी मजकुराने मला युद्ध अनिवार्य केले आहे. आपण ते स्वर्णपत्र माझ्याकडे सोपवून अश्वसहित सुरक्षित परत जाऊ शकता. तसे केले नाही तर तुम्हाला युद्ध करावेच लागेल.” नाईलाजाने युद्ध सुरू झाले. लवांनी कालजिताला तर

ठार केलेच; परंतु अजिंक्य अशा सैन्यवाहिनीला व्याकूळ करून टाकले. जवळपास सर्व सैन्य मारले गेले. ही वार्ता शत्रुघ्नांकडे पोहोचली.

महाबली हनुमान, पुष्कल आणि स्वतः शत्रुघ्न युद्धभूमीवर येऊन, सीताकुमार लवांशी युद्ध करू लागले. वीर हनुमानांनी फेकलेल्या सर्व वृक्षांचे लवांनी तुकडे करून टाकले. मग मात्र क्रोधित हनुमानांनी लवांना आपल्या शोपटीत लपेटून आकाशात उड्डाण केले. लवांनी सर्व शक्तिमान जानकीमातेचे स्मरण करून हनुमानांच्या शोपटीवर मुष्टीप्रहार केला. हनुमान कळवळले. त्यावेळी लव त्यांच्या शोपटीतून मुक्त झाले. क्रोधमग्न लवांनी आपल्या तीक्ष्ण बाणांची वृष्टी हनुमानांवर केली. त्या शरवृष्टीने हनुमान व्याकूळ होऊन मूर्च्छित झाले. मग मात्र प्रत्यक्ष भगवान रामचंद्रांचा अंश असलेले शत्रुघ्न कुमार लवांशी लढू लागले. शत्रुघ्नांच्या एका भयानक बाणाने लव चेतनाशून्य होऊन धरतीवर कोसळले. शत्रुघ्नांनी लवांना उचलून आपल्या रथात ठेवून बंदी केले.

मुनीकुमारांनी हे वृत्त कुमार कुशांसमोर सीतामाईना ऐकविले. सीतामाईना धीर देत लवांचे वडीलबंधू कुश मातेच्या आशीर्वादासह अमोघ अस्त्र शस्त्र घेऊन रणांगणाकडे आले. त्याच सुमारास लव सचेत झाले. समोर आपले वडीलबंधू उपस्थित असल्याचे पाहून रथातून उडी घेऊन ते कुशांना येऊन मिळाले. कुश पूर्व बाजूने व लव पश्चिम बाजूने शत्रुघ्न सैन्यास घेरून युद्ध करू लागले. काही क्षणात कुमार कुशांनी प्रतिज्ञापूर्वक सोडलेल्या तीन बाणांनी शत्रुघ्नांना मूर्च्छित करून टाकले. तेवढ्यात सन्मुख आलेल्या सुरथांनादेखील आपल्या बाणांनी मूर्च्छित केले. ते पाहून रामभक्त हनुमान अत्यंत क्रोधित झाले. त्यांनी विशाल शाल वृक्ष उपटून कुशाच्या वक्षस्थलावर प्रहार केला. महावीर कुमार कुश यांनी सीतामातेचे स्मरण करून भयानक संहारास हनुमानांवर सोडले. ते दुर्जय अस्त्र हनुमान सहन करू शकले नाही. हनुमान मूर्च्छित होऊन रणभूमीवर कोसळले.

सीतापुत्र लव-कुशांनी भयानक शरवृष्टी चतुरंगिणी सेनेवर करण्यास सुरुवात केली. वानरराज सुग्रीव आपल्या सैन्याला प्रोत्साहित करीत लव - कुशांवर मोठमोठ्या वृक्षांचा मारा करीत होते; परंतु लवकरच कुमार कुशांनी वरुणपाशात सुग्रीवांना करकचून बांधून टाकले. पूर्व बाजूने कुश विजयी झाले. पश्चिमेकडून लवांनी पुष्कल, अंगद, प्रतापाध्य आणि वीरमणी या सर्वांना पराजित केले. पराभूत शत्रुघ्न सेना माघारी पळून जात होती.

कुश-लवांनी हनुमान आणि सुग्रीवांना बंदिस्त करून आश्रमात घेऊन

आले. सीतामाईची दृष्टी हनुमान आणि सुग्रीवांवर पडताच अधीरतेने त्या म्हणाल्या, “कुमार, हे दोन्ही वानर परमपराक्रमी व सन्मानास अत्यंत पात्र आहेत. तुम्ही लंकादहन करणाऱ्या अंजनीनंदन हनुमानांना आणि वृक्षराज सुग्रीवांना बंदिस्त करून का आणले आहे? त्यांना तात्काळ सोडा.” कुश-लवांनी मातेच्या आज्ञेप्रमाणे दोघांनाही बंधनमुक्त केले. ते म्हणाले, “माते, अयोध्येचे प्रसिद्ध राजा दशरथ यांच्या श्रीराम नावाच्या पुत्राने अश्वमेध यज्ञ आरंभिला आहे. अश्वच्या कपाळावर सुवर्णपत्र बांधले आहे. त्यात लिहिले आहे - खऱ्या क्षत्रियाने अश्वस पकडावे किंवा माझ्यासमोर मला शरण यावे. त्या राजाच्या अशा उद्धट निवेदनामुळे आम्ही त्या अश्वस पकडून ठेवले आणि श्रीराम बंधू शत्रुघ्न यांना विशाल चतुरंगिणी सेनेसहित पराभूत केले.”

माता सीता हे ऐकून दुःखी झाल्या. त्या म्हणाल्या, “कुमार, तुम्ही हे मोठेच अनुचित कार्य केले; परंतु तुम्हाला तरी काय माहित की यज्ञास शोडणारे श्रीराम तुमचे पिताश्री आहेत. तुम्ही आता सत्वर त्या अश्वस सोडून द्या.” त्यावर कुश-लव म्हणाले, “माते, आम्ही महर्षी वाल्मिकींच्या उपदेशानुसार क्षात्र धर्माचे पालन केले आहे. आता आपल्या आज्ञेनुसार त्या उत्तम अश्वाला सोडून देतो.”

परमसती सीतामाईनी मनोमनी आपल्या पातिव्रत्याची आण घालून श्रीरामचंद्रांना प्रार्थना केली आणि शत्रुघ्नांसह सर्व सेना पुनर्जिवीत करण्याची विनंती केली. प्रभू रामचंद्रांच्या कृपेने शत्रुघ्नांसह सर्व सेना पूर्ववत झाली.

सीतामातांनी हनुमानांना विचारले, “हनुमान, तुझ्यासारखा अतुलित बलवान पराक्रमी वीर एका बालकाकडून कसा पराजित झाला?” हनुमानांनी सीतामाईना वंदन केले आणि ते हात जोडून म्हणाले, “माते, आम्ही पराभूत कुठे झालो? पुत्र पित्याचा आत्मा असतो. त्यानुसार हे दोन्ही कुमार माझे स्वामी प्रभू रामचंद्रच आहेत. स्वामींनी आम्हाला झालेला अहंकार पाहून ही लीला घडविली आणि आमचा अहंकार नाहीसा केला.” नंतर हनुमानांनी येथवरच्या अश्वमेध प्रवासाचे वृत्त सीतामातांना सांगितले.

अशा प्रकारच्या वाल्मिकी रामायणात अनुल्लेखित कथा पंडित शिवनाथ दुबे यांनी हरिद्वार येथील रणधीर प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या पंडित शिवनाथ दुबे लिखित हनुमद् पुराण ग्रंथात पद्मपुराणातील पातालखंड आणि जैमिनीयाश्वमेध आदि पुराण व पुराणेंतर ग्रंथांच्या आधारे हनुमद् पुराणात संग्रहीत केल्या आहेत.

६६. हनुमानांची लोककल्याणार्थ युगे प्रवासाची तयारी

सत्य तथा कृत युगात विष्णू भगवंतांचे परमभक्त रुद्र, वायू किंवा शिवस्वरूप हनुमानांनी त्रेतायुगात शिवस्वरूप, वायूसुत, केसरी तथा अंजनीनंदन, रामदूत रूपाने अवतार धारण केला. असत्य, अभद्र, विरुप, अकल्याणक, अहंकारी अस्तित्वांचा नाश करण्यासाठी, विष्णू भगवंतांनी अवतार धारण केला. ब्रह्मदेवांच्या नियोजनाप्रमाणे आणि भगवान शिवांच्या परामर्शाप्रमाणे त्रेतायुगात, श्रीराम अवतारात अधर्माचा नाश करण्यासाठी सर्व देवदेवतांनी, अप्सरादींनी अवतार घेण्याचे ठरविले. वानर आणि अस्वल जमातींमध्ये शिवतत्त्वाचा सर्व देवांच्या शक्तीसह प्रकटलेला अवतार म्हणजे रामसेवक हनुमान. अरण्यकांडापासून उत्तरकांडापर्यंत श्रीरामांची आणि सीतामाईची अनन्यभक्ती आणि सेवा करित हनुमानांनी अवतार जीवन सार्थकी लावले.

अश्वमेध यज्ञानंतर प्रभू रामचंद्रांनी एकप्रकारे राज्याची आणि अवतारकार्याची निरवानिरव सुरू केली होती. या सर्व घडामोडींचा विनम्र साक्षीदार आणि सेवाधारी म्हणून श्री हनुमान श्रीराम-सीतामाईच्या सान्निध्यात काल व्यतित करित होते.

भगवती सीतामाईना हनुमान अवतारातही प्राचीनतम रुद्र रूपाचे शिवदर्शन करण्याची इच्छा होती. रुद्र रूपाचे दर्शन घेण्याची कांक्षा मनात साकारताच सीतामातेने प्राणप्रिय पुत्र हनुमानांसाठी स्वतःच्या हातांनी विविध प्रकारचे पदार्थ तयार केले. त्यांनी हनुमानांना भोजनासाठी बोलाविले. मातेच्या हातचे भोजन मिळणार म्हणून हनुमानांना विलक्षण आनंद झाला. किती खाऊ आणि किती नको असे त्यांना झाले. त्रिकालज्ञ हनुमानांना सीतामातांच्या मनातील इच्छा अवगत होती. हनुमानांची भोजनलीला सुरूच होती. त्यांनी तयार

केलेले सर्व पदार्थ उदरात साठविले. सीतामातांनी विवशतेने भगवान श्रीरामांचे स्मरण केले. त्याक्षणी सीतामातांना हनुमानांच्या वेशात प्रलयंकर भगवान शंकर भोजन करित आहेत, असे दर्शन झाले. सीतामाईना रुद्र स्वरूपात दर्शन घेण्याची इच्छा होती. हनुमान लडिवाळपणाने पात्र निपटून जेवत होते. भगवती सीतामाई त्यांच्या पाठीमागे गेल्या आणि हनुमानांच्या मस्तकाच्या पाठीमागच्या बाजूला ॐ नमः शिवाय लिहिले. त्याचवेळी मनोमन रुद्रदेवांचे स्मरण करून त्यांना तृप्त होण्याची प्रार्थना केली. श्री सीताराम निस्सीम शिवभक्त असल्यामुळे हनुमानांना ती प्रार्थना पोहोचली. त्यांनी रुद्र स्वरूपात सीतामाईना दर्शन देऊन, क्षणात लडिवाळ बाल हनुमानाच्या रूपात भगवती सीतामातेला प्रणाम केला. सत्ययुगातील वेदात दृश्यमान झालेले रुद्रस्वरूप हनुमान रामदूत म्हणून, तसेच श्री सीताराम रक्षक म्हणून त्रेतायुगात रामकथेबरोबर सर्वांना दृश्यमान झाले.

कुश-लवांना अयोध्या नगरीत राज्याभिषिक्त करून श्रीरामांनी निरवानिरव सुरू केली. कुश-लवांनी भर राज्यसभेत, महर्षी वाल्मिकींनी शिकविलेल्या रामायण काव्याचे गायन केले. वाल्मिकींच्या समोर आणि कुश-लवांच्या समक्ष प्रजाहितदक्ष, मर्यादापुरुषोत्तम प्रभू रामचंद्रांनी निष्कलंक चारित्र्याची ग्वाही फिरविण्यासाठी सीतामातेकडून शपथपूर्वक शुद्धता प्रमाणित करण्याची अपेक्षा केली. महर्षी वाल्मिकींनी रामायण कथेच्या आधारे आणि ब्रह्मज्ञानाच्या योगाने, सीतेच्या शुद्धीचे समर्थन केले. वीर हनुमान हे सर्व पहात होते. पावन पतिव्रता सीतामाईच्या कथांचे स्मरण करित, वीर हनुमान मनोमनी रुदन करित होते. त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुपात होत होता. प्रजाकल्याणकारी श्रीरामचंद्रांच्या दिव्य दर्शनाने ते कृतकृत्य होत होते. सीतामाईनी निश्चयपूर्वक शपथ ग्रहण करायचे ठरविले. प्रभू रामचंद्र धीरगंभीरतेने स्थितप्रज्ञतेने प्रसंग पहात होते. सीतामाईनी शपथ ग्रह करून रसातलात प्रवेश केला. सारेच आश्चर्यचकित झाले. सर्व देव हर्ष आणि शोक दोन्हीतही बुडून गेले. भगवतींनी निष्कलंकपूर्वक पतिव्रता धर्माचा आदर्श ठेवून, आपले अवतारकार्य संपविले.

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत् समागमः ।

तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं सम्मोहितं जगत् ॥२६॥

(वाल्मिकी रामायण उत्तरकांड - सर्ग १७ - श्लोक २६)

एवढा वेळ स्थितप्रज्ञ असलेले श्रीराम सामान्य माणसासारखे खेद करू लागले. ब्रह्मदेवांनी त्यांची समजूत घातली. श्रीरामांची जीवनचर्या बदलून गेली. ते पूर्ण विरक्त झाले. यथावकाश सर्व मातांचे परलोकगमन घडले.

श्रीरामांच्या आज्ञेने व गार्ग्य ऋषींच्या परामर्शानुसार भरतांनी गंधर्व देशावर आक्रमण करून भरत पुत्रांना ते राज्य सोपविले. भरत पुन्हा अयोध्येत आल्यानंतर भरत आणि लक्ष्मणांनी कुमार अंगद आणि चंद्रकेतू यांची कारूपथदेशाच्या विभिन्न राज्यांवर नियुक्ती केली. दुर्वास शापित व्रतस्थ लक्ष्मणांनी संदेह स्वर्गगमनाचा मार्ग स्वीकारला. अवतार समाप्ती करण्याचा निश्चय करून वसिष्ठांच्या परामर्शानुसार कुश-लवांना राज्यावर सुस्थापित केले. त्यानंतर श्रीरामांनी आपले बंधू, सुग्रीव आदि सर्व वानर आणि अस्वल या स्वरूपात अवतारित देवादिकांना स्वतःबरोबर घेऊन परमधामी जाण्याचा निश्चय केला. मात्र लंकानरेश बिभीषण, वीर हनुमान, जांबवान, मैद तसेच द्विविद यांना भूतलावरच रहाण्याचा आदेश दिला. प्रभू रामचंद्र राक्षसराज बिभीषणांना म्हणाले, “जोपर्यंत जगातली प्रजा जीव धारण करील, तोपर्यंत तू ही लंकेत राहून आपलं शरीर धारण कर. सूर्य-चंद्र राहतील; पृथ्वी राहिल आणि जगात माझी कथा प्रचलित राहिल; तोपर्यंत या जगात तुझे राज्य टिकून राहिल,” असे म्हणून प्रभू रामचंद्र भक्तराज हनुमानांकडे वळले. ते हनुमानांना म्हणाले, “तू दीर्घकाळपर्यंत जिवंत रहाण्याचा निश्चय केला आहेस. आपली ही प्रतिज्ञा व्यर्थ ठरवू नको. हरीश्वरा, जोपर्यंत जगात माझ्या कथा प्रचारात राहतील, तोपर्यंत तू ही माझ्या आज्ञेचे पालन करित संचार करित रहा.” हनुमानांना मोठा हर्ष झाला. ते म्हणाले, “भगवन्, जोपर्यंत तुमची पावन कथा प्रचारात राहिल, तोपर्यंत तुमच्या आदेशाचं पालन करीन. मी या पृथ्वीवरच राहीन.” यानंतर भगवान श्रीरामचंद्रांनी ब्रह्मदेव पुत्र वृद्ध जांबवान तसेच मैद आणि द्विविदालादेखील म्हटले, “जांबवानासह तुम्ही पाचही जण म्हणजे जांबवान, बिभीषण, हनुमान आणि द्विविद, मैद कलीयुगाच्या प्रलयापर्यंत जिवंत रहा.”

राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ।
तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥३२॥
जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ।
मत्कथाः प्रवरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर ॥३३॥
तावद् रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ।
एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ॥३४॥
वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप च ।
यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥३५॥

तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ।
जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तदा ॥३६॥
मैदं च द्विविदं चैव पंच जाम्बवता सह ।
यावत् कलिश्च सम्प्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥३७॥

(वाल्मीकीरामायण उत्तरकांड - सर्ग १०८ - श्लोक ३२ ते ३७)

प्रभू रामचंद्रांनी द्वापार आणि कलीयुगात सर्व लोककल्याणकारी निःसंशय न्याय्य आदर्शभूत रामराज्याचे संपादन, संरक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी शिव-विष्णू अद्वैत स्वरूप प्रलयकारी आणि लोकसंरक्षक अशा संकटमोचक हनुमानांना त्यांच्याबरोबर लोकस्थितीधारक ब्रह्मपुत्र जांबवानांना आणि सर्वसंहारकतेतही सद्गुणांच्या सामर्थ्याने लोकपालन करण्याची क्षमता असलेल्या बिभीषण व त्याच तुलनेत गुणवंत वानरांना चतुर्युग समाप्तीपर्यंत कार्यरत रहाण्याचा आदेश दिला.

६७. द्वापारयुगात हनुमान-भीम भेट

सत्य अथवा कृत युगातील वेदांमध्ये रुद्र, वायू या नावाने उल्लेखित भगवान शिव त्रेतायुगात अधर्मविनाश कार्यासाठी, विष्णू भगवंतांच्या श्रीराम अवतारात सहाय्यभूत होण्यासाठी, वानरलोकात बजरंगबली हनुमान म्हणून प्रकटले. सुमेरुचे वानरराज आणि किष्किंधेचे वृक्षराज यांचे महामंत्री वानरराज केसरींच्या आणि माता अंजनीच्या उदरी वायूसुत म्हणून प्रकटले. केसरीनंदन, वायूसुत हनुमानांना सर्व देवांनी, हनुमानांच्या कल्याणकारी कार्यासाठी सर्व शक्ती अर्पण केल्या. त्यात विश्वकर्मांनी हनुमानांना चिरंजीव पदाचे वरदान दिले. प्रभू रामचंद्रांनी या वरदानाची आठवण देत हनुमानांना प्रत्यक्ष स्वरूपात भूतलावर कलीयुगाच्या महाप्रलयापर्यंत जिवंत राहून कल्याणकारी कार्य करण्याचा व भक्तीचा आदर्श उभा करण्याचा आदेश दिला. त्याचा आदर करीत प्रभू रामचंद्रांनी निवेदित केलेल्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे हनुमान भूतलावर विचरू लागले. त्रेतायुग संपून द्वापार युगाचा दीर्घकाल व्यतित झाला. हस्तिनापुरात चांद्रवंशीय कुरुकुलाचे राज्य द्वापारात चक्रवर्ती साम्राज्याच्या स्वरूपात स्थिरावले. पांडवांचा अवतार झाला. विष्णूभगवंत पूर्णावतार श्रीकृष्ण स्वरूपात प्रकटले. येथवरच्या सर्व प्रवासात गंधर्वराज्यापासून श्रीलंकेपर्यंतच्या खंडप्राय भरतखंडात सूर्य आणि चंद्र वंश तसेच शिव-विष्णू भक्त, रामभक्त सद्वर्तनी प्रजाजन, ऋषी, मुनी, तपस्वी यांची गुरुकुले आणि त्यांचे यज्ञकर्म या सर्व गोष्टींचे अतिशय काळजीपूर्वक वीर हनुमान रक्षण करीत होते. त्यांचे कल्याणकार्य या ना त्या स्वरूपात सुरू होते. हनुमान रामकथेत, विष्णूकथेत, शिवकथेत तर संचार करीत होतेच; त्याचबरोबर रामभक्तीची अखंड साधना त्यांची सुरू होती. प्रभू रामचंद्रांच्या आदेशानुसार अधर्माचे उच्चाटन करण्यासाठी आणि शिवास्पद कार्याचे संरक्षण करण्यासाठी सर्व लोकांत आपल्या सर्व शक्तीनिशी संचार करीतच होते.

पांडवांचा वनवास सुरू होता. अर्जुन श्री नरनारायण आश्रमात रहात

होते. अर्जुनांना भेटण्यासाठी द्रौपदीसहित सर्वजण उत्तरखंडातील नरनारायण आश्रमात पोहोचले. एक दिवस ईशान्य दिशेच्या कोपऱ्यातून सौगंधिक नावाचे सहस्रदलकमल वाऱ्यावर उडत आले. या सूर्यतेजस्वी कमलाचा अद्भुत मनमोहक गंध दरवळला होता. त्या सुगंधाने मुग्ध होत द्रौपदींनी भीमांना सांगितले, “आर्य, आपले माझ्यावर खरंच प्रेम असेल तर गंध दरवळलेले ते फूल मला आपणून द्या. मी ते आपल्या काम्यकवनातील आश्रमात घेऊन जाईन.” द्रौपदीला प्रसन्न करण्यासाठी भीमांनी आपली भीमगदा उचलली व ज्या दिशेने सहस्रदलकमलाचा गंध दरवळत होता, त्या दिशेने निघाले. मार्गाने जाताना भीषण गर्जना करणाऱ्या भीमांच्या आवाजाने हिंसक प्राणीदेखील मार्गातून दूर होत अरण्यात लपून बसत. अशा तऱ्हेने पुढे जात असताना गंधमादन पर्वतावर एक विस्तृत कदलीवन दिसले. भीमसेन गर्जना करीत वनात शिरले.

या कदलीवनात हनुमान रहात होते. भीषण गर्जना ऐकून, ही गर्जना आपले बंधू रुद्रावतार वायूसुत भीमांचीच आहे; हे हनुमानांच्या तात्काळ लक्षात आले. या मार्गाने भीमसेनाने स्वर्गलोकी जाऊ नये कारण ते अनुचित होईल; असा विचार करून हनुमान कदलीवनातून जाणाऱ्या मार्गावर पसरून झोपले. हनुमान जांभई देताना जेव्हा शेपटी आपटीत तेव्हा स्फोटक आवाज निघत असत; दशदिशांत त्यांचे प्रतिध्वनी उमटत. नुसत्या या गर्जनांनी सुद्धा पर्वतशिखरे तुटून पडत. हे भयावह ध्वनी ऐकून भीमांच्या अंगावर काटा येऊ लागला. हा आवाज कोटून येतो हे पहात भीमसेन त्या आवाजाच्या दिशेने निघाले. काही क्षणातच एका विशाल शिलेवर मार्गातच हनुमान लवंडलेले होते. भीमसेनांना, ते वानररूप आश्चर्यात टाकणारे होते. हनुमानांची कांती, वीज चमकावी तशी पिंगल वर्णाची होती. त्यांचे घोरणे वज्रपाताच्या गडगडाटासारखे होते. वीज चमकावी तशी हनुमान मध्येच चमकत असत आणि मध्येच शांत वाटत असत. आपला हात उशागती घेऊन त्यावर आपली मान ठेवली होती. खांदे, दंड, पाठ आणि छाती अतिशय पुष्ट होती; असे असूनही त्यांचे पोट आणि कंबर अगदी सडपातळ होती. शेपटीचा पुढचा भाग वळलेला होता. संपूर्ण शरीर रोमांचित व्हावे तसे पिंगट केसांनी व्यापले होते. मध्येच वळवळणारी शेपूट उंच झाली की ध्वज फडकल्यासारखी दिमाखदार दिसायची. लहान ओठ, तांबट रंगाचा मुखवटा, वळवळणारी जिभ आणि टवकारणारे कान; तेही लाल रंगाचे होते. हनुमान अर्धवट झोपेत आहेत, हे

त्यांच्या उडणाऱ्या भुवयांवरून लक्षात येत होते. मध्येच तोंड उघडले की शुभ्र दात डोकावत होते. त्यांचा चेहेराही चमकत होता. सोनेरी कदली वृक्षांच्या मध्ये हनुमान आपल्या तेजाने चमकत होते. प्रज्वलित झालेल्या अग्नीप्रमाणे कांतिमान हनुमानांना पाहून भीमसेन भीषण गर्जना करित त्यांच्याजवळ गेले. गर्जना ऐकून आपल्या पिंगट डोळ्यांनी भीमसेनांकडे तुच्छतेने पहात, हनुमान थकलेल्या स्वरात म्हणाले, “बंधो, मी रोगी पशू आहे. तू तर बुद्धिमान मनुष्य आहेस. मी येथे विश्रांत झालेलो असताना तू मला का जागविलेस? यापुढे तर माणसे जाऊ शकतील असा रस्ताच नाही. तुला कोठे जायचे आहे?” हनुमानांचे बोलणे ऐकून भीमसेन चिडले. ते म्हणाले, “तुला मी मार्ग कुठे विचारला आहे? तू रस्त्यातून बाजूला हो आणि मला जाऊ दे.” त्यावर हनुमान भीमांना समजावित म्हणाले, “बंधो, कदलीवनातील कंद, मुळे, फळे खूप गोड आहेत. ती खाऊन थोडी विश्रांती घे.” आणि हनुमानांनी विचारले, “उत्तराखंड प्रदेशात एवढ्या दूरवर येणारा तू आहेस तरी कोण?” भीमसेनांनी जरा रोखातच म्हटले, “वानर महाशय, मी तुला सल्ला विचारलेला नाही.” क्रोधित नजरेने पहात ते पुढे म्हणाले, “मी चंद्रवंशातील कुरुवंशाच्या महाराजा पांडू आणि महाराज्ञी कुंती यांचा पुत्र भीमसेन आहे. आता तू बाजूला होऊन माझा रस्ता सोड.” त्यावर हनुमान म्हणाले, “मी प्रथमच सांगितले आहे की येथून माणसांना जाण्यासाठी रस्ता नाही. या रस्त्याने तू गेलास तर प्राणसंकट ओढवेल.” क्रोधित होऊन भीमसेन तावातावाने म्हणाले, “माझी चिंता करू नकोस. मला जाऊ दे.” हनुमान म्हणाले, “बंधो, मी तर रोगी आहे. तू मला ओलांडून पुढे जा.” भीमसेन समजुतीच्या स्वरात म्हणाले, “हे कपिश्रेष्ठा, निर्गुण परमात्मा सर्व प्राण्यात व्याप्त आहे. त्यामुळे मी तुला ओलांडून जाऊ शकत नाही. मला भगवंताचे स्वरूप ज्ञात नसते तर मी त्या हनुमानाप्रमाणे गगनस्पर्शी पर्वत आणि शंभर योजने विस्तृत असलेल्या समुद्राला ओलांडून गेलो असतो.” हसत हसत हनुमान म्हणाले, “समुद्र ओलांडून जाणारा हनुमान कोण होता?” त्यावर मोठ्या अभिमानाने आणि उल्हासाने भीमसेन सांगू लागले, “ते वानरमहाराज माझे बंधू आहेत. हनुमान महाबली आणि पराक्रमी तर आहेतच; परंतु ज्ञानी लोकातही अग्रणी आहेत. त्यांनी श्रीरामपत्नी जनकनंदिनी सीतामाईचा शोध घेण्यासाठी शंभर योजने पसरलेला समुद्र उड्डाण करून पार केला होता. मी त्या महाबली हनुमानांचा भाऊ आहे. आता तू माझा मार्ग सोड; नाहीतर मृत्युमुखी पडशील.”

हनुमान म्हणाले, “बंधो, माझ्यासारख्या वृद्ध आणि रोग्यावर रागावू नकोस. अशक्त असल्यामुळे मी उठूही शकणार नाही. तू माझी शेपूट बाजूला कर आणि जा.”

हनुमानांचे बोलणे ऐकून भीमसेन अधिकच चिडले. त्यांनी डाव्या हाताने शेपटी उचलून बाजूला करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु शेपूट हलूही शकत नाही, हे पाहून ते चकित झाले. त्यांनी आणखी जोर लावला. मग तर दोन्ही हातांनी सर्व शक्तीनिशी ते शेपूट हलवू लागले; पण शेपटी हालेना. सर्व शक्ती पणाला लावली. भीमसेन घामाघूम झाले; पण शेपटी तिळभरसुद्धा हटली नाही. मग मात्र स्वतःच्या शक्तीचा अहंकार असलेले भीमसेन वरमले. ही कोणीतही अद्भुत दैवी शक्ती आहे याची जाणीव त्यांना झाली. ते हात जोडून विनयपूर्वक म्हणाले, “आपण मार्गात आड आलात हे पाहून अहंकारवशतेने मी आपणास दुरुत्तरे केली. कपिश्रेष्ठ, तुम्ही या रूपात कोणीतरी तपस्वी, सिद्ध, देवता, गंधर्व किंवा गुह्यक आहात असे मला वाटते. मी आपणास शरण आलो आहे. आपण कृपा करून आपला परिचय मला करून द्यावा.”

हनुमान आपला परिचय करून देत म्हणाले, “मी वानरराज केसरींचा वायुपुत्र हनुमान आहे. येथे गंधर्व, अप्सरा सतत श्रीरामचरित्राचा पाठ करून मला आनंदीत करित असतात. सीतामातांच्या अनुग्रहामुळे मला येथे इच्छित भोग प्राप्त होतात. हे पांडुनंदन भीमसेना, या मार्गात देवगण निवास करतात. येथून मनुष्यमात्रांना जाता येत नाही. म्हणूनच मी तुला अडविले. कदाचित या मार्गाने तुझा तिरस्कार होईल किंवा कोणी तुला शापही देईल. ज्या सहस्रदल कमलाच्या सुगंधाने आकर्षित होऊन तू येथवर आलास, ते ज्या सरोवरात उगवते, ते सरोवर येथून जवळच आहे.”

ज्या महारुद्र हनुमानांचा बंधू म्हणून भीमसेन सतत अभिमान बाळगत होते, ते शिवस्वरूप महारुद्र केसरीनंदन, अंजनीकुमार, वायूसुत, रामभक्त, बजरंगबली हनुमान समोर आहेत असे पाहून भीमसेनांनी ज्येष्ठ बंधू हनुमानांचे पाय धरले. प्रार्थनापूर्वक ते म्हणाले, “आपण स्वतः मार्गात समोर येऊन मला कृपापूर्वक दर्शन दिलेत, हे माझे सौभाग्य होय. हे भ्राताश्री, आपण समुद्रोच्छ्रंखन प्रसंगी जे अनुपम रुद्ररूप धारण केले होते, त्या रूपदर्शनाची मला तीव्र इच्छा आहे. आपण या कनिष्ठ बंधूचा हा हट्ट पुरवावा.” त्यावर हनुमान म्हणाले, “बंधो भीमसेन, तू किंवा कोणीही अन्य माणूस माझे ते रूप पाहू शकणार

नाही”, असे सांगून हनुमानांनी चतुर्थगातील विविध आचारधर्म, पुरुषार्थ, कर्मफलरहस्य, उत्पत्ती स्थिती आणि लय याचे ज्ञान भीमसेनांना देऊन ते म्हणाले, “आता तू सुखाने परत जा.” भीमसेन हट्ट सोडीना. ते अद्भुत रूप पाहिल्याशिवाय आपण येथून जाणार नाही, असे त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. भीमसेनांची उत्कट इच्छा आणि भक्ती पाहून हनुमानांनी भीमसेनांना ते रूप पहाण्याची आज्ञा दिली आणि हनुमानांनी ते महाकाय रूप प्रकट केले. त्या असीम तेजस्वी हनुमानांनी संपूर्ण कदलीवन आच्छादित करून ते गंधमादन पर्वतापेक्षाही उत्तुंग होऊन उभे राहिले; जणू दुसरा महापर्वत तेथे उभा राहिला. लाल डोळे, तीक्ष्ण दाढा, वक्र उंच भुवया आणि सूर्यतेजस्वी मुख प्रकाशमान झाले. त्यांचे शरीर मेरुपर्वतासारखे सुवर्णमय दिसत होते. त्या तेजाने संपूर्ण आकाशमंडल प्रज्वलित झाल्यासारखे दिसत होते. त्या पर्वतप्राय दिव्य रूपापुढे भीमसेन एखाद्या मूषकासारखे दिसत होते. भीमसेन दिपून गेले. ते महाकाय रूप त्यांना असह्य झाले. भीमसेनांचा संपूर्ण अहंकार गळून पडला. अतिनम्रभावाने ते म्हणाले, “मी आपले हे भयावह रूप पाहिले. आपण पुन्हा पूर्ववत् लघुरूप धारण करावे.” ते पुढे म्हणाले, “हे ज्येष्ठ बंधो, तरी माझ्या मनात एक शंका आहे. आपल्यासारखे वीरपुंगव श्रीरामचंद्रांबरोबर असतानाही त्या तुच्छ असुरांचा नाश करण्यासाठी स्वतः श्रीरामांना युद्ध का करावे लागले?”

भीमसेनांचे अज्ञानवश स्पष्ट भाषण ऐकून, वीर हनुमान कृपापूर्वक हसत हसत म्हणाले, “बंधो, केवळ रावणच नव्हे तर सर्व राक्षसकुलाचा नाश करण्यास मी समर्थ होतो; परंतु तसे केले असते तर माझे परमप्रभू श्री रघुनाथ यांचे अतुलनीय महत्त्व लोकांना कसे कळले असते?” भगवान श्रीरामांचे केवळ गुणगाण करूनही मनुष्यमात्रांचा उद्धार होतो हे लोकांना कसे कळले असते? भीमसेनांची शंका दूर झाली. त्यांनी ज्येष्ठ बंधू हनुमानांना सहस्रदल कमलाकडे जाण्याचा मार्ग विचारला. त्याबरोबर नम्रपणे वर्णाश्रमधर्माचा उपदेश करून पुरुषार्थ समजून सांगावा, अशी प्रार्थना केली. महावीर हनुमानांनी वर्णाश्रम धर्मातील पुरुषार्थाविषयीचा उपदेश कुंतीपुत्र भीमसेनांना केला. महारुद्र हनुमानांनी पांडुनंदन वायूसुतांना दृढालिंगन देऊन सहस्रदल कमलाचा मार्ग दाखविला. चिरंजीवी हनुमानांच्या स्पर्शाने भीमसेनांना अद्भुत शक्ती प्राप्त झाल्याचा अनुभव आला. महारुद्र हनुमान भीमसेनांना पुढे म्हणाले, “माझे दर्शन वाया जाता कामा नये. तू दुर्योधनासारख्या सर्व अधर्म वृत्तींचा नाश करून धर्मसंस्थापना करावी. त्यासाठीच मी तुला दर्शन दिले आहे; अन्यथा मला

उपस्थित होऊन हे कार्य करावे लागेल.”

परमपूज्य, शिवस्वरूप, रुद्र, वायूसुत हनुमानांची अपेक्षा ऐकून भीमसेन आत्मविश्वासाने म्हणाले, “वानरराज, आपल्या कृपादृष्टीने मला उत्तम वर प्राप्त झाले आहेत. आपल्या कृपेने मी सर्व शत्रूंचा पराभव करीन. आपला कृपाशिर्वाद हेच माझे बळ आहे. आपण माझे कल्याण कराल.”

भीमसेनांचे प्रेमपूर्वक, विनयपूर्ण आश्वासन ऐकून वीर हनुमान प्रसन्न झाले. ते भीमसेनांना अभयवचन देऊन म्हणाले, “महाबली वीर भीमसेन, तू जेव्हा शत्रूसैन्यात सिंहनाद करीत घुसशील, त्यावेळी मी माझ्या गर्जनेने तुझा सिंहनाद अधिक स्फुरित करीन. त्याचबरोबर मी भगवान कृष्णांच्या समीप, अर्जुनांच्या रथावरील ध्वजामध्ये बसून अशी गर्जना करीन की त्यामुळे शत्रूंना प्राणसंकट आल्यासारखे वाटेल आणि तुम्हाला त्यांना मारणे सुगम होईल.” एवढे वचन देऊन हनुमान म्हणाले, “मी या कदलीवनात वास्तव्य करून आहे, हे रहस्य कोणासही सांगू नये. भगवंतांच्या आज्ञेनुसार तुला सहाय्य व्हावे म्हणून मी प्रकट झालो होतो. आता तू सुखाने मार्गक्रमण कर.” एवढे बोलून हनुमान अंतर्धान पावले.

६८. द्वापारयुगातील भगवान श्रीकृष्ण अवतारात हनुमानांचे कार्य

भीमसेनाप्रमाणेच, अहंकाराचा नाश करण्यासाठी श्रीकृष्ण हनुमानांचे स्मरण करीत असत. एकनिष्ठ, महान निस्सीम आणि निरहंकारी भक्त हनुमान आपल्या परम आराध्याचे हृद्गत जाणून अहंकारदमन सेवेसाठी प्रकट होत असत. याविषयीची एक अतिशय गोड कथा कृष्णचरित्रात येते. द्वापारयुगात श्रीकृष्ण अवतारात, आपल्याच भक्तांचे गर्वहरण करण्यासाठी परमरामभक्त हनुमानांचा उपयोग कसा झाला, याविषयीची ही कथा आहे.

द्वारकाधीश श्रीकृष्णांची प्राणप्रिय सत्यभामा यांना स्वतःच्या सौंदर्याचा अहंकार प्राप्त झाला होता. सत्यभामांसाठी मौल्यवान, रत्नस्वरूप, पारिजात वृक्ष स्वर्गातून धरेवर आणण्याचे काम श्रीकृष्णांनी केले होते. त्यामुळे तर गर्व अधिकच वाढला होता. आपण सर्वश्रेष्ठ सुंदरी असून श्यामसुंदरांना आपणच प्रिय आहोत, असे वाटू लागले होते. या अहंकारवश अवस्थेत त्यांनी श्रीकृष्णांना एक औधत्यपूर्ण प्रश्न विचारला. “जनकनंदिनी सीता माझ्यापेक्षाही सुंदर होती का? राम अवतारात तुम्ही तर तिच्यासाठी वनावनात भटकत होतात?” त्यावेळी श्रीकृष्णांनी काहीच उत्तर दिले नाही.

श्रीकृष्णांच्या परमप्रिय सुदर्शन चक्रालाही असाच अहंकार झाला होता. आपण देवेन्द्रांच्या इंद्रवज्रालाही पराभूत केले आहे. एवढेच नव्हे तर महर्षी दुर्वास आपल्याला घाबरून पळत सुटले होते. आपल्याशिवाय श्रीकृष्णांना पर्यायच नाही, असे सुदर्शन चक्रांना वाटे. ते मनात म्हणत, “थोडासा कठीण प्रसंग आला, तरी भगवान माझे स्मरण करतात. अर्थात मीच सर्वश्रेष्ठ अतुल पराक्रमी आहे.”

अशाच प्रकारे श्रीकृष्णांचे वाहन गरुड, यांना आपल्या अति वेगवान

उडण्याविषयीचा अभिमान झाला होता. आपण सर्व सुरसमुदायाला हरवून अमृत पळवून आणले होते. इंद्रवज्रही आपल्याला काही करू शकले नाही. देवदानवांच्या युद्धात केवळ आपल्या चोच, नखे आणि पंख यांच्या आघाताने, पराक्रमी राक्षसांना मारून टाकले होते. स्वतःच्या या कर्तृत्वाचा अभिमान त्यांना विलक्षण झाला होता. ते मनात म्हणत, “मी श्रीकृष्णांना युद्धात संतुष्ट करून त्यांच्या ध्वजावर स्थान मिळविले आहे. एवढेच काय, मी तर भगवंतांचे आसन, वाहन, सेवक, सखा, ध्वजा आणि अलंकार असे सर्वकाही आहे. मीच भगवंतांचा अप्रतिम भक्त आहे.”

सत्यभामा, सुदर्शनचक्र आणि गरुडराज हे गर्वोद्धत झाल्याचे श्रीकृष्ण भगवान यांच्या केव्हाच लक्षात आले होते. आपल्या या तीनही प्रिय भक्तांचा अहंकार नाहीसा झाल्याशिवाय त्यांचे कल्याण होणार नाही; असा विचार करून भक्तवत्सल श्रीकृष्णांनी या तिघांचे गर्वहरण करण्यासाठी निरहंकारी, परमभक्त, महापराक्रमी, बुद्धिमान हनुमानांचे स्मरण केले. भगवंतांच्या मनातील स्मरण आणि संकल्प मनोमनी जाणवताच महाबली परमभक्त हनुमान मनोवेगाने द्वारकेत पोहोचले. त्यांनी राजउद्यानात प्रवेश केला. पहारेकऱ्यांनी त्यांना अडविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु महाबली हनुमंतांच्या डोळ्यातील अग्नी पाहूनच पहारेकरी घाबरून गेले.

हनुमान राजकीय उद्यानातील झाडावर चढले आणि त्यांनी माकडचेष्टा कराव्या तसे गोड फळे खाणे, कुरतडणे, अर्धवट फळे खाऊन टाकणे, फांद्यांसह खाली फेकून देणे असे विध्वंसक कार्य सुरू केले. काही क्षणातच उद्यान उद्ध्वस्त झाले. श्रीकृष्णांनी ही वार्ता ऐकली. त्यांनी गरुडाला बोलाविले आणि सांगितले, “एक बलवान वानर जबरदस्तीने उद्यानात शिरून उद्यान नष्ट करीत आहे. तुम्ही सशस्त्र सैन्य घेऊन जा आणि त्याला पकडून आणा.” ही आज्ञा ऐकून गरुडांना आपला अपमान झाल्यासारखे वाटले. ते म्हणाले, “वानर पकडून आणायला मी एकटा पुरेसा आहे. त्यासाठी सैन्याची आवश्यकता नाही.” त्यावर श्रीकृष्ण हसत हसत म्हणाले. “कसेही करून वानराला पकडून आणा.” गरुड उद्यानात गेले. महाबली हनुमान पाठमोरे बसून फळे कुरतडत होते. क्रोधित गरुड ओरडले, “अरे दुष्ट वानरा, तू आहेस तरी कोण? आणि हे उद्यान का नष्ट करीत आहेस?” त्यावर हनुमान उपेक्षेने आणि उपरोधाने म्हणाले, “अरे, मी वानर आहे हे तू पाहतोच आहेस. वानर जे करतात तेच मी करतो आहे.” हनुमानांचे हे उपेक्षा करणारे वक्तव्य ऐकून,

गरुड आपल्या अभिमानाने क्रोधित स्वरात म्हणाले, “असं काय? मग तू महाराजांकडे चल.” त्यावर हनुमान म्हणाले, “मी कशाला कोणत्या महाराजांकडे जाऊ?” ही उपेक्षा गरुडांना सहन झाली नाही. गरुड अहंकाराने म्हणाले, “तू निमूटपणे चल अन्यथा माझे नाव गरुड आहे हे तू विसरू नकोस.” त्यावर हनुमान दुरुत्तर करीत म्हणाले, “अरे जा. तुझ्यासारख्या चिमण्या खूप पाहिल्यात. तुझ्यात काही बळ असेल तर ते आत्ताच दाखव.” या दुरुत्तराने गरुडांचा क्रोधाग्नि भडकला आणि त्यांनी हनुमानांवर आक्रमण केले. हनुमानांनी थोडा वेळ चिमणपाखरांना खेळवावे तसे गरुडांना खेळवले. तरी गर्विष्ठ गरुड नम्र होत नाही, असे पाहून हनुमानांनी गरुडांना आपल्या शेंपटीत जखडले. गरुड सटपटले. थोडी अधिक शेंपूट आवळली असती तर गरुडांना सहन झाले नसते. महाबली हनुमानांचे बळ लक्षात घेऊन गरुड वरमले. नम्रतापूर्वक ते म्हणाले, “मी द्वारकाधीश श्रीकृष्णांचा निरोप घेऊन आलो आहे. त्यांनी तुला बोलावणे पाठविले आहे.” पकड थोडी ढिली करून हनुमान गरुडांना म्हणाले, “मी कौसल्यपुत्र रामचंद्रांचा भक्त आहे. मी कृष्णांकडे कशाला जाऊ?” तेव्हा गरुड समजावित म्हणाले, “अरे, राम आणि कृष्ण वेगळे नाहीत. तेव्हा तू त्यांना भेटलेच पाहिजेस.” गरुडांचा बलाभिमान अजूनही संपला नव्हता. आपण शेंपटीत अडकलो नसतो, तर हे वानर आपले काही करू शकत नव्हते, असा विचार त्यांच्या मनात सुरू होता. त्यावर हनुमान म्हणाले, “तुझे हे म्हणणे खरे आहे; परंतु मी धनुर्धारी श्रीरामांचा भक्त आहे. तेव्हा मी इतर कुणाच्या सेवेकरता का जाऊ?” त्यावर क्रोधित गरुडांनी, “श्रीकृष्णचंद्रांकडे तुला यावेच लागेल”, असे खडसावले. तेव्हा हनुमान म्हणाले, “हे बघ बंधो गरुड, माझ्याशी भांडत बसू नका. मला शांतपणे फळं खाऊ द्या.” हे ऐकून मात्र गरुडांनी हनुमानांना पकडायला सुरुवात केली. अहंकारवश गरुड ऐकत नाही असं पाहून हनुमानांनी त्यांना धडा शिकवायचे ठरविले. हनुमानांनी गरुडांना समुद्रात फेकून दिले आणि स्वतः मलय पर्वतावर निघून गेले. समुद्रात कोसळलेले गरुड क्षणभर मूर्च्छित झाले. सावध झाल्यावर त्यांना दिक्भ्रम झाला. त्यांनी श्रीकृष्ण प्रभूंचे स्मरण केले. भिजलेल्या आणि लज्जित झालेल्या अवस्थेत ते श्रीकृष्णांपुढे उपस्थित झाले. आपली फजिती भगवंतांच्या लक्षात आली आहे, हे पाहून ते गर्वरहित होऊन भगवंतांच्या चरणांवर कोसळले. श्रीकृष्ण भगवंत त्यांना म्हणाले, “ते नक्कीच श्रीरामांचे अनन्य भक्त हनुमानच आहेत. तू मलयगिरीवर जा आणि त्यांना श्रीरामचंद्रांनी बोलावले आहे, असे

सांग.” हा प्रसंग सत्यभामा देवी पहात होत्या. गरुड श्रीकृष्णांना वंदन करून हनुमानांना निमंत्रित करावयास गेले. गरुड निघून जाताच सत्यभामा देवींची निर्गर्व अवस्था पाहून श्रीकृष्ण त्यांना म्हणाले, “तुम्हाला रामभक्त हनुमानांचे दर्शन घ्यायचे असेल तर तुम्ही सीतारूप धारण करून माझ्याजवळ बसावे.” सत्यभामा देवी नम्र श्रद्धापूर्वक सीतामाईचे रूप घेऊन बसल्या. त्या समिप उपस्थित होईपर्यंत श्रीकृष्णांनी सुदर्शन चक्रांना बोलाविले आणि त्यांना बजावले, “तुम्ही गृहप्रवेश द्वाराजवळ उभे रहा आणि कोणासही माझ्या अनुमतीशिवाय प्रवेश करू देऊ नका.” सुदर्शन चक्र निघून गेल्यानंतर स्वतः श्रीकृष्ण प्रभू धनुर्धारी श्रीरामांचे रूप घेऊन आसनस्थ झाले. त्यांच्या समीप बसतांना सीतादेवी रूप सत्यभामा देवींना जीवनमुक्तीचा आनंद मिळत होता.

गरुडांनी अत्यंत वेगाने झेप घेतली; परंतु हनुमानांजवळ जायला ते मनातून घाबरत होते. भगवंतांच्या आज्ञेप्रमाणे ते मलयगिरीवर पोहोचले. अत्यंत विनयपूर्वक ते हनुमानांना म्हणाले, “भगवान श्रीरामचंद्रांनी आपणास द्वारकेत बोलाविले आहे.” हे ऐकून हनुमानांना आनंद झाला. ते म्हणाले, “माझ्या करुणामूर्ती प्रभू रामचंद्रांनी मला बोलाविले हे ऐकून मला आनंद झाला आहे. तुम्ही पुढे चला, मी येतोच.” वेगवान विनितानंदांना मारुतीरायांचे हे उत्तर योग्य वाटले नाही. ते मनोमनी म्हणाले, “हे वानरराज माझ्यापेक्षा शूर असतील; परंतु माझ्यासारख्या आकाशगमन करणाऱ्या गरुडाच्या वेगाशी ह्यांची कशी तुलना होणार?” आपल्या वेगाचे प्रदर्शन करीत; परंतु मनातून घाबरून गरुड वेगाने उडतच निघाले.

वीर हनुमान मनोवेगाने द्वारकेस पोहोचले. प्रवेशद्वारावर त्यांना सुदर्शनांनी अडविले. आपले प्राणप्रिय प्रभू रामचंद्र यांचे दर्शन घेण्यात विलंब होतो आहे, असे पाहून त्यांनी सुदर्शनांना पकडले आणि स्वमुखात ठेवून दिले. आत प्रवेश करताच त्यांनी प्रभू रामचंद्रांच्या चरणांवर लोटांगण घातले. नंतर हात जोडून समोर उभे रहात हनुमानांनी आश्चर्याने विचारले, “हे प्रभू, माता कोठे आहेत? आज आपण अशा कोणत्या दासीला मातेचा गौरव प्रदान करीत आहात?”

हनुमानांचा प्रश्न ऐकून मुळात संकुचित झालेल्या सत्यभामादेवी लज्जित झाल्या. त्यांचा सौंदर्याभिमान नष्ट झाला.

तेवढ्यात अत्यंत वेगाने उडत, धापा टाकीत गरुड श्रीकृष्णांजवळ पोचले. आपल्या अगोदर हनुमान येथे पोचले आहेत, हे पाहून त्यांचा स्वतःच्या वेगाविषयीचा अभिमान समूळ नष्ट झाला.

त्याचवेळी हसत हसत भगवान श्रीराम रूप धारी श्रीकृष्णांनी हनुमानांना विचारले, “दरबारात प्रवेश करताना तुला कुणी अडविले नाही?” त्यावर हनुमान नम्रतापूर्वक म्हणाले, “प्रवेशद्वारात सहस्रार चक्रांनी मला आपल्या चरणी येण्यात अडथळा उत्पन्न केला होता; परंतु उगाचच उशीर होतो आहे हे पाहून मी त्यांना मुखात ठेवून दिले”, असे सांगून हनुमानांनी मुखातून चक्र काढले आणि श्रीकृष्ण भगवंतांसमोर ठेवले. चक्रांचा दिमाखही आता गळून पडला होता. भगवान श्रीकृष्णांच्या इच्छेप्रमाणे परमभक्त हनुमानांनी तिघांचेही गर्वहरण केले आणि भगवंतांना प्रणाम करून त्यांच्या आज्ञेनुसार हनुमान मलय पर्वतावर पुन्हा निघून गेले.

६९. अर्जुनांचे गर्वहरण

द्वापारयुगाचा शेवट जवळ आला होता. महारथी अर्जुन स्वतः सारथ्याच्या स्थानावर बसून स्वतः रथ चालवत अरण्यातून फिरत फिरत दक्षिण दिशेकडे गेले. माध्यान्ह काल झालेला पाहून, त्यांनी रामेश्वराजवळील धनुष्यकोटी तीर्थात स्नान केले. पुन्हा गर्वोद्धतपणे इकडे तिकडे फिरू लागले. त्याचवेळी त्यांचे लक्ष पर्वतावरील एका सामान्य वानराकडे गेले. महावीर हनुमानच सामान्य वानराच्या रूपात तेथे बसले होते. सुंदर पिवळ्या रंगाच्या केसांनी सुशोभित असलेले हनुमान रामनामाचा जप करीत होते. अर्जुन तेथे पोहोचले. अर्जुनांनी वानराला विचारले, “तू कोण आहेस? तुझे नाव काय?” हनुमानांनी हसत हसत उत्तर दिले, “समुद्रावर शिलांच्या सहाय्याने शंभर योजने एवढा विस्तृत सेतू निर्माण करणाऱ्या प्रभू रामचंद्रांचा नम्र सेवक, मी हनुमान आहे.” हनुमान मोठ्या अभिमानाने सांगत आहेत असे वाटून अर्जुन मोठ्या गर्वाने, हनुमानांची उपेक्षा करीत म्हणाले, “समुद्रावर शंभर योजने सेतू कोणीही महाधनुर्धर आपल्या बाणांनी करू शकेल. श्रीरामांचे शिलासेतू करणे व्यर्थ होय.” अर्जुनांचा भाव ओळखून हनुमान चटकन म्हणाले, “बाणांच्या सहाय्याने केलेला सेतू आमच्यासारख्या वानरांचा भार सहन करू शकणार नव्हता, हे लक्षात घेऊन धनुर्धारी प्रभू रामचंद्रांनी शरसेतूचा विचार सोडून दिला.”

पांडुनंदन अर्जुन कुत्सितपणाने म्हणाले, “वानर आणि अस्वलांच्या भाराने शरसेतू तुटणार असेल तर ती धनुर्विद्या फोल आहे. मी याक्षणी समुद्रावर शतयोजने लांब सेतू निर्माण करतो. तुम्ही त्यावर आनंदाने उड्या मारा.” त्यावर हनुमान हसत हसत म्हणाले, “जर तुम्ही तयार केलेला सेतू केवळ माझ्या अंगठ्याच्या भाराने तुटला तर तुम्ही काय करणार?” अत्यंत अहंकारवश अर्जुनांनी प्रतिज्ञा केली, “जर तुमच्या भाराने सेतू तुटला तर मी अग्निकाष्ठ भक्षण करीन; पण आता तूही अशीच काही प्रतिज्ञा कर.” हनुमान म्हणाले,

“जर तुम्ही निर्मिलेला शरसेतू माझ्या अंगठ्याच्या जोराने तुटला नाही, तर मी आजीवन तुमच्या रथावरील ध्वजेजवळ बसून तुमची सहाय्यता करीन.” हनुमानांची प्रतिज्ञा मान्य करून अर्जुनांनी काही क्षणांतच सागरावर शंभर योजने शरसेतू निर्माण केले आणि ते गर्वाने हनुमानांना म्हणाले, “आता तू मनाला वाटेल तशा या सेतूवर उड्या मार.”

हनुमानांनी हसत हसत सेतूवर आपला अंगठा रोवला. केवळ तेवढ्या भाराने शरसेतू तटातटा तुटला आणि समुद्रात बुडून गेला. महाधनुर्धर अर्जुन लज्जित झाले. त्याचवेळी आकाशातून देव आणि गंधर्व हनुमानांवर पुष्पवृष्टी करित होते.

दुःखी आणि उदास झालेल्या अर्जुनांनी तेथे चिंता तयार केली आणि हनुमान नको नको म्हणत असतानाही ते उडी मारण्यास तयार झाले. तेवढ्यात एक ब्रह्मचारी तेथे आला. त्याने अर्जुनांना चिंता प्रवेशाचे कारण विचारले. तेव्हा अर्जुनांनी घडलेला सगळा प्रसंग सांगितला. त्यावर ब्रह्मचारी म्हणाला, “प्रतिज्ञापालन करणे अनिवार्यच असते; परंतु तुम्ही उभयतांनी केलेल्या प्रतिज्ञा केवळ तुम्हा दोघांनाच माहिती आहेत. या प्रसंगाला कोणीही साक्ष नाही. त्यामुळे या प्रतिज्ञाच निरर्थक ठरतात. हां आता मी येथे साक्षी आहे. तेव्हा तुम्हा दोघांच्या प्रतिज्ञांप्रमाणे अर्जुनांनी शरसेतू निर्माण करून दाखवावा आणि कपिराजांनी आपल्या अंगठ्याचा भार देऊन तो समुद्रात बुडवून दाखवावा. नंतर मी उचित निर्णय देईन.” हा ब्रह्मचारी कोणी साधारण माणूस नव्हे; हे लक्षात येऊन दोघांनीही त्यास वंदन केले आणि ब्रह्मचारी विभूतीचे म्हणणे मान्य केले. नंतर अर्जुनांनी सेतू निर्माण केला. हनुमानांनी अंगठ्याचा दाब दिला; परंतु सेतू हललादेखील नाही. या अनुभवाने चकित झालेल्या हनुमानांनी आपली सर्व ताकद एकवटून त्या सेतूला समुद्रात बुडविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तो सेतू तिळभरदेखील हलला नाही.

हनुमान विचारात पडले. ते मनाशी म्हणाले, “ज्याअर्थी माझा संपूर्ण भारही हा सेतू सहन करू शकतो, त्याअर्थी यात नक्की कोणतातरी हेतू आहे.” ते अर्जुनांना म्हणाले, “हे पांडूनंदना, या ब्रह्मचाऱ्यांच्या सहाय्याने मी आपणाकडून पराभूत झालो आहे. या ब्रह्मचारी वेशात स्वतः भगवंतांनी येऊनच तुमचे रक्षण केले. त्रेतायुगातील माझे स्वामी श्रीरामचंद्रांनी द्वापारयुगात, श्रीकृष्णावतारात ब्रह्मचारी वेशातच भेटण्याचे वरदान मला स्वामींनी दिले होते. आपल्या शरसेतूच्या खाली त्यांनी त्यांचे परमप्रिय सेवक सुदर्शन चक्रांची स्थापना केली

आणि या शरसेतूच्या निमित्ताने मला दिलेले वरदान पूर्ण केले.” हनुमानांचे हे वरदान विषयक स्मरण ऐकताच अर्जुन ब्रह्मचारी बटूंकडे पाहू लागले.

ब्रह्मचारी वेशातील विभूतिमत्त्वाच्या जागी वंशीविभूषित कर, पितांबरधारी श्रीकृष्णचंद्रांचे दर्शन होऊ लागले. हनुमानांनी स्वतःच्या भक्तीने, ब्रह्मचारी वेशातील श्रीरामचंद्रांच्या कृष्णावतारी रूपास अचूक ओळखल्याचे पाहून श्रीकृष्णांना गहिवरून आले. हनुमानांनी चरणकमलांवर लोटांगण घेताच भगवंतांनी त्यांना दृढालिंगनात बद्ध केले.

अर्जुन चकित होऊन आपले रक्षक प्राणप्रिय सखा श्रीकृष्णांची लीला अनुभवित होते. तेवढ्यात सेतूखालील चक्र कृष्णभक्तांच्या करांगुलीत येऊन स्थिरावले. त्याचवेळी हनुमानांच्या शक्तिस्पर्शाने निष्प्रभ झालेला विशाल सेतू समुद्रात कोसळून बुडून गेला. अर्जुनांचा गर्व नष्ट झाला आणि अर्जुन, श्रीकृष्ण भगवंत आणि भगवद्भक्त हनुमान यांना नम्रतापूर्वक शरण गेले. तरीदेखील हनुमानांनी भगवंतांची आज्ञा आणि हेतू लक्षात घेऊन आपल्या प्रतिज्ञेनुसार अर्जुनांच्या रथावर ध्वजाजवळ रहाण्याचे मान्य केले. अर्जुन गर्वहरण प्रसंगाची आठवण म्हणून, अर्जुन कपिध्वज या नावाने प्रसिद्ध झाले.

महाभारतातील युद्धप्रसंगी अर्जुनांच्या बाणांच्या आघाताने शत्रूपक्षाकडील वीरांचे रथ दूर जाऊन कोसळत असत; परंतु अर्जुनांच्या रथाला पाठीमागे फेकून देण्याचे सामर्थ्य कोणाही वीर योद्ध्याच्या बाणात नव्हते.

एकदा वीरवर योद्ध्याच्या बाणाने अर्जुनांचा रथ थोडासा मागे हटला. ते पाहून श्रीकृष्णांच्या मुखातून गौरवोद्गार निघाले, “वा! कर्ण निश्चितच शूरवीर, महाधनुर्धर आहे!” हे प्रशंसोद्गार ऐकून अर्जुनांनी खिन्नतापूर्वक विचारले, “हे प्रभो, माझ्या बाणांनी शत्रूंचे रथ कितीतरी लांब जाऊन पडतात. त्यावेळी आपण काहीच बोलत नाही. वीर कर्णाच्या बाणाने माझा रथ थोडासा मागे सरकल्याबरोबर आपण प्रशंसा करू लागलात?” अर्जुनांचा खिन्नमनस्क प्रश्न ऐकून भगवंत तात्काळ म्हणाले, “हे अर्जुना, तुझ्या रथावर महाबली हनुमान बसलेले असतानाही तुझा रथ मागे सरकणे, हे कर्णाच्या वीरतेचे द्योतक आहे. जर हनुमान रथावर बसलेले नसते तर तुझा रथ केव्हाच भस्मिभूत झाला असता.”

द्वापारयुगातील भीमसेन, अर्जुन, सत्यभामादेवी, पक्षीराज गरुड आणि सुदर्शनचक्र या व अशा प्रत्यक्ष भगवंतास प्रिय असलेल्या, श्रेष्ठ भक्तीने परिपूर्ण अशा विभूती श्रीकृष्णावतारात प्रत्यक्ष भगवंतांच्या अवतीभवती वावरत होत्या;

परंतु नम्र भक्तसेवक असूनही श्रीकृष्णांना आपल्या भोवतीच्या या विभूति अहंकारवश झालेल्या अनुभवास येत असत. श्रीकृष्णावतार परिपूर्ण विष्णू अवतार असूनही किंवा त्याच कारणाने कदाचित या विभूति प्रसंगी गवोद्धत होत असाव्यात, असा अनुभव भगवंतांना येत असे. विष्णूभगवंतांचे परम आराध्य प्रत्यक्ष शिव रुद्रस्वरूप, वायूसुत अजंनींदन बजरंगबली हनुमंत रूपात सेवाभक्तियुक्त होऊन प्रभू रामचंद्रांना सहाय्य करित होते. एवढेच नव्हे तर ते स्वतः विष्णू अवतार प्रभू रामचंद्रांचे अनन्य भक्तही होते. अहंकार आणि वासनांवर विजय मिळविलेले योगीराज, परमभक्त चिरंजीव हनुमान म्हणूनच भगवंतांना अतिप्रिय होते. त्रेतायुगातील निर्माण प्रसंगी विष्णू भगवंतांनी भक्त हनुमानांना भगवद्भक्त कल्याणासाठी आणि सद्धर्मरक्षणार्थ कलीयुगाच्या अंतापर्यंत उपस्थित रहाण्याचा आदेश दिला होता. याच कारणाने श्रीकृष्ण भगवंतांनी भीमसेन, अर्जुन, सत्यभामादेवी, पक्षीराज गरुड आणि सुदर्शन चक्र यांचा गर्वहरण करण्यासाठी हनुमंतांचे स्मरण केले.

७०. परमभक्त हनुमान आणि सूर्यपुत्र शनी

परम रामभक्त हनुमान रामचरित्रातील त्यांची सेवाभक्ती सफल झाल्यानंतरही चिरंतन रामभक्तीमध्येच समाधीमग्न असतात. प्रभू ध्यानाला काळवेळ यांचे बंधनही नसते. मनोवेगाने सर्वत्र संचार करणारे शिवस्वरूप वायूसुत हनुमान, रामसेतूजवळ जाऊन ध्यानस्थ होतात. रामसेतूला परिक्रमा करतात असा अनुभव श्रीराम प्रभू आणि पवनसुत हनुमानांविषयी भक्तीपूर्वक प्रदेशात विचरण करणाऱ्यांना येतो.

एकदा भक्तराज हनुमान रामसेतूजवळ श्रीराम प्रभूंच्या आनंददायी ध्यानात मग्न होते. ध्यानावस्थेत त्यांना बाह्य जगताचे भानही नव्हते. सूर्यास्ताची वेळ होती. त्यावेळी सूर्यपुत्र शनीदेव समुद्रतटावर संचार करित होते. शनीदेवांना आपली शक्ती आणि पराक्रम याविषयी सर्वाधिक अहंकार होता. आपली शक्ती अतुलनीय आहे. आपल्या शक्तीपुढे मानव, देव आणि दैत्य यांची घबराट होते. ते भयाकूल होतात. आपल्याशी सामना करण्याची किंवा युद्ध करण्याची शक्ती कोणातच रहात नाही असे वाटून त्यांचे मन अहंकाराने फुलून जाई. शनीदेव मनोमनी म्हणत, “मी तरी काय करावं? कोणाशी दोन हात करावे असे कोणी नाही. मग माझ्या शक्तीचा उपयोग तरी काय?” अशा प्रकारे विचार करित असता, शनीदेवांची दृष्टी ध्यानमग्न श्रीराम भक्त हनुमानांवर पडली. त्यांनी वज्रदेही महावीर हनुमानांना ओळखले आणि त्यांच्याशी युद्ध करण्याचा निश्चय केला. त्यावेळी सूर्यदेवांच्या तीक्ष्णतम किरणांमुळे शनीदेवांचा रंग अधिकच काळा झाला होता. ते भीषण आणि महाकाय दिसत होते.

पवनकुमार हनुमानांच्या जवळ पोहोचून अतीव गर्वाने; अत्यंत कर्कश्य आवाजात ते म्हणाले, “हे वानर, मी प्रख्यात शक्तिशाली शनीदेव तुझ्यापुढे प्रकट झालो असून तुझ्याशी युद्ध करू इच्छितो. तू ध्यानमग्न असल्याचे नाटक सोडून दे आणि युद्धाला तयार हो.” गर्वोद्धततेने, तिरस्कारयुक्त, अत्यंत कटू

शब्द ऐकून भक्तराज हनुमानांचा ध्यानभंग झाला. त्रिकालज्ञानी, शिवस्वरूप भक्तराज हनुमानांनी शनींकडे पाहिले. अत्यंत शालीनता आणि शांतीपूर्वक भाषेत हनुमानांनी विचारले, “महाराज, आपण कोण आहात? कोणत्या उद्देशाने आपण येथे आला आहात?” त्यावर मोठ्या अहंकाराने शनीदेव म्हणाले, “मी परमतेजस्वी सूर्यनारायणांचा परम पराक्रमी पुत्र शनी आहे. माझे केवळ नाव ऐकले तरी जगाचा थरकाप होतो. मी तुझ्या बल आणि पौरुषाच्या अनेक कथा ऐकल्या आहेत. म्हणूनच तुझ्या शक्तीची परीक्षा बघण्यासाठी, तुझ्या राशीला आलो आहे. सावधान!” मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रांचे भक्तशिरोमणी मारुतीराय अत्यंत विनम्रतापूर्वक म्हणाले, “हे शनीदेवा, मी वृद्ध झालो आहे. प्रभू ध्यानातच मी सदैव मग्न असतो. आपण त्या ध्यानमग्न अवस्थेत बाधा आणू नये, अशी माझी नम्र प्रार्थना आहे.” अहंकारवश, मदमत्त शनीदेव गर्वाने म्हणाले, “मी कोठेही पोहोचलो की तेथून परत जात नाही. तेथे माझा विजय संपादन करून मी शत्रूला शरण आणवितो. युद्धास तयार हो.” कपिश्रेष्ठ हनुमानांनी पुन्हा प्रार्थना केली, “माझ्यात युद्ध करण्याची शक्ती नाही. माझ्या रामभजनात व्यत्यय आणू नये. दुसरा प्रबल योद्धा पाहून त्याच्याशी युद्ध करावे.

हनुमानांचे उत्तर ऐकून शनीदेव म्हणाले, “तुझी स्थिती पाहून माझ्यामध्ये करुणा उत्पन्न होत आहे. तुला असा भ्याडपणा शोभून दिसत नाही. मी तुझ्याशी युद्ध करणारच,” असे उपहासपूर्ण म्हणत शनीदेवांनी महाबली हनुमानांचा हात पकडत, त्यांना युद्धास आव्हान दिले. हनुमानांनी हात सोडवून घेतला; परंतु शनीदेव दुराग्रहाने पुन्हा पुन्हा हात पकडून युद्ध करण्यासाठी ओढू लागले.

शनीदेव ऐकत नाहीत असे पाहून, भगवान सूर्यनारायणांचे शिष्य, भूत, प्रेत, पिशाच्च, ग्रह आदि पिडांचा घात करणाऱ्या संकटमोचक हनुमानांनी हळूहळू आपली शेपटी वाढविण्यास सुरुवात केली. काही क्षणातच हनुमानांनी उद्धट आणि गर्विष्ठ सूर्यपुत्र शनीदेवांना आपल्या शेपटीने नखशिखांतक लपेटले आणि जखडून टाकले. शनीदेवांचा अहंकार, शक्ती आणि पराक्रम व्यर्थ ठरला होता. ते असहाय्य व हताश झाले होते. शेपटीने जखडलेली अवस्था त्यांना सहन होत नव्हती. श्री हनुमानांनी अस्ताचली जाणाऱ्या सूर्यदेवांचे आणि प्रभू रामचंद्रांचे वंदनपूर्वक स्मरण केले. गुरुदेव आणि प्रभू दोघांची अनुमती मिळवली आणि ते शेपटीत जखडलेल्या अवस्थेतील शनीदेवांना तसेच बरोबर घेऊन सेतूपरिक्रमा करू लागले. संपूर्ण शक्ती एकवटूनही शनीदेव त्या बंधनातून सुटू

शकत नव्हते. धावत जात असताना हनुमान जाणूनबुजून सेतूच्या दगडांवर शेपटी आपटीत होते. शनीदेवांचा देह रक्तबंबाळ झाला. क्लेशाची परिसीमा झाली. तरी हनुमान थांबण्यास तयार नव्हते. अतिशय क्षीण आणि रडवेल्या स्वरात शनीदेव प्रार्थना करित होते, “हे करुणामूर्ती, संकटमोचक, भक्तराज बजरंगबली माझ्यावर दया करा. माझ्या अहंकारवशतेची शिक्षा मला मिळाली आहे. मी आपणास शरण आलो आहे. मला मुक्त करा.”

दयामूर्ती, परमभक्त हनुमान उभे राहिले. शनीदेवांचे अंगप्रत्यंग रक्ताने लडबडले होते. अतीव वेदनांनी ते व्याकूळ झाले होते. ते पाहून दयावंत महाबली हनुमान म्हणाले, “माझ्या भक्तांच्या राशीला कधीही जाणार नाही, असे तू मला वचन देत असशील तर मी तुला मुक्त करीन. जर तू तसे केलेस तर तुला कठोरतम शिक्षा करीन.” विव्हल अवस्थेतील शनीदेवांनी तात्काळ वचन दिले. ते म्हणाले, “मानव, देव, दानव यांना पूज्य असलेल्या वीरवर, करुणामूर्ती, रामभक्त हनुमान, मी आपल्या भक्तांच्या राशीला कधीच जाणार नाही असे वचन देतो. आपण मला कृपापूर्वक बंधमुक्त करा.” शरणागत वत्सल, भक्तशिरोमणी हनुमानांनी शनीदेवांना सोडले. असह्य वेदना होत असतानाही, ते मारुतीरायांच्या चरणांवर कोसळले. त्यांनी अनन्यभक्तीने सादर प्रणाम करून आपल्या असह्य वेदना शांतविण्यासाठी संपूर्ण देहावर लावण्यासाठी तेल मागितले. दयामूर्ती, भक्तवत्सल हनुमानांनी आपल्या कृपादृष्टीचे स्नेह त्यांना प्रदान करून शांतविले आणि जो भक्त शरणागत होऊन तेल प्रदान करील, त्याला पिडा करू नये, असा उपदेश केला.

पंडित शिवनाथ दुबे यांनी पौराणिक संदर्भांच्या आधारे लिहिलेल्या श्री हनुमद् पुराण या रणधीर प्रकाशन, हरिद्वार प्रकाशित कथेनुसार दुबेजींचा परामर्श असा की, शनीदेवांना याच कारणास्तव तेल आवडते. जो भक्त शनीदेवांना तेल प्रदान करतो, त्याची शनीपिडा सौम्य होते.

शनीदेव आणि हनुमान यांच्या उपरोक्त कथेशी संबंधित हनुमान उपासनेत काही व्रते परंपरेने प्रचलित असलेली दिसतात; याची नोंद ‘सुलभ हनुमान उपासना’ या धार्मिक प्रकाशन संस्था, मुंबई या संस्थेमार्फत रवींद्र रामचंद्र पेठे यांनी प्रकाशित केलेल्या ‘सुलभ हनुमान उपासना’ या जितेंद्रनाथ ठाकूर लिखित व संकलित पुस्तकात नोंदविलेली दिसतात. त्यात साडेसाती निवारण व्रते या शीर्षकाखाली सहा व्रते दिली आहेत. या व्रतांच्या अवलंबनाने साडेसातीची दाहकता कमी होते; अशी श्रद्धा नोंदविली आहे. त्यात (१) दर शनिवारी

उपवास, मारुती स्तोत्र, शनिमहात्म्य व शनिस्तुती यांचे वाचन, हनुमान दर्शन, रुईच्या पानांचा हार, तेल, अकरा काळे उडीद, तेलवात, उदबत्ती यासह पूजन, दानधर्म, साडेसाती संपल्यानंतर अभिषेक व मारुतीची महापूजा. (२) दर शनिवारी मारुतीच्या दर्शनासह अकरा शनिवार चढत्या क्रमाने दिवे व अकरा शनिवार उतरत्या क्रमाने दिवे लावावे; तेवीसाव्या दिवशी हनुमंतांची अभिषेकासह महापूजा, ब्राह्मणभोजन व दानधर्म. (३) नऊ शनिवार मारुतीचे दर्शन व प्रत्येक शनिवारी एक याप्रमाणे नऊ दाने जलात सोडावीत; ती अशी- नारळ, रुईची पाने, शेंदूर, लोखंडी खिळे, तांब्याची तार, काळे उडीद, काळे वस्त्र, घोड्याचा नाल, गोडेतेल. दहाव्या दिवशी अभिषेक, महापूजा आणि ब्राह्मण भोजन आणि संपूर्ण व्रतकाळात शनिमहात्म्य, शनिस्तुती व मारुती स्तोत्राचे पठण. (४) दर शनिवारी हनुमानदर्शन, रुईपर्णमालेचे अर्पण, हनुमान कवचाचा पाठ आणि ब्राह्मणाला एक लोखंडी वस्तूचे दान. (५) दर शनिवारी मारुती दर्शन व नित्य ठराविक संख्येत 'ॐ शं शनैश्चराय नमः' या मंत्राचा जप एकूण तेवीस हजार पूर्ण होईपर्यंत करावा. (६) नित्य मारुती स्तोत्र व शनिस्तोत्र व शनिवारी शनिमहात्म्याचे वाचन.

याशिवाय अकरा शनिवार व्रत स्वतंत्रपणाने नोंदविले आहे. त्यात उपवास, षोडशोपचार पूजा, हनुमानदर्शन, तेल, रुई पानाफुलांची माळ व चूर्म्याचा नैवेद्य व नारळ फोडावा. बाराव्या शनिवारी उद्यापन करावे. त्यात ब्रह्मचारी मुलांना जेवण द्यावे.

अशी व्रते श्रद्धापूर्वक केल्याने हनुमानांच्या कृपाप्रसादाने आणि शनिदेवांनी हनुमानांना दिलेल्या वचनाप्रमाणे, शनीपिडेची दाहकता कमी होते अशी पारंपरिक श्रद्धा आहे; असे नोंदविले आहे.

७१. महान संगीततज्ज्ञ हनुमान

आजन्म नैष्ठिक ब्रह्मचारी, हनुमान महान संगीततज्ज्ञ आणि गायक होते. त्यांच्या मधुर गायन श्रवणाने पशू, पक्षी एवढेच नव्हे तर डोंगरदऱ्या, प्रवाह हेही मुग्ध होऊन जात. श्री हनुमद् पुराण लेखक श्री शिवनाथ दुबे यांनी पुराणांच्या आधारे या संबंधात एक कथा नोंदविली आहे.

एकदा एका स्वच्छ जलाशयाजवळ देवता, ऋषी, दानव यांसह संगीतप्रेमी यांचे संगीत संमेलन आयोजित केले होते. या संगीत संमेलनात स्वतः भगवान शंकर, देवर्षी नारद हे गायन करीत होते. त्यांना अन्य देव, ऋषी तथा दैत्य योगदान करीत होते. त्यावेळी हनुमान तेथे आले. त्यांनी योग्य वेळ पाहून अत्यंत मधुर स्वरात गाण्यास प्रारंभ केला. त्यांच्या संगीताने जणू अमृतवृष्टी होऊ लागली. अन्य गायक वादक थक्क होऊन आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ संगीततज्ज्ञ पाहून काहीसे हिरमुसले; परंतु तेही हनुमानांच्या सुमधुर स्वरलहरीमुळे मुग्ध होऊन गप्प झाले आणि त्या संगीत लहरीमध्ये गुंग होऊन गेले. हनुमान गात होते. ते आपले आराध्य श्रीराम चंद्रकथेचे गायन करीत होते. शिवस्वरूप, पवनपुत्र हनुमानांच्या संगीत साधनेमध्ये संगीत सभेतील सर्व संगीततज्ज्ञ अक्षरशः एकरूप होऊन गेले.

जेथे जेथे रामकथेचे गायन होते, तेथे तेथे हनुमानांच्या संगीत चैतन्यकृपेने गायनात रंग भरतो अशी श्रद्धा सर्व रामकथा निवेदकांची आहे. तसा अनुभव येत असल्याचे श्रोतेही परंपरेने सांगतात.

७२. नाथ संप्रदाय आणि हनुमान यांचा अन्योन्य संबंध

श्रीमद् भागवत महापुराणाच्या एकादश स्कंधामध्ये दोन ते पाच अध्यायात श्री नारदांच्या मुखाने नवनारायणांचा निमी राजाशी झालेला संवाद येतो. या संवादात श्रेष्ठ भगवद्भक्त नवनारायण यांनी भगवद्भक्तीचा महिमा आणि भगवंताशी स्वरूप होण्याच्या स्थितीची साधना निमीराजाला उलगडून सांगितली आहे. हे नवनारायण म्हणजे वृषभदेवांच्या शंभर पुत्रांपैकी नऊ पुत्र होत. वृषभदेवाचे नऊ पुत्र नऊ दीपाचे अधिपती झाले. एक्क्याऐंशी पुत्र कर्मकांड रचणारे ब्राह्मण झाले. सर्वात थोरला भरत नारायणांचा परमभक्त होता. त्याच्या नावानेच भारतवर्ष झाले. उरलेले भाग्यशाली नऊ पुत्र परिश्रमपूर्वक आत्मविद्या संपादन करून आत्मज्ञानी झाले. ते नेहेमी दिगंबर अवस्थेत रहात व सनक, सनत, सनंदन आणि सनातन या चार आद्य आत्मज्ञान्यांप्रमाणे कुमार स्वरूपात रहात व अधिकारी पुरुषांना आत्मज्ञानाचा म्हणजे वेदांताचा उपदेश करीत. कवी, हरी, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस व करभाजन अशी नवनारायणांची अनुक्रमे नावे होती. हे नवनारायण व्यक्त आणि अव्यक्त जग भगवद्रूप मानून ते आपल्याहून वेगळे नाही, असा अनुभव घेत पृथ्वीवर विहार करीत होते. देवता, सिद्ध, साध्य, गंधर्व, यक्ष, मनुष्य, किन्नर, नाग, मुनी, चारण, भूतनाथ, विद्याधर, ब्राह्मण, गोशाळा अशा कोणत्याही ठिकाणी स्वच्छंदपणे जात. ह्या नवनारायणांनी द्वारकाधीश भगवान श्रीकृष्ण यांच्या आज्ञेने कलीयुगात अवतार धारण केले. श्रीकृष्णस्वरूप श्री दत्तात्रेय गुरूपासून शिष्यपरंपरा स्वीकारून भगवद्भक्तीचा प्रसार योग, यंत्र, तप, नवविधाभक्ती व तंत्र आदि मार्गाने प्रसार करण्यात हे नवनाथ काळ व्यतीत करीत आहेत. त्यांची क्रमाने नावे- मच्छिंद्र, गोरक्ष, जालंधर, कानिफ, चर्पट, नागेश,

भरनाथ, रेवण आणि गहिनी अशी आहेत.

वृषभदेवांचा संबंध भगवान शिवांशी आहे. कैलास पर्वताला लागून असलेला वृषभ पर्वत याची साक्ष देतो. स्वतः भगवान शिव हे भगवान विष्णूचे परमभक्त होत. त्यामुळेच महारुद्र वायुस्वरूप शिवांनी त्रेतायुगात श्रीराम अवतारात भक्तीचा आदर्श हनुमान अवतार स्वीकारून प्रकट केला. श्रीरामांच्या महानिर्वाण प्रसंगी श्रीरामांनी यश, बुद्धी, ऐश्वर्य प्रदान करण्यासाठी आणि संकटमोचक म्हणून प्रापंचिकांना निर्भयता प्रदान करण्यासाठी कलीयुगाच्या प्रलयकाळापर्यंत जिवंत रहाण्याची आज्ञा केली. नवनारायण भगवद्भक्तीचा प्रसार करीत भगवंतकृपेचे सामर्थ्य प्रापंचिकांना देण्याचा प्रयत्न करीत कार्यरत आहेत. त्यांच्या या कार्यात हनुमान सक्रिय सहभागी आहेत. कलीयुगातील नवनाथांशी हनुमानांचा संबंध प्रथम नाथ मच्छिंद्रनाथ यांच्यापासून जोडला गेला आहे. मच्छिंद्रनाथांच्या जन्मकथेशी त्यांचा संबंध आहे. महारुद्रांनी मच्छिंद्रांना प्रत्यक्ष दर्शन देऊन आशीर्वाद प्रदान केले होते. हेच महारुद्र भूतलावर हनुमान म्हणून विचरत आहेत.

मच्छिंद्रनाथ रामेश्वरास गेले. समुद्रस्नान करून परत येत असताना त्यांना एक वानर दिसले. मुसळधार पाऊस पडत होता. ते वानर स्वतःचा बचाव करण्यासाठी एका कपारीत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होते. मच्छिंद्रनाथांना हनुमानांची लीला समजली नाही. ते चेष्टेने म्हणाले, “माकडा, किती मूर्ख आहेस तू? भयंकर वर्षावात तू घर कसे बांधणार? तहान लागल्यावर विहीर खणण्यात काय अर्थ आहे?” त्यावर हनुमान म्हणाले, “मला उपदेश करणारा तू आहेस तरी कोण?” “मी जती असून मला मच्छिंद्रनाथ नावाने ओळखतात”, मच्छिंद्रनाथांनी सांगितले. त्यावर हनुमान म्हणाले, “माझ्या माहितीप्रमाणे एकटा हनुमानच तेवढा जती आहे. हा तुझ्या रूपात नवीन जती कोटून आला? नाथ, जती या पदव्या कोणी दिल्या? या पदव्या मिळविण्याची पात्रता आहे की नाही हे नको का पहायला?” वानराचे हे तर्कशुद्ध बोलणे ऐकून मच्छिंद्रनाथ अहंकाराने म्हणाले, “प्रतापशक्तीचा अनुभव आल्याशिवाय कोणी कोणाला पदव्या कशाला देईल?” त्यावर मारुतराय म्हणाले, “पाहू दे तरी तुझे सामर्थ्य. त्रेतायुगात हनुमानांच्या सहवासात त्यांच्या कृपाप्रसादाने त्यांची सहस्रांश शक्ती मला प्राप्त झाली आहे. त्या शक्तीचा पराभव करून दाखव; अन्यथा तुझ्या पदव्या माझ्या हवाली करून चालता हो.” वानराचे हे उद्धट बोलणे मच्छिंद्रनाथांना आवडले नाही. आव्हानाचा स्वीकार करून मच्छिंद्रनाथ

म्हणाले, “माकडा, उगीच वटवट कशाला करतोस? मलाही पाहू दे तुझा पराक्रम.” ते ऐकून हनुमान संतापले. त्यांनी क्षणात महाकाय रूप धारण केले आणि मच्छिंद्रनाथांवर पर्वतांचा मारा केला. मच्छिंद्रनाथांच्या खरा प्रकार लक्षात आला. हे महारुद्रावतार आहेत हे त्यांनी ओळखले. योगबलाने पंचमहाभूते मच्छिंद्रनाथांनी वश करून आकळून ठेवली होती. त्यांनी वाताकर्षण अस्त्राचा प्रयोग करून हनुमानांची सर्व हालचाल थांबविली. त्यांचे प्राण कंठाशी आले. पुत्राची विकल अवस्था पाहून साक्षात वायूदेव मच्छिंद्रनाथांना शरण गेले. वायूदेवांची विनंती स्वीकारून ज्येष्ठ नारायण कवी अर्थात मच्छिंद्रनाथ कृपावंत झाले. त्यांनी हनुमानांना अस्त्रमुक्त केले. वायूदेवांनी हनुमानांना सांगितले, “मच्छिंद्रनाथ हे आपले परम आराध्य विष्णूस्वरूप आहेत आणि सद्गुरूंची अमोघ शक्ती त्यांच्या पाठीशी आहे. त्यांच्यापुढे तुझा पराक्रम दाखवू नये. उलट त्यांच्या कार्यात सहाय्य होऊन भगवद् भक्तीच्या प्रसारास वाहून घ्यावे.” मारुतीराय आणि वायूदेव यांनी मच्छिंद्रनाथांना वंदन करून त्यांच्याशी सख्य केले. मच्छिंद्रनाथांनीही ह्या दोघांना वंदन करून ते मारुतीरायांना म्हणाले, “हे कपिराज, आपण मार्तंड पर्वतावर मला अनुकूल झालात आणि माझ्या शाबरी कवित्वास आपण रुद्ररूपाने वरदान दिले आणि आता मला आव्हान देऊन माझ्याशी युद्ध केलेत. हे कसे? त्याची उकल करून मला सांगावी.” त्यावर मारुतीराय हसून म्हणाले, “मी आपल्याला आधीच ओळखले होते. देवतांनी दिलेले सामर्थ्य आपण टिकविलेत की नाही याची मला परीक्षा घ्यायची होती. आता आपल्याविषयी काही चिंता नाही.”

त्याप्रसंगी हनुमानांनी आपले मनोगत व्यक्त करायचे ठरविले. ते मच्छिंद्रनाथांना म्हणाले, “कित्येक वर्षांपासून माझ्या मनावर एक ओझे आहे; ते केवळ आपणच दूर करू शकता.” त्यावर मच्छिंद्रनाथ म्हणाले, “मला कोणते काम करायचे ते तरी सांगा.” त्यावर हनुमान म्हणाले, “तुम्ही माझे कार्य पूर्ण कराल असे तुम्ही मला वचन करून द्या.” मच्छिंद्रनाथांनी हनुमानांना कार्यपूर्तीचे वचन दिले. वचन मिळाल्यावर हनुमान सांगू लागले, “नाथा, रावण वधानंतर प्रभू रामचंद्र व सीतामाता यांच्यासह मी अयोध्येस गेलो होते. त्यावेळी सीतामाईंनी माझ्याकडून अगोदर इच्छा पूर्ण करण्याचे वचन घेऊन, मला गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून संसारसुखाचा उपभोग घ्यावयास सांगितले. ते ऐकूनच मी हादरलो. मी प्रभू रामचंद्रांना काकुळतीने सीतामातांनी घेतलेल्या वचनाविषयी सांगितले. त्यावर प्रभू रामचंद्रांनी मला सांगितले की, प्रत्येक

युगाच्या चौकडीत राम आणि रावण यांना जन्म घ्यावाच लागतो व निर्धारित कार्यही करावे लागते. त्याप्रमाणे मलाही जन्म घ्यावा लागतो. आणि रावण वधानंतर मला अनादि परंपरेप्रमाणे स्त्री राज्यात जावेच लागते. त्यामुळे माझे स्त्री राज्यात जाणे व गृहस्थाश्रम स्वीकारणे क्रमप्राप्तच आहे. यावेळीही हे कार्य अपरिहार्य आहे, असे सांगून माझ्या केवळ बुभुकाराने स्त्रिया गर्भवती होतील तरी माझे ब्रह्मचर्य ढळणार नाही आणि स्त्रीसंगाचे पातकही लागणार नाही, असे अभिवचन दिले. ते लक्षात घेऊन मी स्त्री राज्यात गेलो. तेथे सर्व स्त्रियाच होत्या. मैनाकिनी नावाची राणी तेथे राज्य करित होती. माझ्या बुभुकाराने तेथील स्त्रिया गर्भवती होऊ लागल्या. परंतु एके दिवशी मैनाकिनीने घोर अनुष्ठान करून मला प्रसन्न करून घेतले आणि वरदान म्हणून प्रत्यक्ष शरीर संग्राची मागणी केली. तेव्हा मी तिला तिची ही इच्छा मच्छिंद्रनाथ पूर्ण करतील असे वचन दिले. तेव्हा आपण मला दिलेल्या वचनाप्रमाणे मैनाकिनीला मी दिलेले वचन पूर्ण करावे म्हणजे मी मोठ्या विवंचनेतून मुक्त होईन.” हनुमानांचे हे बोलणे ऐकून मच्छिंद्रनाथांच्या मनात अनेक विकल्प निर्माण झाले. परंतु हनुमानांनी त्या सर्व विकल्पांचे निरसन केले व मैनाकिनीच्या पोटी मच्छिंद्रनाथांनी केलेल्या संग्रामुळे मच्छिंद्रनाथांचा पिता उपरिचर वसु मीननाथ रूपाने जन्म घेईल आणि महान कीर्ति फडकविल असे सांगितले. तेव्हा मच्छिंद्रनाथांनी म्हणणे मान्य करून स्त्री राज्यात जायचे ठरविले. मच्छिंद्रनाथ वायू आणि हनुमान यांना निरोप देऊन पुढील तीर्थयात्रेस निघाले.

नवनाथ भक्तीसार या धुंडिसुत मालुकवी यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील तिसऱ्या अध्यायात ही कथा येते. या कथेचे वाचन केल्याने शत्रूचा नाश होईल, मुष्टिविद्या प्राप्त होईल व घरात मारुतीरायांचे वास्तव्य राहिल, अशी फलश्रुतीही दिली आहे. मच्छिंद्रनाथांच्या शाबरी तंत्रविद्येला हनुमानांचा अर्थात प्रत्यक्ष महारुद्रांचा आशीर्वाद मिळाल्याचे वर उल्लेखित आहे. त्यामुळे नाथ संप्रदायात शाबरी विद्येचे अनुष्ठान व प्रयोग करताना मारुतीरायांचे स्मरण केले जाते आणि मारुतीरायांच्या कृपाप्रसादाने व शक्तीबलाने शाबरी विद्या फलद्रूप होते अशी पारंपरिक श्रद्धा आहे.

७३. रामकृपाप्रसादाने हनुमानकृपा अनुभूती आणि हनुमद् स्तुतीकथा

(१) श्री संत तुलसीदास :-

गोस्वामी तुलसीदास हे सोळाव्या शतकातील उत्तरेकडील संत कवी होत. त्यांचा जन्म उत्तरप्रदेश आणि मध्यप्रदेश यांच्या सीमेवरील चित्रकूट अर्थात राजापूर या गावी झाला. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन काशी नगरीतच घालविले. रामानंद संप्रदायातील नरहरी हे त्यांचे गुरू असले तरी त्यांची पत्नी रत्नावली यांच्याच उपदेशाने, ते भगवंताची भक्ती करू लागले. हिंदी साहित्यातील सूर्य अशी तुलसीदासांची महती आहे. ब्रज आणि अवधी या दोन्ही भाषांवर तुलसीदासांचे प्रभुत्व होते. रामचरितमानस, साहित्यरत्न, वैराग्यसंदीपनी, जानकीमंगल, पार्वतीमंगल, विनयपत्रिका, गितावली, दोहावली, कवितावली, हनुमानबाहुक, हनुमानचालिसा, बजरंगबाण अशी विपुल साहित्यसंपदा निर्माण करून भारतीयांवर मोठे उपकार केलेले आहेत. तुलसीदासांनी श्री हनुमानचालिसा ही मूळ अवधी भाषेत रचना केली. चौपाई छंदात अत्यंत प्रासादिक आणि भक्तिरसपूर्ण अशा चाळीस चौपायांमध्ये हनुमंतांच्या रूपाचे, पराक्रमाचे, गुणांचे अतुलनीय वर्णन केले आहे.

हनुमानचालिसा लिहिण्यामागे एक दिव्य कथा परंपरेने सांगितली जाते. या कथेला ऐतिहासिक कथा असेही म्हणता येईल. ती कथा अशी - प्रभू रामचंद्र, गोस्वामी तुलसीदासांना प्रत्यक्ष दर्शन देतात; त्यांच्याशी बोलतात, संवाद करतात असा अनुभव लोकांमध्ये कानोकानी ज्ञात होता. हे वर्तमान अकबराने ऐकल्यावर त्यांना सन्मानाने दिल्लीस बोलावून घेतले. बादशहा गोस्वामींना म्हणाला, “जोपर्यंत आपण मला श्रीरामांचे दर्शन घडवित नाही; तोपर्यंत तुम्हाला येथून कोठेही जाता येणार नाही”, हे सांगून अकबर बादशहाने

त्यांना उत्तम महालातच नजरकैदेत ठेवले. संकटात पडलेल्या गोस्वामी तुलसीदासांनी, संकटमोचक श्रीरामभक्त, वायूसुत हनुमंतांची प्रार्थना केली. गोस्वामी तुलसीदासांची प्रार्थना ऐकून श्री हनुमान प्रकट झाले आणि त्यांना, या संकटातून त्यांची सुटका करतो असे अभिवचन दिले. रामभक्त हनुमानांनी सत्तेच्या बळावर रामभक्ताला कैदेत ठेवणाऱ्या अकबराला धडा शिकविण्यासाठी सर्व वानरांना आदेश देऊन दिल्लीस बोलावून घेतले आणि त्यांना बादशहाला त्रस्त करण्यासाठी आक्रमण करावयास सांगितले. अक्षरशः सहस्रावधी वानर दिल्लीत दाखल झाले. तेथे मोठाच हाहाकार माजला. काही केल्या त्यांचा बंदोबस्त होईना. बादशहा अकबर, वानरांनी दिल्लीत मांडलेल्या उच्छादाने त्रस्त झाला. त्याने दरबारी मंत्र्यांना बोलाविले. त्यांच्या समोर हा प्रश्न मांडला. त्यातील कोणा एका सूत्र मंत्र्याने (बहुधा बिरबलाने) बादशहाला नम्रपणे सांगितले, “संत गोस्वामी तुलसीदासांना नजरकैदेतून मुक्त करून पुन्हा सन्मानपूर्वक काशी नगरीत पाठविल्याशिवाय, या संकटाचे निवारण होणार नाही.” अकबर बादशहाने मनाशी विचार करून मंत्र्यांची ही सूचना मान्य करावयाचे ठरविले. त्याने गोस्वामी तुलसीदासांना दरबारात बोलावून सन्मान केला. अकबर बादशहा म्हणाला, “श्रीराम भक्तांच्या शक्तीच्या प्रदर्शनाने आम्हास तुमच्या श्रीरामचंद्रांचे दर्शन झाले आहे. तेव्हा आपण पुन्हा आपल्या घरी जावे व आमचा सन्मानही स्वीकारावा.” मनोमनी श्रीरामभक्त हनुमानांना वंदन करित संत गोस्वामी तुलसीदास म्हणाले, “परमभक्त श्री हनुमान यांच्या कृपेनेच आपल्याला श्रीरामशक्तीचे दर्शन झाले आहे. त्यांना वंदन करून मी आपल्या आज्ञेनुसार काशी नगरीत परत जातो. आपण श्री हनुमानांनाच संकट निवारण करण्याची प्रार्थना करावी.” एवढे सांगून संत गोस्वामी तुलसीदास यांनी काशी नगरीकडे प्रस्थान केले. खरोखरीच काही क्षणात दिल्ली नगरीतून सहस्रावधी वानरांची फौज अदृश्य झाली. अशी आख्यायिका श्री तुलसी चरित्राच्या निमित्ताने सांगितली जाते.

संकट निरसनार्थ संत श्री तुलसीदासांनी संकटमोचक श्री हनुमानांना श्री हनुमान महती प्रार्थना ज्या काव्यरचनेत केली, ती काव्यरचना ‘श्री हनुमान चालिसा’ या नावाने प्रसिद्ध आहे. सतराव्या शतकापासूनची श्री हनुमान चालिसा गायन स्वरूपातील उपासनेची परंपरा संपूर्ण भारतवर्षात व जगभरात जेथे भारतीय पोहोचले आहेत तेथे तेथे वर्धिष्णु स्वरूपात दिसून येते. या स्तोत्राचे भारतातील अनेक भाषांत रूपांतर झाले आहे. तसेच इंग्रजीतही त्याचे रूपांतर झाले आहे. या स्तोत्राची सुरुवात दोहा छंदात केली असून,

नंतर चाळीस चौपाई आहेत व शेवटही दोह्यात केला आहे. येथे उदाहरणार्थ दोहा आणि काही चौपाया देणे योग्य ठरेल.

॥ दोहा ॥

श्री गुरु-चरन-सरोज-रज, निज-मनु-मुकुरु सुधारि ।
बनरऊं रघुवर-बिमल जसु, जो दायकु फल चारि ॥
बुद्धिहीन तनु जानिके, सुमिरौं पवनकुमार ।
बल बुद्धि बिद्या देह मोहिं, हरहु कलेस बिकार ॥

॥ चौपाई ॥

जय हनुमान ज्ञान-गुन-सागर ।
जय कपीस तिहुँ लोक उजागर ॥१॥
रामदूत अतुलित बलधामा ।
अंजनिपुत्र पवनसुत नामा ॥२॥
चारों जुग परताप तुम्हारा ।
है परसिद्ध जगत उजियारा ॥२९॥
साधुसंत के तुम रखवारे ।
असुर-निकंदन राम दुल्हारे ॥३०॥
जो यह पढै हनुमान चालीसा ।
होय सिद्धि साखी गौरीसा ॥३९॥
तुलसीदास सदा हरि-चेरा ।
कीजै नाथ हृदय महेँ डेरा ॥४०॥

हनुमान चालिसा हे हनुमानांचे जीवनसार चरित्र आहे. या स्तोत्राचे श्रवण, पठण, मनन, चिंतन केल्याने माणसाची शक्ती, बुद्धी जागृत होऊन, त्याला स्वतःच्या शक्तीचे, भक्तीचे आणि कर्तव्याचे आकलन होते. माणूस पुरुषार्थ प्रवण होतो.

श्रीराम प्रभू आणि हनुमान यांची कृपा लाभणे, साडेसाती व शनीच्या महादशेमुळे होणारा त्रास कमी होणे, मंगळ दोषाचा त्रास नाहीसा होऊन हानी टळणे, दिव्य शक्ती अर्थात सिद्धी प्राप्त होणे, मानसिक स्वास्थ्य लाभणे, विचार सकारात्मक होणे, सर्व प्रकारच्या पिडांचे निवारण होणे, यश ऐश्वर्य प्राप्त होणे, सत्संगती लाभणे, यात्रा सुखरूप होणे, मतभेद नाहीसे होणे, कार्यक्षमता वाढणे, दुर्गम कार्येही सिद्धीस जाणे, इष्ट मनोरथ पूर्ण होणे अशा ऐहिक व

पारलौकिक गोष्टींचा लाभ या स्तोत्राच्या पठण, श्रवण आणि चिंतनाने होतो अशी श्रद्धा जनमानसात दृढावलेली दिसते.

संत तुलसीदासांनी 'श्री बजरंग बाण' या नावाचे स्तोत्रही याच पद्धतीने लिहिले आहे. या स्तोत्राचे स्वरूप मंत्र रूपी अमोघ बाण या स्वरूपाचे आहे. याच्याही पठण, श्रवण, मनन, चिंतन यामुळे मानवाला ऐहिक व पारलौकिक गोष्टींचा लाभ होतो. या श्री बजरंग बाण गायनाने हनुमंत मानवाला झालेली भूत, प्रेत, पिशाच बाधा नाहीशी करतात; प्राणांची रक्षा करतात अशी भक्तांची दृढ श्रद्धा आहे. हे स्तोत्र मंत्रस्वरूप असल्यामुळे या स्तोत्रात बीजमंत्र गोविले आहेत. उदाहरणार्थ-

ॐ हनु हनु हनु हनुमंत हठीले ।
बैरिहिं मारु बज्र की कीले ॥१२॥
ॐ कार हुंकार महाप्रभु धावो ।
बज्र गदा हनु विलम्ब न लावो ॥१४॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं हनुमन्त कपीशा ।
ॐ हुं हुं हुं हनु अरि उर शीशा ॥१५॥
ॐ चं चं चं चं चपल चलन्ता ।
ॐ हनु हनु हनु हनु हनुमन्ता ॥२९॥
ॐ हं हं हाँक देत कपि चंचल ।
ॐ सं सं सहमि पराने खलदल ॥३०॥

श्री संत गोस्वामी तुलसीदासांनी भक्तांना श्री हनुमान उपासना करता यावी यासाठी 'संकटमोचन हनुमानाष्टक' लिहिले आहे. या हनुमानाष्टकात पहिल्या सात कडव्यांमध्ये वेगवेगळ्या प्रसंगी हनुमानांनी महान कर्तृत्वाने देव, सुग्रीव, अंगद, सीतामाई, लक्ष्मण, युद्धभूमीवरील वानरसैन्य, श्रीराम आणि संपूर्ण विश्वालाच कसे संकटमुक्त केले, याच्या कथा आल्या आहेत. पदस्वरूपात मात्रावर्तनी छंद वापरला असून, चौपायांचा बाज याही रचनांना आहे. अतिशय प्रासादिक अशा आठ आठ चरणांची आठ कडवी यात आली आहेत. या अष्टकाच्या गायनाने किंवा पाठाने हनुमानांची कृपा लाभते अशी दृढ भावना भक्तांमध्ये परंपरेने आली आहे. अष्टकातील कथांमध्ये बाललीलांपासून प्रभू रामचंद्रांच्या पातालमुक्तीपर्यंतच्या कथा हनुमानांचे श्रीरामदूत परमभक्त महाबली असे व्यक्तिमत्त्व सहज प्रकट करतात. उदा. अष्टकातील पहिले कडवे असे-

बाल समय रवि भक्षि लियो तब;
तीनहुँ लोक भयो अँधियारो ।
ताहि सों त्रास भयो जग को,
यह संकट काहु सों जात न टारो ।
देवन आनि करी बिनती तब,
छाँडि दियो रवि कष्ट निवारो ।
को नहिं जानत है जग में कपि,
संकटमोचन नाम तिहारो ॥१॥

श्री संत गोस्वामी तुलसीदास यांच्या या स्फुट रचना स्वतंत्र पुस्तिकेच्या रूपाने प्रसिद्ध आहेत.

याशिवाय 'हनुमान बाहुक स्तोत्र' असे ४४ कडव्यांचे स्वतंत्र स्तोत्र लिहिले आहे. श्री संत तुलसीदासांना प्रत्यक्ष हनुमंतांच्या दिव्य दृष्टांताची कथा त्यामागे आहे. कथा अशी- कालभैरव हे काशीनगरीचे कोतवाल. त्यांचे दर्शन, पूजन करूनच काशी विश्वेश्वराचे दर्शन घ्यायचे अशी परंपरा आहे. तुलसीदासांनी काशीत वास्तव्यास असूनही कालभैरवांचे दर्शन, पूजन केले नाही. त्यामुळे संतप्त झालेल्या कालभैरवांनी तुलसीदासांना व्याधीग्रस्त केले. त्यांच्या हातातून असह्य कळा येऊ लागल्या. अखेर ते श्री हनुमंतांना शरण गेले. हनुमानांची करुणा, प्रार्थना म्हणजेच हनुमान बाहुक स्तोत्र होय. हनुमंत प्रसन्न झाले. त्यांनी संत तुलसीदासांची बाहू पिडा नष्ट केली. श्रीराम हनुमानभक्त तुलसीदासांना पिडा दिल्याबद्दल श्री हनुमान कालभैरवावर अतिशय संतप्त झाले. हनुमान कालभैरवांना दंडित करणार हे पाहून प्रत्यक्ष विश्वेश्वर प्रकट झाले. त्यांनी भैरवांना सांगितले, "तुलसीदास माझ्याप्रमाणेच रामभक्त आहेत. स्वतःचे महात्म्य वाढविण्यासाठी त्यांनाच काय पण कोणत्याही रामभक्ताला उपद्रव केलेला मला रुचणार नाही." कालभैरवांना आपली चूक समजली व ते वरमले. विश्वनाथांनी महारुद्र हनुमानांची समजूत घातलीच, त्याचबरोबर तुलसीदासांच्या स्वप्नात जाऊन कालभैरव हे त्यांच्या आज्ञेने कोतवाल म्हणून काम पहात आहेत, तेव्हा त्यांचा मान राखला पाहिजे; हेही सुचविले. तुलसीदासांना त्यांची चूक उमगली व त्यांनी शिवप्रभूंची मनःपूर्वक क्षमा मागितली. 'हनुमानबाहुक' स्तोत्र हे छप्पय, झूलना, धनाक्षरी आणि सवैया अशा छंदात लिहिले आहे. या प्रत्येक छंदाच्या दोन दोन ओळी आकलनाच्या सोयीसाठी घेता येतील.

॥ छप्पय ॥ - सिंधु-तरन, सिय-सोच-हरन, रबि-बाल-बरन तनु ।
भुज बिसाल, मूरति कराल, कालहुको काल जनु ॥
॥ झूलना ॥ - पंचमुख-छमुख-भृगु मुख्य भट असुर सुर,
सर्व-सरि-समर समरत्थ सूरु ।
॥ धनाक्षरी ॥ - भानुसों पढन हनुमान गये भानु मन-अनुमानि
सिसु-केलि कियो फेरफार सो ।
॥ सवैया ॥ - जान सिरोमनि हौ हनुमान सदा
जन के मन बास तिहारो ॥

'हनुमानबाहुक' स्तोत्राची स्वतंत्र पुस्तिका उपलब्ध आहे.

(२) श्री संत समर्थ रामदास :-

श्री संत समर्थ रामदास हे त्यांच्या रामदास नावाप्रमाणेच निस्सीम रामदास होते. रामदासांचा जन्म इ.स. १६०८ मध्ये रामनवमीच्या दिवशी महाराष्ट्रातील जालना जिल्ह्यातील जांब गावी झाला. भगवान राम हेच त्यांचे गुरू होते असे ते म्हणत. त्यांचे संपूर्ण नाव नारायण सूर्याजी ठोसर असे होते. रेणुकाबाई या त्यांच्या माता. रामदास छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मार्गदर्शक होते असा इतिहास आहे. दासबोध, मनाचे श्लोक, अभंग, आरत्या, स्तोत्रे असे विपुल लेखन त्यांच्या नावावर आहे. श्रीरामोपासक रामदासांनी स्वतंत्र रामदासी संप्रदाय निर्माण केला. रामभक्तीचा आदर्श म्हणून त्यांनी हनुमानांचे चरित्र आणि चारित्र्य यांचा आजन्म प्रसार केला. रामतत्त्व म्हणजे यशस्वी पुरुषार्थप्रवण व्यक्तिमत्त्व, असे सूत्र सर्वासमोर मांडून आदर्श पुरुषार्थाचा पाठ दासबोधातून दिला. मनाचे श्लोक लिहून मानवी मनाला रामतत्त्वानुसार प्रबोधित करण्याचा खटाटोप केला.

श्री रामदासांनी इहजीवनाचा साक्षेप कर्तव्यनिष्ठा, स्वामीनिष्ठा, नीतिनिष्ठा आणि शक्तीनिष्ठा या गुणांमध्ये अनुभवला. या गुणांचा आदर्श म्हणजे श्री मारुतीराय होत; हे सर्वांना उपदेशित करित निष्ठेने व बलोपासनेने रामतत्त्वाचा विकास प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वात व्हावा, यासाठी बलोपासनेची परंपरा महाराष्ट्रभर आणि महाराष्ट्राबाहेरही प्रेरित केली. मारुतीरायांचा दिव्यानुभव रामदासांना आला. ही अनुभूती कथा अशी - नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचे पालन करित, रामतत्त्वाची साधना करित असतांना त्यांनी नाशिकजवळील गंगाकिनारी (आजची रामदास टाकळी) तेरी कोटी जपाचे अनुष्ठान मांडले. 'श्रीराम जय राम जय राम'

या मंत्राचा जप करीत त्यांनी तेरा कोटी जप यथाविधी पूर्ण केला. प्रातःसमयी नदीकिनारी जाऊन त्रयोदशधारी मंत्राचा नित्य ठराविक संख्येत जप करीत असत. तो जप श्रवण करण्यासाठी रामभक्त हनुमान वानराच्या रूपाने नित्य त्या स्थानी येऊन बसत असत. तेरा कोटी जप यथाविधी पूर्ण होताच त्यांच्या तपश्चर्येने प्रसन्न झालेले श्री हनुमान प्रकट झाले. हनुमानांनी रामदासांना त्यांच्या मूळ भीमकाय स्वरूपात दर्शन देऊन अत्यंत आनंदाने दृढालिंगन दिले. हनुमंतांचे भव्य दिव्य स्वरूप पाहून रामदासांचे अष्टसात्विक भाव दाटून आले. हनुमानांच्या भव्य स्वरूपात त्यांना प्रत्यक्ष रामतत्त्व साठविलेले अनुभूत झाले. अनन्य भक्तिभावाने त्यांची वाणी स्फुरित झाली आणि त्यांच्या मुखातून हनुमानांची स्तुती प्रकट झाली. ही स्तुती म्हणजेच मारुती स्तोत्र होय.

समर्थ रामदासांना स्फुरलेले मारुती स्तोत्र अत्यंत प्रभावी आहे. त्यातील पहिल्या तेरा श्लोकांमध्ये त्यांनी अनुभवलेले मारुतीरायांचे विभूतिमत्त्व साक्षात उभे राहिले आहे. पुढील दोन श्लोकांत स्तोत्राची फलश्रुती, तर त्यापुढील दोन श्लोकांत मारुतीरायांना प्रार्थना केली आहे. हे स्तोत्र अतिशय मधुर असून, महाराष्ट्रात मौखिक परंपरागत झाले आहे. पहिल्या दोन श्लोकांतच मारुतीरायांच्या संपूर्ण विभूतिमत्त्वाचे वर्णन आले आहे-

॥ श्री मारुती स्तोत्र ॥

भीमरूपी महारुद्रा वज्रहनुमान मारुती ।

वनारी अंजनीसुता रामदूता प्रभंजना ॥१॥

महाबली प्राणदाता सकला उठवी बळे ।

सौख्यकारी दुःखहारी दूत वैष्णव गायका ॥२॥

रामदास रचित या स्तोत्रात, सिंदूरचर्चित, भव्यकाय, हनुमंतांचे स्वभावगुण नेमक्या शब्दात प्रकट झाले आहेत. जगद्व्यापक, सुंदर, हरिरूप, दीननाथ, लोकनाथ, जगन्नाथ, पुण्यवंत आणि पुण्यशील यांना प्रसन्न होणारे, ज्यांच्या दर्शनाने प्रत्यक्ष काळही भयभीत होऊन थराथरा कापतो असे पर्वतप्राय तरी सडपातळ, चपलांग, महाविद्युल्लतेसारखे क्षणार्धात मेरुमांदारापेक्षाही विशाल, ब्रह्मांडव्यापी तर क्षणार्धात अणुरूप होणारे मनोवेगी, सूर्यमंडलाला ग्रासून विश्वव्यापी महाकाय होणारे असे प्रभंजक हनुमान, संकटमोचक हनुमान, रामदूत हनुमान, बजरंगबली हनुमान भक्तांच्या समोर स्तोत्रातून साक्षात होतात. या स्तोत्राला श्री रामदासांच्या तपश्चर्येने, हनुमंतांच्या कृपेने आणि लोकश्रद्धेने मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. हनुमानांना शरण गेल्यास प्रत्यक्ष रामदर्शनाने सर्व

दोष नाहिसे होतात अशी ग्वाही श्री रामदासांनी शेवटच्या चार श्लोकांत दिली आहे.

धनधान्य पशुवृद्धि पुत्रपौत्र समग्रही ।

पावती रूपविद्यादि स्तोत्रपाठे करूनिया ॥१४॥

भूतप्रेतसमंथादि रोगव्याधी समस्तही ।

नासती तुटती चिंता आनंदे भीमदर्शने ॥१५॥

हे धरा पंढरा श्लोकी लाभली शोभली बरी ।

दृढदेहो निसंदेहो संख्या चंद्रकळा गुणे ॥१६॥

रामदासी अग्रगण्य कपिकूळासी मंडणू ।

रामरूपी अंतरात्मा दर्शने दोष नासती ॥१७॥

श्री मारुतीरायांच्या रूपाने रामदासांचे सद्गुरू श्रीराम यांचा आत्माराम रामदासांना अवगत झाला अशी रामदासांची भावना होती. रामदासांनी या शक्तिस्वरूप आत्मारामांच्या अर्थात हनुमानांच्या उपासनेची परंपरा निर्माण केली. समर्थानी बारा वर्षे भारतवर्षात भ्रमण केले. त्यात त्यांनी आसेतूहिमाचल मारुतीरायांचे दर्शन घेतले. केदारनाथ बंद्रीनाथच्या प्रवासात त्यांनी श्वेत मारुतीची उपासना केली तर काशीतील वास्तव्यात हनुमान घाटावर त्यांनी हनुमान मंदिर स्थापन केले. अयोध्येत अकरा महिन्यांच्या वास्तव्यात त्यांना हनुमानांचे नित्य दर्शन घडत राहिले. त्यातून त्यांना नवतरुणांना शक्तीउपासनेसाठी हनुमान उपासना प्रचाराचा आदेश मिळाला; तर पंजाबमध्ये वैदिक धर्म रक्षणकर्ते श्री गुरु नानक यांचे पुत्र उदासी संप्रदायाचे प्रवर्तक श्री चंद्राचार्य यांची पुनर्भेट झाली. बालवयात त्यांनी टाकळी येथे बालसमर्थाची भेट घेतली होती व त्यांना उपदेशही दिला होता असा संदर्भ 'सकलसंतगाथा' संपादक डॉ. र. रा. गोसावी यांनी डॉ. रा. चिं. ढेरे आणि डॉ. अ. ना. देशपांडे यांचा संदर्भ देऊन नोंदविले आहे. प्रचलित प्रथेप्रमाणे हनुमानांच्या पूजन अर्चनासाठी रामदासांनी श्री मारुतीरायांची आरतीही लिहिली आहे. ही आरती म्हणजे मारुती स्तोत्राचा सारांश आणि रामदासांना झालेल्या हनुमान शक्तिबोधाचा साक्षात पुरावा आहे असे म्हणता येईल. हनुमानांची शक्ती ही त्रिभुवनाला दरारा वाटावा एवढी होती. त्यामुळे राक्षस आणि निशाचर हनुमंतांचे नाव काढताच पळून जातात असे रामदासांनी म्हटले आहे. हनुमानांचा प्रसाद मिळाला तर कृतांतालाही भ्यावयाचे कारण नाही, असे रामदासांनी म्हटले आहे. रामी रामदासांना हा शक्तिबोध कसा होतो याचे वर्णन आरतीत आहे.

रामदासांनी श्री मारुतींना 'माऊली' असे म्हटले आहे. रामदासांनी बल, बुद्धी, साहस, सेवा, भक्ती, युक्ती, पराक्रम, यश, कीर्ति, विजय या सर्वांचा उत्कर्ष आणि आदर्श असलेल्या हनुमंतांची उपासना दृढ केली. आपल्या भ्रमंतीत काशीप्रमाणेच रामेश्वरापासून अयोध्येपर्यंत ठिकठिकाणी हनुमान मंदिरे उभारण्याचा व मठ स्थापन करण्याचा मोठा खटाटोप केला. त्यांनी स्थापन केलेले टाकळी, सज्जनगड, शिवथरघळ, वाई, महाबळेश्वर, मिरज, तंजावर, टेंभू, शिरगाव, इंदूर, तेलंगणा व कराड, सातारा, कोल्हापूर या ठिकाणी स्थापन केलेले अकरा मारुती; असे विशेषतः महाराष्ट्रात व संपूर्ण भारतात शेकडो मारुतींची स्थापना केली व त्या जोडीला व्यायामशाळा उभ्या केल्या. महाराष्ट्रात व देशात अकरा मारुतींची उपासना अर्थात रुद्रोपासना रामदासांनी रूढ केली. या लोकपरंपरेप्रमाणे जेथे जेथे रामदासांनी स्वतः हनुमानांची स्थापना केली, ते ते स्थान अकरा मारुतींपैकीच आहे, असे अभिनिवेशाने सांगितले जाते.

जितेंद्रनाथ ठाकूर यांनी 'सुलभ हनुमान उपासना' या पुस्तकात श्री समर्थ रामदास यांनी स्थापित केलेल्या अकरा मारुतींची माहिती नोंदविली आहे. त्यात सातारा, सांगली व कोल्हापूर यातील अकरा मारुतींची नोंद आहे. पैकी सातारा जिल्ह्यात चाफळचे दोन, माजगाव, शिंगणवाडी, उंब्रज, मसूर, शहापूर असे सात मारुती येतात; तर सांगली जिल्ह्यात बतिस शिराळे व बहेबोरगाव असे दोन मारुती येतात. कोल्हापूर जिल्ह्यात मनपाडळे व पारगाव असे दोन मारुती येतात.

श्री संत रामदासांच्या या उपासना परंपरेप्रमाणे गावोगावी ग्रामरक्षक स्वरूपात मारुतींची स्थापना झालेली दिसते. अनेक ठिकाणी गावात ग्रामदैवत म्हणून मारुतींची स्थापना केलेली दिसते. महाराष्ट्रातील दुर्गम भागात गावोगावी पारंपरिक ग्रामदैवताबरोबर शिवदैवत म्हणून मारुतींची स्थापना केलेली दिसते. गावोगावी मारुतीचे मंदिर गावच्या चावडीचे अर्थात न्यायदान स्थानाचे तसेच बलोपासनेचे अर्थात व्यायाम आदि शक्तिसाधना परंपरेचे आणि ज्ञानार्जन अर्थात बुद्धीसाधना परंपरेचे स्थान झाले आहे. कलियुगात बृहन् महाराष्ट्रात शिवस्वरूप रामभक्त हनुमान हे सर्वांचे उपास्य दैवत झाले आहे.

श्री रामदासांच्या प्रभावाने पुणे, नाशिक, कोल्हापूर अशा जवळपास सर्व नगरांमध्ये गल्लोगल्ली लोकरक्षक हनुमानांची स्थापना झालेली दिसते. त्यांच्या स्थापनेविषयी किंवा प्राकट्याविषयी अनेक लोककथा परंपरेने सांगितल्या

जातात. त्यातील मारुतीरायांना मिळालेली अभिधाने वैचित्र्यपूर्ण, हास्यकारक तर कित्येक ठिकाणी हास्यास्पदही झालेली आहेत. मारुतीरायांच्या रूपाने रामदासांनी प्रेरित केलेली आत्मराम शक्तीची भक्ती मनानामनात दृढावली आहे.

श्री संत रामदास शिष्य, मराठी-कन्नड संत श्री श्रीधर स्वामी (७ डिसेंबर १९०८ ते १९ एप्रिल १९७३) यांनी 'स्वात्म निरुपम' आणि 'मोक्ष संदेश' असे ग्रंथ लिहिले. रामभक्त असलेले श्रीधर स्वामी यांनी आपल्या श्री गुरू रामदास यांच्याप्रमाणेच हनुमान उपासनेचा प्रसार केला. त्यासाठी त्यांनी 'हनुमान पाठ' अशी वीस अभंगांची मालिका सादर केली. हे सर्व अभंग अत्यंत प्रासादिक, भक्तिरसाने परिपूर्ण आणि हनुमंतांच्या कृपेची प्रत्यक्ष अनुभूति देणारे आहेत, असा हनुमानभक्तांचा अनुभव आहे. म्हणूनच हनुमानांची सेवा, आराधना किंवा उपासना करणाऱ्या भाविकांमध्ये हे अभंग विशेष प्रिय आहेत. हनुमान पाठाने उपासकाचे सर्वांथाने कल्याण होते असा रोकडा अनुभव आहे, असे सांप्रदायिक आवर्जून सांगतात अशी नोंद जितेंद्र ठाकूर यांनी केली आहे. या वीस अभंगांतील वानगीदाखल येथे देणे उचित होईल. ते पुढीलप्रमाणे -

अभंग - २

धन्य शिरोमणी माझा वायुसुत । ऐसा नाही भक्त चराचरी ॥१॥
चराचरी ज्याची मूर्तिही व्यापिली । दासाची माउली हनुमान ॥२॥
हनुमान गाता नाही भयचिंता । अभयचि दाता निरंतर ॥३॥
निरंतर कृपायुक्त सद्भक्तासी । वोळे दिवानिशी श्रीधर म्हणे ॥४॥

अभंग - २०

भवसागरी सेतू हनुमानपाठ । हीच पायवाट सर्वत्रांसी ॥१॥
उग्र तपरूप नको बडिवार । एक चित्तसार लागे तेथें ॥२॥
रामभजनाचा हनुमान भुकेला । वाट पाहे भला सद्भक्तांची ॥३॥
निज वदासांलागी अभंग हे वीस । दिले भजनास वायुसुते ॥४॥
लुटा नरदेही निजसुखसार । हनुमान वीर गाउनिया ॥५॥
हनुमानपाठ अखंड विसावा । निजानंद ठेवा श्रीधराचा ॥६॥

(श्रीधर स्वामी कृत हनुमानपाठ - अभंग क्र. २ व २०)

(३) मध्ययुगीन संतांनी गौरविलेले श्री हनुमान

मध्ययुगीन भागवत संत, नाथ संप्रदायातून परंपरेने आलेली भक्तिसाधना

आपापल्या परीने नवविधा भक्तीच्या माध्यमातून पुढे नेत होते. याच काळातील आख्यान कवी देखील पुराणकथन आणि कीर्तन यांच्या माध्यमातून भक्तिसाधनेचा प्रचार करीत होते. स्वाभाविकपणे आपल्या ग्रंथरचनेत रामकथा सांगण्याचा मोह सर्वांनाच झालेला दिसतो. रामकथेमधील भक्तिसंप्रदायाच्या दृष्टीने आदर्श म्हणून रामभक्त हनुमानांचा सर्वांनीच उल्लेख केला आहे. नाथसंप्रदायाचा मच्छिंद्रनाथांपासूनच हनुमानांशी संबंध आलेला दिसतो. मात्र भक्तिसंप्रदायात केवळ निस्सीम रामभक्त म्हणून हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व मर्यादित राहिले नाही; तर आत्माराम स्वरूपी हनुमंतांची साधनाही स्वीकारली गेली. बुद्धी, बल आणि करुणा यांचा त्रिवेणी संगम चिरंजीव हनुमानांमध्ये सर्व संतांना गवसला. सर्व संत संकटमोचक म्हणूनच हनुमानभक्तीचा प्रचार करीत होते. राम-हनुमानांचे अद्वैत हे या संतांना जसे भक्तीचे लक्ष्य सूचन करीत होते, तसेच भवभयहारक, संकटमोचक हनुमान संसार प्रपंच करणाऱ्यांना भयमुक्त करण्यासाठी उपयुक्त वाटत होते. आख्यानकवींनी तर हनुमानविजय असा ग्रंथही लिहिलेला दिसतो. श्री संत एकनाथांचे नातू संक्षेप रामायणकर्ते आख्यान कवी मुक्तेश्वर आणि मोरोपंडित यांच्या रामकथा लेखनात हनुमानलीला वर्णनाला उधाण आलेले पहावयास मिळते. भागवत संप्रदायातील शिरोमणी संत एकनाथ महाराज यांच्या 'भावार्थ रामायणा'मध्ये हनुमानांची रामभक्ती रामदूत म्हणून सेवा वर्णन करताना वीररसपूर्ण भक्तिरसाने ओथंबलेली रचना प्रकट झाली आहे. संत एकनाथांनी लिहिलेल्या आरती संग्रहामध्ये हनुमंतांची आरती, हनुमंतांच्या कार्यकर्तृत्व आणि विभूतिमत्त्वावर आश्चर्यकारकपणे सर्वांगिण प्रकाश टाकणारी आहे. डॉ. र. रा. गोसावी यांनी 'सकल संतगाथे'त श्री एकनाथ महाराजांच्या अभंगगाथेत नोंदविलेली आरती अशी -

जयदेवा हनुमंता । जय जय अंजनी सुता ।
 आरती वोवाळीन । राया रामाच्या दूता ॥४॥
 वानरीरूपधारी । ज्याची अंजनी माता ।
 हिंडता वनांतरी । भेटी झाली रघुनाथा ॥
 धन्य तो रामभक्त । तेही मांडिली कथा ॥१॥
 सीतेची शुद्धी सांगे । रामे दिधली आज्ञा ।
 उल्लंघुनी समुद्रतीर । गेले लंकेच्या भुवना ।
 शोधिले अशोकवन । मुद्रा टाकिली खूण ।

सीतेसी दंडवत । दोन्ही कर जोडून ॥२॥
 निकुंभ बळे इंद्रजीत । होम करी आपण ।
 तोही तो विध्वंसिला । लघुशंका करून ।
 देखुनी पळताती । भूतें महादारुण ॥३॥
 देऊनी बुभुःकार । नरलोक आटले ।
 रामही लक्षुमण । जरी पाताळी नेले ।
 तयांचे शुद्धीसाठी । जळी प्रवेश केले ।
 अहिरावण महिरावण । क्षणेंमाजि निर्दाळिले ॥४॥
 हनुमंता नाम तूते । किती वर्णू मी दातारा ।
 अससी सर्व ठायी । आजूबाजू आमरा ।
 स्वामीसी सोडविले । दिनानाथा माहेरा ।
 एका जनार्दनी मुक्ति झाली संसारा ॥५॥

भागवत संप्रदायाचा कळसाध्याय लिहिणारे श्री संत तुकाराम महाराज यांनी हनुमंतांवर स्वतंत्र अभंगरचना केलेली आढळते. भजनी मंडळांमध्ये हे अभंग शनिवारचे अभंग म्हणून गायिले जातात. 'सकल संतगाथे'मध्ये हे अभंग नोंदविलेले दिसतात. त्यात 'हनुमंत महाबळी', 'काम घातला बांदोडी', 'केली सीताशुद्धी', 'शरण शरण जी हनुमंता' आणि 'धन्य अंजनीचा सुत' हे अभंग संप्रदायामध्ये विशेष प्रसिद्ध आणि गायन सरावात आहेत. या पाच अभंगांमध्ये हनुमंतांचे विभूतिमत्त्व, चरित्र आणि भक्त व दूत म्हणून कार्य वर्णन केलेले आहेच; त्याचबरोबर 'काय भक्तिच्या त्या वाटा । मज दावाव्या सुभटा ।' असे म्हणून गायन भक्तीने भक्तिमार्गाचे मार्गदर्शन करणारे हनुमंत हे सद्गुरू होत; अर्थात् सर्वश्रेष्ठ विष्णुभक्त शिवरुद्र होत, असे तुकारामांनी आवर्जून वर्णन केले आहे. हे भक्तिकथात्मक हनुमंत गीतस्वरूप अभंग जिज्ञासू, अभ्यासक, भक्त आणि भजनकरी, टाळकरी सांप्रदायिक यांना उपयुक्त होतील यासाठी येथे नोंदविणे आवश्यक वाटते.

१) हनुमंत महाबळी । रावणाची दाढी जाळी ॥१॥
 तया माझा नमस्कार । वारंवार निरंतर ॥२॥
 करोनि उड्डाण । केले लंकेचे शोधन ॥३॥
 जाळियेली लंका । धन्य धन्य म्हणे तुका ॥४॥

- २) काम घातला बांदोडी । काळ केला देशधडी ॥१॥
तया माझे दंडवत । कपिकुळी हनुमंत ॥२॥
शरीर वज्राऐसें । कवळी ब्रह्मांड जो पुच्छें ॥३॥
रामरायाच्या सेवका । शरण आलो म्हणे तुका ॥४॥
- ३) केली सीताशुद्धी । मूळ रामायणाआधीं ॥१॥
ऐसा प्रतापी गहन । सकळ भक्तांचे भूषण ॥२॥
जाऊनी पाताळा । केली देवीची अवकळा ॥३॥
राम लक्ष्मण । नेले आणिले चोरून ॥४॥
जोडूनिया कर । उभा सन्मुख समोर ॥५॥
तुका म्हणे जपें । वायुसुता जाती पापें ॥६॥
- ४) शरण शरण जी हनुमंता । तुज आलो रामदूता ॥१॥
काय भक्तीच्या त्या वाटा । मज दावाव्या सुभटा ॥२॥
शूर आणि धीर । स्वामिकाजीं तू सादर ॥३॥
तुका म्हणे रुद्रा । अंजनीचिया कुमरा ॥४॥
- ५) धन्य अंजनीचा सुत । ज्याचे नाव हनुमंत ॥१॥
ज्याने सीताशुद्धी केली । रामसीता भेटविली ॥२॥
द्रोणागिरी आणिला । लक्ष्मण वाचविला ॥३॥
ऐसा मारुती उपकारी । तुका लोळे चरणांवरी ॥४॥

श्री रामदूत हनुमान विभूतिमत्त्वाचा प्रभू रामचंद्रांनी केलेला गौरव

प्रभू रामचंद्रांनी रामदूत आणि रामभक्त हनुमानांची महती उपासना देवता म्हणून प्रसिद्ध केली आहे. श्री हनुमान म्हणजे प्रत्यक्ष रामस्वरूप होय. त्यांच्या कवचामुळे सर्व प्रकारचे भय, व्याधी, संकटे निश्चितपणाने दूर होतात. हनुमानकवच हे एक प्रकारे दुःखनिवारक, संकटमोचक रामबाण होय, असा आशय प्रभू रामचंद्रांनी व्यक्त करून मनुष्यमात्राला एक प्रकारे स्वरक्षणार्थ कवच स्वतः अभिवचनपूर्वक दिले आहे. प्रभू रामचंद्रांनी मनुष्यमात्रांच्या कल्याणासाठीच हनुमानांना कलीयुगाच्या प्रलयकालापर्यंत जागृत राहून मानवमात्राचे रक्षण

करण्याचा आदेश दिला आहे. श्रीराम हनुमानांचे विभूतिमत्त्व स्वतःच्या विभूतिमत्त्वाशी अद्वैत झालेले पहातात. त्याचप्रमाणे पृथ्वीतलावरील पंचमहाभूतात्मक जीवसृष्टीचे संरक्षण आणि कल्याण करण्याची महत्त्वाची कामगिरी श्रीराम हनुमानांना देतात. त्यामुळे प्रभू रामचंद्र हनुमानांची दोन कवचे संबोधित करतात. त्यातील १) 'एकमुख हनुमद् कवचम्' २) 'श्री पंचमुख हनुमद् कवचम्'. हनुमानांच्या रूपाने सच्चिदानंद स्वरूप शिवतत्त्व अर्थात श्रीरामांचे सद्गुरू किंवा श्रीरामांचे अनन्य आराध्य जगत् कल्याणासाठी प्रकटले आहेत असे सांगून ब्रह्मांडाला आश्वासनपूर्वक निर्भय करतात. हनुमानांचे असे ब्रह्मांडव्यापी चित्ततत्त्व प्रभू रामचंद्र आपल्या मुखाने कथन करतात.

एकमुख हनुमद् कवचम् हे श्री ब्रह्मपुराणात ब्रह्मर्षी नारद आणि महर्षी अगस्त्य यांच्या संवादातून प्रकट झाले आहे. हे कवच स्वतः श्रीरामांनीच कथन केले आहे. या कवचाचा पाठ केल्याने शत्रू पूर्णतः निष्प्रभ होतात. ग्रहबाधा, भूतबाधा या पिडांचे निवारण होते. वादविवाद, युद्ध आणि व्यवहारात विजय मिळतो. हिंस्र श्वापदे, शस्त्राघात, नैसर्गिक आपत्ती आणि प्राणघातक संकटे यापासून रक्षण होते. दीर्घ आयुरारोग्याचा लाभ होतो अशी पारंपरिक श्रद्धा आहे.

ही कवचरचना असल्यामुळे आवाहनानंतर अर्घ्य व आहुती स्वरूपात स्वाहाकारपूर्वक हनुमानांना स्वकार्यासाठी प्रसन्न व प्रवृत्त केले जाते. श्री गणेशाचे वंदन करून 'सर्व दुष्ट जन मुख स्तंभनाय' हनुमान रुद्र रूपांना आवाहन करून 'कुरु कुरु' 'ॐ' 'ह्रां' 'ह्रीं' 'ह्रूं' 'ठं ठं ठं स्वः' अशा स्वाहाकाराने परोपरीने आवाहित केले जाते. हा स्वाहाकार निरनिराळ्या प्रकाराने आहे. हे स्वाहाकार व कवच 'सुलभ हनुमान उपासना' या पुस्तकात जितेंद्र ठाकूर यांनी नोंदविले आहेत. पुढे 'श्री रामचंद्र उवाच' असे म्हणून चोवीस कडव्यात कवच देऊन 'सर्वान् कामान् वाप्नोति सत्यं श्रीराम भाषितम्' अशी ग्वाही दिली आहे. पहिल्या तीन कडव्यात हनुमानांना नमन करून, हनुमानांचे विभूतिमत्त्व वर्णन करण्यास सुरुवात केली आहे -

ॐ नमो हनुमत् पापदुष्टिं षोडशदृष्टिं हनुमदाज्ञास्फुर ॐ स्वाहा ॥

ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः हनुमते नमः । श्रीरामचंद्रं शरण प्रपद्ये ॥१॥

श्रीरामचंद्र उवाच ।

ॐ हनुमान्पूर्वतः पातु केसरीप्रियनंदनः ।

अधस्तद्विष्णुभक्तस्तु पातु मध्ये तु पावनिः ॥२॥

ॐ उत्तरदिशः पातु पितृशोकविनाशकः ।

लंकाप्रदाहकः पातु सर्वविघ्ननिवारकः ॥३॥

पंचमुख हनुमद् कवचम् - श्री सुदर्शन संहितेत श्रीरामचंद्र आणि सीता यांच्या संवादातून प्रकट झालेले श्री पंचमुख हनुमद् कवचम् हे अतिशय प्रभावी असे हनुमान कवच आहे. हे कवच सर्व प्रकारच्या पीडा आणि भय नाहीसे करणारे आहे. उपासकाचे सर्वत्र संरक्षण करणारे, संतती, संपत्ती, समृद्धी, विद्या, शक्ती, बुद्धी प्रदान करणारे, सर्व लोकांना आपलेसे करणारे आणि मनोरथ सिद्ध करणारे असे हे कवच आहे. हे हनुमान कवच एक प्रकारे मंत्र कवच आहे. गायत्री छंदात ब्रह्मा ऋषींनी ते निवेदिले असून त्याचा 'दिग्बंध मंत्र - 'ह्रीं बीजं ।' 'श्रीं शक्तिः ।' 'क्रौं कीलकम् ।' 'क्रूं कवचम् ।' 'क्रैं अस्त्राय फट् ।' या मंत्राने दिक्बंधन केले जाते. या कवचाचे ध्यानस्तोत्र तेरा कडव्यांचे असून रामरक्षेप्रमाणे गायत्री छंदात लिहिले आहे. हे ध्यानस्तोत्र श्री गरुडांनी सांगितले आहे. त्याची सुरुवात व शेवटचा श्लोक असे -

श्री गरुड उवाच ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वांगसुंदरि ।

यत्कृतं देवदेवेन ध्यानं हनुमतः प्रियम् ॥१॥

मर्कटेश महोत्साह सर्वशोकविनाशक ।

शत्रुं संहर मां रक्ष श्रियं दापय मे प्रभो ॥१३॥

या स्तोत्राने मारुतीरायांचे ध्यान करून पंचप्रकारे स्वाहाकार मंत्रासह कवचप्रयोग मंत्र उच्चारवयाचा असतो, असे गरुडांनी सांगितले आहे. हे स्वाहाकार मंत्र झाल्यानंतर या स्वाहाकार मंत्राची शृंखला अर्पण करावयाची असते. त्यानंतर मूलमंत्राचा उच्चार करावयाचा असतो. या मूलमंत्रातील प्रथम मंत्र -

‘ॐ हरिमर्कट महामर्कटाय हुं फट् घे घे स्वाहा ॥’

त्यानंतर पाच प्रकारे हनुमान बीज मंत्रासह स्वाहाकारपूर्वक मूलमंत्राचा उपयोग करावा. त्यानंतर प्रत्यक्ष कवच गायन करताना करन्यास, अंगन्यास, ध्यान पुन्हा एकदा करून कवचासाठीचे दिक्बंधन करावे. दिक्बंधनासाठीही हनुमानाचा स्तुतीस्तोत्र मंत्र दिलेला आहे. त्या स्तोत्रमंत्रात हनुमानांनी सिद्ध केलेल्या कार्यांचा पुनरुच्चार केला आहे. दिक्बंधनानंतर स्वाहाकार करून प्रार्थना करावयाची असते. दिक्बंधनासाठीच्या प्रथम स्तोत्र मंत्रासाठी मंत्र जप विनियोग असा -

“ॐ श्रीरामदूतायांजनेयाय वायुपुत्राय महाबलपराक्रमाय सीतादुःखनिवारणाय लंकादहनकारणाय महाबलप्रचण्डाय फाल्गुनसखाय कोलाहल सकल ब्रह्मांडविश्वरूपाय सप्तसमुद्रनिर्लघनाय पिंगलनयनायामितविक्रमाय सूर्यबिम्बफलसेवनाय दुष्टनिवारणाय दृष्टिनिराकृताय संजीविनीसंजिवितांगदलक्ष्मणमहाकपिसैन्यप्राणदाय दशकंठविध्वंसनाय रामेष्टाय महाफाल्गुन सखाय सीतारहित रामवरप्रदाय । षट्प्रयोगागमपंचमुखवीरहनुमन्मंत्रजपे विनियोगः ।’

यानंतर दिक्बंधपूर्वक प्रार्थना करावयाची असते. या प्रार्थनेत आपल्याला जे कार्य साधावयाचे आहे त्या कार्याचा पुनरुच्चार करून हनुमानांना ते कार्य करण्यासाठी एकचित्ताने आमंत्रित करून प्रकट होण्याची प्रार्थना असते.

‘सर्व परयंत्र परमंत्र परतंत्र प्राकट्य छेदय छेदय संत्रासय । मम सर्व विद्याः प्रकटय प्रकटय पोषय पोषय सर्वारिष्टं शामय शामय । सर्व शत्रून् संहारय संहारय ॥ सर्वरोग पिशाच्चबाधान् निवारय निवारय असाध्य कार्यम् साधय साधय ॐ ह्रां ह्रीं हूं ह्रैं ह्रौं ह्रः ह्रूं फट् घे घे घे स्वाहा ॥’ अशी प्रार्थना करून हनुमानांना शरण जायचे असते.

श्री सुदर्शन संहितेतील श्रीरामचंद्र सीतासहित सांगितलेले हे पंचमुख हनुमद् कवच तंत्र, यंत्र, मंत्र विद्येतील कवच मंत्रात्मक आहे. यात सुदर्शनसंहितेचा उल्लेख आहे तर गरुडाने स्तोत्र सांगितले आहे याचे कारण या विष्णूआश्रयी असलेल्या सर्व शक्तिमान विभूतिमत्त्वांनाही निरहंकारी करून हनुमान भक्त बनविले होते. हनुमान हे प्रत्यक्ष शिव रुद्र आणि वायू या स्वरूपातील विष्णूचे आराध्य असल्यामुळे तसेच शिवांनी रामअवतारात हनुमान अवतार घेऊन स्वआराध्य विष्णूंना सहाय्य करावयाचे ठरविले असल्याने प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांच्या योजनेनुसार, सर्वरक्षणार्थ हनुमान प्राकट्य झाले होते. प्रभू रामचंद्रानंतर सर्व कल्याणाचे कार्य हनुमानांनी करावे यासाठी तंत्रमंत्रात्मक कवच सादर झाले आहे. सर्व प्रकारच्या शक्तींचे उपयोजन अस्वरूपात करताना तंत्रमंत्रात्मकतेची विधिविधानपरंपरा पौरोहित्य करणाऱ्या ऋषींच्या मौखिक परंपरेतून प्रचलित होती असे दिसते.

७४. यंत्रमंत्र स्वरूपात हनुमानांचे अगस्त्योक्त 'एकादशमुखहनुमत्कवचम्' ।

सर्व महत्त्वाच्या ऋषींनी व विभूतिमत्त्वांनी संहितालेखनपरंपरा अनुसरली आहे. यात अगस्त्यसंहिता, नारदसंहिता, भृगुसंहिता, सुदर्शनसंहिता, रावणसंहिता अशा अनेक संहितांची उदाहरणे देता येतील. ऋषींनी मांडलेले संहिताशास्त्र हे ज्योतिर्वेदाचा भाग होय. संहितेमध्ये नाडीशास्त्राचा अंतर्भाव होतो. तमिळ भाषेतील अगस्त्यनाडी आणि रावणनाडी प्रसिद्ध आहे. नाडी म्हणजे ज्योतिर्विज्ञान सिद्धीची प्रमाणे होत. संहिता शास्त्रामध्ये अशुभ निवारणार्थ व आयुरारोग्य रक्षण संवर्धनार्थ तसेच सर्व कार्यसिद्ध्यर्थ उपाय सुचविलेले असतात. यात यंत्र, तंत्र, मंत्र, व्रते, पूजाविधी आदि गोष्टी येतात. त्यानुसार कवच, स्तोत्रे यांचा पाठ सुचविलेला असतो. या शास्त्रांतर्गत देवतांची यंत्रे व सिद्धिमंत्र यांचा प्रयोग निवेदित केलेला असतो. प्रभू रामचंद्रांनीदेखील देवदेवतांची अशी यंत्र, मंत्र, तंत्र, परंपरा मान्य केली आहे. त्या परंपरेप्रमाणेच पंचमुख आणि एकमुख हनुमानकवच श्रीरामांनी सांगितले.

महर्षी अगस्त्य मुनींनी 'अगस्त्यसार'संहितेत एकादशमुख हनुमत्कवच ऋषी लोपामुद्रांना निवेदित केले आहे. हनुमानांना, शिव अथवा रुद्र या महत्शक्तीतत्त्वामध्ये अकरावा रुद्र किंवा महारुद्र शक्तीचे स्थान आहे. या शक्तीमत्तेचा विनियोग शिवस्वरूप त्रिकालज्ञ महर्षी अगस्त्य मुनींनी कवच स्वरूपातील यंत्रमंत्रात्मकतेने केला आहे. वस्तुतः हे कवचही ब्रह्मप्रोक्तम् आहे असे अगस्त्य महर्षींनी स्पष्ट केले आहे. अगस्त्य ऋषी सुरुवातीलाच सांगतात - अगस्त्य उवाच । -

“नमस्कृत्वा रामदूतां हनूमन्तं महामतिम् ।
ब्रह्मप्रोक्तं तु कवचं शृणु सुन्दरि सादरम् ॥४॥”

एकादशमुख हनुमत्कवच हे ऋषी लोपामुद्रा यांच्या प्रार्थनेनुसार अगस्त्यांनी पुन्हा प्रकट केले. हे कवच अनुष्टुभ छंदात लिहिलेले असून सनंदन ऋषींनी स्मृतीस्वरूपात प्रकट केले. म्हणजे या हनुमत्कवचाचा प्रवास ब्रह्म, सनंदन आणि अगस्त्य असा आहे. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, वैदिक देवता रुद्र आणि वायू ह्याच हनुमान म्हणून अवतीर्ण होणार आहेत हे ब्रह्मलिखित होते. या परंपरेप्रमाणे हनुमान शक्तीचे अवतरण हे शिवस्वरूपात मुळातून असल्याचे स्पष्ट केले आहे. हनुमान ही एक शक्तीमत्ता असून, ती सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून ते कलीयुगाच्या प्रलयकालापर्यंत लोककल्याणासाठी प्रकट होणारी आहे हे स्पष्ट आहे.

अगस्त्य ऋषींनी या कवचाची परंपरा सांगून यंत्रमंत्रात्मक शक्तीचे वर्णन नवव्या श्लोकापासून अठराव्या श्लोकापर्यंत केले आहे. त्यानंतर फलश्रुती सांगून या कवचाचा यंत्रात्मक मंत्र स्पष्टपणाने मांडला आहे. प्रस्तुत चरित्रात हनुमान विभूतिमत्त्वाचे आलेले सर्व पैलू या मंत्रात्मक कवचात परंपरेने प्रसिद्ध झाले आहेत. या कवचाचा यंत्र मंत्र असा - अथमन्यः ।

“ओं स्फ्रे क्रौं क्षौं ग्लौं वं रां वां ज्हीं रं ।

स्फ्रे क्रौं क्षौं ग्लौं क्षीं क्षौं दुं हां हलौं ज्हीं रं ॥”

हे हनुमत्कवच अगस्त्य सार संहितेतील असून जितेन्द्रनाथ ठाकूर यांनी संकलित केले आहे.

वाल्मिकी रामायणात उत्तरकांडात अगस्त्य ऋषींनी प्रभू रामचंद्रांना हनुमानप्राकट्याची ब्रह्मनिरूपित कथा तपशीलवार सांगितली आहे. हे लक्षात घेता; एकादशमुख हनुमत्कवचाची यंत्रमंत्रात्मक परंपरा त्रिदेवांच्या कार्यप्रारंभापासून सुरू होती एवढी प्राचीन महात्मता या कवचाला आहे.

७५. वानर गीतेतील हनुमानांचे विभूतिमत्त्व

‘सुलभ हनुमान उपासना’ या पुस्तकात जितेन्द्रनाथ ठाकूर यांनी श्री पाराशर संहितेतील वानरगीता अर्थात संहितेचा पंचविसावा अध्याय संकलित केला आहे. या वानरगीतेतून सुग्रीवांच्या वानरसेनेतील पस्तीस श्रेष्ठ वानरांनी श्री हनुमानांचे विभूतिमत्त्व गौरविले आहे. हा गौरव ‘श्री वानरगीता’ नावाने प्रसिद्ध आहे. श्री पाराशर संहितेतील उल्लेखांप्रमाणे श्री पाराशर ऋषी मैत्रेयांना हनुमत् तत्त्वदर्शन घडविणारे हे स्तोत्र निवेदित करित आहेत. पाराशर ऋषींच्या म्हणण्याप्रमाणे लोककल्याण करण्यासाठी देवेन्द्रांनी अगस्त्यादि मुनीवरांपुढे कोणता उपाय योग्य होईल, त्या उपायज्ञानाची याचना केली. त्यावर सुखासनात आविर्भूत होऊन महर्षी अगस्त्यांनी त्यांना अवगत असलेले, सर्व वानरांनी गौरविलेले, स्तोत्रमंत्र स्वरूप प्राप्त झालेले, श्री हनुमान देवतेचे ‘जगती छंदातील’ स्फुट झालेले विभूतिमत्त्व यथामंत्र सांगितले. त्यासाठी त्यांनी मंत्ररचनेचे रचनाबंध वापरले. त्याप्रमाणे हनुमानांचा प्रसाद प्राप्त करण्यासाठी हे स्तोत्रमंत्र पठण करित आहोत, याविषयीचा संकल्प सांगितला. तो असा -

“ॐ अस्य श्रीवानरगीतास्तोत्रमंत्रस्य अगस्त्य ऋषिः, जगती छन्दः,
श्रीहनुमान देवता, मारुतात्मज इति बीजम्, अंचनासूनुरिति शक्तिः,
वायुपुत्र इति कीलकम्, श्रीहनुमत् - प्रसादसिध्यर्थे विनियोगः ॥”

अशा प्रकारचा संकल्प करून श्री हनुमानांचे मनःशुद्धीसाठी ध्यान करावे, अशी सूचनाही केली आहे. या वानरगीतेचे पठण केल्याने भवताप नाहीसे होऊन आयुष्य, कीर्ति, यश, ऐश्वर्य निःसंशय प्राप्त होते, असा निर्वाळा अगस्त्यांनी दिला आहे व त्यानंतर वानरगीतेत समाविष्ट असलेले छत्तीस वानरयूथपतींचे हनुमानांविषयीचे गौरवगान नोंदविले आहे. ते पुढीलप्रमाणे-

१) वानरराज सुग्रीव म्हणतात - मारुतीरायांच्या दर्शनाने कोटी कोटी शतकोटी सुवर्णशैल प्राप्तीच्या फलापेक्षाही अधिक फलप्राप्त होते, हे

निश्चित.

- २) श्री गंधमादन म्हणतात - स्नान, जप, ध्यान आणि कीर्तन केवळ हनुमानांचेच करावे असे मला वाटते.
- ३) श्री सुषेण म्हणतात - मला जन्मोजन्मी रामभक्तचरित्र कथामृत, वायुतनयगुणानुकीर्तन आणि हे रामदास, तवपदी सेवा करण्याचे भाग्य प्राप्त होवो.
- ४) श्री अंगद म्हणतात - माझ्या दृष्टीने माता सुवर्चला देवीचे सान्निध्य, वायुनंदन पितृतुल्य हनुमानांचा सहवास आणि बंधुतुल्य सर्व हनुमानभक्त, हेच माझ्यासाठी त्रैलोक्याचे राज्य आहे.
- ५) श्री नील म्हणतात - भक्त कामकल्पतरू कारुण्यमूर्ती, अलौकिक गुणांनी युक्त, सुवर्चला पती मारुतीचे वरदान सदा लाभावे, म्हणून मी वंदन करतो.
- ६) श्री गवाक्ष म्हणतात - सतत वायुपुत्रांची महानता वर्णन करित क्रियाशील असावे, हाच माझा धर्म होय. हा धर्मच माझे सदैव रक्षण करतो.
- ७) श्री मैद म्हणतात - समीर सुत, तुझ्या दानाने, तुझ्या स्पर्शाने माझे मन सतत प्रेरित होवो. माझ्याकडून जे शुभाशुभ कार्य घडते, ते तुमच्यासाठीच घडते अशी माझी भावना आहे. आपणच प्रेरक बुद्धिदाता आहात.
- ८) श्री द्विविद म्हणतात - राम-रावण आदि सर्वांच्या महायुद्ध प्रसंगी केवळ एका हनुमदप्रभूंना वंदन केल्यानेच यश, कीर्ति प्राप्त होते.
- ९) श्री शरभ म्हणतात - प्रातःसमयी कर्तव्यसंकल्पनेसह हनुमद् प्रभूंची पूजा केल्याने सुआयुरारोग्य, पुत्र, मित्र, सगेसोयरे आदि प्रकारचे ऐश्वर्य प्राप्त होते व अखंड कीर्ति लाभते.
- १०) श्री गवय म्हणतात - मी, मार्तंडांनी अमिषिकृत महान कार्य, गोषपदीकृत सागरप्राय कार्य आणि तृणीकृत दशग्रीव समान कार्य या सर्वांपेक्षा अंजने यांना प्रणाम करतो कारण अंजनेयांच्या कार्यापुढे यांची महती अल्पच ठरते; अथवा ही सर्व कार्ये अंजनेयांच्या महात्म्यापुढे तृणवत् भासतात. (महान कार्यही लघु वाटते. सागर म्हणजे गायीच्या खुराने उमटलेल्या खड्ड्याएवढा वाटतो. तर दशग्रीव केवळ गवताच्या काडीएवढा वाटतो. एवढे अंजनेयांचे कार्य महान आहे.)

- ११) श्री प्रहस्त म्हणतात - ज्याने सहजगत्या समुद्राचे पाणी उल्लंघन केले, अशोकवनात दाह सोसणाऱ्या जनककन्येला शोधण्यात यश मिळविले; त्यानंतर सर्व लंकेचे दहन केले, अशा शूरवीर अंजनेयांना मी नमस्कार करतो.
- १२) श्री नील म्हणतात - मी, वायूपुत्रांच्या चरणकमलांना वंदन करतो, त्यांचे सदैव पूजन करतो. वातात्मजांना, मी मांगल्यप्राप्तीसाठी प्रार्थना करतो. सर्व कल्याणासाठी मी सतत वायुदुभवांचे कीर्तन करतो.
- १३) श्री धर्मक म्हणतात - युद्धात हत झालेल्या कोटी कोटी वानरांना संजीवन प्राप्त करून देणाऱ्या मारुतात्मजांना मी वंदन करतो.
- १४) श्री गज म्हणतात - बालरूप असलेले, ज्यांचे पिता पार्वतीश आहेत; ज्यांचे बाहू शौर्याने स्फुरण पावतात; ज्यांच्या मुखात वज्रापेक्षाही कठोर दंत आहेत व सती अंजना ज्यांच्या माता आहेत; त्या बलभीम मारुतीरायांना मी अनन्य भक्तीने शरण जातो.
- १५) श्री वृक्षरजस म्हणतात - बुद्धी, बल, यश, धैर्य, निर्भयता, अरोगता, निरहंकारता आणि वाक्पटुत्व अशा गुणांनी युक्त असलेल्या हनुमानांचे मला सतत स्मरण असावे.
- १६) श्री संपाती म्हणतात - सीतांचा शोक नाहीसे करणारे, श्रीरामांना आनंद प्रदान करणारे, सर्व साधकांना सुखप्रद असणाऱ्या वायूपुत्र हनुमानांना मी नमन करतो.
- १७) श्री वेगवान म्हणतात - अंजनीमातेला वरप्राप्तीने झालेले, श्रीराम सहाय्यक पुत्र हनुमान अर्थात् त्रैलोक्यात वीरश्रेष्ठ असलेल्या हनुमानांना माझे नमन असो.
- १८) श्री रुद्रग्रीव म्हणतात - हनुमानांसारखे दैवत सबंध भूतलावर निश्चितच नाही. ब्रह्मदेव, गौरी माता आणि साक्षात महेश्वर हनुमानांचेच सतत पूजन करतात.
- १९) श्री दधिमुख म्हणतात - सर्व महर्षींनी वेदशास्त्रांचे अवलोकन केल्यानंतर एकमेव सत्य निर्णय दिला की, हनुमानांपेक्षा दुसरे परमदैवत नाही.
- २०) श्री सुदंष्ट्र म्हणतात - कपिपुंगव, अंजनीपुत्र, राघवाप्रिय हनुमान हेच एक नित्य मंगलप्रद आहेत.
- २१) श्री वृषभ म्हणतात - अखिल लोकात स्थित असलेले, जगदानंदाच्या

- हेतूने करुणा रसपूर्णतेने प्रकटलेले ब्रह्मज्ञ हनुमान, यांना माझा नमस्कार असो.
- २२) श्री पृथू म्हणतात - ताता, दापयिता, (सांभाळ करणारा) संवर्धनपूर्वक रक्षण करणारा, अनुमोदनपूर्वक प्रेरणा देणारा, कर्ता आणि भोक्ता तो एकच कपिश्वर होय.
- २३) श्री जांबवान म्हणतात - हे हनुमाना, तुझे नामस्मरण कोणाही मूढ जनाने जरी केले तरी त्याला ते भुक्तीमुक्तीप्रद होते असे ते परमवैशिष्ट्यपूर्ण नाम आहे.
- २४) श्री ज्योतिर्मुख म्हणतात - माझ्या जन्माचे सर्वथा फल म्हणून केवळ महात्मा हनुमानांचा सहवास लाभावा, अशी माझी प्रार्थना आहे. मी तुझे चरणरज कपाळी लावून तुझा दासानुदास सेवक पारिजात म्हणून मला सिद्ध करावे, एवढ्याच कृपेची याचना मी करतो.
- २५) श्री सुमुख म्हणतात - रसज्ञ सरने (जिव्हा), मधुर स्वादकांक्षिणी होऊन तू सदासर्वदा हनुमान नामरूप पियुष प्यावेस.
- २६) श्री गोलांगुल म्हणतात - दुर्दिन किंवा भौमवार (रविवार) असो, वैधृतीयोग किंवा भद्रयोग असो, किंवा कदाचित व्यतिपात दोष असला तरी हनुमानांच्या चरणकमलांचे ध्यान केल्याने तो युग शुभ होतो.
- २७) श्री कुमुद म्हणतात - मार्गक्रमण करताना वा बोलताना हनुमानांचे चिंतन केले असता हनुमान सर्वथा त्राता होतो, मग व्यवहारात हीनता कशी उत्पन्न होईल?
- २८) श्री शतबली म्हणतात - आपण मला अनुगृहित केल्याने मी धन्य झालो; पुण्यवान आणि महान झालो. खरोखरीच तुझी चरणकमलसेवा ही विभवयोग घडविणारी आहे म्हणून हे हनुमंता, तुझी चरणसेवाच योग्य.
- २९) श्री केसरी म्हणतात - मी तुझ्याशिवाय अन्य कोणालाही शरण जात नाही कारण तूच माझा रक्षक आहेस. आता हे हनुमाना, तूच कृपादृष्टीने सदैव माझे रक्षण करावे.
- ३०) श्री मारीच म्हणतात - मी सदैव पापाने वेष्टिलो आहे. माझे मन पापाने हष्ट झाले आहे. मी महापापी असा पापात्मा आहे. अशा माझे हे हनुमत्प्रभो, तूच माझे रक्षण करावेस.
- ३१) श्री तरुण म्हणतात - हनुमानांच्या दयेनेच सर्व भविष्य सिद्ध होते

हे निश्चित. हे लक्षात न घेता हे किंवा ते केल्याने काही घडेल असे कार्य करणे म्हणजे वृथा देह परिश्रम होत. म्हणून कर्ता करविता हनुमान आहेत असे समजून हनुमानकृपा प्राप्त करावी.

- ३२) श्री गोमुख म्हणतात - मी नित्य शेकडो अपराध करतो असा अतिशय पापी आहे; परंतु हे करुणानिधान हनुमंता, मी तुझा दास आहे असा विचार करून तू मला क्षमा करावीस.
- ३३) श्री पनस म्हणतात - हनुमानांपेक्षा मोठा परमार्थ नाही. हनुमानांशिवाय दुसरी परमार्थसाधना नाही; असे पारमार्थिक लोकांना मी कथन करतो. हे लक्षात घेऊन हनुमंतकृपेशिवाय कोणतीही गोष्ट घडत नाही, हे शहाण्यांनी लक्षात ठेवावे.
- ३४) श्री सुषेण म्हणतात - माता, पिता, भ्राता, भगिनी, विद्या, द्रव्य आणि मालक सारे काही एक हनुमानच होत. म्हणून अनन्यभावाने त्यांना शरण जावे.
- ३५) श्री हरिलोम म्हणतात - येथे, तेथे जेथे जेथे मी जातो, तेथे तेथे मला हनुमानांचेच दर्शन घडते. हे सारे विश्व केवळ हनुमानांनीच व्यापले आहे. त्यांच्याशिवाय सूक्ष्म गोष्ट सुद्धा अस्तित्वात असत नाही. अशा सर्वव्यापी हनुमानांची मी प्रार्थना करतो.
- ३६) श्री श्रीरंग म्हणतात - मुखातून उच्चारला जाणारा वर्ण, मात्रा, पद या सर्वांच्या उच्चारतून केवळ हनुमान प्रकट होवोत. हे कृपादृष्टी युक्त हनुमंता, यापेक्षा माझ्या बोलण्याला आपण क्षमा करावी म्हणून मी आपणास शरण आलो आहे.
- ३७) श्री विधुष्ट म्हणतात - जल, स्थल, वायू, आकाश, अग्नी या सर्व ठिकाणी माझे रक्षण हनुमानच करतात. म्हणूनच वायूपुत्र हनुमानांना मी सर्वत्र पाहतो.

अशा प्रकारे सदतीस कडव्यांमध्ये पस्तीस वानरांनी अनन्य श्रद्धेने व शरण भावाने हनुमान विभूतिमत्त्वाचे गायन केले आहे. हे गायन श्री महर्षी अगस्त्यांसमोर घडले असल्याने त्यांनी या गायनाला यंत्रमंत्रात्मक स्तोत्र असे सामर्थ्य प्राप्त असल्याचे घोषित केले आहे. ते म्हणतात -

“श्री अगस्त्य उवाच ।

हनुमन्त कृतस्तोत्रं वानरैर्विमलात्मभिः ।

पठन्ति ये सदा मर्त्याः तच्चित्तविमलात्मकाः ॥

तरन्ति भवपादोधिं प्राप्नुवन्ति हरेः पदम् ।

आयुः कीर्तिर्यशश्चैव लभन्ते नात्र संशयः ॥”

ऋषी, मुनी, दिव्य विभूतिमत्त्वे, देवदेवता आदि सर्वांना हनुमान हे प्रत्यक्ष शिवतत्त्व आहे, याची अनुभूति देहाच्या हनुमानांमध्ये घडत होती. हनुमान हे शिवतत्त्व अर्थात प्राणतत्त्व आहे. हेच वायूपुत्र, महारुद्र, शिवावतार या दृष्टीने सर्व समकालीन देव, दानव, मानव आणि मानवेतर या सर्वांना साक्षात झाले होते. हनुमान हे प्राणतत्त्व सृष्टोत्पत्तीपासून महाप्रलयापर्यंत ब्रह्मांडव्यापकतेने अस्तित्वात असण्याची ग्वाही वानरगीतेतून प्रकट झालेली दिसते. या दृष्टीनेही हनुमानांच्या चिरंजीवपदाचे आकलन करावे लागते. समकालीन लोकांतून ही गीता प्रकटली असल्याने यातील विभूतिमत्त्वाचे वर्णन महत्त्वाचे ठरते.

७६. विविध स्तोत्रांतून व अष्टोत्तरशतनामातून प्रकटलेले हनुमानांचे दिव्य विभूतिमत्त्व

श्रीराम, हनुमान समकालीन अशा श्री बिभीषण कृत हनुमत् वडवानल स्तोत्र आणि श्री हनुमल्लंगूलास्त्र स्तोत्र ही दोन महत्त्वाची स्तोत्रे हनुमानांच्या दिव्य यंत्रमंत्रात्मक लोककल्याणकारी विभूतिमत्त्वावर प्रकाश टाकतात आणि श्री हनुमानांचे यंत्रमंत्रात्मक अस्त्रस्वरूप प्रकट करतात.

१) श्री बिभीषणांनी रचलेले हनुमान वडवानल स्तोत्र -

बिभीषणांच्या तांत्रिक शक्तिसंरचनांचा परिचय करून देतात. बिभीषण हनुमानांना सर्व अरिष्ट नाशासाठी, सर्व शत्रू नाशासाठी व असाध्य साध्य करण्यासाठी आहुती देऊन प्रेरित करतात. ते असे -

“स्वमंत्र - स्वयंत्र - स्वतंत्र - स्वविद्या: प्रकटय प्रकटय
सर्वारिष्टान् नाशय नाशय सर्वशत्रून् नाशय नाशय असाध्यं साध्य
साध्य हुं फट् (स्वाहा) ॥६॥”

या स्तोत्रात हनुमानांना श्री सीता रामचंद्रांकरीता कल्याणात्मक कार्य करण्यासाठी प्रवृत्त केले आहे. हे स्तोत्रमंत्र श्री रामचंद्र ऋषी यांच्याकडून श्री वडवानल हनुमान देवतेसाठी प्रकटले असल्याचे स्पष्ट करून हनुमानांच्या ठिकाणी वडवानलाची दाहकता आहे; अशी इच्छा प्रकट केली आहे. या दाहकतेमध्ये सर्व प्रकारची अरिष्टे जळून जातील; पाप जळून जाईल असे म्हटले आहे. हनुमानांना त्यांच्या शक्तिमत्तेच्या गौरवाने आवाहित केले आहे. वज्रदेही, रुद्रावतार, लंकापुरी दहन करणारे, उमाअमलकमंत्रस्वरूप, सागरावर सेतू बांधणारे, तसेच सागरालाही बंदिस्त करणारे, रावणांचे काळ ठरलेले आणि सीतामाईचे

श्वास ठरलेले तसेच वायूपुत्र, अंजनी उदरी प्रकटलेले, श्रीराम लक्ष्मणांना आनंद देणारे, सुग्रीवांना पर्वताप्रमाणे वानरसैन्याचे भक्कम बळ देणारे, पर्वतप्राय भयंकर युद्ध क्षणात उपटून टाकणारे, बालब्रह्मचारी, प्रगाढ संगीतज्ञ, पापग्रहाचे निवारण करणारे, त्रिविध तापांचे उच्चाटन करणारे आणि डाकीनीविद्येचा नाश करणारे अशा अभिनामांनी मारुतीरायांचे विभूतिमत्त्व गौरविले आहे. त्यासाठी मंत्राचे पुरश्चरण करावे, यासाठीचा मंत्र निवेदित केला आहे. तो मंत्र असा -
“ॐ ह्रां ह्रीं ॐ नमो भगवते श्रीमहाहनुमते ॐ ह्रां ह्रीं हूं ह्रीं ह्रीं हः आं हां हां हां औं सौं एहि एहि एहि ॐ हं ॐ हं ॐ हं ॐ हं ॥३॥”

सर्व प्रकारच्या रोगांचे उच्चाटन, सर्व मायाजालाचे भेदन आणि भय तसेच परमंत्र, परयंत्र, परतंत्र आणि परविद्या यांचा नाश करण्यासाठी हनुमान शस्त्र बनून कसे येतात याचा निर्देश बिभीषणांनी केला आहे. गदाधारी हनुमानांच्या मूर्तीचे ध्यान करून या स्तोत्राचा पाठ करण्याची प्रथा परंपरेमध्ये दिसून येते. यातील बीजमंत्रांच्या उच्चारानी व आहुतींनी मारुतीरायांची उपासना केल्यास हनुमानांची कृपा होऊन रोग, चिंता, क्लेश, त्रिविधताप, ग्रहपीडा, भूतपिशाच पीडा आणि दुष्ट उपद्रवी शक्तींपासून होणारा त्रास यांचे निवारण होते; असे जितेन्द्रनाथ ठाकूर यांनी नोंदविले आहे.

२) श्री हनुमल्लंगूलास्त्र स्तोत्र -

हे स्तोत्र अंजनीसुत, महाबली, पराक्रमी हनुमानांना लोलल्लंगूल यापासून होणाऱ्या त्रासाच्या निःपातासाठी अस्त्ररूप होऊन हनुमानांनी प्रकटावे, असे आवाहन केले आहे. एकूण तेवीस कडव्यांतील या स्तोत्रात बावीस वेळा पहिल्या चरणात हनुमानांचे महान पराक्रमी कार्य वर्णन केले असून, दुसऱ्या चरणात मरणप्राय यातना देणाऱ्या काळरात्रीचा निःपात करण्यासाठी मारुतीरायांना आवाहन केले आहे. उदा.-

“रुद्रावतारसंसारदुःखभारापहारक ।

लोलल्लंगूलपातेन ममारातीन्निपातय ॥४॥”

शेवटच्या तेवीसाव्या कडव्यात अश्वत्थवृक्षाखाली बसून शत्रुंजयाने हे स्तोत्र स्वतः म्हटले आहे असा उल्लेख आला आहे. मारुतीरायांच्या प्रसादाने शिघ्रातिशीघ्र शत्रूंचा नाश होऊन आनंदप्राप्ती होते, अशी ग्वाही दिली आहे.

या दोन स्तोत्रांव्यतिरिक्त ‘विचित्रवीर मारुती स्तोत्र’ तसेच ‘श्री हनुमान स्तोत्र’ व ‘हनुमद् स्तुती’ अशी नाममुद्रा नसलेली स्तोत्रे जितेन्द्रनाथ ठाकुरांनी

नोंदविली आहेत. त्यातील

१) विचित्रवीर मारुती स्तोत्र यंत्रमंत्रात्मक स्तोत्र असून, बंधमुक्त करणारे आहे. त्यातील मंत्रात्मकता अशी-

“क्लीं क्लीं क्लीं ङ्हीं श्रीं श्रीं राजानं वशमानय । श्रीं ङ्हीं क्लीं
स्त्रीणां आकर्षय आकर्षय शत्रून्मर्दय शत्रून्मर्दय मारय मारय चूर्णय
चूर्णय खे खे श्रीरामचंद्राज्ञया मम कार्यसिद्धिं कुरु कुरु कुरु ॐ
ङ्हां ङ्हीं ङ्हूं ङ्हें ङ्हाँ ङ्हः फट् स्वाहा ।”

२) श्री हनुमान स्तोत्र - हे श्रीरामदूत हनुमानांना सर्वकल्याणासाठी गायिलेले अष्टक स्वरूपातील स्तोत्र असून बालब्रह्मचारी हनुमानांची उपासना यात दिली आहे.

३) हनुमद् स्तुती - यात प्रभू रामचंद्रांना सहाय्यभूत झालेल्या हनुमानांच्या सर्व गुणांची स्तुती केली असून, हे स्तोत्र लोकपरंपरेमध्ये विशेष प्रसिद्ध आहे. भारत वर्षात सर्वांमुखी असलेला, हनुमानांचे विभूतिमत्त्व यथोचित वर्णन करणारा श्लोक असा -

“मनोजवं मारुततुल्यवेगं
जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठं ।
वातात्मजं वानरयूतमुख्यं
श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये ॥५॥”

श्लोकसप्तकात लिहिलेली ही हनुमद् स्तुती वरील श्लोकाप्रमाणेच विशेषतः उत्तर भारतात सर्वांमुखी असलेल्या श्लोकाने स्तोत्राची सुरुवात होते. त्या श्लोकातही हनुमानांचे बल, आकार, ज्ञान, गुण वानरांतील सर्वोच्च स्थान आणि प्रिय रामभक्त या गुणांचे वर्णन केले आहे. तो श्लोक असा -

“अतुलित - बलधामं हेमशैलाभदेहं
दनुज - वन - कृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकल-गुण-निधानं वानराणामधीशं
रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥१॥”

ही नाममुद्रा नसलेली स्तोत्रे मौखिक परंपरेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची असून अतिप्राचीन काळापासून मारुतीरायांचे यंत्र, मंत्र, तंत्र यातून प्रकटणाऱ्या अस्त्रात्मक विभूतिमत्त्वाचे लोकमानसातील महत्त्व अधोरेखित करते.

परंपरेने चालत आलेली हनुमानांची उपासना, हनुमानांचे प्राणतत्त्वरूप, आणि अस्त्ररूप स्वरूप लक्षात घेऊन श्रीमद् आद्य शंकराचार्य यांनी

‘श्रीहनुमत्पंचरत्नस्तोत्रम्’ लिहिले आहे. शंकराचार्यांनी यज्ञयागादी संस्थात्मक उपासना पद्धतीबरोबरच भक्तिउपासनेचाही गौरव केला आहे. नवविधा भक्तीमध्ये अत्यंत उपयुक्त असा स्तोत्र रचना प्रकार त्यांनी स्वीकारला. मनापासून अनन्यभक्ती केल्यास केवळ भक्तिमागिनेही सर्व मनोरथे पूर्ण होतात, असे त्यांनी निक्षून सांगितले आहे. पंचरत्न स्तोत्रात शंकराचार्यांनी हनुमानांचे दिव्य विभूतिमत्त्व पहिल्या पाच श्लोकात वर्णन केले असून या स्तोत्राने श्रीरामभक्ती भाग्य लाभते असा भक्तभक्ती महिमा वर्णन केला आहे. यातील प्रत्येक चरणात हनुमानांचे दिव्य विभूतिमत्त्व वर्णन करताना; चरित्रातील अतिमहत्त्वाचा भाग प्रसंगविशेषांसह निस्सीम भक्तांना अनुभूत होईल; अशा तऱ्हेने नेमक्या संक्षेपासह संयत शब्दांत हे स्तोत्र लिहिले आहे. श्रीमद् शंकराचार्यांच्या सर्वच स्तोत्रांप्रमाणे याही स्तोत्रात भक्तीलाघव परिपूर्ण दिसते. त्याचबरोबर हनुमानांच्या विभूतिमत्त्वातील ओजस्विता सहज स्फुट झाली आहे.

सर्व इच्छा सहज पूर्णत्वास जाऊन सात्त्विक भाव दाटून येतील, असे सीतापती दूत, वातात्मज हनुमान माझ्या हृदयात संवेदित होवोत. त्यांचे तरुण-अरुण मुखकमल करुणारसाने परिपूर्ण होऊन मला संजीवन प्राप्त होवो. अतिशय वीर्यवान आणि तेजस्वी अशा हनुमानांची उपासना घडो. सीतामाईचे दुःख हरण करणारे आणि श्रीराम प्रभूंचे वैभव प्रकट करणारे, दशमुखांना कालरूप वाटणारे असे कीर्तिमान हनुमान मला मूर्त स्वरूपात दर्शन देवोत. पाचव्या श्लोकात शंकराचार्य म्हणतात -

“वानरनिकराध्यक्षं दानवकुलकुमुदरविकरसदृक्षम् ।

दीनजनावनदीक्षं पवनतपः पाकपुंजमद्राक्षम् ॥५॥”

स्तोत्राची फलश्रुती सांगताना शंकराचार्य इहलोकीचे सर्व भोग सुखाने भोगून हे स्तोत्र भक्ताला रामभक्तीस्वरूप करते. शंकराचार्यांनी हनुमानांचे व्यक्तिमत्त्व चित्रित करताना हनुमानांचे सौम्यातिसौम्य करुणापूर्ण रूप साक्षात उभे केले आहे. तेवढ्याच ताकदीने हनुमानांचे रौद्र आणि महापराक्रमी रूप ही तेवढ्याच ओजस्वितेने मांडले आहे.

‘श्री हनुमान अष्टोत्तरशत नामावली’ उपासनेच्या दृष्टीने व जपसाधनेच्या दृष्टीने उपासकांनी निर्माण केलेली दिसते. उपासना व भक्तीपंथात अष्टोत्तरशत नामावली, सहस्रनाम यांची प्रथा आहे. हनुमानांच्या संदर्भातही अशा दोन्ही प्रकारे नामावली उपासकांनी तयार केलेल्या दिसतात. ‘सुलभ हनुमान उपासना’ या पुस्तकात जितेन्द्र ठाकूर यांनी अशा दोन्ही प्रकारच्या नामावली नोंदविल्या

आहेत. मात्र या नामावलींना जोडून रचयित्याचा नामोल्लेख नसल्याने उपासकांनी त्या रचल्या असाव्यात असे म्हणता येते. त्यातील श्री हनुमान अष्टोत्तरशत नामावली हनुमानांचे विभूतिमत्त्व ठळक वैशिष्ट्यांसह नोंदविते; तर सहस्रनामावली सूक्ष्मातिसूक्ष्म वैशिष्ट्येही नोंदविते. नामावली तयार करताना आपले आराध्य हेच सर्वव्यापी, सर्वरूपे, सर्वशक्तिमान, सर्वविजयी तारणहार; अशी भूमिका रचयित्याची असते. असे असले तरी नामावलींना परंपरेने मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झालेले असते व त्यामुळे त्या देवतेचे कृपारूप उपासकापुढे सर्व शक्तींसह प्रकटल्याची संवेदना उपासकास होते.

श्री हनुमान अष्टोत्तरशत नामावलीत वरील गुणवैशिष्ट्ये ओतप्रोत भरली आहेत व त्यातून हनुमानांच्या यंत्रमंत्रात्मक सर्वशक्तीमान व संकटमोचक विभूतिमत्त्वाचा प्रकर्ष घडतो. नामावलीतील प्रत्येक नाममंत्र स्वरूपात नमनासह उच्चारवयाचा असतो. उदा. श्री हनुमान अष्टोत्तरशत नामावलीतील काही लक्षणीय नामे पुढीलप्रमाणे देता येतील -

ॐ हनुमते नमः । ॐ रुद्राय नमः । ॐ निर्गुणाय नमः । ॐ सीताशोकविनाशनाय नमः । ॐ शिवाय नमः । ॐ अव्यक्ताय नमः । ॐ श्रुतिगम्याय नमः । ॐ सनातनाय नमः । ॐ विश्वहेतवे नमः । ॐ भर्गाय नमः । ॐ रामाय नमः । ॐ प्रकृतिस्थिराय नमः । ॐ विश्वात्मने नमः । ॐ प्लवंगमाय नमः । ॐ विद्यायै नमः । ॐ तत्त्वाय नमः । ॐ अंजनीसुताय नमः । ॐ धराधराय नमः । ॐ सत्याय नमः । ॐ प्रणवाय नमः । ॐ रुद्रावताराय नमः । ॐ पुंडरीकाक्षाय नमः । ॐ शरणागतवत्सलाय नमः । ॐ पूर्णाय नमः । ॐ निशाचरारतातये नमः । ॐ शक्तिनेत्रे नमः । ॐ प्रभंजना नमः । ॐ रामदूताय नमः ।

७७. मनामनातील मारुतीराया

रामभक्त, महारुद्र, महाबली, वानरराज, वायूसुत, अंजलीपुत्र, शिवस्वरूप हनुमान मारुती चिरंजीव आहेत, असे प्राचीनतम परंपरेपासून रामायण कथेतून मनामनात कोरले गेले आहे. वर्तमान विज्ञानयुगात भक्तिभाव असलेले श्रद्धाळू जन संकटमोचक हनुमानांना अतीव श्रद्धेने विसंबून भजतात. हनुमान ही मंत्र, यंत्र, तंत्र देवता असून अशुभ निवारणार्थ उपासनेने मारुतीरायांचा शास्त्र म्हणून उपयोग करून विजय संपादन करता येतो असे श्रद्धावंत मानतात. दुसरा वर्ग, देवांचे दिव्यत्व, रामायण-महाभारतातील व्यक्तिमत्त्वांचा थक्क करणारा आविष्कार, त्यांना मिळालेले दिव्यत्व यावर बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिकेतून अनेक प्रश्न उभे करतात. यातीलच काही मानववंशशास्त्र, पुराणतत्त्वशास्त्र, भाषावैज्ञानिक आणि इतिहासतज्ज्ञ असे लोक अशा दिव्य विभूतिमत्त्वांचा ऐतिहासिक शोध घेण्याचा प्रयत्न करतात. प्राचीनतम भारतीय सांस्कृतिक इतिहासात व जागतिक प्राचीन सांस्कृतिक इतिहासात वर्तमानातील या सर्व प्रश्नांना, कल्पनांना, भावनांना अंशात्मक, बीजात्मक, अवशेषात्मक संदर्भ मिळतात आणि विज्ञाननिष्ठेने बुद्धिप्रामाण्याच्या कसोटीवर त्यांची संगती लावण्याचा आपापल्या परीने प्रयत्नही होतो.

श्री मारुतीरायांच्या बाबतीतही असे तर्क केलेले आढळतात. प्राचीन भारत विचारात घेऊन 'वानर' जमातीचा शोध घेतलेला दिसतो. (<http://theancientindia.blogspot.com/2014/02/vanara-monkey-like-people.html>) वैज्ञानिक संशोधनाच्या दृष्टीने निर्णयाप्रत जाण्यासाठी काही तर्क नोंदविले जातात. त्यात-

१) विविध जमाती किंवा जनजाती अर्थात वनवासी वानर हे मानव होते आणि ते स्वतंत्र जमात होते. तसेच जांबवान आणि जटायू ह्या वेगळ्या जमाती होत्या असे मानतात.

२) निअँडरथल मानवांचे साम्य रामायणातील वानरांशी आहे असे एक मत आहे.

३) पुरातत्त्व शास्त्रानुसार निअँडरथल मानव दक्षिणेकडे चार ते पाच लाख वर्षांपूर्वी अस्तित्वात होता असे मानले जाते.

४) डार्विनच्या सिद्धांतानुसार वानर हे अर्धमानव व अर्धप्राणी स्वरूपातील असावेत म्हणजे उत्क्रांतीच्या एका टप्प्यावरील असावेत असा तर्क निघतो.

५) पारंपरिक कथांच्या दृष्टीने जांबवान ही सर्वात प्राचीन अशी जमात असावी. त्यातील उर्वरित, वानरांबरोबर रामायणात आलेले दिसतात.

याच संदर्भात काही रंजक सत्य नोंदविले आहे.

१) रामांचे अनुयायी म्हणून आंध्र प्रदेशातील मुदिराज लोक ओळखले जातात. त्यांना रामबँटस् असे म्हणतात. कर्नाटकातील तुलुवा बोली बोलणारे शेडी लोक रामांचे अनुयायी मानले जातात.

२) आंध्र प्रदेशातील बंजारा जमातीचे लोक वानरांप्रमाणे आवाज काढतात. त्यांना वानरांचे वंशज मानले जाते.

३) वानरांची ज्या अरण्यात वस्ती होती ती अरण्याे आजचा आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटकचा भाग आहेत.

४) आंध्र प्रदेशातील लेपक्षी हे स्थान जटायूराज आणि रावण यांच्या युद्धाचे स्थान मानले जाते.

५) श्रीराम शबरींना जेथे भेटले ते स्थान हंपी आणि रुशयमुख टेकड्यांच्या जवळ आहे. हा भाग सामान्यतः आंध्र प्रदेशातील तिरुपतीच्या आसपास आहे. रामायणातील किष्किंधा कर्नाटकातील बेळ्लारीच्या भोवती महाराष्ट्र सीमांच्या जवळ आहे. या अरण्यात वानरांची वस्ती होती.

६) हनुमानांचा जन्म वेनगदम येथे तिरुमला हिल्स प्रदेशात म्हणजे आंध्र प्रदेशात झाला आहे असे पाराशर संहिता म्हणते.

७) वानर हे पूर्ण शाकाहारी होते. फळे, मध आणि मुळे हे त्यांचे अन्न होते असे म्हटले जाते.

हनुमानांच्या जन्मस्थानाविषयी व जन्मतिथीविषयी विविध मते दिसतात.

(<http://hindi.webdunia.com>)

१) हनुमानांच्या जन्मतिथीविषयी दोन मते दिसतात. काही लोक चैत्र पौर्णिमेला हनुमानांचा जन्म झाला असे मानतात, तर काही लोक कार्तिक कृष्ण चतुर्दशी ही जन्मतिथी मानतात.

२) हनुमानांच्या जन्मस्थानाविषयी विविध मते आढळतात. मध्य प्रदेशातील आदिवासी हनुमानांचा जन्म रांची जिल्ह्यात गुमला परिमंडलात अंजन गावी झाला असे मानतात. हरियाणातील लोक हनुमानांचा जन्म कुरुक्षेत्राच्या आसपास कैथल अर्थात कपिस्थल येथे झाला असे मानतात. कर्नाटकातील लोक हनुमानांचा जन्म कर्नाटकात झाला असे मानतात.

अशी विविध मते नोंदविली आहेत. काहींच्या मते रुशयमुख पर्वताजवळील अंजनी टेकडीवर हनुमानांचा जन्म सांगितला जातो. महाराष्ट्रात गोदावरी किनारी त्र्यंबकेश्वरजवळ अंजनेरी पर्वतावर जन्म झाल्याचे सांगितले जाते.

‘चाळीसगाव डांगण परिसर सांस्कृतिक वाड्मयीन आणि भाषिक अभ्यास’ या डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या संशोधनातून काही तथ्ये समोर आलेली आहेत. त्यानुसार गोदावरी प्रवरेच्या उगम प्रदेशात अर्थात दंडकारण्यातील तपोवन परिसरात हनुमानांचा जन्म, हनुमान चरित्राचे प्रभू रामचंद्रांना कथन, जटायू-रावण युद्ध आणि सीताहरण प्रसंगानंतर सीतेच्या आक्रोशाने पडलेल्या आभूषणांनी जटायू, जांबवान आणि वानर आदि जमातींना रावणाचा आकाशमार्ग दर्शन, लव-कुशाचे जन्मस्थान, अश्वमेध यज्ञाचा घोडा थांबवून हनुमान, राम-लक्ष्मण आदींचा वृत्तांत समजणे या गोष्टी या परिसरात घडल्या असाव्यात.

१) **हनुमानांचे जन्मस्थान** – आजच्या नाशिक-त्र्यंबकेश्वर दरम्यान अंजनेरी पर्वत आहे. या पर्वतावर केसरीनंदन, अंजनीकुमार हनुमानांचा जन्म झाला आहे, असे येथील लोकपरंपरेमध्ये दृढश्रद्धेने सांगितले जाते. येथे हनुमानांची जन्मतिथी चैत्र शुद्ध पौर्णिमा अशी मानली जाते. नाशिक शहरानजिकच्या गंगाघाटावर हनुमान उड्डाणाच्या दिशादर्शक प्रतिकांची प्राचीन काळापासून स्थापना झालेली दिसते. उदा. द्विमुखी हनुमान.

२) **हनुमान चरित्र कथन** – प्रवरा नदीच्या काठावर अगस्ती ऋषी आश्रमात अगस्त्य ऋषींनी प्रभू रामचंद्रांना हनुमानांच्या चरित्रकथेतील हनुमानांची जन्मकथा साद्यंत ऐकविली आहे. ही सविस्तर कथा वाल्मिकी रामायणात उत्तरकांडात येते. प्रस्तुत ग्रंथात वाल्मिकी रामायणाच्या आधाराने ही कथा लिहिली आहे.

३) **जटायू-रावण युद्ध प्रसंग** – प्रवरा-गोदावरीच्या परिसरात अगस्त्यपूर क्षेत्रातील हल्लीच्या इगतपुरी तालुक्यातील सर्वतीर्थ टाकेद किंवा जटायूतीर्थ टाकेद या गावी सीतेची रावणापासून सोडवणूक करण्यासाठी श्री राजा दशरथ मित्र जटायू जमातीतील पक्षीराज जटायू यांनी रावणाशी युद्ध केले. सीताशोध

प्रसंगी श्रीराम-लक्ष्मणांना विव्हल अवस्थेत पक्षीराज आढळले. पक्षीराजांनी सीता अपहरणाचे वृत्त श्रीरामांना सांगितले व ते मृत्युसन्मुख झाले. त्याप्रसंगी त्यांना सर्वतीर्थांचे जल देऊन श्रीरामांनी शांत केले. रामबाणाने निर्माण झालेले हे तीर्थ आजही सर्वतीर्थ म्हणून पवित्र तीर्थस्थान आहे.

४) सीताहरण करून आकाशमार्गे जाताना रावणाच्या मार्गाचे दर्शन - नाशिकजवळील गोदा तटावरील पंचवटी परिसरातून रावणाने सीतामाईचे अपहरण केले, हे वाल्मिकी रामायणात प्रसिद्ध आहे. आकाशमार्गे जाताना पक्षीराज जटायू ज्या सह्यपर्वत रांगांत रहात असत, त्या मार्गाने रावण जात असताना पंचवटीपासून जवळच असलेल्या प्रवरा-गोदावरीच्या खोऱ्यात जटायूराजांचा किल्ला किंवा वसतीस्थान अर्थात गड दाखविला जातो. या गडाचे आजचे नाव पट्टागड किंवा विश्रामगड असे आहे. या पट्टागडाचा आकार पंख पसरून चोच व मान पुढे लांबवून असलेल्या पक्षासारखा आहे. चोचीचा आकार थेट सर्वतीर्थ टाक्याजवळ पोहोचलेला आहे. हेच जटायूराज असे परंपरेने सांगितले जाते. अंजनेरी पर्वत आणि जटायूराज गड ही दोन्ही स्थले एकाच पर्वतरांगांमध्ये आहेत. पंचवटीपासून अगदी नजिक असलेल्या या रांगांमुळे राक्षसराज रावणाने सीतेला उचलून घेताक्षणीच सीतादेवी आक्रोश करणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे पर्वतरांगांतील वानर, जटायू, जांबवान आदि लोकवस्त्यांतील लोकांना हा आक्रोश ऐकू येणे स्वाभाविक होते. तत्र रुदन - तत्र रुदे - ती रडे - तिरढे या नावाचे लोकवस्तीचे स्थान जटायू गडाच्या आसपास आहे. आजही येथील लोक, सीतादेवींनी येथे आभूषणे टाकली असे सांगतात. ती आभूषणे प्रभू रामचंद्रांना दाखविली गेली, अशी रामकथा ऐकवितात. या दंडकारण्याच्या भागालाच जनपद असे नाव आहे. दंडकारण्याचा हा जनपद परिसर दंडक या रघुकुलाच्या राजापासून ऋक्षराजास वानरयूथपतींच्या किष्किंधाकेंद्रीत राज्याचाच भाग होय, असे वाल्मिकी रामायणावरून म्हणता येते.

५) लव-कुश जन्मस्थान व अश्वमेध यज्ञाशी संबंध - अमृतवाहिनी प्रवरेच्या उगमस्थानापासून अकोले येथील अगस्त्य आश्रमापर्यंतच्या अंतरातील साधारण मध्यावर आज तीन प्रसिद्ध पवित्र स्थले लोकपरंपरेने दाखविली जातात. ही स्थले रणद (रंधा) या गावाजवळील प्रवरेच्या प्रपातानजिक आहेत. त्यातील १) तातोबाचा मठ अर्थात वाल्मिकी ऋषींचा मठ; २) सीता पाऊले; ३) सर्वतीर्थ तेरुंगण वाडी. यापैकी श्रीरामचंद्रांनी गरोदर अवस्थेतील

सीतामाईना दंडकारण्यात सोडावयास सांगितले. स्वाभाविकपणे लक्ष्मणांवर ही जबाबदारी टाकली. लक्ष्मणांनी प्रवरेच्या दक्षिण तीरावर जवळच असलेल्या तेरुंगण वाडीच्या शिवारात त्यांना सोडले. तेव्हा मूर्च्छित झालेल्या सीतामाईना भानावर येताच पाणी मिळावे, म्हणून भूगर्भातून बाणाच्या साह्याने दोन छोटी टाकी (कुंडे) उशा-पायथ्यानजिक निर्माण केली, अशी आख्यायिका आहे. पलीकडे उत्तर तीरावर तातोबांचा मठ आहे. तेथे वाल्मिकींनी सीतामाईना आश्रय दिला. याच आश्रमात लव आणि कुश, दोन प्रकारच्या गवतांची नावे धारण केलेली अर्भके जन्माला आली व तेथे बाल रूपापर्यंत वाढली. सीतामाई प्रवरामाईच्या सान्निध्यात वावरत होत्या यामुळे प्रवरा तीरावर त्यांची पवित्र पाऊले, हे स्थान दाखविले जाते. येथे सीतामाई स्नान, वस्त्र धुणे व पाणी घेऊन जाणे अशीही कामे करित होत्या, असेही आख्यायिका सांगते. या आश्रमानजिक रणद हे ग्रामस्थल आहे. यातील 'रण' या शब्दावरून लव-कुशांनी अश्वमेधाचा अश्व येथे अडविला. अर्थात येथेच रामकथेतील रामदूत, रामभक्त हनुमानांचा परिचय सीतामाईंनी व वाल्मिकींनी लव-कुशांना करून दिला, अशी आख्यायिका आहे.

रामायण हे आर्श महाकाव्य आहे असे म्हटले जाते. आर्श महाकाव्य हे इतिहास म्हणून ग्राह्य धरावे का? कोणत्याही प्रकारचे आजच्या संशोधन पद्धतीप्रमाणे पुरावे इतिहास संपादण्यासाठी मिळणे आवश्यक आहे. वाल्मिकी रामायणात महर्षी नारदमुनींनी वाल्मिकींना रामायण सांगितले असा उल्लेख येतो. त्याचबरोबर रामभक्त हनुमानांनी वाल्मिकी लिखित रामायण सर्वत्र प्रसिद्ध व्हावे यासाठी स्वतः हिमालयाच्या पाषाणांवर लिहिलेले रामायण पुसून टाकावे असाही उल्लेख येतो. त्यामुळे वाल्मिकींनी इतिहासात घडलेली घटना नंतर लिहिली किंवा रामायण घडत असताना किंवा रावण वधानंतर काही दिवसात लिहिली असे प्रश्न निर्माण होतात. त्यातच वाल्मिकींनी लव-कुशांना रामायण शिकविले व लव-कुशांनी राम दरबारात त्याचे गायन केले, असाही उल्लेख येतो. त्यामुळे वाल्मिकी हे रामकथेच्या समकालीन असावेत असा निष्कर्ष निघतो आणि रामायणाला इतिहासाचा दर्जा द्यावा, हे ओघानेच येते. रामायण हे पूर्वनियोजित ब्रह्मलिखित घटनात्मक घटित होते काय हा मुद्दा प्रचलित विज्ञानाला गोंधळात टाकणारा आहे. उत्तरकांडातील अगस्त्यांच्या हनुमानचरित्र निवेदनात ही पूर्वयोजितता स्पष्टपणे मांडली आहे. रामायणातील वंशावळ पहाता मनु वंशाशी त्याची नाळ जोडण्यात येते. रामायण या ऐतिहासिक

घटितातील अति विस्मयकारक, लक्षवेधक, अचंबित करणाऱ्या, कुतूहल आणि जिज्ञासा वाढविणाऱ्या घटना; म्हणजे प्रभू रामचंद्रांशी पक्षीराज जटायू, जांबवान आणि वानरराज सुग्रीव व वाली यांच्याशी अर्थात या प्राणीजमातींशी किंवा प्राण्यांची नावे धारण करून वावराणाऱ्या जमातींशी आलेला संबंध आणि या जमातींच्या सुंदरकांडापासून ते उत्तरकांडापर्यंत घडलेला सहभाग; या सर्व जमातींचे बुद्धीचातुर्य, पराक्रम, राजनीतिज्ञता, राजकीय वैभवसंपन्नता या गोष्टी इक्ष्वाकु आणि पौलस्त्य या राम आणि रावण वंशीय राजवर्तींना लाजविणाऱ्या आहेत. या सर्व कथानकातील थक्क करणारे विभूतिमत्त्व म्हणजे हनुमान होय. आजच्या विज्ञानाला आव्हान देणाऱ्या अतर्क्य शक्ती या विभूतिमत्त्वात सामावलेल्या दिसतात. त्या शक्तीप्राकट्याने एक प्रकारची दिव्यता व अद्भूतता या विभूतिमत्त्वात असल्याचे दिसून येते. या विभूतिमत्त्वाची मंत्र, यंत्र, तंत्र आणि शस्त्र या सर्वांतून अस्त्रस्वरूप प्रकटणाऱ्या क्षमतेविषयी प्रभू रामचंद्रांपासून ते सहकारी वानरांपर्यंत सर्वांनीच पूज्यभाव व्यक्त केला आहे. चरित्राची निरवानिरव करताना प्रभू रामचंद्रांनी मारुतीरायांना कलीयुगाच्या अखेरीपर्यंत प्राप्त शरीरासह जिवंत राहून प्राणीमात्रांचे संकटमोचक आणि कल्याणकारी रामदूत म्हणून कार्य करण्याचा दिलेला आदेश हा तर विज्ञानयुगात विशेष आव्हानात्मक विषय ठरला. लोकमानसातील श्रद्धेने मारुतीरायांच्या अस्तित्वाची ग्वाही दिली. ऋषी, मुनी, योगी, संन्यासी, साधू यांनी मारुतीरायांच्या अस्तित्वाची आणि क्रियाशीलतेचा निर्वाळा दिला. सिद्ध, तांत्रिक, मांत्रिक आदींनी हनुमानांचे अस्त्रप्रयोग केले; असे ठामपणे सांगितले. यामुळे तर बुद्धिप्रामाण्यवादी विज्ञाननिष्ठांना मारुतीरायांचा शोध घेणे अनिवार्य वाटू लागले. रामेश्वर ते श्रीलंका अशा सुदूर समुद्रमार्गात वानरांनी श्रीराम मंत्रासह बांधलेला सेतू, नासासारख्या वैज्ञानिक संघटनेला वस्तुनिष्ठ सत्य म्हणून स्वीकारावा लागला. या सबळ पुराव्यांमुळे मारुतीराय हे ऐतिहासिक चिरंजीव दिव्य विभूतिमत्त्व आहे, असे स्पष्ट करण्याची अहमहमिका लागली. संगणक युगामध्ये यू-ट्यूबच्या माध्यमातून हनुमानांच्या अस्तित्वाची दृक-श्राव्य चित्रमालिका परोपरीने पुढे येऊ लागली. इंटरनेटवर शोध घेतला तर असे अनेक व्हिडिओज् पुढे येतात. त्यात (<https://youth be/mfz mgns>) या संदर्भानुसार श्रीलंकेत उत्खननात गदा सापडल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. याला दुजोरा Logical Hindu. 2.g.m. views-3 years ago या संदर्भाने दिला आहे. हनुमान संस्था यांनी श्रीलंकेतील मतंगी आदिवासी जमातीने हनुमानांनी दर ४१ वर्षांनंतर

प्रत्यक्ष आमच्यात येऊन दर्शन, संभाषण करण्याचे वचन दिल्याप्रमाणे हनुमानजी येतात, भेटतात; त्यांचे प्रश्न सोडवतात असे सांगत ते २०१४ मध्ये प्रत्यक्ष भेटल्याचा पुरावा रजिस्टरमधील नोंदीनुसार सादर केला आहे, असा दावा केला आहे. तर नासाच्या वैज्ञानिकांनी हनुमानांची पाऊले शोधली असून, हनुमान प्रत्यक्ष असल्याचे वैज्ञानिकांनी मान्य केले आहे असा दावा (<https://you tube - HJ news>) या यू-ट्यूबने केला आहे. काही यू-ट्यूबवर हिमालयातील धवल महाकाय वानराचे दर्शन झाले असून हेच हनुमान असावेत असा दावा केला आहे; तर काही यू-ट्यूबने दक्षिण अमेरिकेमध्ये जंगलात अति महाकाय वानर दिसतो, असे पर्यटकांना आढळले आहे, असे म्हटले आहे. यू-ट्यूबवरील दृश्ये किंवा मजकूर हा प्रत्यक्षदर्शी पुरावा असल्याचे पडताळून पाहावे लागते. त्यामुळे असे केलेले दावे भ्रामक असण्याची शक्यताही असते. असे असले तरी आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतीनुसार दिव्य गोष्टींपाशी पोहोचण्याचे प्रयत्न चालू आहेत, असा संकेत मिळतो हे निश्चित.

आग्नेय आशियात जेथे जेथे रामायण कथा पोहोचली असावी तेथे तेथे मारुतीराय हे निस्सीम रामभक्त असून, रामराज्य अर्थात कल्याणकारी राज्य संरक्षित करण्यासाठी हनुमानांची चिरकालासाठी नियुक्ती केली आहे, हा कल्पनाबंध सर्वत्र पसरलेला दिसतो आणि याच कल्पनाबंधाप्रमाणे देशोदेशी रामायणकथा मौखिक परंपरेने प्रस्तुत झालेली दिसते असे म्हणता येते. त्यातूनच देशोदेशीच्या लक्ष रामायणाची परंपरा प्रचलित असलेली दिसते. लोकमानसातील हनुमानांविषयी धारणा स्पष्ट आहे. हनुमानांचा जन्म हा शिवतत्त्वातून उद्भवलेल्या वायूतत्त्वातून किंवा प्राणतत्त्वातून श्रीरामांच्या कल्याणकारी कार्याला संरक्षक म्हणून सहाय्यभूत होण्यासाठीच झाला आहे व तेच कार्य हनुमानांनी चिरकाल करावे यासाठी त्यांना चिरंजीवपद लाभले, अशी ही धारणा आहे. भारतात गावोगावी विशिष्ट प्रदेशात, विशिष्ट राज्यात अष्टदिशांना दिक्पाल स्थापित असण्याची परंपरा आहे. रामायण कालापासून दिक्पालातील एक आणि प्रमुख प्रवेशद्वारावरील स्थान हनुमानांना प्राप्त झालेले दिसते.

महाराष्ट्रात गावोगावी प्रवेशद्वाराजवळ मारुतीचे मंदिर पहावयास मिळते. जन्मप्रथा, विवाहप्रथा आणि मर्तिकप्रथा यांच्याशी हनुमानांचे अतूट नाते असलेले दिसते. गावच्या वेशीवरील हनुमान गावातील रामराज्य प्रवृत्तीचे अर्थात कल्याणकारी जनसारणीचे संरक्षण करतात, अशी समजूत आहे. जन्मप्रथेत बारशानंतर किंवा बारशाच्या प्रसंगी अर्थात वृद्धि किंवा ग्रामभाषेतील

गोड विटाळ फिटल्यानंतर प्रथमतः ग्रामदेवतेचे दर्शन घेतले जाते. त्यात वेशीवरील मारुतीरायांना महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाहानंतर पती-पत्नीने हनुमानाचे दर्शन घ्यावे अशी प्रथा आहे. अनेक गावात जानोसवाडा अर्थात परगावाहून आलेल्या वऱ्हाडाची उतरण्याची सोय मारुतीच्या मंदिरात केलेली असते. तसेच नवरदेव परिणयाकरिता मिरवणुकीने निघाल्यानंतर मारुतीरायांचे दर्शन घेऊन मग बोहल्यावर येतो. या प्रथांमागे कार्य निर्विघ्न पार पडावे असा हेतू असतो. तसेच हनुमानांचे कवच शुभकार्याला प्राप्त व्हावे अशी भावना असते. मर्तिकाला जमलेली माणसे अशुभ दोष निवारणार्थ हनुमानांचे दर्शन घेतात. याचा अर्थ असा की, लोकपरंपरेमध्ये संकटमोचक विनायकांना जे स्थान आहे तेच स्थान संकटमोचक हनुमानांना आहे.

हनुमान हे रामभक्त असल्यामुळे सर्व रामभक्तांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वश्रेष्ठ रामभक्त हनुमानांकडे आली आहे असे दिसते. हनुमानांना प्रभू रामचंद्रांची अनेकविधा भक्ती अतिप्रिय आहे. रामनाम गायन, श्रीराम यशोगायन, रामचरित्र कथागायन जेथे जेथे सुरू असते, तेथे तेथे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात भगवान हनुमान उपस्थित असतात अशी लोकश्रद्धा आहे. या कल्पनाबंधावर आधारित अक्षरशः गावोगावी, देशोदेशी अनेक लोककथा लोकमानसात दृढ आहेत. त्याचीच परिणती रामलीलेत प्रकटणारी हनुमानाची भूमिका करणारा नट, प्रत्यक्ष भूमिका वठविताना प्रत्यक्ष हनुमान असल्याची भावना आस्वादकांत निर्माण होते. गावोगावी होणाऱ्या सोंगी भारूडात, लळीतात तसेच बोहाडा किंवा भवाडा यात श्री हनुमानांचे सोंग प्रकट केले जाते. त्या सोंगाविषयी अनेक दैवतकथा प्रचलित असलेल्या दिसतात. लोकजीवनात हनुमानांविषयी काही कल्पनाबंध परंपरेने आलेले दिसतात. त्या कल्पनाबंधांना प्रत्यक्षानुभूतीचे मूल्य असते. उदा. - भूत, प्रेत, पिशाच आदि अधर आत्म्यांशी श्री मारुतीराय प्रत्यक्ष युद्ध करून त्या आत्म्यांना मुक्ती देतात. वेशीवरील हनुमान गावात रोगराई येऊ देत नाहीत. श्री हनुमानांमुळे अशुभ ग्रहस्थितीच्या परिणामांचे निराकरण होते. विशेषतः शनी, राहू, केतू यांच्यापासून संरक्षण होते. गावोगावीचे कल्याणकारी राज्य गुण्यागोविंदाने नांदावे यासाठी दुष्टप्रवृत्ती, अहंकार, गर्व, शोषण आदि विकारांचा हनुमान नायनाट करतात. हनुमानांविषयीचे असे कल्पनाबंध पारंपरिक लोककथा आणि लोकगीते यांत विपुल प्रमाणात आढळतात.

लोकमानसातील महाबली, रामदूत, संकटमोचक, श्रेष्ठ रामभक्त

बजरंगबली हनुमानांचे दर्शन घेता घेता आपण एक अपवादात्मक रामभक्ताच्या आख्यायिकेकडे येतो. महाराष्ट्राच्या नगर जिल्ह्यात निंबादैन्य नावाचे एक आश्चर्यकारक स्थान पाथर्डी तालुक्यातील निंबादैन्य या गावी आहे. तशी निंबादैन्याची विविध ठिकाणी स्थाने असावीत. उदा. - नगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील निंबादैन्य नावाचे एक स्थान व ग्राम आहे. आश्चर्यकारक आख्यायिका मात्र पाथर्डी तालुक्यातील निंबादैन्य येथेच आहे. या गावी निंबादैन्याचे संकटमोचक, ग्रामसंरक्षक असेच महात्म्य आहे. हा निंबादैन्य दैन्य होता हे खरे; तथापि तो राक्षस वंशातील किंवा दैन्य परंपरेतील बिभीषणांप्रमाणेच उत्कट रामभक्त होता. एके प्रसंगी (बहुधा अश्वमेध यज्ञ प्रसंगी असा आख्यायिका पर्याय आढळतो.) श्री हनुमान निंबादैन्याला पहातात. दैन्य म्हटले की, श्रीरामांचा आणि रामराज्याचा शत्रू अर्थात धर्मविध्वंसक; हे भगवान हनुमानांच्या मनात दृढ झाले होते. हनुमानांनी निंबादैन्यावर आक्रमण केले होते. श्रेष्ठ रामभक्त, रामदूत हनुमानच आपल्याशी लढत आहेत, हे लक्षात येऊनही क्षात्र वृत्तीप्रमाणे निंबादैन्य लढू लागला. निंबादैन्याने मनात विचार केला की, हनुमानांच्या दर्शनाने आपल्याला श्रीरामांचे दर्शन नक्कीच होईल. निंबादैन्याने प्रभू रामचंद्रांचा धावा केला. आपल्या सद्भक्ताच्या हाकेला, प्रभू रामचंद्र धावून आले. स्वाभाविकपणे दोन्ही योद्ध्यांना प्रभू रामचंद्रांचे कृपाबल प्राप्त होते. दोघात तुंबळ युद्ध सुरू होते. दोन्ही योद्धे त्वेषाने लढत होते. प्रभू रामचंद्रांच्या हा प्रकार लक्षात आला. त्यांनी प्रकट होऊन दोन्ही भक्तांना युद्ध थांबविण्याची आज्ञा केली. दोन्ही योद्धे प्रभू रामचंद्रांना शरण आले. मात्र ते दोघेही परस्परांकडे त्वेषाने आणि द्वेषाने पहात होते. प्रभू रामचंद्रांनी दोघांनाही शांत केले. निंबादैन्याला पंचक्रोशीच्या संरक्षणाची, संकट मोचनाची आणि रामभक्ती सिद्ध करण्याची आज्ञा केली. हनुमान पुन्हा त्यांच्या कार्यात आणि भक्तीत आडवा येणार नाही, असे सांगितले. तसेच प्रिय भक्त हनुमानांना निंबादैन्याच्या परवानगीशिवाय पंचक्रोशीत प्रवेश करू नये अशी आज्ञा करून, निंबादैन्यावर कृपादृष्टी ठेवावी अशी आज्ञा दिली. वरवर पहाता प्रभू रामचंद्रांची आज्ञा प्रमाण मानून दोघेही परस्परांच्या मार्गातून दूर झाले. असे असले तरी उभयतांमध्ये असूया कायम राहिली. त्या क्षणापासून निंबादैन्याच्या गावात हनुमानांऐवजी संकटमोचक, दिक्पाल म्हणून निंबादैन्याचीच पूजा होते. एवढेच नव्हे तर आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे निंबादैन्याच्या सीमेत मारुतीची स्थापना करित नाहीत. तसेच मारुती

हे नावदेखील कोणाही बालकाचे ठेवीत नाहीत. बाहेरून कोणी मारुती नावाची व्यक्ती आली तर तिचे थेट नाव न घेता पाहुणे या शब्दाने त्याचा उल्लेख करतात. सोयरीक जमली आणि नवरदेवाचे नाव मारुती असेल तर ते बदलले जाते. अशी परंपरा असल्याचे या क्षेत्रात सांगितले जाते. अशा कितीतरी आख्यायिका भारतवर्षात असाव्यात हे नाकारता येत नाही.

श्री हनुमानांच्या विविध प्रकारच्या प्रतिमा किंवा मूर्ती भारतवर्षात सर्वदूर आढळतात. सामान्यतः खांद्यावर गदा, कार्यमग्नतेची पदमुद्रा, उड्डण न्यासाचे प्रतीक म्हणून पाठीमागून थेट डोक्यावर वळलेली शेषटी, दुसरा हात वरदकल्याणाचा किंवा द्रोणागिरी पेलण्याचा. अशी मूर्ती गावोगावी पहावयास मिळते. दूत आणि भक्त या दोन्ही भूमिका साकारणारे संकटमोचक द्विमुखी हनुमान अपवादात्मकतेने आढळतात. एकमुखी हनुमानांमध्ये सामान्यतः दोन प्रकार आढळतात. एक म्हणजे पूर्व, उत्तर किंवा पश्चिम दिशेला मुख असलेले हनुमान आणि दुसरे म्हणजे शनिग्रहपीडा व तात्काळ भय, दुःख, संकट निवारणारे संजीवक अर्थात मृत्यू किंवा काळाशीही झुंज देणारे दक्षिणमुखी हनुमान; यांना रोकडोबा किंवा रोकडा हनुमान म्हणण्याची प्रथा आहे. मंत्र, यंत्र, तंत्र आणि अस्त्र या स्वरूपात उपासना मार्गात दक्षिणमुखी हनुमान महत्त्वाचे मानले जातात. शिवस्वरूप अर्थात पंचतत्त्वांचा जनिता किंवा प्रत्यक्ष प्राणतत्त्व या दृष्टीने पंचमुखी हनुमानांच्या मूर्ती अनेक ठिकाणी आढळतात. याही मूर्तीला मंत्र, यंत्र विज्ञानातच महत्त्व आहे. वायूसुत हनुमान हे अकरावा रुद्र म्हणून प्रसिद्ध आहेत. तसेच ते प्रत्यक्ष रामतत्त्व आणि दशदिशा यांचे प्रतिनिधी म्हणून कल्याणकारी कृपामूर्ती म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ह्या त्यांच्या रूपाची दुसरी बाजू दशदिशांतील अशुभाचे निवारण करणारी रौद्र मूर्ती असेही आहे. या दृष्टीने एकादश मुखी हनुमानांची मूर्ती क्षेत्रांच्या ठिकाणी आढळते. एकमुखी, पंचमुखी आणि एकादशमुखी हनुमानांच्या उपासनेसाठी हनुमानकवच लिहिण्याची परंपरा आहे, हे यापूर्वीच उल्लेखिले आहे. हनुमानांची योगसाधना प्रसिद्ध आहे. ध्यानयोगातील पद्मासनस्थ, वज्रासनस्थ, अर्धपद्मासनस्थ अशा ध्यानमूर्तीदेखील स्थापित झालेल्या दिसतात. विशेषतः रामकथांच्या पार्श्वभूमीवर श्री हनुमान ध्यानयोग आसनात विराजमान दिसतात. क्रियाशील हनुमान जेवढे प्रभावी भासमान होतात, तेवढेच सर्व लोककल्याणाचे, संकटनिवारणाचे शुभस्वप्नमग्न प्रभावी असलेले दिसतात. काशी नगरीत असे निद्राधीन स्वप्नमग्न हनुमान पहावयास मिळतात. तसेच द्वादश ज्योतिर्लिंगापैकी घृष्णेश्वरांजवळ

(वेरुळ लेण्यांजवळ) निद्रिस्त हनुमानांचे अतिशय प्रभावी देवस्थान पहावयास मिळते. या हनुमानांना भद्र्या मारुती असे म्हटले जाते.

लोकमानसात हनुमानांची स्थल, काल, प्रसंग यानुसार प्रचलित झालेली अनेक नावे व स्थाने यांचे वैपुल्य महाराष्ट्रात दिसते. उदा. पुणे शहरातही शेकडो मारुतींची शेकडो नावे लक्षणीयतेने आढळतात. लोकमानसात मारुद्र, वायूसुत, केसरीनंदन, अंजनीपुत्र, रामदूत, महाबली, बजरंगबली, रामभक्त हनुमानांचे श्रद्धापूर्वक स्मरण, मनन, चिंतन, उपासना चिरंतनपणे सुरू असलेले दिसते.

७८. श्री हनुमान जीवनी - तिथी अनुक्रमणिका

ह.भ.प. श्री निवृत्तीमहाराज वक्ते यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'वाल्मिकी रामायण भाष्य - भाग १ व २' या ग्रंथातील भाग १ मध्ये गिरिधरांच्या 'समर्थ प्रताप' या ग्रंथानुसार 'श्रीरामांचा जीवनपट व वनवासाची दैनंदिनी' दिली आहे. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या भागातील प्रकरण २२ उत्तरकांड सर्ग ३५ यातील 'हनुमंतांचा जन्म, सूर्यावर आक्रमण' यात हनुमंतांचा जन्म आणि त्यांनी सूर्यावर केलेल्या आक्रमणाच्या तिथींची निश्चिती केली आहे. या उपलब्ध साधनानुसार हनुमानांच्या जीवनीतील घटनांची तिथीवार अनुक्रमणिका येथे नोंदवित आहोत. तसेच 'सार्थ वाल्मिकी रामायण' अनुवादक व संपादक डॉ. प्र. न. जोशी यांनी 'श्री वाल्मिकी रामायण सार्थ' अशा चार खंडातील ग्रंथात कथा प्रसंगांच्या तिथी नोंदविल्या आहेत. त्यांचा आधारही तिथी अनुक्रमणिका लिहिण्यासाठी घेत आहोत. विदर्भ मराठवाडा प्रकाशनाने हे चार खंडात्मक वाल्मिकी रामायण प्रसिद्ध केले आहे. त्यातील खंड क्र. २ - स्पष्टीकरणात्मक टीका यात काही तिथी नोंदविल्या आहेत व खंड क्र. ३ - मध्ये काही तिथी नोंदविल्या आहेत. वरील दोन्ही तिथी-तालिकांमधील तिथी प्रस्तुत अनुक्रमणिकेत देत आहोत.

१) वक्ते यांनी लिहिल्याप्रमाणे श्री हनुमंत चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस जन्मले. (प्रस्तुत ग्रंथात यापूर्वी चैत्र शुद्ध पौर्णिमा व नरकचतुर्दशी असे दोन्ही पर्याय दिले आहेत. त्यातील चैत्र शुद्ध पौर्णिमेविषयी एकमत दिसते.) म्हणजेच हनुमानांचा जन्म - चैत्र शुद्ध पौर्णिमा.

२) वक्ते यांच्या मते हनुमानांचे सूर्यावरील आक्रमण चैत्र वद्य अमावस्या - सूर्यग्रहण या दिवशी झाले असले पाहिजे. त्यासाठी वक्ते स्पष्टीकरण देतात - 'हनुमंत पौर्णिमेस जन्मले पण वानरांचे डोळे पंधरा दिवसांनी उघडतात. म्हणून जन्मतःच उडाले नसून पंधरा दिवसांनी उड्डाण केले.' वक्त्यांचे हे

स्पष्टीकरण मान्य केले तर हनुमान हे सामान्य वानर होते काय, असा प्रश्न निर्माण होतो व मान्य न केल्यास चैत्र पौर्णिमेच्या दिवशी राहू सूर्याला गिळावयास आला असा संदर्भ ग्राह्य धरता येत नाही. सूर्यग्रहणाचा संदर्भ विचारात घेतला तर काहींनी हनुमान जन्माविषयी दिलेला नरकचतुर्दशी उलटल्यानंतर अरुणोदयास म्हणजे सूर्योदयापूर्वी हनुमानांचा जन्म झाला असावा हा तर्क मान्य करावा लागतो; परंतु या तर्कास सार्वत्रिक मान्यता नाही. तेव्हा वक्ते यांचे स्पष्टीकरण ग्राह्य धरावे लागते. प्र. न. जोशी यांनी जन्मतिथीविषयीचा उल्लेख दिलेला नाही.

३) श्रीराम-हनुमान भेट - ज्येष्ठ शुद्ध - १ - पंपासरोवर (वक्ते).

४) हनुमान सीतेच्या शोधासाठी निघाले - कार्तिक वद्य - ७ (वक्ते).

५) संपाती व वानर भेट - मार्गशीर्ष शुद्ध - ९ (वक्ते).

६) हनुमंतांचे समुद्रोल्लंघन - मार्गशीर्ष शुद्ध - १० (वक्ते), मार्गशीर्ष शुद्ध - ९ (डॉ. प्र. न. जोशी).

७) हनुमान व सीतादेवी भेट - मार्गशीर्ष शुद्ध - १२ (वक्ते), मार्गशीर्ष शुद्ध - ९ (डॉ. प्र. न. जोशी). तसेच सीता व मारुती भेट - मार्गशीर्ष शुद्ध - १२ (खंड ३ - डॉ. प्र. न. जोशी) डॉ. प्र. न. जोशी यांची व वक्त्यांची शुद्ध - १२ ही तिथी जुळते.

८) हनुमंतांनी अक्षादिक राक्षसांसह युद्ध करून त्यांना ठार केले - मार्गशीर्ष शुद्ध - १३ याच प्रसंगाला डॉ. प्र. न. जोशी यांनी अशोकवन विध्वंस असे नाव दिले आहे.

९) हनुमंतांना इंद्रजितांकडून बंधन व लंकादहन - मार्गशीर्ष शुद्ध - १४ (वक्ते व डॉ. प्र. न. जोशी).

१०) हनुमंतांचे महेन्द्र पर्वतावर पुनरागमन - मार्गशीर्ष शुद्ध - १५ (वक्ते).

११) किष्किंधेपर्यंतचा वानरांचा प्रवास - मार्गशीर्ष वद्य - १ ते ५ (वक्ते).

१२) वानरांकडून मधुवनाचा विध्वंस - मार्गशीर्ष वद्य - ६ (वक्ते व डॉ. प्र. न. जोशी).

१३) राम व मारुती यांची भेट - मार्गशीर्ष वद्य ७ (वक्ते व डॉ. प्र. न. जोशी).

१४) समुद्र तरुन जाण्याचा विचार - पौष शुद्ध - ५ ते ९ (वक्ते).

- १५) सेतूबंधन - पौष शुद्ध - १० ते १३ (वक्ते, जोशी)
 १६) सेतूवरून लंकेत आगमन - पौष शुद्ध - १५ ते वद्य २ (वक्ते)
 १७) लंकेस वेढा - पौष वद्य - ३ ते १० (वक्ते, जोशी).
 १८) वानर-राक्षस युद्ध - माघ शुद्ध - २ ते ८ (वक्ते).
 १९) राम-लक्ष्मणांना हनुमानांनी गरुड मंत्राने नागपाशातून सोडविणे - माघ शुद्ध - १० (वक्ते, जोशी).
 २०) धूम्राक्षाचा हनुमंतांकडून वध - माघ शुद्ध - ११, १२ (वक्ते, जोशी).
 २१) अकंपनाचा हनुमंतांकडून वध - माघ शुद्ध - १३ (वक्ते, जोशी).
 २२) हनुमंतांनी द्रोणागिरी आणणे - चैत्र शुद्ध - ९ (वक्ते, जोशी).
 २३) दिल्लीच्या Institute of Scientific Research यांचे हनुमान विकीपीडिया वरील म्हणणे असे की, i) रावणाने सीतेचे अपहरण केले तेव्हा हनुमानांनी उड्डाण करून लंका गाठली आणि रामाचा निरोप सीतेकडे पोहोचविला ते वर्ष इ.स.पू. ५०६७ असे होते. ii) चैत्र पौर्णिमेला हनुमानांचा जन्म झाला असे महाराष्ट्रात मानले जाते. त्यामुळे त्या दिवशी हनुमानजयंती साजरी होते. iii) हनुमानांचा जन्म नरकचतुर्दशीच्या दिवशी झाला, असे उत्तर भारतात समजले जाते. या दिवशी महाराष्ट्रात आश्विन कृष्ण चतुर्दशी आणि उत्तर भारतात कार्तिक कृष्ण चतुर्दशी असते. (<https://mr.wikipedia.org/s/582>)

ह.भ.प. निवृत्तीमहाराज वक्ते आणि डॉ. प्र. न. जोशी या दोनही अभ्यासकांच्या तिथी बऱ्याचश्या मिळत्याजुळत्या आहेत. हनुमान विकीपीडियावरील महाराष्ट्र आणि उत्तर भारत यातील घटनेमध्ये एक महिन्याचे अंतर लक्षात घेता सर्वच तिथी एक महिन्याने पुढे किंवा मागे जाण्याची शक्यता आहे. असे होत असले तरी या तिथींची कालक्रमातील वारंवारितेचा शोध घेऊन व पुरातत्त्वशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि प्राचीनतम वाङ्मयीन उल्लेख यांचा मेळ घातल्यास रामायणाचा काळ ठरविण्यास मदत होऊ शकते. 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास - खंड ३ महाकाव्ये रामायण आणि महाभारत' यात रामाची ऐतिहासिकता यांत वाल्मिकींच्या रामायण लेखनाचा बराच उहापोह ब्रिटीश शिलालेखतज्ञ यांच्या विधानावरून केला आहे. त्यानुसार प्रत्यक्ष रामायणाचा काल इ.स.पू. ४४३९ इतका अलिकडे ओढला

आहे. (हे यथार्थ अभ्यासाचे खंड हे श्री भगवान वेदव्यास इतिहास संशोधन मंदिर (भीष्म-ठाणे) यांनी तयार केले आहेत. त्यांच्या म्हणण्यानुसार तो काळ खूपच मागे म्हणजे इ.स.पू. ७००० च्याही मागे नेला आहे. याचेही चिंतन होणे आवश्यक वाटते. अगस्त्य विरचित अगस्त्य रामायण हा ग्रंथ भारतीय संस्कृती कोश यांच्या म्हणण्याप्रमाणे सोळा हजार श्लोकांचा ग्रंथ असून तो अगस्त्यांनी स्वरोचिष मन्वंतरातल्या दुसऱ्या कृतयुगात रचला अशी कथा आहे. तुलसीदासांच्या रामचरितमानसावर या रामायणाची छाया आहे असे लक्षात येते. उल्लेखित मन्वंतर आणि अगस्त्य ऋषींचे अतिप्राचीनत्व लक्षात घेतले तर प्रत्यक्ष रामायण घडण्याचा काळ हा अतिप्राचीन असा ठरतो आणि वरील यथार्थ इतिहासाच्या खंडाप्रमाणे वाल्मिकींचा केवळ संपादक म्हणून विचार करावा लागतो किंवा वाल्मिकींचे अस्तित्वही अतिप्राचीन मानावे लागते. वाल्मिकींच्या रामायणातील श्री हनुमान विरचित रामायण याचा उल्लेख आणि श्रीरामांस अगस्त्यांनी सांगितलेले हनुमान चरित्र, हे संदर्भ विचारात घेतले तर वाल्मिकी समकालीन ठरतात आणि वाल्मिकी, अगस्त्य, हनुमान आणि रामकथा या सर्व गोष्टी वैवस्वत मनूच्या कृतयुगाच्या अखेरीस व त्रेतायुगाच्या प्रारंभी झाल्या असाव्यात, असे मानण्यास वाव आहे. या दृष्टीने युगकल्पनेतील कालावधी आणि तिथींची वारंवारिता यांचा मेळ घालूनच रामकथेचा काळ, रामायण रचनेचा काळ आणि प्राणतत्त्व हनुमानांची ऐतिहासिकता यांचे कालनिर्धारण करणे अपेक्षित आहे.

हनुमान यंत्र

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) सार्थ श्री वाल्मिकी रामायण : मराठी अनुवाद व संपादन - डॉ. प्र. न. जोशी, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, खंड १, २, ३, ४, आवृत्ती आठवी, मूल्य ४०००/-
- २) श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (सरल मराठी व्याख्यासहित) खंड प्रथम व द्वितीय, अनुवादक- श्री. पंढरीनाथ काशीनाथ थावरे, संपादक श्री. चिनायक गोविंद देसाई, एम.ए.,बी.एड., गीता प्रेस, गोरखपूर सं. २०६५, पाँचवा पुनर्मुद्रण.
- ३) भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास - 'भीष्मा'च्या इतिहास-संस्कृती मालेतील खंड १ ते १८ मधील (१) भारतीय इतिहास व संस्कृती प्रारंभकाल (२) पुराणे (३) महाकाव्ये (४) महापर्व - स्वायंभुव मनु ते शककर्ते विक्रमादित्य ख्रि. पू. २९००० ते इ.स. १३८. (५) सुवर्णयुग ख्रि.पू. २७ ते ११९३. (९) धर्माचा मूलाधार वेध (१०) धर्म, संस्कृती तत्त्वज्ञान (११) आद्यशंकराचार्य (१२) ब्रह्मन् (१३) शाश्वत संस्कृतीची यक्षभूमी (१४) कला, विज्ञान-तंत्रविकास (१६) भारतीय विश्वसंचार (१८) सिंहावलोकन : श्री भगवान वेदव्यास इतिहास संशोधन मंदिर (भीष्म) मुंबई १९९६, बी ७/८, श्रीपाल अपार्टमेंटस्, पाचपाखाडी, ठाणे- ४००६०२ महाराष्ट्र, भारत, दूरध्वनी ५३३२२४१.
- ४) श्रीरामचरितमानस : श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास विरचित : टीकाकार हनुमानप्रसाद पोद्दार, गीता प्रेस गोरखपूर, २२१ वा पुनर्मुद्रण.
- ५) महारुद्र (कादंबरी) : श्रीकांत र. पाठक. मनोरमा प्रकाशन, दादर, मुंबई, प्र.आ. १९९७.
- ६) वाल्मिकी रामायण भाष्य (समीक्षण) भाग १ व २ : (ह.भ.प.) श्री निवृत्ती महाराज वक्ते, ले.प्र.श्री. निवृत्ती महाराज वक्ते, मुक्ताबाई मठ, पंढरपूर २००९, द्वितीय आवृत्ती.
- ७) अध्यात्म रामायण (मराठी अनुवादित) अनु. डॉ. के. वा. आपटे, डॉ. गो. रा. कुलकर्णी, संपा.- श्री. वि. गो. देसाई, गीता प्रेस गोरखपूर, सं. २०६२, प्रथम संस्करण.
- ८) कल्याण : श्री हनुमान अंक, सन १९७५, गीता प्रेस, गोरखपूर.

- ९) कल्याण : श्री रामभक्ति अंक, १९९४, अंक ६२, गीता प्रेस, गोरखपूर.
- १०) आपले वेद आपली पुराणे - ग्रंथ संच (मालिका), प्रसाद प्रकाशन, पुणे, ले. प्र. न. जोशी व गीता प्रेस गोरखपूर, ब्रह्म, पद्म, वैष्णव, शैव, भागवत, नारदीय, मार्कंडेय, अग्नी, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, लिंग, वराह, स्कंद, वामन, कूर्म, मत्स्य, गरुड, ब्रह्मांड, शिव, वायू, कालिका, मुद्गल, वेद- ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, आयुर्वेद, धनुर्वेद, अर्थवेद.
- ११) ओळख आपल्या वेदांची : दिलीप अंबिके, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद.
- १२) अप्रमेय (कादंबरी) : श्रीकांत र. फाटक, मनोरमा प्रकाशन, २०१२, प्र.आ., दादर, मुंबई.
- १३) महर्षी वाल्मिकी प्रणित - श्री वाल्मिकीय रामायण हिंदी अनुवाद श्लोकांकांसह, गीता प्रेस गोरखपूर, सं. २०४४.
- १४) पुराणान्तर्गत इतिहास : भारतीय इतिहास संकलन समिती, महाराष्ट्र, प्रकाशन इ.स. २०११ श. १९७३, कलीयुगाब्द ५११३, संपादन समिती- अध्यक्ष डॉ. प्र. ग. काळे.
- १५) भावार्थ रामायण : संत एकनाथ महाराज.
- १६) संक्षेप रामायण : मुक्तेश्वर.
- १७) श्री हनुमद् पुराण : लेखक पंडित शिवनाथ दुबे, रणधीर प्रकाशन, हरिद्वार, सन २०१४.
- १८) सुलभ हनुमान उपासना : लेखन व संकलन- जितेन्द्रनाथ ठाकूर, धार्मिक प्रकाशन संस्था, गिरगाव, मुंबई, प्रथम आवृत्ती २०१८.
- १९) मराठी संस्कृती कोश : त्यातील अगस्त्य.
- २०) पुराणान्तर्गत इतिहास : भारतीय इतिहास संशोधन समिती, महाराष्ट्र ३१ मे २०११, पुणे. 'प्राचीन भारतीय वाङ्मयातील ऐतिहासिक सत्याचा वेध', लेखक- डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे.
- २१) पातंजल योगविज्ञान : भगवान पतंजली.
- २२) योगसरिता : श्री. सावंत.
- २३) हनुमान : कादंबरी, ले. आनंद साधले.

